

Радојко Николић

КАМЕНА КЊИГА ПРЕДАКА

О НАТПИСИМА СА НАДГРОБНИХ СПОМЕНИКА
ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

СВЯТЫЙ
ОБДЕ СУ
КОСТИ С
АСОЈА С
НА МИЛО
РАНА БО
КОМ И
З БОЖИ
С

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

**КАМЕНА КЊИГА ПРЕДАКА
О НАТПИСИМА СА НАДГРОБНИХ
СПОМЕНИКА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ**

ДРУГО, ДОПУЊЕНО ИЗДАЊЕ

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК

2018.

Пововом 100 јодина од завршејка Првој светској рати (1918-2018)

Радојко НИКОЛИЋ

КАМЕНА КЊИГА ПРЕДАКА : О НАТПИСИМА СА НАДГРОБНИХ СПОМЕНИКА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ : ДРУГО, ДОПУЊЕНО ИЗДАЊЕ

Издавач

Народни музеј Чачак
Цара Душана 1
www.cacakmuzej.org.rs

Главни и одговорни уредник

Делфина РАЈИЋ, директор

Рецензенти

Др Владан НЕДИЋ
Др Ђорђе ТРИФУНОВИЋ
Др Првослав РАЛИЋ
Радомир АНДРИЋ
Др Драгиша ВИТОШЕВИЋ

Лектура и коректура

Босиљка НИКОЛИЋ
Слободан НИКОЛИЋ

Фотографије

Радојко НИКОЛИЋ
Саша САВОВИЋ
Слободан НИКОЛИЋ
Милош ТИМОТИЈЕВИЋ
Миленко САВОВИЋ

Ликовно-графичко обликовање

Миленко САВОВИЋ, улупудс (Артера доо)

Израда индекса имена

Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

Штампа: Артера

Тираж 300

САДРЖАЈ

ПЛАВИ ХОРИЗОНТИ РАДОЈКА НИКОЛИЋА: ОД МИКРОИСТОРИЈЕ ДО СОЦИЈАЛНЕ АНТРОПОЛОГИЈЕ (ПРЕДГОВОР ДРУГОМ ИЗДАЊУ) . . .	7
ЗНАЧАЈАН ВУКОВСКИ ПОДУХВАТ (ПРЕДГОВОР ПРВОМ ИЗДАЊУ)	19
ИЗВОДИ ИЗ РЕЦЕНЗИЈА	24
УВОД	27
ПЛАВИ ДОЗИВ	33
РЕЧ ДОЗИВ	41
ДОСЕЉЕНИЦИ	53
ЗАНАТИ И ЗАНИМАЊА	75
МОМЦИ И ДЕВОЈКЕ	106
ВЕРНИ ДРУГОВИ	117
РАТНИЦИ	137
ПОЛИТИЧКЕ ПАРТИЈЕ И ДОГАЂАЈИ	177
ХАЈДУЦИ	199
ПРЕСТУПНИЦИ	277
ЂАЦИ	243
НЕСРЕЂНИ СЛУЧАЈ	255
БОЛЕСТИ	265
ПОЗДРАВИ	279
ТУЖБАЛИЦЕ	287
ПОЗАЈМИЦЕ ИЗ УМЕТНИЧКЕ КЊИЖЕВНОСТИ	297
КЊИГА	305
ТРИ СВЕТА, ДВА ЖИВОТА	311
ЈЕЗИК	335
ГОВОР - ПЕСМА	336
ЛЕКСИКА	342
ФОНЕТИКА	355
МОРФОЛОГИЈА	365
ПРАВОПИС	371
ЗАВРШНА РЕЧ	377
СПИСАК МЕСТА И ГРОБАЉА	379
РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА	381
ПОНОВО <i>МЕЂУ СВОЈИМА</i> (Поговор)	393
Белешка о аутору	395

ПЛАВИ ХОРИЗОНТИ РАДОЈКА НИКОЛИЋА: ОД МИКРОИСТОРИЈЕ ДО СОЦИЈАЛНЕ АНТРОПОЛОГИЈЕ (ПРЕДГОВОР ДРУГОМ ИЗДАЊУ)

Смрт је неминовно искуство живота сваког човека. Међутим, представе о смрти никада нису биле истоветне код свих људи и разликују се у зависности од узраста, занимања и статуса, као и историјских епоха. Све донедавно смрт је прихватана помирљивије и рационалније (подразумевано, очекивано и блиско искуство) него што је то случај са нашим временом, потпуно обухваћеним „идеологијом среће” која је код модерног човека створила осећај „бесмртности”. Исконски страх од прекида телесног живота потиснут је из јавности и замењен „ћутањем” о смрти, јер било какво помињање коначног краја човековог постојања на земљи ремети убеђење да је идеологија прогреса победила „ретроградни” осећај неизбежног упокојења. Овај процес модернизације може се пратити већ од XVIII столећа, да би у другој половини XX века обухватио све развијене земље. Иако је смрт постала „припитомљена”, људска бића се ипак нису ослободила нелагодности због свести о неумитном крају живота. Избацавањем мистике нестао је „спокој” у размишљању о смрти, оставивши огромну празнину у људској свести која је код модерног човека испуњена непрекидним и „безузрочним” ирационалним страхом.¹

То је и узрок наизглед „безразложне” паничне тескобе и нелагоде које се потискују у несвесно. Стварност у којој живимо постаје све убрзанија и променљивија, укључујући идентитете, потом поимање времена и простора (хистеријска серија пренасељених тренутака и искиданих неповезаних секвенци). Невероватан темпо промена модерног друштва и опште, свима видљиво, „убрзање времена” може се објаснити унутрашњим „тајним паничним страхом” због непризнате, али потпуно извесне неумитне смрти.²

Модерно друштво настало је једним делом и као последица отпора старим владајућим религијско-политичким структурама (црква, монархија, аристократија), што је условило и измену односа према доминантном моделу схватања трансценденције и идеолошко-политичким праксама употребе доживљаја смрти, при чему атеисти инсистирају да је живот после смрти фикција, а што

1 Александра Павићевић, *Време (без) смрти : иредсјаве о смрти у Србији 19–21. века* (Београд : Етнографски институт САНУ, 2011), 9–19.

2 Игор Р. Шефаревич, *Русија и свейска кайсјирофа (друго, измењено издање)* (Цетиње : Светигора, 2015), 51.

их уопште не спречава да успостављају, шире и користе многе танатополитичке поступке важне за контролу друштва.³

Без обзира на човеков однос према крају живота, превладавању религиозних, агностичких или атеистичких погледа на овај проблем, смрт је била и остала велика тајна. Људи се никада нису мирили са прекидом свог живота, трудећи се да на много начина сачувају сећање на мртве. Надгробна обележја сигурно су најраширенији облик материјализације сећања на људе који су умрли, сведоци некадашњег живота, а не смрти, симболи смисла, садржаја и пролазности овоземљског битисања.

Гробља су увек са свим својим обележјима имала улогу прикривања пропадања и протока времена и, што је много важније, враћања присуства оних који су умрли. Заправо, сви простори сећања имају материјалну, симболичку и функционалну улогу у процесу спречавања заборављања који је саставни и неизбежни део људског живота.⁴

Оваква обележја имају веома дугу традицију у српском народу, посебно на подручју које је својом књигом обрађивао и Радојко Николић. Данашња територија југозападне Србије налазила се од најранијих времена у саставу српске средњовековне државе која је поред многих особености имала и карактеристична надгробна обележја. У питању је јединствено историјско и духовно наслеђе једне средине материјализовано у надгробним плочама са различитим ликовно-текстуалним представама и порукама. Таква обележја остала су запамћена под најразличитијим називима: „мраморја“, „грчка“, „маџарска“ или „џиновска“ гробља. Данас веома раширени назив „стећак“ никада није постојао у народној традицији и представља новокованицу насталу из идеолошко-политичких потреба аустроугарске пропаганде везане за почетак конструкције босанске нације у XIX веку.⁵

Када је у питању простор данашње територије југозападне и уопште западне Републике Србије, масивни споменици познати као „мраморје“ најраније се могу датовати од XIV века. Они се по својој типологији тек делимично уклапају у познати конструкт „стећка“, јер су најразличитијих облика и величина. Средњовековна надгробна обележја постепено су мењала свој облик (плоче, слемењаци, сандуци, усадници, крстови), тако да је до краја XVI столећа створен један другачији споменик за покојнике (крстови) који је постојао и у наредним вековима.

3 Todor Kuljić, *Tanatopolitika : sociološka analiza političke upotrebe smrti* (Beograd : Ćigolja štampa, 2014), 365–388.

4 Исидора Станковић, „Гробља као простори сећања“, *Синџезис* III/1 (2011), 195–207.

5 Емина Зечевић, „О појму стећак“, *Гласник Српској археолошкој друштва* 17 (2001), 143–152. Богумили, њихова религија, црква и надгробна обележја под називом „стећци“ проглашени су за државну религију средњовековне босанске државе, што није било тачно, а један изабрани и не превише раширени облик стојећих надгробних обележја истакнут је као непоречиви материјални и доказ о посебности босанске (прото)нације, која се у модерно време изједначава са потомцима исламизованог српског становништва православне или католичке вероисповести, односно других народа који су живели заједно са Србима на овом подручју (Хрвати, Власи и остало романско становништво).

Иако на овим споменицима нема много текстуалних порука, оне ипак довољно говоре о друштвеним приликама, статусу покојника, људи који подижу обележје, обичајима и језику.⁶ Типологија надгробних споменика никада није била потпуно „окамењена”, тако да су и после XVI-XVII века облик и величина „спомена” били променљиви. Основни мотив свакако је крст постављен на различите облике усправних споменика.⁷

Надгробни споменици, посебно ликовне и текстуалне поруке на њима, постали су важан део признате народне традиције о којој су у другој половини XX века почеле да се систематски брину многе установе културе у Србији.⁸ Био је то процес чувања и презентације свима видљивог и познатог материјалног наслеђа. Увек треба имати у виду да баштина представља изабрану и неговану традицију за коју постоји општи интерес да је вредна преношења у будућност. Тај процес истовремено постаје и чин производње културног идентитета, индивидуалног и колективног памћења без могућности за самостално постојање ако изостане систематска брига појединаца и установа који чувају и презентују баштину као култивисано наслеђе.⁹

Процес стварања баштине никада није „самопокретајући механизам”, нити материјално наслеђе уме само да говори. Да би одређена прошлост могла да „живи” у сећању неопходно је обезбедити драматургијску комуникацију и емотивну повезаност људи и изабраних садржаја из историје, а потом деловањем многих институција проширити број „чувара” сећања на „монументалну заједничку прошлост”. Од њих се очекује уобличавање, обнављање и пропагирање изабраних историјских садржаја уведених у јавну заједничку меморију, тако да она буде жива и плодотворна, способна за окупљање и мотивацију целокупног народног тела државе или одређеног региона.¹⁰

Надгробни споменици из Западне Србије, без сумње са снажним емотивним, националним и ликовним вредностима, били су важан симбол посебности људи из овог краја. Међутим, ова заиста вредна баштина није препознавана као култивисано наслеђе вредно чувања све док није уведена у обједињавајуће ритуале

6 Емина Зечевић, *Мраморје : стићци у зајадној Србији* (Београд : Српско археолошко друштво, 2005), 24, 50, 73–79.

7 Никола Дудић, *Сћара гробља и надгробни белези у Србији* (Београд : Републички завод за заштиту споменика културе : Просвета, 1995), 65–74.

8 Најсажетији преглед истраживања надгробних споменика са старијом литературом погледати у: Никола Дудић, *Сћара гробља и надгробни белези у Србији* (Београд : Републички завод за заштиту споменика културе : Просвета, 1995), 5–8; Боса Росић, *Шарена села : гробља и надгробни белези у средњем и доњем току Увца. Друго издање* (Прибој : Завичајни музеј; Ужице : Народни музеј, 2003), 17–20.

9 Milan Popadić, *Vreme prošlo u vremenu sadašnjem : uvod u studije baštine* (Београд : Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta, 2015), 33–42, 57–64, 97–102.

10 Мирослав Тимотијевић, *Таковски усћанак – српске Цвеици : о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној полицици званичне рејрезенцијашивне културе* (Београд : Историјски музеј Србије : Филозофски факултет, 2012), 11–43.

језика и друштвених пракси (означавајуће, мисаоне, симболичке) у којима су се амалгамисали традиција, модерно друшто и владајућа идеологија.

Пресудан допринос истицању, уобличавању и вредновању сеоских надгробних споменика као важног локално-националног наслеђа дао је песник Бранко В. Радичевић (1925-2001) који је своје уметничко упориште нашао у завичају („не треба ићи у далек свет по инспирацију, погледајмо сами себе у очи”). Својствен, повлашћени круг националних симбола Бранка В. Радичевића настао је под утицајем ликовних садржаја и порука сеоских споменика. Радичевић је приказивао историјско-егзистенцијалну драму појединца, створивши особену националну митопеју, лирски мит о ратару и војнику. Почетак Радичевићевог занимања за надгробне споменике може се пратити од песама „Сумња” (1947) и „Крајпуташ” (1953), да би се у збирци „Вечита пешадија” (1956) таква оријентација показала као стожер његових песничких интересовања. Коначно, Радичевић је и смислио реч „крајпуташ” која пре њега није постојала, али је одмах примљена у народу као „старинска”. Програмско поетичко значење својих интересовања Радичевић је објавио је у књизи „Плава линија живота” (1961) која се на поетско-историјско-митски начин бави српским сеоским споменицима и крајпуташима. Појединачна искуства и мале животне приче Радичевић је приказивао у вези са великим збивањима која се тичу народа као целине, при чему је песник свој завичај доживљавао као „концентрат света”.¹¹

Некако у исто време велики допринос препознавању значаја надгробних споменика дао је и сликар Богић Рисимовић Рисим (1926-1986) из Чачка. Он је половином педесетих година XX века створио свој особен уметнички израз у који је унео иконографију живота Западне Србије, посебно ликовне вредности сеоских гробаља. Рисимова заокупљеност завичајем била је облик отпора кичу српских паланки, етаблираним вредностима тадашњег сликарства, униформном соцреализму, али и космополитском језику модернизма. Тада се у његовом сликарству јавља препознатљив мотив крајпуташа. Многи значајни сликари тог доба покушавали су да у традицији пронађу оно што је живо и савремено, што поседује стваралачку снагу и моћ и што је постало део менталитета људи одређених поднебља. Рисим је преко крајпуташа истакао симболичко-поетски, национални набој, његову ликовност и метафорично богатство, који су у каснијој фази његовог стваралаштва добили универзални значај, надилазећи оквире завичаја и нације. Однос према традицији крајпуташа померио се од приказа њихове атрактивности ка духу и филозофској поруци, чији је доживљај сликар изразио

11 Драган Хамовић, „Вечита пешадија’ или модерни лирски мит о ратару и ратнику”, у: *Поезија Бранка В. Радичевића : зборник радова*, пр. Драган Хамовић (Чачак : Градска библиотека „Владислав Петковић Дис”; Институт за књижевност и уметност, Београд, 2016), 73–85; Бранко В. Радичевић, *Вечитија пешадија и сродне йесме*, избор и поговор Драган Хамовић (Чачак : Градска библиотека „Владислав Петковић Дис”; Лучани : Библиотека ојшћине Лучани, 2017), 5, 7–61, 161–168, 173.

и у песми „Плава линија” (1956). Овакав доживљај важности завичаја преточен је у кинематографију преко сценографија за филмове Пурише Ђорђевића, чиме је једна стара српска традиција уклопљена у визуелну комуникацију везану за партизански покрет, владајућу, доминантну и званичну културу сећања, што је Рисим већ раније најавио својим најважнијим сликама.¹² Тако су крајпуташи постали део признате српске народне традиције, предмет бриге и установа културе у Београду (Етнографски музеј), или је у њима пронађена инспирација за нова ликовна остварења, као у случају многих сликара.¹³

Тако је наслеђе сеоских надгробних споменика и крајпуташа постало важан и незаобилазан део локалног идентитета, неговане баштине која је доживела презентацију путем поезије, сликарства и филма. Нови подстицај слављења сеоско-ратничке српске националне традиције Западне Србије поново је покренуо Бранко В. Радичевић као један од оснивача *Драгачевског сабора тубача у Гучи* (1961). Био је то и звучни израз истинског народног духа већ раније најављен преко надгробних и крајпуташких порука.¹⁴

Радичевић и Рисимовић повезивали су стару српску ослободилачку традицију са наслеђем партизанског покрета (коме су лично и припадали), при чему је таква најновија баштина била јасно стављена у други план. Званична репрезентативна култура социјалистичке Југославије отворено је тежила интегрисању локалних баштина у општу заједничку структуру утемељену на револуционарним и ослободилачким тековинама Другог светског рата. Свака друга реторика локалних патриотских и националних сећања прихватана је подозриво и осуђивана као деструкција прокламованог заједничког историјског идентитета. Нису постојале званичне забране и одбацивање националне српске традиције, али је локална администрација увек страховала како ће се акције из „базе” протумачити у републичкој и федералној власти.¹⁵

Тако је изгледало окружење у коме је свој рад на изучавању надгробних натписа започео Радојко Николић (1933-2004). За разлику од Радичевића и Рисимовића који су рођени у граду („чачански калдрмаши”) и са селом имају посредан контакт, Николић се родио и одрастао у селу Зеоке у Драгачеву. Народна традиција била је саставни део његовог идентитета, извор до кога није морао заобилазно и далеко да хода, што је видљиво у његовом целокупном

12 *Бојић Рисимовић Рисим*, пр. Јулка Маринковић, Драгана Божовић, Мирјана Рацковић (Чачак : Уметничка галерија „Надежда Петровић”, 2002), 14–21, 108–112. Библиографију радова о Рисимовићу погледати у: Мирјана Рацковић, „Прилог за библиографију сликара Богића Рисимовића Рисима”, *Зборник радова Народне музеја XXXIV* (2004), 169–187.

13 Мирослав Драшкић, *Крајпуташама околине Краљева* (Београд : НИП „Књижевне новине”, 1967), 5–7.

14 Miloš Timotijević, *Karneval u Guči: Sabor trubača 1961–2004*. (Čačak : Legenda : Narodni muzej, 2005), 19–22.

15 Милош Тимотијевић, „Бој на Љубићу у званичној репрезентативној култури Чачка током XIX и XX века”, у: *Српска револуција и обнова државности Србије*, ур. Срђан Рудић, Лела Павловић (Београд : Историјски институт; Чачак : Међуопштински историјски архив, 2016), 215–241.

стваралаштву. Већ од првих радова Николић је најавио свој главни предмет изучавања – надгробне споменике.

Када се 1979. појавила „Камена књига предака : о натписима са надгробних споменика западне Србије” изазвала је велико интересовање јавности, нарочито завичајне (Чачак и Драгачево) где је традиција изучавања крајпуташа и надгробних споменика постала део неговане баштине, али и открила дугорочну неспособност званичне академске заједнице Србије да уочи и прихвати један неуобичајени подухват који је измицао устаљеној класификацији радова из области хуманистичких дисциплина. На неки начин такав став био је видљив и током трогодишњег чекања да се Николићав рукопис објави, иако је Драгиша Витошевић још 1976. у „Политици” неоштампану књигу приказао као изузетно остварење.¹⁶ Та врста „збуњености” и „необавештености” етаблираних научних установа и појединаца још увек траје, иако је прошло четири деценије од објављивања Николићеве тек прве књиге која се бави многострукошћу порука са надгробних споменика Западне Србије.

Овај збиља невероватан подвиг спојио је неколико научних дисциплина, методолошких поступака и теоријских поставки утемељених на вишедеценијским теренским истраживањима која су подразумевала истрајност, пожртвованост и веру у започети посао. Николићев рад није се поклапао са главним токовима конструисања и слављења митова социјалистичке Југославије, јер је он јасно издвајао стару српску националну традицију коју није повезивао са партизанским покретом. Поред тога, Николићево истраживање није било у сагласности са преовлађујућим позитивистичким приступима изучавања државно-политичке прошлости Србије, нити бајковитим романтичарским призивањима буђења српства у (полу)тоталитарној и бирократски сурој самоуправно-социјалистичкој стварности ондашње државе.

Све се одвијало у време када је бављење завичајним и националним темама из прошлости сељачке Србије изазивало редовно идеолошко подозрење, а истраживачка пожртвованост неверицу и подсмех средње класе социјалистичко-потрошачког друштва окренуте стицању материјалних добара и статусних симбола. Огромна радна енергија, потреба за интелектуалним напредовањем и љубав према завичају ипак нису остали без одјека у јавности (многи су сматрали да је Николићева књига „догађај сезоне”), укључујући и највећа признања („Вукова награда” за 1979).¹⁷

Радојко Николић је свој вишедеценијски рад 1998. назвао „камено трокњиже”, мислећи на три своја рада који су имали исти предмет истраживања:

16 Марија Орбовић, *Плави дозиви Радојка Николића : био-библиографија* (Чачак : Градска библиотека „Владислав Петковић Дис”, 2007), 7-8.

17 Радован М. Маринковић, „Вукова награда за вуковски подухват”, *Чачански илас*, бр. 50 (21. децембар 1979), 9.

Камена књиџа ѓредака : о најџиисима са надџробних сџоменика заџадне Србије (Београд : Задруга, 1979), *Сељакова душа на камену : оџиси личностџи на надџробницима заџадне Србије* (Горњи Милановац : Дечје новине, 1991) и *Каменойисци народноџ образа : каменорезашџтво и каменоресци заџадне Србије* (Чачак : Литопапир, 1998). Том приликом објаснио је циљеве и домете целокупног подухвата као разјашњавање историјске, етнографске, књижевне и ликовне грађе са надгробних споменика Западне Србије. Прва књиџа је анализирала „писана сведочења” о животу сељачке Србије и њеним размишљањима о смрти и „оном свету”, друга је говорила о самој личности патријархалног сељака, његовим вредностима, потребама, циљевима и покретачким силама („духовност и карактерологија старинске сеоске заједнице”), док је трећа посвећена ликовним мотивима и делима познатијих каменорезаца, истичући време када је „народна уметност” нашла свој посебан израз.¹⁸ Иако је Николић три књиџе повезао у један линеарни низ, њему би сигурно требало придодати и четврто остварење *Умирања живиџу једнака : о заџисима из књиџа умрлих заџадне Србије* (Чачак : „Чачански глас”, 1988) које приказује шири историјски оквир неопходан за анализу епитафа и детаљније образлаже закључке из *Камене књиџе ѓредака*.¹⁹

Захваљујући Николићевом вишедеценијском раду истраживање надгробних споменика постало је очекивана и уобичајена активност многих публициста из Западне Србије, првенствено Драгачева. Овом приликом навешћемо само неке од њих: Никола Ника Стојић,²⁰ Радисав Недовић,²¹ Драгомир М. Пантелић,²² Раденко Раде Поповић²³ и пре свих Радован М. Маринковић.²⁴ Постоји низ других публикација које су тематски везане за простор Западне Србије, посебно хронике села, и оне, као свој „обавезни” део, имају осврт на сеоска гробља, крајпуташе

18 Радојко Николић, *Каменойисци народноџ образа : каменорезашџтво и каменоресци заџадне Србије* (Чачак : Литопапир, 1998), 7–8.

19 Детаљну библиографију Николићевих радова, као и друштвене околности везане за настајање појединих књиџа погледати у: Марија Орбовић, *Плави дозиви Радојка Николића : био–библиоџрафија* (Чачак : Градска библиотека „Владислав Петковић Дис”, 2007).

20 Никола Стојић, *Драјачевски еџиџафи : заџиси са надџробника и крајџуџаша* (Чачак : Међуопштински историјски архив, 1986). Друго допуњено издање објавио је Међуопштински историјски архив у Чачку 2011. године.

21 Радисав Недовић, *Камени леџиоџис Рџара : џробља, надџробници, крајџуџаша и сџомен обележја* (Чачак : Међуопштински историјски архив; Ртари : Месно удружење СУБНОР–а, Ртари, 1995).

22 Драгомир М. Пантелић, *Камена хроника Дучаловића* (Чачак : Графика „Јуреш”; Дучаловић : Месна заједница, 1995).

23 Раденко Раде Поповић, *Тијањски еџиџафи* (Чачак : Технички факултет, 1996); Раденко Раде Поповић, *Луховски еџиџафи* (Чачак : Технички факултет, 1997); Раденко Раде Поповић, *Зеочки еџиџафи* (Чачак : Технички факултет, 1999).

24 Набрајање најразноврснијих радова у којима се Радован М. Маринковић бавио темом надгробних споменика и крајпуташа захтевало би једну нову публикацију. Овом приликом наводимо само најновије остварење посвећено овој теми: Маринковић М. Радован, *Камени џамџеници Горачића* (Гуча : Библиотека општине Лучани, 2017).

и епитафе.²⁵ Највећи број споменутих радова обрађује мање просторне целине. Изузетак је подухват Саше Савовића за рудничко-таковски крај.²⁶

Брига за чување надгробних споменика и крајпуташа највише је била изражена у Драгачеву, да би у Гучи 1984. формиран лапидаријум у коме се чувају репрезентативна дела овог вида народне уметности.²⁷ Исте године и Галерија САНУ у Београду организовала је изложбу посвећену сеоским надгробним споменицима.²⁸ На локалном нивоу вишедеценијска брига везана за крајпуташе и надгробне споменике условила је да они постану један од симбола Драгачева.²⁹ Истовремено, ова тема била је и саставни део музеолошких активности на простору целе Западне Србије, првенствено етнолога.³⁰

Ипак, истраживачки модел који је применио Радојко Николић на много ширем подручју није поновљен. За то време друштвене науке у свету, па и Србији, имале су свој развој и непрекидно ширење сфере проучавања уз нове иновативне теоријско-методолошке основе посматрања и изучавања прошлости. Када је Николић објавио своју прву књигу она је класификована као рад из области народне прошлости, етнологије, фолклористике. Прецизнија рецепција сврставала је Николићева интересовања у области етнолошких, социолошких, књижевно-историјских и језичких истраживања.³¹ Били су то појмови коришћени у складу са тада преовлађујућим дискурсом науке. Ако бисмо користили термине савремене историографије, антропологије и социологије, Николић је припадао најширем кругу истраживача везаних за друштвену историју, укључујући микроисторију, историју приватног живота, културну историју, историју менталитета, културе и места сећања, танатополитике и општег односа према смрти.

25 Детаљану библиографију погледати у: Јовиша М. Славковић, *Драгачево у прошлости и садашњости* (Гуча : Центар за културу, спорт и туризам, 2006), 235–245; Борисав Челиковић, „Истраживања области Такова после Миленка С. Филиповића: поговор”, у: *Таково : насеља, њорекло сѣановнишћива, обичаји*, пр. Борисав Челиковић (Београд : Службени гласник : САНУ, 2010), 593–607; Борисав Челиковић, „Поговор : истраживања ужичког краја”, у: *Ужички крај : насеља, њорекло сѣановнишћива, обичаји*, пр. Борисав Челиковић (Београд : Службени гласник : САНУ, 2010), 439–471; Борисав Челиковић, „Поговор : истраживања области Драгачева”, у: *Драгачево : насеља, њорекло сѣановнишћива, обичаји*, пр. Борисав Челиковић (Београд : Службени гласник : САНУ, 2010), 419–432; Борисав Челиковић, „Поговор : преглед истраживања Рудничке Мораве и Љубићких села у њој”, у: *Руднички округ, Рудничка Морава : насеља, њорекло сѣановнишћива, обичаји*, пр. Борисав Челиковић (Београд : Службени гласник : САНУ, 2011), 539–550; *Рудник : шайаћ висина*, ур. Радош Љушић (Београд : Службени гласник, 2014).

26 Саша Савовић, *Срце у камену : крајћушашци и усамљени надгробници рудничко–ѣаковској краја* (Београд : Службени гласник; Горњи Милановац : Музеј рудничко–таковског краја, 2009).

27 Погледати публикацију: *Надгробни споменици Драгачева : кайалоћ измешћених и зашћићених драгачевских надгробних споменика у Гучи* (Краљево : Завод за заштиту споменика културе Краљево, 1984).

28 *Ликовне одлике срћских надгробних споменика*, [аутор текста] Никола Пантелић (Београд : Српска академија наука и уметности, [1984]).

29 Јовиша М. Славковић, *Умјетност на ћилу Драгачева : сликарсћиво, вајарсћиво* (Гуча : Библиотека општине Лучани, 2016), 113–148.

30 Невенка Бојовић, *Орнаментћика на надгробним споменицима* (Чачак : Народни музеј Чачак, 1995); Гордана Тошић, *Надгробни споменици из збирке Народной музеја у Краљеву* (Краљево : Народни музеј, 1997); Боса Росић, *Шарена села : гробља и надгробни белези у средњем и доњем ћоку Увца* (Прибој : Завичајни музеј; Ужице : Народни музеј, 1999).

31 Stanoje Ivanović, „Studija o epitafima”, *Kultura* 50 (1980), 200–203.

Можда је правац „микроисторије” заправо прави Николићев „научни завичај”, једно од нових усмерења модерне историографије које има за циљ досезање до општих закључака путем проучавања локалних података. Велики историјски прегледи због неминовних уопштавања нису у стању да посматрају живот поједнца, тако да правац „микроисторије” инсистира на уверењу да само локална историја може бити истинита и веродостојна и да такве студије често умеју да уздрмају „опште“ идеје и предрасуде.³² Изучавање локалних прилика увек је део историографске праксе и није ограничено теоријско-методолошким усмерењима која су у таквим радовима редовно разнолика и еkleктична.³³ На локалној или микро „друштвеној драми“ откривају се латентне напетости у целом друштву (избијање, криза, рад на обнављању, реинтеграција).³⁴ Многе појаве за које се раније сматрало да су довољно описане и схваћене попримају потпуно нова значења када се промени размера посматрања. На тај начин откривају се разноликости и особености локалних култура, а појединац поново улази у историју.³⁵

Најопштије гледано у питању је изучавање друштвене историје села Западне Србије од краја XVIII до средине XX века, при чему се као централна теоријско-методолошка основа издваја истраживачка пракса која се данас назива социјална антропологија (проучавање свих аспеката социјалне и културне комуникације у компаративној перспективи, посебно кад се ради о односу између друштва и културе), најсажетије дефинисана као једна врста компаративне микросоциологије: синхронизовано посматрање појава, одбацивање спекулативно-историјске реконструкције, закључци утемељени на теренским истраживањима, при чему су основни предмети посматрања локална политика, право, сукоби, религија сроднички односи.³⁶

Николић свакако није своја истраживања свесно темељио на захтевима социјалне антропологије, али је својим радом углавном следио њена начела, посебно на плану етничког порекла, националних, родних, старосних и статусних идентитета, важности и раширености конститутивног национално-политичког мита, развоја, употребе и значења језика и писма, миграција, материјалне културе, доживљаја тела и посебно смрти.

Данас, четири деценије после објављивања *Камене књије њредака*, друштвене науке „освојиле” су некада непознате и егзотичне пределе прошлости. Теме попут приватног живота или односа према смрти нису више

32 Pierre Goubert, „Lokalna povjest”, *Scrinia Slavonica* 1 (2001), 421–432.

33 Knut Čelstali, *Prošlost nije više što je nekad bila : uvod u historiografiju* (Beograd : Geopoetika, 2004), 39–42, 56–58; Giovanni Levi, „O mikrohistoriji”, *Scrinia Slavonica* 7 (2007), 479–497.

34 Piter Berk, *Istorija i društvena teorija* (Beograd : Equilibrium, 2002), 46–50.

35 Piter Berk, *Osnovi kulturne istorije* (Beograd : Clio, 2010), 57–61.

36 Aleksandar Bošković, „Socio-kulturna antropologija danas”, *Sociologija* 4 (2002), 329–342; Tomas Hiland Eriksen, „Socijalna antropologija”, u: *Enciklopedija društvenih nauka. Tom 2 (N–Ž)*, pr. Adam Kuper i Džesika Kuper (Beograd : Službeni glasnik, 2009), 1281–1285.

Камена књига предака (1979)

Умирања животи једнака (1988)

тако необичне или непознате.³⁷ Ако дело Радојка Николића посматрамо у том контексту, нестала је накадашња тематска и садржајна „необичност”, при чему су анализе, запажања и закључци задржали снагу, свежину и инспиративност.

Сећање на прошлост увек подразумева и процесе заборава који обухвата материјална сведочанства о протеклим збивањима, баштину (изабрано и култивисано наслеђе), али и књиге и њихове ауторе. Стицајем најразличитијих околности „тама заборав” прекрила је песничко дело Бранка В. Радичевића, сликарство Богића Рисимовића, као и радове Радојка Николића.

Без организованог колективног памћења нема ни појединачних сећања, изграђивања и одржавања локалних или националних идентитета. Треба имати у виду да памћење живи и одржава се кроз комуникацију. Уколико се она прекине, нестане или се промени оквир односа у комуникационој стварности, шири се заборав.³⁸

37 Проблем конзервативизма и теоријско–методолошких усмерења савремене српске историографије, појединих иновативних приступа у истраживању прошлости, као и дометима таквих подухвата најпотпуније је обрађен у публикацији: Мирослав Јовановић, Радивој Радић, *Криза историје : српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века* (Београд : Удружење за друштвену историју, 2009).

38 Todor Kuljić, *Kultura sećanja : teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti* (Београд : Ћигоја штампа, 2006), 7–10; Fernando Katroga, *Istorija, vreme i pamćenje* (Београд : Clio, 2011), 18–39; Jan Asman, *Kultura pamćenja : pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama* (Београд : Prosveta, 2011), 12–51.

Селякова душа на камену (1991)

Каменоиисци народног образа (1998)

Музеји као установе основане ради чувања колективног памћења у својој мисији увек имају задатак заштите, тумачења и презентовања културне баштине и идентитета региона у коме су настали. То је и био разлог да се поново објави *Камена књиџа њредака* као несумњиво један од најзначајнијих радова из прошлости чачанског краја и целе Западне Србије који је настао у другој половини ХХ века. На много начина овај подухват се наслања на делатност осталих усанова у граду које баштине наслеђе других важних стваралаца из Чачка и околине (Бранка В. Радичевића, Богића Рисимовића). Ново издање Николићевог рада није мењано и коментарисано, осим у једном не тако битном детаљу што је означено посебном напоменом, али је зато овога пута формиран регистар личних имена и снимљене многе нове фотографије споменика које је Николић анализирао.

Сви покушаји да се било која баштина спасе од уништења и заборава неће имати успеха ако се претходно не обезбеди пренос информација и знања о важности чувања изабраног наслеђа. Нема сумње да ће у будућности нови истраживачки приступи, сензибилитет људи, културно-историјски контекст и идеолошко-политичке околности утицати на чување, презентацију и анализу баштине, и да ће несумњиво донети нека нова значења и симболику сачуваног наслеђа. Зато је ново издање *Камена књиџе њредака* важан подухват као посебан облик комуникације која омогућава делимичну реконструкцију и „враћање” давно изгубљене атмосфере сељачке Србије ХХ и ХХ века, обнављајући једну

културу сећања која нестаје. Камена књига предака и данас омогућава снажан, тачан и емотиван индивидуални и колективни доживљај заборављене прошлости и материјалног наслеђа које својом ликовношћу, језичком и мисаоном поруком пружа богате слојеве значења. Таква баштина представља важан и на много начина драгоцен интелектуални, духовни и музеолошки капитал у процесу чувања постојећег наслеђа и потраге за изгубљеним традицијама као обликом потврде сопственог идентитета.

Др Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

ЗНАЧАЈАН ВУКОВСКИ ПОДУХВАТ (ПРЕДГОВОР ПРВОМ ИЗДАЊУ)

Књига Радојка Николића, чачанског професора српскохрватског језика, која је сада пред нама,³⁹ необична је творевина, ван сваког обрасца и узора, и ван сваког очекивања. Необична већ начином на који је зачета и „одгајена”, необична темом и садржајем, грађом коју доноси, сазнањима која открива, поступком и стилем којим је остварена.

Пре свега, и што у нас, нажалост, није тако честа појава, она је плод једног изузетног, скоро беспримерног одушевљења. Десетак година овај писац је крстарио путевима и још више беспућима Србије, нарочито оне западне и југозападне, од Дрине и Лима до Груже и Ибра, од Ваљева до Новог Пазара, у непрестаној потрази за гробљима. Чудан човек! Чудан и за градске и за сеоске појмове. Замислите само: скупља надгробне натписе! У хиљадама свакаких сакупљачких страсти његова је свакако била јединствена. Тако, у току неизбројних дана и година, кад год се могао отети од послова, он је обишао 250 насеља и 350 гробаља и прикупио преко 70.000 натписа о умрлима.

Толика збирка и грађа била би довољна да већ сама собом побуди пажњу и изазове поштовање. Срећом, то је била само прва „станица”, само почетак пута чије је крајње исходиште ово обимно дело. Дочитано, оно делује као право и вишеструко откриће: нешто дубоко наше, скоро свакидашње, а одавно одгурнуто у даљину и „егзотику”. То смо ми сами - и сами себи непознати. Велика и необична (а скоро непримећена) камена књига, коју нам је тек сада Николић заљубљенички и зналачки „прочитао”, неочекивано нам открива оно што нигде више није тако узбудљиво и из прве руке посведочено: шта је наш обични, сеоски човек, за овај век и по, говорио о себи, о свом живљењу и умирању, ратовању и аргатовању.

Први, али и пресудни, подстицај Николић је за овај подухват добио из оне лепе, мале и надахнуте књиге „Плава линија живота” Бранка В. Радичевића (1961), који је, у свом песничком дружењу са прецима, открио (и крстио) те данас широко познате „крајпуташе”. Али док су ови главну пажњу привлачили својом свежеом и простосрдачном ликовном страном, Радојко Николић се окренуо њиховим писаним порукама, и не само оним са „крајпуташа” него и осталих истородних и још многобројнијих „гробљаша”. Он је први и ваљда једини схватио да и у тим

39 Ранији наслов *Сељакова душа на камену* замењен је уочи штампања садашњим *Камена књига предака*.

натписима „почива” цело једно благо које треба „ископати”, које је, дакле, ваљало прикупити, а затим и проучити.

Древна изрека (и истина) „лажан као епитаф” није уплашила Радојка Николића. Он је истраживачки упорно, исцрпно и убедљиво показао да су наша гробља, најчешће, нешто друго. Место где се епски подробно прича, исповеда, тугује, куне; а од случајног (писменог!) намерника тражи тренутак разумевања којег као да у животу није било. („Причекај де, мимопролазећи...”; „Љубезна браћо, прочитајте овај камен”; „О слатки мили роде, умољено постој мало овде”). У најгорем случају, осетићемо призивак припросте похвале, разумљив када долази с „оне стране”, истичући и ту оно што се могло и имало: претке јунаке, стечено имање, жену кућаницу (али умрлу!) или, најзад, бојне ране и смрт за отаџбину. А колико тек неприкривених тамних страна и неугодних истина избија из тих „камених дубова”!

Откуда толики посмртнички дозиви и искази? - одмах се неодрживо намеће питање. Изгледа да је то доста особена наша појава самопоптрђивања, остављања знака, спомена, завета, која се може схватити само у склопу минулих векова.

Није ни мало случајно ни незначајно што се први такви клесани, живописани и писани надгробници појављују (како писац сасвим разложно претпоставља) у времену после првог и другог српског устанка, у част њиховим „ратоборцима”, и то, најпре, само онима изузетнима: „за владе Карађорђево 12 година воевао и бранећи славу и слободу србску 7 Турака погубио”; „као храбри војник у великим ратовима добио је 8 рана”, итд. Како им, онда, не подићи обележје? Шта више, пошто је у ослобођеној земљи посмртна слава тих јунака све више расла, споменици су им дизани и доцније; чак га је један праунук подигао прадеди; а сељаци су се свог устанничког буљубаше на тај начин сетили чак и после 124 године! (Споменимо узгред и Николићево занимљиво опажање: да су за народ оба српска устанка били само ратови, а устаници војници и да су тек потоњи учени историчари увели уобичајене називе устанак и устаници).

Затим, како изгледа, од војника и заслужника све више се прелазило и на друге обичне људе, све до деце и жена; и надгробна „слова”, што је посебно занимљиво, од кратких и сажетих постају све шира и богатија, све речитија. Најзад слободна, гробља су се одиста и дословно пробудила, оживела! У ствари, то се, на најчуднији начин, улазећи у „вечну таму”, јавља *личности*, израњајући из оног дугог, још горег, вековног турског мрака, из ропске безимености и безнађа, и окреће се животу, потомству, слободи. Сувише дуго се ћутало, сувише дуго тамновало, па се напослетку морало, макар и из мртвих, проговорити!

Тако су гробља постала још један (и можда последњи) вид заједничког народног стваралаштва, нека врста сеоског летописа, могли бисмо чак рећи и сеоских новина. У њима ће се наћи не само мноштво података о ономе што се збивало у селу (од сажетих животописа до, рецимо, преписа дипломе о добијању

ордена Таковског крста!) него и тамо у свету: од четири округа које је Србија добила у рату 1876. („нашки, пиротски, врањски и топлички“), до четири краља који „заратише против турског зулумћара 1912. године“.

Оно старо патријархално поштовање тачности, реда, чињеница овде се лепо испољава низом ситних појединости: не само колико је покојник година живео, него, не ретко, и колико још месеци и дана; коју школу и који разред је ђак учио; у којој чети и батаљону војник служио и у којим све биткама учествовао. И тако редом. Ево најсажетијег животописа једне жене: „Ђевова 16 г; а невова 12 г. и удова 23. Свега поживе 51 г.“ За Добросава, палог на Брегалници 1913, изређан је цео његов претходни ратнички пут (Рујно, Куманово, Скопље, Велес, Бабуна, Прилеп, Бакарно Гумно, Битољ, Лерин...), а још опширније за Драгутина палог исте године код Дренка.

Грбови верно чувају покојничке поруке и завештања, све до одломка и ратничког последњег писма; до оног, рецимо, епске и тако разумљиве жеље тешког рањеника да му се на споменику напише како је пао „за спас Српства“. Не знам пак узбудљивији и поетскији запис о „војничком растанку“ од оног који је уклесан у Миоковцима младом сељаку погинулом у Српско-турском рату 1876: „Деца се сажалише, почеше плакати а он им каза: немојте плакати, оде тајо у Чачак да вам купим сомун.“ Најзад, усред тих силних ратних метежа и крвављења. провирују не ретко и идеали чистог човештва, и није случајно што један Новопазарац, деведесетогодишњак, упозорава потомке на оно једино што у кратком животу вреди и траје: „Децо моја, љубите правду и истину. То сатун (усахнут? Д. В.) неће, а многа лета и богатство то ће учас проћи ка и моје 92 г. ж.“

У обиљу најразноврсније грађе, Радојко Николић је нашао најприкладнији начин да све то распореди, уреди, обради. Он је пошао од сељаковог виђења главних тема, збивања и појава и дао их у двадесет повећих поглавља као што су Досељеници, Занати и занимања, Ратници, Хајдуци, Преступници, Ђаци, Политичке партије и догађаји, Несрећни случај, Верни (брачни) другови, Дозиви, Поздрави, Књига, Три света - два живота итд. Проницљив читалац гробљанских уреза, располажући многим историјским, етнолошким, књижевним и другим знањима, Николић нам свуда пружа врло занимљива, исцрпна и зналачка тумачења. Ево само једног од тих малих примера: у гробљанском податку да је извесни Новица „умро пет дана по Васкрсу 1854. г.“ писац исправно уочава жељу покојникове родбине да га приближи Великдану и тако му „олакша успење на небо“.

Овде је, на пример, први пут изнета тиха и дубока драма досељеника у ове крајеве и њихова притајена туга за напуштеним завичајем; затим посебан углед сеоских занатлија, којима је било довољно споменути и само име („Овде почива тело Давида ковача“); многи топли спомени о ђацима и књигама, као што је натпис једном 13-годишњем ђаку где се овај назива „високоученим“ што снажно осветљава цело то давно доба када је писменост била тако ретка и тако

цењена! Писац нам исцрпно приказује и како су гробља била једина места где је женама одавана правда; врећане и тучене за живота, мушкарци су их ту, како он лепо примећује, „као из гриже савести, награђивали најдивнијим супружанским, мајчинским и кућаничким врлинама”. Ево једног списка похвала које су покојници у животу свакако биле ускраћене: „вредна, гледна, мудра, уљудна, радна, чуварна...” И колико је ту, тек наговештених, ликова несрећних мајки, нероткиња, удовица, или у гроб „удомљених” девојака! Ево још једног бисерног записа: „Овај споменик представља златну јабуку Станимирку.”

Није случајно што овде има толико помена и поштовања палих бораца и јунака, за којима пак нема уобичајених туговања но само похвала и дивљења. Они се боре „за славу и слободу златну”, „за отечество”, „за христијанску веру”, „за српски народ” итд, а један „погибе за храброс 20. децем. 1877.” Један стари борац из Ариља стигао је да учествује и у маџарској буни 1848, „свакад готов поћи гди се ради за ослобођење Србије”. Другоме, опет, ране су биле „жива златна медаља за храброст”. Николић утврђује како је „патријархално схватање о повратку праотачких земаља водило људе у ослободилачке ратове”. Он показује како је дубоко „косовски мит живео у народној традицији динарског човека”. Отуда и оно, на први поглед изненађујуће, „србовање” на споменицима („Ој Србине, мили брате...”) добија природно објашњење угроженошћу земље и неослобође-ношћу многих наших крајева. Као што овде многи војници гину *бронећи* земљу, тако су и ти њихови споменици и натписи били део исте те *одбране*: вид и одјек очајничке борбе за народни опстанак. „Србовање” је, дакле, само сродничко и срдачно повезивање, зближавање, самохрабрење и прибирање снаге. И још мање је случајно да је процват ових надгробника у најужој вези са ратовима: поникли, још ретки, иза првог и другог устанка, они су нарочито учестали иза српско-турских ратова 1876-78, да би у доба оних балканских и Првог светског, може се мирно рећи, „закитили” све сеоске путове.

Но то није све: ту су не само лица, него и наличја Србије, њене тамне стране од којих „родољупци” тако радо окрећу главу. Гробља су необично богата збирка грађе и о хајдуцима, разбојницима, мржњи и освети, о личним и страначким разрачунавањима, са толико убистава „из помрчине”, „од незнано кога”, „са политичких смерова”, „по наводу”, све до сурових братоубистава због међе и земље. Дубоко предан истини, писац ове књиге, претходно понесен дубоким гробљанским слободарством, морао се ту згрозити над „застрашујућом сликом о патријархалној Србији”.

То је доиста као ретко где она сељачка Србија, себарска и сеобарска, вечно побуњеничка али и анархична, задружна и братоубилачка, по оној Давичовој песми - с једним оком занетим а другим на опрезу; сељаци у сталној борби са злим силама околу и у себи, поражени у свим, па и оним победним, бојевима који овде бију свој последњи и најтежи бој: против заборавља.

Има ту још веома много градива и опажања о разним појавама: од прастарих паганских схватања („Три света - два живота“) до првих појава скоројевићког издавања и истицања; од сеоског стихотворства, често присутног на споменицама, али и често извештаченог „ученим“ калупима, до језика који се, у тежњи за свечаним, наслања и на онај црквени...

После дугогодишњег прегалачкаг рада, о свом руху и круху, кроз врлети и по невремену, обављајући оно што би требало да је посао многих плаћених сарадника наших музеја, института и академија, Радојко Николић је срећно и надахнуто остварио једно сасвим несвакидашње и не устручавам се да нагласим - *значајно научно и књижевно дело*. Дело које спаја иначе ретко здружене и ретко здруживе особине: научничку стручност и савесност са песничким одушевљењем и изворним народним духом и лепоречјем; па се тих двадесет поглавља читају попут неког узбудљивог романа. Колико је ова студија, рецимо, *изнад* многих наших звучно названих и прописно „одбрањених“ доктората!

Освојен прочитаном књигом, читалац је пак у извесној недоумици где да је уброји: у коју врсту, који „жанр“. Она захвата разне области и од интереса је за разноврсне љубитеље и стручњаке, па је и то једна од њених основних особености. А најчвршће, најпоузданије, она остаје на свом сеоском тлу, на „терену“ са којег је плодно и тако поучно поникла.

Примедбе које би јој се могле упутити бледе пред њеном вредношћу и изворношћу. Под видним и драгоценим утицајем народног језика и стила, што је књигу учинило тако читком и пријатном, писац понегде, понет, не може да се довољно одвоји и од појединих народних мишљења. Он можда нема увек довољно „тумачења“, довољно порубљених „закључака“, али зато, срећом, већ сама грађа више него довољно казује. Морамо стално имати у виду да без тог преданог и прегалачког заноса ове књиге никако не би ни било!

Показавши нам необориво оно главно: да су наша гробља „непресушна налазишта својеврсног народног блага“ с обилном грађом „за историчаре, књижевнике, социологе, етнологе, историчаре уметности, сликаре и фолклористе свих врста“, ова књига о споменицима који пропадају и сама је својеврстан и трајан споменик томе народу. Древни, одавно заборављени а тако усрдни дозиви предака били су одиста заслужили да им се овако срдечно и умно одазовемо.

Дело Радојка Николића у правом и најлепшем смислу је *вуковски њодухвајџ* и *вуковски њодвиџ*, и зато му је свака друга похвала (као и могућна покуда) сувишна.

Др Драгиша ВИТОШЕВИЋ

ИЗВОДИ ИЗ РЕЦЕНЗИЈА

Бавећи се одавно једним необичним послом, Радојко Николић је завршио вишегодишњи рад. Пошто је прокрстарио Западну Србију, „од Рудника до Златара и од Ибра до Дрине”, и пошто је обишао у овој обалсти триста педесет гробаља, као и споменике покрај путева „и надгробне плоче око манастира и цркава”, изложио је сада закључке до којих је дошао при марљивом испитивању неких седамдесет хиљада натписа...Укупно узевши, Николић је написао књигу значајну и по богатству нове грађе и по вредности поузданих закључака, књигу јединствену у својој врсти.

Др Владан НЕДИЋ, проф. Филолошког факултета (1979)

Он је први, колико ми је познато, систематски на терену скупио грађу о иконографији, историји и текстовима надгробних споменика. Овако темељно скупљен материјал Радојко Николић је тематски разврстао и тако га обрадио. Николићево излагање увек полази од изворног проучавања и разлаже се на поузданим основама стручне обавештености.

Др Ђорђе ТРИФУНОВИЋ, проф. Филолошког факултета у Београду (1979)

Прегледао сам, заиста, један особен рукопис. У нас су ретка, а сматрам да су потребна етнологска истраживања ове врсте. Мислим да је аутор у праву да је ово време, због нестајања руина и због урбаних промена, некако последње да се са гробљанских споменика, оних старијих, скине све што је историјски – етнологски вредно. Вредност овог рукописа и видим у значајној етнологској документацији. Многи делови ауторовог коментара такође заслужују пажњу.

Др Првослав РАЛИЋ, директор Марксистичког центра (1979)

Марљивим одбором епитафа и других гробљанских записа раширио је пред читаоцем тканицу ретко виђених боја и значења. Заиста, проникао је у „сељакову душу на кеману” и од ових тврдих памтеника саздао изузетну хронику живота, јер је смрт у колосплету историјских и других свакодневних борби живља ових крајева за живот и слободу, добила једно ново виђење и природније сведочење о њој.

Радомир АНДРИЋ, књижевник (1979)

Радојко Николић је срећно и надахнуто остварио једнос асвим несвакидашње и – не устручавам се да нагласим – значајно научно и књижевно дело. Дело које спаја иначе ретко здружене и ретко здруживе особине: научничку стручност и савесност са песничким одушевљењем и изворним народним духом и лепоречјем; па се тих двадесет поглавља читају попут узбудљивог романа.

Др Драгиша ВИТОШЕВИЋ, књижевник (1979)

УВОД

За ову књигу користио сам натписе са надгробника читаве Западне Србије. Обухватио сам гробља на простору од Рудника до Златара и од Ибра до Дрине. Тачније, границе истраживачког терена простиру се линијом четвороугла Рудник-Маљен-Повлен; Дрина-Бели Рзав-Лим; Пријеполје-Сјевица-Нови Пазар; Рашка-Ибар-Гружа. Ово подручје представља једну географску целину и јединствену етничко-психолошку средину занимљиву за научно проучавање. Највише гробаља сам обишао у средишту означеног простора, а то су гробља драгачевска, ариљска, ивањичка, пожешка, трнавска и љубићка. У овим крајевима проучио сам готово свако гробље, док су она по насељима на периферији бирана по слободном избору. Отуда ће се већина записа односити на поменуге, средишне крајеве, а то и јесте област у којој је клесарска уметност и говорљивост дошла до неслућеног врхунца и у којој се о покојницима највише казивало. Тако су санџачка, студеничка, златиборска, рачанска, косјерићка и гружанска села мање заступљена, али то и није велика штета пошто су гробља тих крајева прилично шкрторека, па није са њих ни имало нешто нарочито да се искористи.

У свом десетогодишњем бављењу на терену обишао сам 250 насеља и 350 гробаља. Осим споменика гробљанских изучавао сам и крајпуташе и надгробне плоче око манастира и цркава, тако да сам прочитао преко 70.000 надгробних записа сваке врсте. А пошто је највише изучавано епитафно изражавање на сеоским гробљима, а паланачка и градска се гробишта, нарочито старија, по основном духу и порукама незнатно разликују од сеоских, то је ова књига првенствено „заступник” сељаковог живота и мишљења. Из ње ће изворно прозборити истинске нарави и поимања патријархалног пољоделца - човека из народа.

Прикупљена грађа обрађена је по мотивима. То се чинило ради прегледнијег увида у бит надгробних казивања и ради потпунијег сагледавања народног живота посматраног са различитих становишта. Овакав прилаз садржи и велику опасност, јер се целина натписа сече, кида и ситни, тако да се од смисаоне целине једног дивног епитафа узимају само одговарајући „парчићи”, док сви остали делови, неважни за дотични мотив, отпадају. А у једном епитафу може да се нађе грађе за пет-шест различитих мотива па на њега мора да се навраћа по неколико пуга. Разуме се да књигом нису обухваћени сви мотиви, а да и они који су обухваћени нису свестрано протумачени.

Гробљашки записи нуде још много разноврсне грађе која захтева и обимније истраживачке напоре и свестранију обраду.

Нису, рецимо, додирнути, или довољно разјашњени идејни феномени споменика, морално-вредносна област епитафа, социолошко-психолошка подлога надгробног изражавања, различитост тумачења животних појава у зависности од протока времена и генерација, литерарна генеза и вредност споменичког казивања, стилско-језичке особености појединих раздобља и клесара, „методе” у приказивању личности покојника итд.

Сваки епитаф-запис, или његов део, дат је у изворном облику. Само су велика почетна слова и интерпункција осавремењени. То је учињено стога што је у овом погледу у разна времена и код разних клесара владала таква збрка да се никакво правило није могло ухватити. Тиме није учињен никакав грех и насиље према садржини и стилу записа, мада се нешто од патине и мириса архаичности њихове изгубило. Записи писани превуковском азбуком транскрибовани су у духу савременог начина писања. Сва слова и знакови из тих записа којих није било у Вуковој азбуци морали су да се изоставе или замене одговарајућим Вуковим словима. Ту није било тешкоћа, осим у замени гласа *jaīī*. У највећем делу истраживаног подручја то *jaīī* се изговарало ијекавски, али сам се, ипак, одлучио за његов једносложни, екавски изговор, јер ни сами клесари на споменицима из времена преласка на вуковски правопис нису били доследни у тој замени. Час су га замењивали ијекавским час екавским изговором, да би у новија времена потпуно прешли на екавицу. Тешкоћа је било и код слова Е које је имало гласовну вредност ЈЕ. Ако се то е налазило на почетку речи (Еврем, Елица, его), све је било једноставно, али ако је оно било на крају (Алемпие, Василие, zde), онда је долазило до двоумљења, јер клесари и после увођења Вукове *joīie* за њу не знају у овим положајима. Они и данас у зеву између И и Е готово никад не умећу Ј. Зато сам се и ја у таквим случајевима држао оригинала. Из истих разлога остао сам веран клесарима у писању сугласника Ј и у зеву између О и И.

При доношењу закључака о натписима држао сам се онога што се у њима каже, иако сам стално имао на уму чињеницу да су родбина и клесари, свесно или несвесно, у доброј мери ласкали покојницима, па и читавом народу. Због изразите тежње за испољавањем сопствених преимућстава и жеље за првачењем и истицањем, људи, догађаји и нација су често приказивани пристрасно, некритички и недијалектички. Уистину, надгробни споменици су много којечега рђавог сакрили и прећутали, а много којечега пожељнога преувеличали и пренагласили. Мртви су имали вечиту повластицу да се о њима само добро говори па су многи покојници испали благороднији, храбрији, човечнији, веледушнији и узоритији него што су стварно били за живота. Навијачки епитафи приказали су их као поштењачине и изразите позитивце,

људе са друштвено најпожељнијим цртама. Прецењујући сопствене вредности, а жудни личног уважања и угледољубља, покојници су се наметали, и надметали, у части и престижу. Дичећи се достојанством и величином, они су се приказивали у репрезентативном стилу, са идеалном сликом „ја за друге”. Побожно поштовање и пријатељска осећања према прецима и романтичарско представљање оног што је било учинило је да надгробни записи много штошта непријатног за појединца и нацију избришу из сећања и о народном животу проговоре улепшано и самохвалисаво, отприлике онако како о својим успоменама из детињства причају одрасли људи. О селу и сеоском животу дата је једна узвишена, похвална, идеализирана, па зато добрим делом лажна, слика. Али, пошто човек није одређен само оним што стварно јесте него и оним што тек треба, и жели да буде, то се и сељак, пројектујући се у будућност, идеал и жељу, на гробљима, осим актуелно, одређивао и идеално. Зато су каменоресци о селу и народном животу ипак оставили речи праве, аутентичне истине. Речима чистог и пуног реализма указали су они и на неке врло тамне и нимало идиличне стране патријархалног живљења, на сенке и наличја која се нису дала забашурити. Тако се, поред „узвишене” и „украшене” Србије, на надгробницима открила и Србија нимало славна и дична, нимало чојствена и благонаравна. Остало је на надгробним каменовима више истине него што је неуки сељанин и сањао и више него што ми наслућујемо. Говорио је о себи на свој начин, из себе, и тако оставио широку, јединствену и оригиналну слику свог поимања живота и смрти.

У случајевима кад су подаци из натписа били штурни, недовољно јасни, двосмислени или по било чему загонетни, коришћена су, ради провере, где год се то могло, и казивања сељака о појединим људима и догађајима о којима се на споменицима говори. Тако је напуштена „феноменолошка” метода која је најпогоднија за „непосредно сагледање суштина”, јер нису смели да се ставе „у заграду” многи неспоменички подаци о животу и схватању сеоског човека. Нису могла да се одстране и „околна” знања и искуства о питањима која могу да помогну да се натписима приђе што научније. Зато сам у помоћ дозивао и многу историјско-етнолошку литературу која ми је посредно помагала у што тачнијем тумачењу дубљег смисла неких појава натписа. (Од оскудне литературе која се непосредно односила на надгробне записе готово да није имало шта да се користи).

При процењивању и тумачењу текстова користио сам се добрим делом методом уживљавања, саосећања. Пошто је саживљавање један од основних процеса разумевања и схватања, то је метода поистовећавања са начином мишљења и осећања сеоских људи и клесара посебно погодна и плодносна у изучавању емотивне грађе, какву баш и нуде сеоска гробља. Јер, сељак је свој емоционални доживљај и одређивање света и себе оставио у најверодостојнијем виду баш на својим гробиштима. Али, пошто је садоживљавање и

уосећавање добрим делом лишено разумске компоненте па може да одведе и путем варке, споменичким исказима сам прилазио са што више критичног, контролисаног уосећавања и тако избегавао опасности да се неке појаве надгробног казивања немотивисано превиде, ублаже или појачају.

Нека тумачења из ове књиге биће спорна, нека прихваћена или одбачена, нека надограђена, већ према томе ко и с каквих полазишта буде тек проучавао проблематику надгробних записа. Треба озбиљније проучити гробља црногорско-херцеговачка и шумадијска (дакако и западносрбијанска), па да се тек, у светлу нових проучавања, свеобухватније и истинитије сагледа суштина записа са терена који је у овој књизи обрађен. А питања и грађе толико је да има посла за читав тим разнородних научника. Јер, гробља су налазишта својеврсног народног блага и незаменљиви памтеници изворног народног живота. Нуди се на њима грађа за историчаре, књижевнике, социологе, етнологе, историчаре уметности, сликаре и фолклористе свих врста. А ова књига је баш ту да, ако ништа друго, а оно укаже шта све надгробници чувају и каква све питања очекују одгонетку од научника који се баве историјским бићем нашег села и народа.

Иако су гробља насеља мртвих, на њима тријумфује живот, а не смрт! Кад се читају надгробна казивања, човеку се олако наметне Спинозина мисао из његове „Етике”: „Слободан човек ни о чему тако мало не мисли као о смрти, а његова мудрост није размишљање о смрти, него о животу.” И заиста земљоделци су били мудри, јер је смрт за њих била само повод да се о животу што више каже. Мртви су под земљом, а живот им над земљом, у речима на споменицима. У тим речима се надугачко говорило о животу, а смрт се помињала само једном једином речју: умро, преставио се, погинуо. Ако се каткад о смрти проговорила и нека више, и то је чињено ради живота: да се његов ток и смисао боље објасне. Зато је на надгробницима све сам живот. Гробља су, отуда, живоносна. Она у себи носе живот давно уснулих сељака. Као да је на сваком споменику уписано „Живео је”, без оног застрашујућег „Умро је”. С тих разлога, гробља најчешће подижу животни елан, јачају нагон за срећом, оптимизују намернике!

Из гробљанских записа одлично се сазнаје патријархална култура сеоског човека. Са споменика се осећа нека племенска солидарност људи, једнообразност схватања и понашања, униформност система вредности и типизираност карактера. Са гробља проговара колективни глас заједништва, групна савест, послушност моралним начелима и, уопште, строго придржавање општих социокултурних облика.

Гробља су камена места памћења, а памћење је свесна прошлост. Ако је тачно да је бити лишен прошлости, тј. изгубити везу са читавим ранијим животом, погубно као и бити сасвим уништен, онда су нас надгробни записи

сеоских гробаља ослободили страха од губитка сопствене прошлости. У времена неписмена и полуписмена сељак је своју прошлост, свој живот, у камену заустављао и тако се појединачно и групно самооткривао. Материјализовао је, словом и ликом, заједничку народну свест, морал и чојство. Утискивао се гвожђем у камен, тврдим у тврдо, да би што трајније исказао своју историјску самобитност. Знао је да ће једино надживети самог себе ако га опора камен-књига сачува од заборава.

Сл. 2. Споменик са мотивима крста на месту Боблија у Горњим Бранетићима (крај XVIII или почетак XIX века)

ПЛАВИ ДОЗИВ

„Боја је њлавейна знаменије надежде.”

Споменици на сеоским гробљима обојени су искључиво плавом бојом. Зашто је сељак баш њом, код толиких других боја, натапао надгробне каменове својих мртвих? Има ли она неко посебно значење и улогу или је по случају изабрана? Зашто ниједан клесар ни после 150 година не изневери бојом прве мајсторе клесарске уметности са почетка 19. века и не покуша да унесе у свој рад неку „бојену” новину?

Одговор на ова питања било би најприродније тражити од клесара, али га је од њих узалудно очекивати. Ако неком каменоресцу поставите питање зашто употребљава баш ту боју, он ће, збуњен, дати смешан одговор. Казаће да то чини зато што је плаву боју најлакше набавити и за рад припремити! Клесари, дакле, не знају откад су, и зашто, сеоска гробља тако чудно плава.

Покушајмо да одгонетнемо то „плаво чудо”. Плаветнило какво видимо на сеоским споменицима сељак није видео у природи и пределу из своје околине. Такво тамно плаво није ни небо, ни вода, ни плодови биљака. Таквом плавицу једино се приближава боја грожђа, шљиве маџарке и понеког цвета. Ту боју, дакле, клесари нису имали баш одакле на споменике да пренесу. Да загонетка буде већа, земљодел је оваквом плавом врло ретко бојио поједине своје рукотворине. Сукно, платно и постељне тканине готово никад, дрводељске алатке, прозоре, вратнице и воловска кола понекад. Том чивитли бојом бојио је, најчешће, нарочито у рату, извесне делове одеће.

Пођимо најпре од народне ношње у којој се јавља плаво. Још је Вук Караџић забележио да су српски трговци и кнезови у његовом детињству носили плаве чакшире и ђечерме. Исте „чохане плаветне чакшире” носили су и хајдуци у његово време, и војводе у устанку, и Карађорђе. Вук је такође приметио да је стајаће мушко одело најчешће било обојено „угаситоплаветним”, а да су жене обично бојиле вунену пређу чивитом. У то време младожења је обичајно да млади купи ђурдију, такође од „плаветне чохе”. Плаву боју Вук је запазио и на торбама православаца у Хрватској (католици су носили црвене). И сам Вук је носио на фесу кићанку од плавог ибришима.

Познато је да су грађани и имућнији људи на селу све до овог века носили потурлије од плаве чохе, а да су момци у Западној Србији, све до последњег

рата, као најсвечанију и најскупоценију хаљинку сматрали плаву антерију. Њу су обавезно носили богаташки синови, а сиромашнији су и надничили само да би је на плећима имали. На саборима су до коловођа у модрим антеријама играле девојке са највише дуката, па ма уплављене коловође биле и тањег имовног стања. Плаво је било знак богатства и господства, али и кицошлука сеоских делија.

Плава боја у ношњи код Срба пала је у око и енглеском археологу Артуру Евансу. Путујући 1875. године кроз Босну и Херцеговину, он је приметио да жене православне вере у Босни носе одећу извезену плавим концем, за разлику од римокатоличких жена које своју ношњу украшавају црвеним концем. По њему, Србијанци имају склоност према пурпурном, дакле, боји са присуством плавог.

Занимљиво је овде указати и на једну особену појаву употребе плавила, али не у ношњи, већ на коњској опреми. Француски војни изасланик капетан Д' Ормесон запазио је 1877. године у доњем Драгачеву да су седла на коњима, на којима су јахале жене, прекривена јагњећом кожом чија је вуна обојена светлоплаво.

Откуда ова велика склоност ка плавом? Да ли је ову боју највише ценила читава нација и издвајала је као своју? Сетимо се да су Турци најчешће били обучени у зелено рухо и да су Србима забрањивали да носе зелене хаљине. У епској песми остала је усмена на то. Марко Краљевић морао је да се правда Султану што се облачио, противно наредби, у зелену доламу. Да ли је плава боја постала за сиротињу рају, из ината, супротна турској зеленој? Боја по којој се распознавала национална припадност. Ту боју, зелену, прогањали су из Србије Карађорђеви и Милошеви устаници. Вук Караџић је записао да је кнез Милош, пред почетак Таковског устанка, позвао Србе да се дижу на оружје и бију Турке „где год зелену стризу виде.”⁴⁰ И зачудо, та боја турских стриза прогнана је и са надгробних споменика. Зеленило је на њима сведено на најмању меру, готово га и нема! Да ли само из мржње према турском, „зеленом”, завојевачу.

Нову светлост у вези с плавом бојом уноси народно веровање да плаво штити од урока. Већ је француски геолог Ами Буе, у својој књизи „Европска Турска”, издатај у Паризу 1840. године, забележио да је код Срба општа појава да налазе олакшање од дејства демона „рђаво око” ако гледају на плаве предмете. Плаветнило, дакле, по народном веровању, има магијску моћ. Оно може да спасе од злих очију, од урока, од несреће. Оно се супротставља кобној судбини. Можда се зато заплавише везови на женским хаљинама. Можда се и јагњећа вуна на седлима оплави за срећан пут женама јахачима. Вук није ни сањао какву је улогу народ наменио плавој кићанки на његовом фесу. И да ли је сељак у рату случајно бојио одело мавеном, чивит бојом? Требало се сујеверним плавилом

40 Вук Караџић: *Први и други устаник*, Београд, 1947, 348.

бранити од непријатељских убилачких намера и свакаквих ратних недаћа. А сељак се плавилом и од болести бранио. Протисли, реуму и ране лечио је плавом бојом. На оболела места стављао је мелем, а преко њега привијао плаву хартију. Јован Мишковић је забележио да се у рудничком округу осамдесетих година прошлог века главобоља лечила на тај начин што се мешавина истучене стипсе и беланцета од јајета размазивала на плавој хартији и тако привезивала око главе („и размажи на артији модрој и привежи на главу”)⁴¹. А кад је реч о угасном плаветнилу надгробних биљега, оно је ту да спречи даља умирања, да заустави кугу, колеру, тифус и свакојаке смртне болештине. Да преостала чељад, гледајући у модрину спомења, остану читава и здрава. Чудна модрина са надгробних пешчара одагонила је све нечастиве силе које су насртале на здравље и живог човека.

Произлази, дакле, да је плава боја боја наде. Ето, надамо се да се помоћу ње урока и зле среће отресемо, да нам буде боље него што је. Народно схватање да је плавило ознака наде забележено је и у једном писму кнеза Милоша. Кад је 1836. године путовао у Цариград, кнез Милош је, са обале Црног мора, пред сам полазак из Варне, писао брату Јеврему: „Плаветни се море, а боја је плаветна знаменије надежде.”⁴² Да ли клесари, због оваквог схватања, оплаветнише надгробне каменове? Да они, тако плави, враћају наду у живот. А нада и живог су исто.

И два уметника, оба пореклом из постојбине плаве надгробне пластике, Драгачева, плаву ће боју надгробника баш и доживети као боју живота. Сликару Божићу Рисимовићу Рисиму плава боја гробљашка ујавиће се као насмејана пркосница смрти. У његовој песми „Плава линија” гробљанска плавет није ни хладна, ни опора, ни тешка, ни очајна - већ „блага као руке Анђела из Сопоћана”. Рисимови дивни противсмртни стихови јасно, иако још неизречито, казују да је плаво боја живота. Јер он пева: „Да није ње, овде би све било мртво... Насмејана док жене пале воштанице... Наоко весели кад каже: погибе: ... Пркоси она смрти и живи на чудним гробљима.” А песник Бранко В. Радичевић ће потврдити, и продужити, плави доживљај свог земљака. Он ће на Рисимову плаву супротницу смрти придодати реч ЖИВОТ, па ће своју књигу о надгробницима и крајпуташима Западне Србије назвати „Плава линија живота”. Плава животница не да да гробљанско камење омртва, већ га, на обрешцима ништавила, благо оцветава у голубије латице живота. Отуда ће она, за Бранка, бити и плава линија храбрости, јунаштва и отпора, плаветница што „не збуњује сузом” и „не спомиње ужас смрти”.

41 Др Бранко Перуничкић: *Чачак и Горњи Милановац*, Чачак, 1969, књига II, 319.

42 *Милош Обреновић о себи и дружи о Милошу*, Политика, 1. VI 1971.

Размотримо и друга знања о плавој боји. По психологу Евалду она спада у основне, прабоје. Није ли сељак овом бојом означавао враћање умрлог човека праматерији од које је и постао? Плава надгробља пободена су у гробљанску траву као веза са анорганским прасветом у који су се претворили мртви земљоделци. По истом психологу свака боја носи властиту светлину или светлоносност. Плава боја садржи врло мало светлине у себи па је затворенија од свих осталих боја, изузев црне. Од шарених боја по тамнилу јој се једина приближава зелена. Тамно плавило би зато могло да буде боја жалости. Њом се, доиста, у неким нашим крајевима обележавала туга за умрлима. Вук је забележио да жене у Црној Гори у знак жалости „мећу на главу црну или плаву мараму”. Тако се и надгробници оденуше бојом туге и преузеше улогу вечите плаве рушнице.

Подсетимо се, најзад, шта су о плавој боји рекли један песник и један филозоф. Гете је у својој науци о бојама плаво назвао „дражесно ништа”, а Шпенглер је сматрао да је плаво, поред осталог, и боја судбине! Ако бисмо Гетеа схватили песнички, а тако једино и треба да га схватамо, могли бисмо рећи да плавет сеоских гробаља означава човекову пролазност и ништавило и да оно подсећа намернике да се опомену сопственог кратког битисања на земљи. А Шпенглерова боја судбине опет нас приближава том Гетеовом плавом „ништа”. Трагични исход човекове судбине има боју ништавила, боју неприродну, непредметну. Боју која обестварује, вуче у даљину и изазива утиске безграничног, просторног. Њом се „бежи” од гроба и привлачи небо, да се души олакша успење, да јој рај буде што ближи. А плаво је превазилазна, духовна, нечулна боја. Она одвлачи у ванземаљске, тајне, божанске сфере. (Зато се, ваљда, њом, и златном, такође непредметном бојом, накитише фреске по светим храмовима). Она је вернике требала да одвоји од овоземаљске предметности и одведе их у ванчулни етар мистичних представа и осећања.

Плаво је боја неба, мора, удаљених планина. Боја атмосфере. Свега далеког и тајног. Она заокупљује човека, вукући га изван свакидашњих простора, да размишља о многим тешко докучивим тајнама. Она буди, узнемирава дух. Не назва је Шпенглер узалудно фаустовском бојом. Многи је сељак, загледан у расплављене надгробне пешчанике, застао крај гробља или успуташа, на посао заборавио и изненада одгонетнуо неке тајне у себи и око себе. Постао тумач своје судбине. А познато је да људи често баш крај гробова постају мислиоци и филозофи!

Узмимо у обзир још један феномен у вези са плавом бојом, тзв. Пуркинјеов феномен. То је појава да се отворене боје губе у сумраку пре него затворене, односно да је у смањеној видљивости најсветлији зелено-плави део спектра. Дакле, црвено и жуто постаће у вечерњем тамнилу невидљиви, док ће се зелена и плава још увек опажати. Сељаци су већ одавно запазили да у сумраку, и ноћу,

боље виде зелено лишће од црвених цветова и плодова. Последња из видног поља ишчезава плава и љубичаста. Из ове чињенице произлази да се плави споменици боље виде ноћу од свих предмета који зраче другим бојама. Они ноћу „светле” и, као неки судбински путокази, опомињу утишану природу да их мрак није угасио. И док све спава у невидљивим облицима, они живе својим новим постојањем. Тако су густо оплављени сеоски надгробници увек пролазницима на оку. Дању привлаче пажњу чудном, одударајућом бојом, а ноћу, захваљујући Пуркинјеовом феномену, они израђају из таме и драже зенице закаснелих намерника. И тако се, плавом бојом, спасавају мртви од заборава. А то је једина жеља мртвих и живих. Сељак неком исконском слутњом пронађе боју против заборава!

Постоји и цвеће незаборавак. И оно је плаво! Друго му је име споменак. Откуда да се баш у имену плавог цвета сучеле речи споменак и незаборавак? Плавет је, значи, у народу сматрана за боју сећања. Плав је, као прозрано ведро небо, споменак, плав је и споменик. Једна им је намена: да не утрну сећања, да не изда памћење. Зато се на гробовима, некад, често засађивао баш споменак. И у народној песми се пева: „А кад умрем, а кад умрем, на гроб мени дођите, од споменка, плавог цвећа, венац ми исплетите.”

Вратимо се поново на зелену боју. Ова боја је по много чему слична плавој. И она спада у прабоје, затворена је, судбинска је. И њом зраче мора, даљине, атмосфера. И за њу важи Пуркинјеов феномен. Па зашто је толико клесари избегаваху? Свакако, не само што је то била боја турских хаљина. Пре свега, то није боја смрти. То је боја напретка, бујности, свечаности и весеља. Боја Ђурђевдана, свадбе и живота. Уз то, то је, по Чајкановићу, боја хтоничних, подземних демона. И ђаво се облачио у зелене хаљине и јахао на зеленом коњу! Таква боја не одговара надгробним знаковима који некако треба покојничке душе да вежу за плаво поднебесје, а не за земне зелене хумке. Но, чини се, да је жеља за јачом изражајношћу најјачи разлог зашто зеленила ни за лек на надгробним знацима нема. Требало је споменике издвојити што више из бујног зеленила гробљанске околине, учинити их лако уочљивим, визуелно наглашеним. Не бојити их зеленим и стапати са зеленилом трава и шума, него их што више уплавити, да пуцају снагом изненађења. Зато клесари чак ни листове винове лозе не хтедоше да озелене! Па и за остале урезе биљног света нађоше друге боје, а зелену заборавише! Закон појачане изражајности наметао је плаво и само плаво.

Па ипак, угасно плаветнило изнад земљоделских гробова остаје и даље загонетка. Ниједна претпоставка се не сме олако прихватити, а ни одбацити, без резерве. Плаво може да буде и боја „српска”, и боја ништавила, и боја незаборава. Ова прабоја је и магијска, и трансцендентна, и фаустовска, и судбинска.

И боја изражајношћу јака. И, најзад, боја вечности, жељеног бесмртија. Можда би јој, после свега, најбоље име било: боја чуда! Јер смрт, иако тако честа и тако обична, остала је за сеоског човека највеће и најнесхватљивије чудо овоземаљско на које никад није могао довољно да се прилагоди. Зато је смрт-чудо означио плавим чудом!

Које значењу и улози плавог дати првенство? До ума каменорезаца никад не допреше многа од могућих значења плаве боје. Та заборављена значења задржаше се само у несвесној непроменој навици плавог бојадисања. Једно је ипак несумњиво извесно. Упадљиво плава и од сеоског предела потпуно одударна боја првенствено је имала улогу да својом изражајношћу надражи зенице намерника и тако их призове уснулим покојницима. Плава боја је била први и најдејственији дозив путницима. Плави дозив живима да се опомену мртвих.

Сл. 4. Споменик на месту Боблија у Горњим Бранегђићима (крај XVIIIII или почетак XIX века)

Подъ овомъ мраморномъ
плочомъ тихо почиваю мощи
земне сѣни Гіа Бугарчика
кметя села липнице у комъ
15. година на задовольство
свѣю кметова. было е знатанъ
и као разборит, у скутишткни
тчи путъ е посланникъ срезе
травскогъ было. А године
1863. 1. марта о азъ допова
погоженъ изъ пушке крозъ
пенцера у собственой кући
своіой по истеченію 3. сата
вѣчному животу преселасе
у 50. години живота своа

РЕЧ ДОЗИВ

„Љубезна браћо, њрочийтајте овај камен, сїоећи билеї мој!”

Плава боја беше први дозив. Други дозив била је реч. Али док је плави дозив био за зенице и писмених и неписмених, дотле је реч дозив био само за писмене. Али, да ли и сам почетак писаног дозива не беше плав? Јер покојници махом дозивају самогласником *о*. А Рембо је тај глас доживљавао у плавој боји! Чудесни песник „Смогласника” слушао је звуке у бојама! Узвично-дозивно *о* са надгробних споменика долазило је из плаве даљине, отуда је и само морало бити плаво! Оно се упућивало плавичастој даљини и из плаветнила је до намерника допирало.

Студија дозива којима се покојници обраћају онима који мимо њихове споменике проходе веома је важна. Иако ти дозиви на први поглед изгледају досадно убичајени, конвенционални и безначајни, они заслужују посебан научни третман. Јер они су много смислом сложенији и много значајнији него што би то могао претпоставити узгредан њихов читатељ. Из тих дозива може се назрети природа многоструких духовних веза сеоског човека са свим оним шго га је у животу окруживало. Из њих се чита осећање, мишљење, љубав, родољубље и духовни портрет човека са села. У њима је у најкраћем виду непосредно и осећајно опомињуће казано оно што се у даљем тексту епитафа опширније, детаљније објашњава. А некад се цео запис на споменику састоји из једне врсте дозива.

Мртви дозивају у хору, углас, без одмора. Гробља су пуна узвика. Кад би се сви ти записани довици са гробаља неким чудом озвучили, страх би од громогласја мртвих избеумио све живе. Уши би заглухнуле и нигде се не би могло сакрити од галаме покојника. Непрестано би селима одјекивало: *о, ој; еј, хеј; аој, аох!* Прецењујући важност сопствене личности и судбине, покојници су се неуморно наметали да их свако чује и да стално одјекују у срцима пролазника. Зато је на споменицима све дозив и довик, и неутажена жеља да им се ко било одазове.

Кога ли су то упокојени толико дозивали и од кога су све одзив очекивали? Предмет дозивања је у далеко највећем броју случајева човек са његовим разним друштвеним одредницима. Најчешће обраћање је, чини се, човеку сопственог народа. Са надгробних споменика и крајпуташа покојници толико често зазивају човека сопствене нације да се стиче утисак да су Срби необично самољуб народ који је на споменицима дао пун одушак свом врло развијеном групном егоизму.

Ово дозивање букнуло је у Карађорђевој буни и није се угасило све до Солунског фронта. Буктало је оно у српско-турским ратовима, пламсало на Куманову и Брегалници, на Церу, Колубари и Кајмакчалану. Горело у срцу сељачке Србије која се животом борила против неправедних суђаја злогукe историје.

Разлог тако честог и непрекидног обраћања човеку као представнику нације, етничке групе, јасан је. Постојали су за то јаки објективни и субјективни разлози. Нација је била опасана љутим и моћним непријатељима. Две силне царевине претиле су јој потпуним уништењем. Турци су све до балканских ратова били на Јавору и Голији, а преко Дунава, Саве и Дрине беше Аустроугарска. Опасност од туђих људи, увек душмански расположених, изазивала је страх, па кад се Србин дозивао, страх је јењавао, нестајао. Као да се сваким таквим дозивом спасавао од непријатеља кога је интуитивно назирао као сталну и блиску опасност и подсвесно опажао као друмског разбојника који сваког тренутка вреба да га нападне. Уз то, постојање јаке етноцентричке предрасуде да је своје све боље од страног, туђега, поспешило је да ово обраћање постане још наглашеније. Негативна искуства у сусрету са туђином-окупатором створила су код нашег сељака систем јаких негативних ставова према странцу уопште, а уколико су ти ставови били негативнији утолико се сопствени народ све више волео. Осим тога, патријархални сељак је далеко више зависио од групе с којом је у непосредном додиру него цивилизовани човек. Та повећана зависност га је и терала да се обраћа свом човеку, саплеменику и сабрату. Обратити се своме човеку значило је наћи спас, утеху, поштовање нације. А национални романтизам започет епском песмом и Вождовим устанком појачавао је то емотивно обраћање. Једној јединој речи у којој је згуснут цео сложени мисаоно-емотивни сплет српског сељака који је више морао да другује са пушком него са ралом. Реч Србин имала је инструменталну снагу и одбрамбену улогу. И није случајно што овом речју најчешће почињу споменици у Западној Србији, у подсанцаку, где је било много добега из турских крајева. Чим се пређе Морава и запути се у дубљу Шумадију, овакви се дозиви запањујуће умањују или их потпуно нестаје!

Постоји неколико варијација ових дозива: „Ој Србине, причекај минут-два!”, „Србине, пред овим спомеником...!” Призивати човека у једнини много је непосредније, одређеније, те су прилично ретки споменици са којих се упућују дозиви Србима, у множини („Ој Срби, ја сам српског порекла, приђите ближе!”).

Обраћало се уз наглашавање сродства, братства, крвне везе, истог порекла. Дозивао се истоплеменик и наглашавало међусобно крвно јединство, повезаност. А својтарско обраћање људима била је одлика динарског човека. Он је сваког пролазника, па и непознатог, ословљавао са брата, рођаче, стриче, сестро, тетка, мајко. Зато се и у дозивима много братака и рођачи. Многи епитафи почињу братовањем: „Ој Србине, брата мој, код мог гроба ти постој, па ти саде при том часу уво

твоје тргни гласу те послушај ко те зове да прочиташ речи ове!"; „Приђи ближе, мили брате, никад нисам ја мрзио на те, умољено постој мало овде!"; „Србе мој, близу гроба стој, те прочитај спомен мој!"

Почести су дозиви: „О млади српски роде, приђи мало ближе овде и прочитај ова ситна слова!"; „О љубезни српски роде, куд иташ? Стани мало овде да разумеш ког мрачна кућа затвори и навек од сунца заклони!"

Обраћање женском срцу уноси у дозиве један жаловитији и нежнији тон. Дирљив лирски опроштај, женски. Један од занимљивијих дозива ове врсте је: „Ој Србине, мили роде, и Српкиње, миле сеје, из Србије нове, приђите ближе споменику овде! Не жалте дангубе и труда, прочитајте где вам браћа труле међу друштвом!"

На крају, могуће је обраћање земљи. Читавој држави. То обраћање је нарочито често на споменицима ратницима из балканских и првог светског рата.

Србовање на српским надгробним споменицима, и у српском народу уопште, творевина је турског времена. Запажено је да на средњовековним српским надгробницама и на босанско-херцеговачким стећцима нема ни помена о обраћању човеку Србину. Међутим, у ери четирвековног ропства под Турцима, у временима тешких зулума и неподношљивог рајалука, србовало се у себи, тихо, ћутке. Јавно србавање појавило се тек са Карађорђејем. То србују потомци почитључене раје која пред читлуксахибијама, субашама, кадијама, агама, беговима и кабадахијама свих врста није смела српски ни да писне. Са првом слободом вековно ропско ћутање претворило се у незауостављиво симановско пуцање речима, у потребу бурног националног испољавања. Србин је толико био „гладан" сопственог имена да га се није могао, у дозивима, отрести ни после више од сто година од првог устанка. Хтео је да надокнади вековно ћутање и да се, као због неке националне гриже савести, слатко наизговара свог имена и за све своје далеке претке. То србовање речима је током времена све више губило свој првобитни емоционални набој, постајало сувопарна навика, овештала фраза лишена некадашњег националног сентимента.

Да би се још боље схватило толико појачано србовање у дозивима на надгробним споменицима, требало би проучити епитафе са споменика других

Сл. 6. Споменик са представама гостопримства (Доња Тречпа, прва половина XX века)

балканских и европских народа који су дуго били у ропству и стално ратовали да би опстали. Ако би се нашло да се ти други народи нису обраћали представницима својих нација, онда би то код Срба била посебна, особена национална појава. Уз то, требало би, у вези с овом појавом, проучити надгробнике јужне и источне Србије. У случају да у дозивима на њима не би било србовања, наметнула би се неопозива тврдња да је наглашено надгробно народовање искључиви производ „правоверних” динарида, а прави разлози тој појави могу се наћи у историји, начину живота, менталитету и темпераменту људи динарског типа.

Србовање би можда могло и друкчије да се посматра, а речи Србин да и неко друго, ново значење. Јер Србин, у дозивима, може да значи и доброг, душевног, пријатељски расположеног човека. Као што би Турчин могао да значи супротно. (Уосталом, неки филолози и тврде да је реч Србин првобитно имала значење друга, савезника). У народу се често чује: „Србине, шта то уради?” уместо „Човече, шта то уради?” На једном споменику је записано да једног сељака убише неки „вајни Срби”. Дакле, никакви Срби, лоши људи. У последњем рату, кажу да се једна стара Драгачевка овако обратила Бугарима кад су хтели да јој запале кућу: „Браћо Бугари, немојте палити ако сте Срби!”

Прилично су чести споменици са дозивима упућеним покојниковој родбини. То је, у ствари, обраћање родитељима, браћи, сестрама, рођацима и пријатељима, Сродници, сви редом, дођите, пристојте код моје вечне куће! То дозива човек из патријархалне породице, члан задруге, братске целине, чврсто везан душом за све чланове широке породице. У друштву породичног колектива био му је смисао живота и једина могућност остварења потпуне среће. Зато је он целу родбину у срцу понео и из гроба је целу дозива. О слатки, о мили, омиљени роде! Епитети уз род довољно казују јаку емотивну везаност и „мили” однос према породици и фамилији. „О слатки мили роде, умољено постој мало овде!”, „Омиљени роде мој, постој мало те прочитај ове речи зашто мајци срце јечи!”, „Ој милени роде мој, приђи!”, „О миље, роде мој!” - само су неки од дозива ове врсте. Но, не мора се овде искључиво мислити на крвни род. Род су могли да буду и сви познаници из села и читавог ужег завичаја. Па чак и путници са „јабане”. Још и данас се у планинским селима може чути да се сељаци и непознатом човеку обраћају са „роде”.

Осим обраћања родбини у целини, срећу се обраћања појединим члановима породице. Умрли родитељи се обично ујављују деци кад хоће да их посаветују и опомену како да се понашају у животу. Обично отац саветује синове да буду чврсти на моралном, чојственом плану. Понекад отац жели да га се деца дуго сећају („Децо моја, сетите се мене: осташе вам моје успомене”). Мајке се врло ретко обраћају деци. Једна од њих синовима опрашта „рану из недара” („О синови, децо моја, да ви је проста моја рана што дојисте из недара”). Каткад се

деца обраћају мајци саветујући је да их не жали, јер су у рај отишла („О ти мила мајко, не прољевај сузе, ангел божји на небо ме узео!”).

Споменици су исписивани да би их пролазници читали. Зато епитафи дозивају читаоце да смерно застану пред спомеником и ратнику укажу дивљење, старини поштовање, а момку и девојци лелујаву тугу. Један покојник се обраћа целом селу, као читаоцу: „Читај, читај, моје мило село!”, а други призива читаоце читавог света: „Браћо и сестре, читаоци света, прочитајте...!” Многи епитафи почињу: „Обазри се, читатељу!”, „Читаоци, не пожалте дангубе и труда, но приђите!”, „О љубезни мили читатељу, куд иташ? Молим те да прочиташ спомен овај!” И читаоци су увек прилазили. Сви путници, намерници, другови, побратими, војници и ђаци, који су само ћирилицом колико било овладали, постајали су будни читачи тужних судбина.

Мртви често дозивају путнике и намернике. Пешце који су се селом ко зна куда упутили. Наведимо неколико таквих дозива: „Обрнте се, уморни путници!”, „Еј путниче намерниче, дужност зове”; „Стани, путниче, заустави уздисаје и прочитај ова слова на камену што се сјаје!”

Извесни дозиви упућени су друговима, побратимима, љубавницима. Љубавницима у смислу другарима, онима који су се посебно волели, са којима се добро пазило. „Хеј друже, приђи код мене, хоћу да ти кажем!”, „Приђите ближе, мили побратими и љубавници!”

Сасвим је ретко да се призивају војници, ваљда зато што они у миру селима готово и не пролазе, а у рату, као у јуришу, журе („О војници, куд итате, станте мало!”, „О браћо војници!”). Такође је врло ретко обраћање ђацима. Њих је, додуше, све до почетка овог века било толико мало по селима, да их није вредело ни дозивати. Зато је само са неколико споменика упућен дозив ученицима („О мили ученици земног света!”, „Стани мало, учениче!”).

Један дозив је упућен људима уопште. Свим људима. („Пристој, људство, и погледај на мене гди красота мога лица вене”). Један епитаф почиње нешто неубичајеније: „Приђите ближе ви које није сништила аустријска сила!” Слични овима су споменички почеци са дозивом неупућеном ником одређеном, именованом. Само: приђи ближе, стани, ево гроба! Сваком који се гробу приближује, на домак споменика се примиче. „Приђи ближе, умољено постој!”, „Стани, прочитај!”

Покаткад покојници не знају коме пре да се обрете. Желе све живе одједном да дозову, да никог не забораве, јер сви су им подједнако мили. Зато срећемо дозиве у којима мртвац истовремено призива и Србина, и брата, и читаоца. И старицу, и мајку, и сестру, и девојку.

Изузетно ретко се обраћало мртвим људима. Онима којима се покојник у гробу придружује. Он оставља земаљске читатеље и обраћа се несрећницима које је смртна рука загрлила и чије су успомене међу живима избледеле.

Нека га они чују, схвате и у друштво приме. „Ој упокници овог гробља, ево спомена мога!” Понекад се покојник обраћа неком од својих раније помрлих сродника, са жељом да се с њим састане. Упокојени младић јавља се мајци: „Зовни мене, моја слатка мајко, зовни мене, ја сам сад код тебе!”

Дозив се, осим човеку, упућивао и природи, и судбини, и животу, и смрти. Сељак је поособио неживи свет, од њега створио пажљивог слушаоца и саосећајника. Оживео је околину, претворио је у једно „ти” које ће морати да га слуша и разуме. Од предмета покојници су се једино обраћали свом споменику. Камену пешчару који им гроб обележава, свом надземном знаку, успомени. Каменој персонификацији. „Ој шарен спомене, ладни камене, који сваком срце храбриш!”; „Ој камене, мој ладни спомене!” Понекад се обраћало судбини. Апстрактном појму виновника зле смрти. Судбина, удес, не призивају се као читатељи и пријатељи, већ оптужујуће, нападачки. Као клето биће, као заклету душманин живота. Немоћно и преклињуће дозивају мртве душе: „Хеј судбино брза, ти си клета!”; „О зла судбино моја!” Слично судбини, са негодовањем се обраћало и црној земљи, тамном гробу и смртном часу („Црна земљо, што ми се примаче!”; „Аој земљо, хладна ли си!”; „О ти тамни гробе, где ћу млад да венем и на веки да трунем!”; „Тамни дворе, брзо ли се градиш!”; „Еј мој гробу, мој студени ладу!”; „Ох гробнице, проклета тамнице!”; „Смртни часу, вришко ли ми дође!”; „Аој смрти, и ти ли си клета, ти ме скиде са овога света!”).

Обраћали су се мртви и симболима живота: дану, сунцу, младости. Обраћали се са прекором. Зашто их одгурнуше, напустише и дан, и сунце, и младост. Овако су зивкали од живота изневерени земници: „Бели данче, куд ми се измаче!”; „Сунце јарко, не сијаш једнако!”; „Еј младости, жао ми је тебе, кратко време ти послужи мене!” итд.

Суштински узевши, покојници су се, у ствари, у свим дозивима обраћали животу „што негда бијаше”. Неки епитафи баш и почињу са животом који беше леп, али се измаче. Еј животе! То дозивање живота плакање је за животом. Живот је изневерио земнике. Изненада их у смрт преобразио. Покојницима је само остало да са уздахом довикују у просторе, да им бар дозив живот додирује: „Еј животе, што негда бијаше!”; „Хеј животе, што си досад био, и сад си ми још сладак и мио!”

Из наведених бројних дозива јасно се уочавају нека њихова својства и обележја. Поменимо сада и оне на које досад није изричито указивано. Најпре пада у очи да је дозив готово увек упућиван мушкарцима. Дозиви женским бићима сувише су ретки јер је изразито мушка патријархална култура жену запостављала. Осим тога, жена патријархалка се ретко од куће одмицала, њено место је уз децу и огњиште. На путове крећу само мужеви и мушки укућани. Отуда их се „исплати” и дозивати јер сваки час мимоходе поред гробља и крајпуташа. А женскињу се само понекад обраћало, па и тада увек уз мушкиње. Патријархално схватање је

на прво место истављало мушко па тек онда, уз њега и иза њега, женско. Отуда покојници прво дозивају брата па сестру, оца па мајку.

Дозиви и обраћања потичу готово увек од самих покојника. Укопници зову и о себи причају у првом лицу, ради успостављања што непосреднијег и приснијег додира са путницима намерницима. Отуда је сасвим ретко да уместо покојника дозива неко од њихове родбине. Тиме родбина преузима улогу дозивног, првог лица, а покојник добија положај трећег лица, постаје неприсутни „он”, удаљени објект. На овај начин се покојник и његова судбина одмичу од читаоца, јер их је родбина истиснула из сабеседништва, лишила их улоге субјекта који прича. Разуме се да се овакав посреднички начин обраћања свесно избегавао, јер је основни циљ свих дозива и обраћања са надгробника да пролазнике што јаче дирну и чвршће вежу за судбине покојника. А то се најбоље постигало непосредним топлим и осећајним обраћањем самих несрећних покојника. Мртви су оживљени, уздубачили се уз своје споменике или се у њих претворили, па непрекидно дозивају. Кад би неким чудом могли да се покрену, не би дозивали. Кренули би у село, на њиве, ливаде и воћњаке, да се тамо, пред родбином и познаницима, искажу.

Почеци споменика пуни су императива. Као да се пролазницима заповеда, наређује да поред гробова не смеју без застоја да мимоходе. Нађено је преко тридесет разних глагола употребљених у императиву. Сви би се они по смислу могли свести углавном на значење четири глагола: прићи, стати, прочитати, не заборавити. Једни инсистирају на прилажењу (прићи, доћи, сврати), други на заустављању (стани, застани, стој, постој, пристој, причекај, чекни, не пролази, не итај, одмори се), а трећи наређују: обазри се, погледај, виђи, посмотри, опомени се и (обавезно) прочитај! Неки захтевају да се путник обрне, да не пожали труда и дангубе, да се не клони гроба, да се сети покојника и помене му име итд. У једном дозиву нашло се шест императива! „О ви путници, путем не ПРОЂИТЕ, већ моме спомену ДОЂИТЕ, и око њега ОБИЂИТЕ, и очима ВИЂИТЕ, па не ИТАЈТЕ, већ натпис ПРОЧИТАЈТЕ!”

Но, иако је у дозивима све императив до императива, покојници не заповедају! Они су у слабом положају, они немају снаге да наређују, па су њихови захтеви много више смерне и жалостивне молбе него наредбе. И заиста, покојници некако жално, понизно и јадно моле. Чести су дозиви-молбе као: „Умољено мало стани овде!”, „Молим, путниче, сврати!”, „Молим да прочиташ спомен овај!” Те молбе као да покатакд добијају призивок мољакања из слепачких песама. Моле покојници као убоги богорадници. У Вуковим „слепачким” песмама слепи, кљастии сакати се обраћају пролазницима: „Браћо моја милостивна, немојте ме пролазити!”, „Слатки брато, слатка секо, видите ли мене слепу!”, „Не пролаз ме, мајко слатка! Не пролаз ме, отац драги!”, „Видите л’ ме, браћо моја!” итд. Несрећни божјаци богораде да им се нека цркавица удели, да им се убоги дар

мимо њих не проноси. Покојници моле да им се подари само тренут-два, само крајичак ока за редове њихове биографије на камену.

Примећује се да су многа обраћања са надгробника врло слична обраћањима богу из разних молитава. Као да су пролазници поред гробова добили достојанство виших бића па им се покојници скрушено обраћају као велики покајници. У Давидовим псалмима наилазимо на молитвене почетке: „Пригни, Господе, ухо своје и услиши ме, јер сам невољан и ништ”; „Пригни ухо своје к јаку мојему”; „Господе, чуј глас мој. Нека пазе уши твоје на глас мољења мојега” итд. Није ли дозив са споменика „Ухо твоје тргни гласу, те послушај ко те зове!” готово дословна парафраза ових дозива из Библије. Уместо *йриџни ухо*, имамо *йриџни ухо*. Господ је морао да се „пригне” јер га зову одоздо, а путник да се тргне јер га дозивају „са стране”, или с леђа. И покојници траже ухо путниково, и они су ништи и невољни, њихово мољење личи на јак. Кад читамо „глас мољења” покојника, чини нам се да нам у ушима одзвања први стих 141. Давидовог псалма: „Господе, вичем к теби, похити к мени, чуј глас мољења мојега, кад вичем к теби!” Ако само место „Господе” ставимо на почетак поменутог стиха „Путниче”, добићемо срж готово свих надгробних дозива у којима умрли непрестано вичу да их чујемо, да им похитимо. Важно је овом приликом приметити неочекивану појаву: није нађен ниједан пример да се покојници обраћају богу! Богу су се обраћали живи, а мртви живима!

Док моле, упокојени се труде да угоде пролазницима. Више мисле на пролазнике него на себе. Они прво зову да се путници одморе, предахну од пута и рада, па тек онда, узгредно, прочитају споменик. Они моле: „Молим, путниче, сврати те се одмори и прочитај овај жаласни спомен!”; „Стани, путниче, те се одмори, па прочитај овај знак, није мрак!”

Покојници су у молбама скромни и прескромни. Као да су заплашени да не увреде пролазнике, да им не досаде свакодневним зивкањем. Зато од намерника врло мало траже. Неће време да им одузимају па их моле да престану уз споменик само мало. „Стани, постој мало!”; „Причекај минут-два!”... Не бој се, већеш издангубити.

Занимљиво је поредити ове дозиве-молбе са одговарајућим дозивима на средњовековним стећцима. Док су покојници са босанско-херцеговачких стећака страховали да ће им неко надгробна „знаменија” и „писанија” претурити и уништити, дотле укупници са србијанских гробаља о том страху ништа не знају. Зато се са стећака, уз молбу да гробу приступе, помену их и ожале, пролазници моле, и куну, да биљега не погубе, не претуре, не потиру, а кости им не газе и не претресају. Честе су молбе на стећцима, као: „Мољу секе, братјо и господо: немојте ми кости претресати!”; „И мољу вас, не наступајте на ме!”; „Не потирајте ме ногама” И клетве: „А да су клетве те руке које би ово притуриле!”; „Человјече,

тако да ниси проклет- не тикај у ме!"; „Тко ће писаније сије погубити - проклет богом и сином!" итд. На србијанским биљезима се, међутим, изражавала само једна једина жеља: да се приђе споменику и прочита животопис на њему. Молбе и клетве да се не дира у надгробни камен ни једне! А да су знали да ће надгробници много више страдати од небриге родбине и суседа него од других временских неприлика, покојници би клели до небеса: да клетвом свој век, на каменовима, продуже.

Да би што успешније призивали живе, мртви су успостављали са њима присан, љубазан однос. Придавали су им „миле" атрибуте. Сваки је пролазник био мио милен, омиљен, премиал, слadak, љубазан, драг, поштован. И сви су они мртвима били као неки сродници, браћа, сестре, мајке, другови, пријатељи. Мртви својатају живе, орођавају се са њима, присвајају их. Често им се обраћају са: роде мој! Уз то, убеђују путнике да их поштују („Поштујем свакога читаоца, нека приђе") и да их никад нису мрзели („Никад нисам ја мрзио на те"). Зато су заслужили да не буду заборављени.

Понекад су мртви били „оштрији". Преклињали су да им се приђе. Да се ужурбани путник сколи да застане, потребна је, понекад, била реч која на клетву личи. Умрли се позивају понекад на бога, понекад на пут. Један покојник довикује: „Приђи ближе до спомена мога, те прочитај, САМОГА ТИ БОГА!" Мајка умрлог јединца цвилећи се обраћа путнику: „Путниче, раде мој, ТАКО ТИ ТВОГА ПУТА, стани мало овде те ти види дворе Младенове, које му тужна сагради мајка Цмиљана!"

Каткад се из преклињања прелазило у неку врсту претње, освете. Намерник је хитајући минуо мимо споменик па га увређени покојник враћа и „заплашава". Сручује му у лице да је и он, путник, привремен на овом свету, да је ништаван као „шака пра", да је данас човек а сутра црна земља, да ће и он изненада и сам овако дозивати. Дозив почиње љутитим „та", што најбоље доказује да је путник споменик већ прошао не приметивши га:

*„Та засџани, ѿуџниче, куд иџаш,
да и ова моја слова ѿрочиџаш
и видиш ди је мој вечни ѿкој!
Данас је био ред мој,
а суџра ће биџи ѿвој!
Шџо је човек овоџ свеџа грџо
неџо шака ѿра!
Шџо ѿод сам ја овде сага
биџи џеш и ѿи изненада!"*

Заобиђени младић Богоје Милић из Сече Реке молећиво враћа минулог путника к себи: „Поврати се, мили путниче, прочитај овај жалосни спомен!"

А као млади Богоје многи су свом гробу враћали проминуле намернике. Довицима: обазри се, обрни се, окрени се, поврати се!

Живе је потребно убедити да застану код споменика. Мртви наводе разлоге потребе застајкивања код њихових гробова. Једни казују да надгробнику треба прићи да би се разумело кога је гроб утамничио, Један младић дозива: „Стани мало овде да РАЗУМЕШ ког мрачна кућа затвори и навек од сунца заклони!” Неки указују на дужност да се застане код гроба. То чине обично ратници који сматрају да је сваком човеку света обавеза да ода пошту браниоцу отаџбине и да је грех мимоићи војнички гроб.

Кад дозивници мртве послушају и гробу приђу, мртви су задовољни као никада. Они се радују као какав домаћин кад на неком породичном весељу госте дочекује. Један покојник држи добродошлицу пријатељима и као да их благосиља што су му дошли: „Добро дошли, браћо и путници! Приђите ближе и прочитајте овај написани спомен и кажите: бог да му душу прости!” Други покојник топло захваљује пролазнику који му застаде код гроба, својтински му тепајући: „О драги брале мој, вала теби кад дође код мене!” Лашчаник Обрад мртав оживљава кад гробљем наминае неки намерник па му, као на свадби или код казана, наздравља: „Здрав си, побратиме! Здрави ти Обрад Планић, твој побратим!” Изнад здравице, на биљегу, побратима чекају литрењак и чаша добродошлица, само да се наслужи. А побратим је био сваки ко здравицу прихвати. Мртви домаћин, чазбени кмет и председник лазачки, као за живота гости се са грађанима своје општине и напија им у здравље, над својим гробом. Он је, као и многи мртви, одлично знао да људи беже од друштва оних који сеју суморна расположења, па је изнад своје хумке направио место за „послужење”, здравицу и разоноду.

Гробља су тако, непрестано призивајући пролазнике, постала места изванредног гостопримства. Необично развијен обичај народног гостољубља учинио је од гробаља неку пространу посмртну собу, неку трпезу и софру за којом се путнику, осим разговора, нуде и јело и пиће. На споменицима рудничког Поморавља чекају нас уклесани гостински астали натрпани чашама, шољицама, тацнама и коцкама шећера. За гозбу је све спремно. Само да се послужимо. На неколико споменика чак је, изнад пуног астала, уписано: „Извол’те!” То мртви послушују узванике који су им се на призив одазвали.

Готово сви дозиви и обраћања су на почетку надгробних текстова. Њима најчешће почињу епитафи, али то не мора да буде. Могу се они јавити и у средини текста, уткани у саму причу о покојниковом животу и судбини. Главна одлика многих од ових дозива је да они бришу границу између себе и садржаја који иза њих следе. Тако се често не осети где прави дозив престаје а причање, поруке и захтеви почињу, те нам некад изгледа да се цео запис на споменику састоји из једне врсте дозива. Да ли је цео следећи епитаф дозив или није?

*„Е, њуџниче, мало сџој
џе џрочџџај сџомен мој!
Не џожали џрџда
кад наиџеш џџда,
јер и ми смо некад среџни били
кад смо џџијем џџџом џролазили...
џа размисли среџа сџџа је
и колико она џџраје.”*

Најзад, поменимо један занимљив психолошки феномен у вези с дозивима и обраћањима. Иако мртва уста не говоре, са гробаља се неприкидно дозива и прича. То, у ствари, уместо мртвих дозивају живи који су се с њима идентификовали. Поистовећујући се са укупницима, живи су одболовали своју сопствену будућу смрг и с њом се за живота обрачунавали. Способност уживљавања сеоских житеља са осећањима, жељама и тежњама оних који су отишли с оне стране живота достигла је свој неслућени размер. Поистовећење са мртвима не среће се само у надгробном дозивању, већ свуда тамо где се у епитафима нешто о покојницима саопштава у првом лицу, тамо где су живи, одражавајући сопствено осећајно биће у преминулима, преузели улогу мртвих. Живи су се емоционално стапали са милим покојницима и тако брисали супротности између себе и упокојених.

Сви дозиви на сеоским надгробним споменицима, ма коме и ма како били упућени, говоре, пре свега, да су покојници преко сваке мере били незадовољни својом судбином и да су, као превелики очајници, непрестано призивали живе срећнике у помоћ - да с њима успоставе вечити дијалог. Они су срцем били везани за овај, земаљски свет, а не за „онај”, небески. Зато никад и не дозивају небеске ауторитете, већ само своје ближње. Имали су упокојени неугасиву жељу да из гроба наставе још за живота започете разговоре. Дозивима су излазили из гробне осаме и тишине и настањивали се у пределе живота. А живот су изнад свега волели. Зато толико упорно и дозивају, преко дозива да се за живе вежу. Да се некако на земљи наставе и макар у сећањима читатеља век продуже. Да од смрти и расанка са животом направе само привид. Сваки дозив са споменика привик је против смрти. Умирем, али остајем жив! У дозиву и незабораву. Бити заборављен значи умрети још једном, и то потпуном смрћу. Мртви нису желели да умру по други пут.

ИОВАНЪ СЪ БЪ
ДИОВИЖЕРО ДО
1870

ДОСЕЉЕНИЦИ

„Досељен од Биора кад је Карађорђе на Сјеницу војшћиио.”

Становништво Западне Србије је искључиво досељеничког порекла. То порекло се може пратити и на надгробним споменицима, на којима је сачувано подоста записа о досељавању сеоског и градског становништва у раздобљу од Првог српског устанка до Другог светског рата. На досељеничким споменицима урезивани су називи области и места из којих су досељени житељи потекли. Тако су гробља постала драгоцен архивски материјал за проучавање демографских померања и за праћење праваца и етапа миграционих струјања. Осим тога, надгробни досељенички записи, говорећи о селидбеном доживљају и судбини досељеника и о разлозима расељавања из матичних области, нуде прворазредну научну грађу да се појава досељавања прати не само са просторно-временског, већ и са социјално-психолошког и економско-политичког гледишта.

Има неколико група записа о томе одакле су дошли досељеници у места у којима им је споменик подизан. Једни од њих казују да се неко доселио из Турске, не наводећи притом никакве ближе податке из ког њеног дела. Каже се само да је досељеник „родом из Турске”, „рођен у Отоманској царевини”, „досељен из Турске” итд. Овакви непрецизни записи су врло ретки. Много су чешћи они у којима се наводи и назив области или места. А те матичне области пружају се на широком простору од бугарске границе до Босне и Неретве. Тако је Ђорђе механџија из Карановца био „родом из Турске, из Крушева, син Миов од фамилије Цака”, а Стеван Ђуровић, који се досели у Чачак, био је „рођен у Турској, у селу Лешком Пољу”. Дмитар Лојаница дошао је у Парменац „из села Дренове у Турској”. Оваквих записа, у којима се као постојбина досељеника помиње Турска, највише је на споменицима оних који су у Србију дошли са територије Новопазарског Санџака и западне Македоније. За оне који су приспели из Херцеговине и Босне готово се никад не рече да потекоше са турске територије.

Главни расадник исељеника била је Црна Гора. У Србији су постојала два црногорска среза, један у ужичком а други у рудничком округу. То говори да је у Западној Србији било доста досељеника из Црне Горе и да су се они насељавали већином по оним местима „која су физически и климатом прилична њиноме

отечеству”.* И извештаји карантина мокрогорског и рашког и „састанака” на Јавору потврђују да су бројни Црногорци, ради усељења, масовно прелазили српску границу. Али, судећи по надгробним записима, досељеника из Црне Горе било је осетно мање него из Херцеговине. Разлог томе треба тражити у суженом појму ове области, јер се у записима већи део данашње западне Црне Горе назива Херцеговином, а сви предели у њеном северном делу, са градовима Пљевљима, Бијелим Пољем, Мојковцем, Иванградом и Андријевицом - Старом Србијом. Тако се под Црном Гором, у записима, подразумевају, у ствари, само Катунска, Ријечка, Љешанска и Црмничка нахија, а затим области око Зете и Мораче. Ево неколико записа о досељеним каменштацима са црногорског карса: „Овде леже посмртни остаци Вука Драгићевића, рођеног 1814. године а умро 30. априла 1879. године.⁴³ Покојник се родио у Бјелопавлићу Црне Горе, ту одрастао и живо до 1870. године и тада прешао у Србију и настанио се овдје ће је и умро у 65. г. старости” (Севојно); „Вучић М. Богдановић из Мачката, механ., рођен у Ц. Гори у Његушима 1856. г. Умро 1923. г.” (Мачкат); „Спомен Јован(а) Мијовић(а) рођен(ог) 1849. у селу Лијешту, срезу Биоче, округ подгорички, Кучи, Црна Гора” (Рајац); „Павле Туровић из Црне Горе, рођен 1837. г. у селу Кути, никшићкој жупи” (Бељина). У понеким записима се не именује Црна Гора, већ само место у њој. На споменику у Краљевачком гробљу уписано је: „Овде почива раб божи Марко Стевановић, туфекџија из Карановца, родом из Подгорице, од вамилије Кулића.” И туфекџија Стојко Марковић из Пожеге је „родом из Подгорице”.

И Херцеговина беше расадиште исељеника. Судећи по броју надгробних записа, највише је досељеника дошло баш из Херцеговине. То је и разумљиво кад се зна да се у већини записа под појмом Херцеговине подразумева стара Херцеговина - она која се на исток простирала и преко линије Никшић-Пљевља-Пријепоље. Познато је да је све до Берлинског конгреса Херцеговина захватала територију источно од Никшића и даље, на североисток, све до Таре. Чести су записи који наглашавају да је покојник „родом из Ерцеговине”. Наводимо неколико таквих записа. „Под овим мрамором мирно почивају телесни остаци Стевана Брњоша, рођеног у селу Већу, у Ерцеговини, одприлике 1782. г., а преставившег у Кремнима, окруж. ужичког”; „Бућа је рођен у Ерцеговини, а прешавши у Србију

43 Сви датуми у овој књизи који се односе ва време до Првог светског рата по старом су календару. Датуми између два светска рата су „мешовити” (негде су по старом, негде су по новом), док су они иза последњег рата сви по новом календару.

* Предеона целина под називом „Црна Гора” у Западној Србији није добила име по досељеницима са подручја нововековне државе Црне Горе, већ свој назив носи још из времена српске средњовековне државе, етимолошки везан за четинаре („црногорицу”), да би се у османско време ово подручје звало „Карадаг”, турски превод имена Црна Гора [Милош Тимотијевић, „Патриотски’ и ’реалан’ простор: подручје планине Рудник у Краљевини Југославији (1918–1941)”, *Зборник радова Народной музеја* XLII (2012), 73–88; Милош Тимотијевић, Саша Савовић, *Равна Јора* (Београд : Службени гласник, 2014), 164–165, 175].

у село Рудник у 1804. г.”; „Овде почива раб божји Лазар, син Стефана Уларевића Саралије, родом из Ерцеговине” (Нови Пазар); „Недељко је родом из Ерцеговине, син Илије Крсмановића, досели се у Риђаге 1900.” Херцеговачки досељеници потичу искључиво из области источно од Неретве, нарочито из пограничних предела према Црној Гори. То потврђује неколико записа у којима се наводи место рођења досељеника. Ужичанин Милован Силаичић био је „родом из Ерцеговине, гатачкога окружија, села Трновице, лета 1844.”, а Трбушанац Лука Борковић „из Ерцеговине, села Љубомира”. Илија Наранџић, трговац ужички, „родио се 17. јула 1803. год. у Херцеговини, окр. требињском, селу Грбешима, умро 13. априла 1869. год.”, а Јован и Симо Бошковићи из Новог Пазара беху „Ерцеговци од Требиња”. У порти манастира Никоља под Кабларом лежи тело игумана Василија, „рођеног у селу Кошевине близу вароши Пријепоља, у Ерцеговини, 26. септембра 1826. год.”.

Занимљиво је да није нађен ниједан запис у коме се помиње Санџак као матична област исељеника. Досељеници из ове области никад за свој завичај не прихватише турско име, па на својим споменицима уписаше да дођоше из „Старе Србије”. И помен „Старе Србије” је врло чест. Некад се само помене она, а некад и село у њој. Анђа Стевановић из Ариља „пређе у Србију са своје троје деце 1890... из села Пурића, Старе Србије”, а Јово Борисављевић, „родом из Старе Србије, досели се у Жаочане 1899. год.”. Уместо „Стара Србија” јавља се, после балканских ратова, и израз новоослобођени крајеви. Тако је Томо Обућина, пекар чачански, био „родом из новоослобођених крајева, село Буковик”, а Спасоје Новаковић, такође пекар, „из новоослобођених крајева, из места Пријепоља”. Ређи су случајеви да се за усељенике из Санџака каже да су дошли из „Турске”.

Приличан је број споменика на којима се као родни крај досељеника из „Старе Србије” наводе управно-територијалне јединице: нахија, округ и срез. Досељеник јежевички Вуле Војиновић, који као војник погибе „од турске војске у битци на Самокову”, био је рођен „у Дунишићима, наији сјеничкој”. На споменику Мијаила Мирковића, писара среза трнавског, записано је: „Покојник је рођен у 1861. години у месту Дечеви, нахији пријепољској, а дошавши у Србију 1872. године са својом матером Бориком.” Абација чачански Остоја Ђурчић био је „родом из села Штиткова округа новопазарског”. На споменику погинулог војника, у Горичанима, уписано је: „Овај спомен показује краброг ратборца Зака Попадића из села Буђева, среза сјеничког.” Понекад се нагласи да је село близу неке од санџачких вароши. Милован Вујичић, житељ губеревачки, био је „рођен у селу Лопижама код Сјенице”.

Доста је досељеника било из Старог Влаха који је за исељенике из Црне Горе и Херцеговине био, најчешће, етапна, прелазна земља на путу ка моравској Србији. Али Стари Влах нема трага на досељеничким биљезима! Да ли то доказује

да је у народу овај израз рано ишчезао из практичне употребе или да се избегавао због нејасности и неодређености његовог правога географског обухвата. Један једини помен ове области нађен је у Краљевачком гробљу. На већ потпуно оронулом споменику једва читљиво пише: „Овде почива Стефањ, син Николе Калуђеричића, из Старога Вла, рођен на Пресеци у 1769. г. Умре 1837. септем, 25., а старином Рашковић.” Ова област помену се још једном, или некако више у смислу топонимског презимена или надимка. На споменику мајке клесара Радосава Чикириза, у Ртима, уписано је да је она била кћерка Антонија Алексића, „иначе Муњића, Старовла из Страгачине”.

Записа да се неко доселио из Босне изузетно је мало. Нађено их је свега десетак. На Пријеворском гробљу, на ниском тамном пешчару, јеромонах Леонтије „подписа” своје деди: „Овде почива раб божи Јово Николић, родом из Босне. Умро 1851. г.” Појам Босне се, покаткад, у записима изједначавао са босанским пашалуком из 18. века, па је обухватао и цео Санџак. Зато се у Ужицу, на Белом гробљу, чита да је Нешо Орловић „рођен у Новој Вароши - у Босни”. Помен босанских досељеника казује се и местом из којег је досељеник потекао. На неколико споменика је уписано да је дошљак „родом из Сарајева” или му је уз право презиме придодано и презиме Сарајлија. Помен досељеника из Сарајева нађе се на гробљима у Новом Пазару (3), Чачку (1) и Бањи код Прибоја (1). На досељенике прекодринце указују и нека презимена. На једном старом споменику указа се презиме Осаћанин, а презиме Бошњаковић среће се у неколико села од Златибора до Рудника.

Западну Србију су готово искључиво населили досељеници црногорско-херцеговачке селидбене струје, што потврђују и многобројни записи са надгробника. Цвијић је утврдио да западно од рудничког развођа и Копаоника динарска струја толико преовлађује да се друге према њој губе. Но, споменици овог подручја знају и за досељенике из косовско-метохијске и вардарско-моравске струје. Они нађоше помена на врло малом броју споменика и то само у области Ибра и Мораве до Чачка.

Занимљива је селидбена струја која је у Србију улазила долином Ибра. Неки се из те усељеничке струје зауставише у Рашкој, а неки се упутише према Новом Пазару, граду занатлија и трговчића. На изломљеном крсташу из 1873. уписано је туфегџији Анастасу Петровићу да је родом „од Орида у Турској, а житељ варошице Рашке”. На Новопазарском гробљу, код Петрове цркве, сусрећу се записи о досељеницима из Метохије, посебно из Призрена и Пећи. На неколико споменика су иза имена и презимена покојника додати етници изведени од имена родног града. Пример: „1854. Зде почивет раб божи Спасоје Ђорђевић Пећанин”; „1888. г. октоб. Ђорђеје Науновић, калаџија, Призренац.” Један новопазарски житељ био је рођен „у Белезу”. Највећи број „ибарских” досељеника спусти се до Карановца

и продужи пут Гружом у дубоку и ниску Шумадију. Неки од њих, мали бројем, окренуше западно, уз Мораву, према Чачку, и северозападно према Горњем Милановцу. У Липници је сахрањен Недељко Филиповић, „иначе Косовац”, а у Коњевићима почива Совроније Николић, „родом из Турске, окружија тетов., село Нићиворово”. У Чачку се заустави Тодор Јанковић, „бивши устабаша дуванџински ... рођеног у Битољу, Македонија”. А Чачак беше крајња тачка на западу до које допреше досељеници ове струје. У Горњем Милановцу се настанио Настас Ђорђевић, познати градитељ јавних и приватних зграда по Шумадији за време кнеза Милоша, и касније. На споменику овог чувеног протомајстора, у Горњо-милановачком гробљу, уписано је: „Овде почива Настас А. Ђорђевић, родом из Орида, који цркву направи у овој вароши и који поживи 55 г., а умре 20. нов. 1886. г.”

Незнатан број досељеника долазио је Моравом, са југоистока. Нађе се понеки споменик у Краљеву и Чачку са поменом дошљака из околине Ниша, Алексинца, Параћина, Јагодине. То беху махом људи које занатски или трговачки послови доведоше у ове градове крајем прошлог или почетком овог века. Неки од „дрвених” занатлија из тих крајева крстарили су, за време лета, по селима. То беху сезонски досељеници који ради зараде све до пред зиму боравише код појединих домаћина на раду. Један од њих доспео је чак до маљенских села, где га је и смрт сустигла. На омањем споменику у Тометину Пољу записано је: „Григорије Степановић из Велики Крчмир, округа и среза Ниша, по занату кол. мајстор. Умро је на раду код Веса Варагића у Тометину Пољу 10. јула 1903. год.” У сезонске досељенике могли би се убројати и људи са динарског крша који су у Србији као привремени радници на неком државном градилишту погинули или умрли. Тако су при грађењу пруге на деоници Вардиште-Шарган (1922-1924) изгубили живот три Херцеговца, три Личанина и један Далматинац. Свима њима подигнут је заједнички споменик на гробљу у Мокрој Гори.

Досељеника је било и из Бугарске. Они су махом долазили из западних области и бавили се баштованлуком, дунђерлуком и зидаријом, али се један од њих доселио чак са доњодунавске плоче. Запис на Чачанском гробљу саопштава: „Овде почива раб божи Ранко Стефановић, баштован, родом из Бугарске, из окружја трновског.⁴⁴ Поживио 56 г., а умре 2. фебруара 1878. г. у Чачку.” У истом гробљу почивају Никола Ивановић, „баштован овдашњи, рођен 1859. год. у Бугарској”, и Величко Илић, „мајстор и предузимач зидарског заната, родом из Ћустендиљ Бање”. У вези са овим досељеницима важно је проучити порекло породица које се данас презивају Бугарчић. Споменици из прве половине 19. века њихове претке бележе под презименом Бугарин. У Гучи је 1833. умро неки Богосав Бугарин, а у Липници 1849. Јован Бугарин. Клесар Чикириз иза

44 Према испитивању Радомира Илића, из Трнова у Бугарској доселиле су се у Коњевиће две породице које су се искључиво бавиле баштованством.

имена Димитрија Станковића из Гуче (1836)⁴⁵ уписа „иначе Бугарин”, а то исто учини и неки други клесар иза имена Гучанина Милоја Петронијевића (1872). Да ли ови људи, или њихови преци, заиста потекоше из бугарских страна или можда дођоше из српских пограничних области према Бугарској, па их домо-роци назваше Бугарима? Географско и етничко разграничавање између Срба и Бугара било је староседеоцима мало познато, па су они већину досељеника из пограничних области југоисточне Србије погрешно називали Бугарима. (И данас се дошљаци из тих области, из шале, називају Бугарашима.) Ово мешање с бугарским националним елементом долазило је првенствено отуда што су ови досељеници говорили шопским, односно архаичним староштокавским говором, па се странцима чинило да говоре бугарски. Иначе, записи указују на чисто српска презимена неких досељеника из Бугарске (Ивановић, Илић, Пешић, Стефановић). Почетком овог века Јован Ердељановић је за гучке Бугарчиће записао да потичу од неког Стојана који је био „однекуд из Бугарске” и који се, путујући са турском војском за Босну, задржао у Гучи и ту привенчао уз кћерку неке бабе Анђелије. Потомак овог Стојана „Бугарина” придружио се Карађорђевој устанку. Запис на Гучком гробљу казује: „Овде је упокојено тело старца Станимира Бугарина који је био краб. војник у врем. Карађорђев. битке и поживи 90 г. Умре 30. марта 1861.”⁴⁶

Неки, сасвим ретки, досељеници запутише се чак преко Саве и Дунава у јужну Угарску, па се отуд поново повратише у брдовите пределе, сличне завичајним, јер им влажни панонски ритови не одговараху горштачком здрављу и планинској души. Записи не поменуше ниједном изричито да се неки досељеник повратио „из прека”, али презиме Маџар, које се јавља на старијим споменицима, упућује на ту могућност. Житељи чачанског краја бежали су преко Саве, у Срем, нарочито у време Кочине крајине и пропасти Карађорђевог устанка, али су се неки касније, не могавши никако да се панонизују, отуд повратили и од суседа добили ново презиме - надимак Маџар. У Жаочанима, Слатини и Лиси споменици сачуваше успомену на досељене „Маџаре”. На обаљеном белом крсташу у Жаочанима стоји: „Зде почивае раб божи Милосав Маџар 1823.”, а на истом таквом крсташу у Слатини уписано је да је Милица, жена Јована Томића, механџије из Чачка, „родом од Маџара из Слатине” (1860). У Лиси осим фамилије Маџаревић постоји и фамилија Вратоњић, чији потомци тврде да су то презиме добили зато што су се њихови преци вратили из Паноније, где су се некад најпре били одселили. Иначе, записи у којима се препознају „обрнуте” сеобе из Паноније врло су ретки, готово изузетни. Два таква записа нађоше се на Чачанском гробљу. У једном се

45 Све године у загради означавају кад је покојник умро, а не кад му је споменик подигнут. Те године су доста добри указивачи и саме старине надгробних записа, јер су споменици, нарочито старији, у највећем броју случајева подизани прве или друге године иза смрти.

46 Да су у чачански крај долазили људи „из Бугарске” сведочи и запис тијањског пароха попа Добра у „примечанију” књиге умрлих, у коме се каже да је 1880. године Љубисав Јовашевић, келнер из Марковице, „убијен угарком једним дунђерином из Бугарске (Тошом Пешићем)”.

Сл. 8. Споменик досељеници Иконији
Марјановић (Парменац)

Сл. 9. Споменик досељенику
Стојану Видојевићу (Граб)

казује да је „шлосеровица” Марија Чолобеитић била радом чак „из Граца у Аустрији, више Пеште”, а у другом да се фијакерист Обрад Чобановић доселио „из Баната, село Куманово”. Једна успомена на панонске досељенике сачувана је и на гробљу у Субјелу. На споменику Петра Шаркића уписано је: „Он је рођен у Борову, у аустриској Војводини, 1795. г., који по свршетку свију ондашњи наука пређе у Србију (да) буде учитељ.” Учитељ Петар се прилично сељакао пре него се смирио у Субјелу, јер му на споменику пише да је „учителствовао 45 лета кое у Срби кое у Босни”.

Поменимо, најзад, и досељенике из царске Русије, односно „беле” емигранте који су за време и после Октобарске револуције приспели у наше крајеве. Понеки споменик тих досељеника нађе се на градским и паланачким гробљима. У Ариљу је на споменику свештеника Јована Гордејева написано: „Рођен у Русији, а овде нађе своју другу отаџбину.” (1962) На Горњомилановачком гробљу је, на омањем надгробнику Ивана Атанасова Шешеља, породица Караулић записала: „За 30 година рада у нашој кући заслужио си више.” (1954) Шешељ је био радник покућар код богатих Караулића. На споменику у

Мокрој Гори убележена су имена двојице Руса, погинулих при градњи пруге Вардиште-Шарган (1924). То су геометар Виктор Андрушкијевич из Кијева и радник Петар Прусов из донске области.

Осим ових већих сеоба, чија полазишта беху изван граница Србије, помињу се и мале, унутрашње, локалне сеобе. Оне се односе на сељења у оквиру саме Србије, на простор од Златибора, Јавора и Голије до моравске долине. У ствари, оне обухватају подручја бившег ужичког и чачанског округа. Оваквим сеобама претходиле су дуже припреме и оне су се обављале тихо, без журбе, са мање неизвесности и страха. Силазило се са златиборских и моравичких брда у близину Мораве, а веза се са завичајем и родбином одржавала и даље, све док покољења синова нису постепено потпуно заборавила постојбину отаца. Сиђе горштак са Голије у Ивањицу, досели се Златиборац у Ужице, пређе Моравичанин у Драгачево, а Драгачевац у трнавски крај - па сви нагласе одакле су потекли. Тако се записа да је у Мани гроб ковача Вулића Стефановића „рођеног у Даићима, а досељеног на Међуречје”, а у Вичи механције Витора Бешевића, „родом из села Црњева, срез ивањички”. Прилично је споменика у Ужицу, Чачку и селима трнавског краја са поменом досељеника из планинских даљих и ближих села. Ти записи готово увек, уз помен родног села, наводе и назив среза а најчешће и округа. Карактеристичан је запис код жежевичке цркве: „Вечни споменик Панту Ђорђевићу из Башице, рођеног 27. јула 1843. г. у Бјелуши, среза ариљског, окр. ужичког, од родитеља Ђока и Марице Ђорђевића, који се са својом фамилијом у 1862. г. доселио у село Бањицу, округ чачански, срез трнавски.” Остали записи су кудикамо краћи. Наведимо само „досељеничке” исечке неких од њих. „Родом из Кремана, среза рујанског, пресели се у Субјел”; „Рођен у селу Сијерчу, среза рачанског, округа ужичког”; „Родом из села Мрчића, округа ужичког, среза црногорског”; „Рођен у Драглици, срез златиборски”; „Родом из Ариља, округа ужичког”; „Родом из Орље, среза студеничког”; „Рођен у селу Гучи, срез драгачевском”; „Рођен у Драгачеву, општина дубачка” итд.

Време досељавања убележено је на више споменика. Оно се најчешће бележило годином досељавања, али и описно, „вактом” неког важнијег догађаја. Године доласка у нов завичај ређају се од 1804. до 1941. На Рудник се 1804. доселио Бућа Бошковић и одмах се придружио Карађорђевићим устаницима. У исто време, или годину-две касније, под Овчар је приспео, са породицом, Миливоје Јовановић, на чијем споменику пише да је „родом из Старе Србије, село Сугубине, и пребео је од турског насиља у Дучаловиће са 9 синова, 3 ћерке и 2 брата, са Мирком и Милованом”. У време Карађорђевог похода на Санџак у Ртаре је дошао Мирко Мијаиловић („Досељен од Биора кад је Карађорђе на Сјеницу војштио”).

Најчешће се наводе године из друге половине 19. века, посебно оне које наступиле после 1875, када у Србију похрлише избеглице у таласима. Тих година, после угушења Бабинске буне и Невесињског устанка и после завршетка

неуспешног рата на граници према Санџаку, кренуше у Србију читаве породице бегунаца. Податке о тим прибегарима оставили су и попови у књигама умрлих. У „примечанијама” се, тих година, уз имена умрлих учестало придодају „легенде” о бежаницима из Турске. У помињању бежања из Санџака и Босне најревноснији су, изгледа, били карански попови, у чијим књигама је повише досељеничких судбина тога доба. У богата лужничка села пристизали су многи усељеници, од којих су неки убрзо умирали, па су пароси каранске цркве имали пуне руке посла. Наводимо неколико каранских записа: „Из Бање, Турске, пребего”; „Пребегао са отцем из Турске, из Бабина”; „Пребеже из Босне, села Штрбаца”; „Пребегли му родитељи из Турске, села Ресића”; „Пребегли из Турске, села Бориновића”; „Пребегла из Турске, Бистрице”; „Пребегла из Босне, села Раванаца”; „Прошлог лета пребего из Турске”.

Ко год је бунтовао у буни или устанку или учествовао у рату као добровољац морао је, сам или са породицом, да бежи са турске територије. Појачани притисак и терор на српски живаљ терао је људе да напуштају своја огњишта и да ноћу ускачу преко границе. Записи најбоље казују време и разлоге расељавања. Са споменика код остатичке цркве сазнаје се да су Никола и Савка Јанушевић са четири сина прешли из Херцеговине „српс.-турс. рата 1875.” (Под ратом се овде подразумева невесињски устанак). У неколико записа поменуше се добровољци у рату 1876. Пада у очи да међу њима беше и неколико попова-четовођа. Овим ревнотељима „ђаурске” вере и носиоцима националне свести Турци нису дали мира. Поп Периша Трифуновић побеже из Бистрице у Ивањицу, јер је „у српско-турском рату бијо четовођа добровољаца”, а поп Антоније Вујичић напусти Радојну и насели се у Бајиној Башти из истих разлога. Антоније је умро 1913, „пошто је дочекао да храбра српска војска ослободи његово родно место за чије се ослабођење боријо као четовођа добровољачке чете 1875. и 1876. г.”. Сељак Антоније Љујић, „родом из Старе Србије, села Бистрице, у својој младости учествова у српско-турском рату као храбар војник за ослобођење Србије, а после рата са својом фамилијом пређе у Србију, у село Турицу”. Нововарошки трговац Ристо Томашевић не учествова у рату, али мораде да напусти своју радњу у којој је радио 29 година и да побегне у Ивањицу, да печали нову трговину. На споменику му пише: „После српског пораза у тим крајевима покојник је 1881. г. прешао у Србију и настанио се у Ивањици, где се до смрти занимао трговином.”

После српско-турских ратова, односно Берлинског конгреса, једино је скоро потпуно заустављено досељавање из Црне Горе. Односи између Србије и Црне Горе били су читаву осму деценију затегнути, јер се политичка и династичка гледишта србијанског краља и црногорског кнеза никако нису слагала. Зато је граница Србије за могуће црногорске присељенике била затворена, а Србија је престала да буде „брацко уточиште” за црногорску сиротињу. Требало је сачекати тек 1889. годину, да краљ Милан абдицира и напусти Србију, па да

се њена врата поново отворе за присељенике са црногорског карста. Зато се на гробљима и не нађе ниједан податак да се неки Црногорац доселио у времену од 1878. до 1889. године.

Из турског се царства, видесмо, бежало из политичко-бунтарских разлога. Страх од одмазде због противтурског делања присиљавао је многе истакнутије политичке и бунтарске „ђауре” да траже политичко уточиште у Србији. Сви они који су се на ма који начин супротстављали турским властима и показивали нелојално држање према режиму морали су преко границе. То доказују и неки други записи, старији и млађи. Марко Обрадовић из Бачија тридесетих година прошлог века добеже у Ивањицу као политички прогнаник, а читава му породица напусти село због турског терора. „У Старој Срби за заступање српске мисли отерат је везан у Цариград, а фамилија му пребегла овде. Из Цариграда је утеко из апса и овде издржавао фамилију без икакве помоћи”. Бунтар Марко и његова породица напустише Санцак у време насиља окрутног санџачког господара Ејуб-паше Ферхатагића. О бежању испред овог свирепог паше, кога је народ звао „онај катил” (целат), писао је 1837. године Јован Мићић из Кокина Брода Јовану Обреновићу у Чачак: „Сву су ноћ ноћас врвели; све бјеже од стра манитога Ејуб-паше пазарског.”⁴⁷ Због терора и зулума представника турске власти долазило је до бројних исељавања српског становништва са читаве турске територије. Два извештаја карантина мокрогорског потврђују да се 1836. и 1837. године бежало из Херцеговине од зулума Али-паше Ризванбеговића, који је похарао и попалио Грахово. Из сличних разлога бежало се све до балканског рата 1912. године.

Ко се год од угледних људи залагао за „српску мисао” и радио на уздизању националне свести био је од турских власти прогањан или мучки убијан. Нарочито је то било у Новопазарском санџаку после Берлинског конгреса, када је Турска завела оштар противсрпски режим. Потврђују то записи са споменика извесних виђенијих „Србова” из Санџака. На Нововарошком гробљу, на споменику Василија Борисављевића, часника црквено-школске ошптине, пише да је он „у време владавине Агарјана (био) организатор и пред. срп. народне одбране... и велики борац хришћанске и српске националне мисли, који је као такав гањан и мучен и годинама тамновао у солунској Беаз кули”. Сличан запис, на Штитковачком гробљу, казује да Турци Сјеничани 1899. године убише Василија Чкоњовића, јер се он „као црквено-школски председник од 1870. год. живо заузимао за корист цркве и школе”. Њега су „у 9 часова на путу у Сеницу, у селу Чедову, на 1/4 сата до Сенице, пред многобројним светом укинули са земаљске површине са 12-15 пушчаних зрна и ударом ножа по челу осекли му десно уво и однели те су са тим испунили своју паклену зликовачку жељу”. Ова два најкарактеристичнија записа о разлозима прогањања и убијања важнијих Срба у Санџаку довољно указују

47 Благоје Живковић: *Здравствене прилике на јодручју Ужица*, Титово Ужице, 1973, 85.

на тешко стање српског живља у условима појачаног политичког и социјалног притиска и разлоге честих бежања преко границе на српско тло.

Да је био тежак општи животни положај Срба у сјеничком крају у времену иза Берлинског конгреса сазнаје се и са надгробника на којима је уписано да су се појединци одупирали турским властима оружаном акцијом. „Добри” Србин Јевђен Тубић из Лопижа покушао је да изврши атентат на Мустафа-пашу, наопаког сјеничког кајмакама, који је чемерио ионако горак живот „каурским” људима. Јевђен је минирао Мустафа-пашину кулу у Сјеници како би је, заједно са њеним господаром, дигао у ваздух, те му је на крсташу урезано: „Он је од оних јунака који је устао против српског крвопије Мустај-паше да га уништи лагумом, а спасе српски живаљ.” Из истих побуда одметнуо се у шуму пред балкански рат Јевђенов син Миливој, који је „као четник бранио од Турака овај крај”,

Да се српско становништво из Санцака тога доба исељавало у Србију због нетрпељивости турских власти и превеликих пореских дажбина, сазнаје се и из извештаја аустријских конзуларних и војних власти у Санцаку. У једном таквом извештају се каже да се 1889. године иселило из села Дежеве око 90 српских кућа, а у другом да је у пролеће следеће године започело јаче исељавање хришћанског живља из новопазарског, сјеничког, нововарошког и пријеполског среза.⁴⁸ И неки записи нагласише да се бежало од турског ропства и угњетавања - из неподношљивог рајалука у „наручје велике мајке Србије”. А Србија, уистину, за угрожене санџачке Србе беше велика нада и једина избавитељица - срећодајна земља са правим мајчинским наручјем. Многи досељеници пребегоше у њу само због чежње за слободним животом и жеље да се заувек нађу у својој националној средини. Неки од њих су ово збежиште слободе мајчили, називали га великом мајком. После српско-турског рата једна је досељеница превела синчића преко границе и он јој, касније, на споменик уписао: „Преведе ме дететом из турског ропства и даде у наручје велике мајке Србије.”

Због политичких и националних сукоба бежаше људи из Санцака и у време последњег рата. Крсто Кнежевић је, као „важан човек”, био присиљен да 1941. године побегне из сјеничког краја у долину Мораве. На Крстовом споменику у Жаочанима убележено је: „Потом 1941. г. у време немачке окупације од усташа Турака са вамилијом побего у Жаочане, где и умро.”

Досељенички записи поменуше политичке, социјалне и домољубне разлоге сеоба, али прећуташе економске узроке, мада су они били чешћи од свих осталих. Кад је реч о Црногорцима, економски мотиви су били и једини, јер је Црна Гора била слободна, суверена држава, па јој се становништва није одсељавало ни из политичких ни из родољубивих разлога. Да ли досељеници хтедоше да своју завичајну сиротињу од себе и домородаца сакрију па на каменовима помињаху

48 Група аутора: *Нови Пазар и околина*, Београд, 1969, 263.

искључиво достојније и узвишеније, слободарске и домовинске мотиве? Бежали су расељеници од бесхлебних и стрмених динарских кршева и спуштали се у плодна, пољевита поречја моравског слива. Бежали од хладних и гладних година и упадали у „брацку Србију у којој бјеше сваког блага и добра изобиља”. Кнез пожешке нахије Васа Поповић писао је кнезу Милошу 1823. године да му је у нахију добегло десет до петнаест породица из Дробњака, „можно да само се исхранити за зимус остају.”⁴⁹ А да се у жупну и житородну Србију бежало да би се избегао помор од глади за време дугих неродних година потврђују и други извештаји. Начелник ужичког округа јавља 1840. године Министарству унутрашњих дела да је „сиротиња од Дробњака и Никшића навалила на нашу страну нагло прелазити само да се прерани.”⁵⁰ Године 1848. из катунске нахије, највише од Чева, пристигло је на јаворску границу, код Василијине чесме, 777 црногорских житеља (183 породице) који су „с надлежним пасошима од владике црногорског упућени за у Србију на прерану.”⁵¹ Деветнаест година касније приспело је истим правцем, опет „на прерану у Србију”, једанаест Васојевића са више од хиљаду оваца. Три дана иза њих пристиглоше још четири црногорске породице „на израну и пресељење у наше отечество.” Сви ови досељеници дођоше у јесење дане, у октобру, када наступа „зимље доба” које је претило да глађу помори и људе и стоку. Такође је познато да се око 1890. године због глади одселило у Србију на хиљаде Црногораца и Херцеговаца. Године 1889, због велике суше, у Црној Гори је пропала сва летина, па је велики број Црногораца био присиљен на исељавање. А и неколике претходне године биле су неродне, па је економска ситуација постала још ужаснија. Зато се те године Гавро Вуковић, писмом, жалио са Цетиња Јовану Ристићу, у Београд: „При том зле године, које од рата све једна за другом сљедују удавише ови народ. Ова година пријети такође да ће бити једна од зли ако не од најгорих.”⁵² Црногорски аграрни пролетаријат упућивао се зато преко Санџака и куцао на врата „братинске” Србије. А све ово надгробни записи пређуташе. Ни помена да су се окретала леђа голетним разветринама и дивљим папратиштима и „трбухом за крухом” тражила нова, богатија постојбина. Иако су границу прелазили каравани гладних људи, глад се као неспоменица заборави. Економски динарски емигранти били су у свом каменитом завичају толико обикли на сиромашки живот да у њему нису ни видели никакву несрећу и патњу. Срасли с њим и њиме очеличени, они су и у новом завичају „србијанско” сиротињство примили сасвим мирно, као неки од детињства ношен, па зато увелико олакшан, терет! Због тога га и нису сматрали достојним помињања. Тек се на неколико

49 Група аутора: *Краљево и околина*, Београд, 1966, 265–266.

50 Љубомир Дурковић–Јакшић: *Србијанско–црногорска сарадња* (1830–1851), Београд, САН, 1957, 200.

51 Др Бранко Перуничић: наведено дело, Чачак, 1968, књига I, 542.

52 Мита Костић: *Исељавање Црногораца у Србију 1889. г.*, Београд, 1957, Гласник Етнографског института САН, II–III (1953–1954), 101.

споменика, па и то некако стидно, саопшти да се у Србију дошло сиротног стања, и ништа више. Као да сиромаштво беше највећа срамота.

Било је, осим поменутих, и других, изузетнијих, разлога досељавања. На једном споменику у Пожеги препознаје се, изгледа, један „случајан узрок” селидбе. На заједничком споменику извесног Мијаила и Јевросиме записано је: „Овде почивају земни остаци Велка и Милице коим је име при смрти показато: Мијаило и Јевросима. Они су се доселили из Турске у Пожегу, а преставили су се 1868. г”.⁵³ Зашто ли Мијаило и Јевросима у новој насеобини све до смрти живеше под лажним именом? Убише ли ово двоје у Турској неког Турчина, или Србина, па клиснуше преко границе да од крвне освете умакну? Променише ли и имена да би траг још сигурније приметили?

Извештаји са граничних прелаза саопштавају да је досељавање било врло мучан доживљај. Расељеници су, бежећи од турског зулума, на границу стизали у бедном стању, изгладнели и исцрпени, једва ситну децу носећи. Изјављивали су да радије желе да их српске пограничне власти на граници стрељају него да се поново врате на турску страну. Тешкоће ропског живота у Османском царству, невољно напуштање породичног огњишта и мучно празноруко пребацивање преко границе - не побележи се на досељеничким споменицима. Али један запис као да саопшти тешкоће свих досељеника. Досељеница Иконија Марјановић, која са мужем добеже у Парменац, обраћа се „Србину-братау” казујући му своје досељеничке „нужде”: „Ој Србине брате, никад нисам ја мрзила на те! За српску веру, за српску слободу, многе нужде претрпели смо док смо дошли у српску слободу. Богу смо руке дали док смо из Старе Србије дошли овој влади.” Иконија је, као многи сапатници њене врсте, голодушна и печална, са надом у бога силазила са санџачких брда у ново неизвесно убежиште. Свевишњем је, патњом нагоњена, пружала руке, нек је он изведе из „многе нужде” и укаже јој спасоносни пут у „српску слободу.”

А невољисање досељеничко настаде тек преласком границе. Усељеницима је у непознатој и равнодушној несвојбини, нарочито у почетку, био прилично злоупатан живот. Посебно су морали да истрпе они који пребегоше само са голим животом, а таквих беше највише. Без икаквих економских добара, они су у великој немаштини проводили „српске” дане, издржавајући се понекад, као убожници, једино од милостиње старинаца. На извесним споменицима таквих досељеника могу се наћи трагови тешког сиротовања. „Доселио се овде сиротног стања” - уписано је дошљаку који је шездесетих година прошлог века побегао из Сјенице у Ивањицу. Староседеоци су обично били негостољубни према новопридошлицама па им нису никакву помоћ, најчешће, ни пружали. Зато на крсташу

53 Из књиге умрлих пожешке цркве сазнаје се да је Мијаило био рабација и да се презивао Штигић. У „примечанију” је записано: „Именованиј Мијаило познат је под именом Вељко Штигић. При опелу показато је да му је крштено име Мијаило.”

поменутог бунтарског изгнаника из Бачија пише да је „издржавао фамилију без икакве помоћи - до смрти врло тешко иживио.” Неки досељеници завршише живот паштећи се на туђем прагу, као аргатници и надничари. Један досељени пинтор није могао брадвом и кесером да обезбеди пристојан живот па је умро надничарећи код других. На споменик је уписано: „Ђоко Видојевић, досељен из Старе Србије 1889. г. у Лопаш... Као добар пинтер у свом веку поднео је многе патње у туђој кући за васпитање и гајење своје деце. Последњи час здравог живота нашо је га на туђем раду, где је после три дана преминуо 10. јуна 1922. г.”

Да би некако претаворили своје сиротињске дане, многи досељени сиромашци посташе слуге. Илустративан је податак да је 1862. године у Горњем Милановцу било 27 слугу-досељеника „из Турске”. Слугама се надгробници ретко подизаху, па су и записи о њима доста ретки. Сиромаш Петар Јовановић, који „бист слуга манасти. Св. Троици 5 г.”, био је родом „од Черне Горе”. У Доњој Трепчи 1843. умре Петар Обућина, „бивши слуга Јована Ђоковића који му удари билегу од тврда камена”. На споменику не пише одакле се слуга Петар доселио, али презиме Обућина указује да је дошао из Санџака, из села Буковика.

Они који су одлучили да заувек напусте своје родно село добро су знали да се у новој насеобини, ако мисле да опстану и не пођу судбином слугу и аргатника, могу једино понадати у своје здравље, снагу и вредноћу. Зато се Драгачевцу Милисаву Солдатовићу, одсељенику из Лисе, уписа на споменик: „Надајући се у своју вредну и моћну мишицу оде у село Милићевце.”

Да је живот досељеника првих година био подоста тежак сведоче и записи који забележише да неки новоселци одмах по доласку у нове крајеве оболестише и помреше. Ти записи се нарочито односе на бегунце после херцеговачког устанка и српско-турског рата. Тада избеглица за врло кратко време беше много, па не моглоше сви да се у новим приликама снађу, а ни власти ужичког и чачанског округа не моглоше свима у сусрет да изађу. Ништа није могло живљење да им слакша, па им се оно претварало у несношљиву трпњу. Без икаквог кровишта над главом, ови бездомни живомученици су сиротињски невољисали у тешком избеглиштву и лакше подлегали насртају болештина. Тешки преживљаји рушили су им здравље олако. Протојереј нововарошки Петар Поповић добеже 1877. у Ивањицу и исте године умре. Разлог смрти саопшти се у запису на надгробној плочи: „За слободу и јединство Србства жртвовао је угодност и имање, борио се противу Турака 1875. и 76. год. Очај и туга и друге тешкоће прекратише му пре времена живот.” Следеће године умре Тодор Обрадовић у Бединој Вароши. Он је „из Старе Србије досељен у село Шљивиће 1876. Г. Имао је 35 г. Умро 10. децембра 1878. г.” Изгледа да су нарочито страдала деца досељеника. У Турици почива малолетни Вукола, „син Петра Павловића из Турске, Нове Вароши”, који је умро у дванаестој години 1878.

И „примечанија” из књига умрлих потврђују учестала умирања прибеглица тога доба. Ево десет таквих примедби уз имена умрлих од 1875. до 1879. године. „Ова жена прешла из Турске” (+ 1875); „Пребега из Бориновића, Турске” (+1875); „Пребегли из Турске и настанили се у Марковици па ту и умрло” (+1878), мисли се на четворогодишње дете); „Бежаник из Бабина, Турске” (+1876); „Пребегли од границе” (+1877); „Пребегла из Турске из Штрбаца са отцем Нестором” (+1877); „Пребеже из Турске села Ресића” (+1878); „Пребегла из Турске са отчувом Николом Бојовићем” (+1878); „Из Турске дошо” (+1879); „Из Турске пребегли” (+1879).

Упркос свим тешкоћама и недаћама које су пратиле живот досељеника, Србија се као вечито усељеничко подручје њима све више и брже пунила. Легално или илегално, групно или појединачно, са стоком или без ње, сеобари су деценијама прелазили српску границу целом дужином од Мокре Горе до Рашке. Кад се посматрају записи о досељеницима, стиче се највернија слика непрекидног селилачког струјања овим делом Србије. Записи на извесним гробљима указују на чињеницу да су поједина насеља постала претежно од досељеника.

Узмимо само случај Ивањице, на чијем гробљу има повише досељеничких каменова. Ова варошица је настала на месту где је некад, пре 1830, био само један турски хан и, као преко ноћи, све се брже умножавала од санџачких долазника. Ивањица беше, бар у првој селидбеној етапи, најјефтиније и најподесније подбрдно саселиште за санџачке и старовлашке исељенике. Она је, као најближе подсанџачко равничарско насеље, имала улогу прве и сталне прихватне досељеничке станице. После српско-турског рата у њу приспеше многи од устаника-добровољаца из пријепољске, нововарошке и сјеничке околине. Надгробни записи говоре да у њу сиђоше људи из Нове Вароши, Сјенице, Новог Пазара, Доброг Дола, Бачија, Трудова, Колашина, Бистрице и осталих села с обе стране бивше српско-турске границе. Досељеничким споменицима посебно обилује чачанско гробље. У богати Чачак непрестано су стизали планинштаци са херцеговачких и црногорских ветромеђа, а посебно из Санџака и побрђа читаве Западне Србије. То добро потврђује преко педесет досељеничких надгробних записа. И у понеком сеоском гробљу наиђе се на прилично досељеничких записа. Тако у Конареву, селу код Краљева, седам споменика указује на усељенике из ибарских и студеничких села: Маглича, Главоча, Рудњака, Павлице, Усиља, Ђакова, Бороваца.

Како су се од нових придошлица села све више разрастала, тако су се и гробља све брже ширила. Примећује се да су многим досељеницима хумке у крају гробаља, уз врзине и бодљикаве жице. Нарочито онима који се касније доселише и онима чија се лоза брзо, по доласку, угаси. Старинци им, мртвима, нису дали усељење у средиште гробља, као што им, живима, нису дозвољавали средину села. За живота ти досељеници су заузимали окрајке села, закутне оселине и раселице, а у смрти су опет избаћивани у окрајке, на забите делове гробаља. Тако се у већини

гробишта, по споменицима, јасно назире временски след досељавања и с тим у вези, привредно и друштвено стање појединих фамилија. Наилазимо по крајевима гробаља често на споменике сиромашних каснодосељених породица и појединаца. Један споменик усамљеном санџачком присељенику налази се у Грабу, у обали, готово изван гробаља. Као да му не дадоше ни у гробље, па он онако, неприродно избачен, истиснут и одгурнут од осталих споменика, изван гробљанске ограде, делује као тек придошли незваник који моли да га приме у друштво старинаца. На споменику се чита: „Радован Арсенијевић, родом из Суводола, ж. 75 г. Умре 1843. г. Ови билег удари му Миљко Радовић.” Досељени Радован немаде никог свога, чим му билег удари неко са туђим презименом. Вероватно је био бескућник и слуга, па га газда сахранио на гробљанској омеђини. Можда и из страха да град не потуче село или га унесрећи каква друга елементарна непогода! Веровало се да то може да се догоди ако се у гробље покопа неки дошљо из бела света!

Долазили су досељеници непрекидно и крстарили Србијом у потрази за што погоднијим местом сталног обиталишта. Неки, као да се пономадише, не моглоше нигде лако да се стане. Променише по неколико места док се коначно не зауставише на оном које им се учини најподеснијим. Нешто их је гонило да иду што даље и даље. Као да им је сељакање постало самостални луталачки мотив који их је чинио вечитим потукачима. Карактеристичан је податак који је оставио Максим Шобајић о свом оцу селидбенику. Половином прошлог века Максимов отац Михаило постао је „скитач, изгубивши смисао сељења”, па је за три године досељеничког луталаштва променио пет пребивалишта, да би се најзад, не могући нигде да се скраси, поново вратио у Црну Гору.⁵⁴ Једно досељеничко „несмиривање” забележи се у запису на појешком гробљу. На споменику Стефана Томића уписано је да је он био „родом из Требиња, живећи у Мостару, пресели се (у) Ужице, из Ужица у Пожегу”. Некима досељеничка одисеја беше невероватна, јер Турци тако хтедоше. Крајем 18. века Османлије не дадоше мира породици Марка Пупавице. Растурише је по Босни и Србији, да се њени чланови једва, неким чудом, после великих мука нађоше у Чачанској котлини. Надгробни запис каже да је Марко „робљен од Турака у Кочову краину, уваћен на Дубцу до Карановца”, да су га у Карановцу продали Турцима Нишлијама, да је отуд побегао и, препливавши Јужну Мораву, стигао поново до Карановца и одатле се обрео у Сарајеву, где је три године служио код једног Турчина. За то време „мати му одведу Турци у Соланик и 3 го. Утом пошље цар ферман те пуште робље соланичко и она пође у Биоград и дође у Горевницу својој браћи Аџемима и по књигама нађе синове у Босној. Дођоше у Мршинце на старину Радовану Ивкову, ту се с мајком виде.”⁵⁵ Колико ли их из турског царства добеже у Србију трпећи сличне муке?

54 Љубомир Дурковић–Јакшић: наведено дело, 222.

55 Споменик Марку Пупавици налази се у Народном музеју у Чачку.

Браћа Аџеми, раније досељени, примише сестру у свој дом, па је са сестрићима упутише на „старину”, вероватно свог сродника и пријатеља, Радована Ивкова. Тако се новодосељеним олакша живот у новом завичају. И у неким записима се помиње како су први досељеници, бавећи се неколико деценија или година у Србији, повлачили за собом све нове и нове завичајнике, рођаке и комшије. Добродетељни старинци примали су у заштиту прводосељене, а ови су крчили пут новопридошлим својбеницима. Пример досељеника Џоковића то најбоље говори. Ненад Џоковић, „родом из села Комарана”, умро је 1858. године „код свог добродетеља Саве Гавриловића у Лису”. Ненадови потомци су прихватили своје братственике и протурали их даље на слободне утрине у суседним селима. У Турицу послаше Милисава Џоковића („рођен 1850. г. у селу Комаранима, у Старој Србији”), а у Зеоке, нешто касније, браћу Сретена и Миладина, од којих први поста хајдук, а други јуначина у Првом светском рату. Да су старији досељеници примали под свој кров млађе, сведочи и запис на горњогоревничком гробљу. Досељени Светозар Поповић, који је рођен „код Јавора 1852.”, умро је 1876. „у кругу своје фамилије код доброг стрица Никита Поповића”.

Наглашавајући место из ког су потекли, досељеници су на неки начин одржавали везу са својим завичајем. Везу са напуштеном старевином наглашавали су чак и потомци досељеника, рођени у новом завичају. Они нису заборавили своје порекло, па се на њиховим споменицима срећу завичајни изрази „кореном” и „старином”. Радован Миловановић, трговац из Кремана, уписа на чесми коју сам подиже поред пута да је „кореном Ерцеговац, а рођенац и житељ овог села Кремана”, а трговац и туфегџија ивањички Марко Мијаиловић беше „кореном Црногорац”. Израз „старином” употребљава се кад хоће да се нагласи да се потиче од неке старе, чувене фамилије, чије је старо породично име ишчезло. Тако Стефан Калуђеричић из Карановца нагласи да је био „старином Рашковић”. У порти цркве у Приликама има неколико надгробних плоча на којима је убележено да покојници потичу „от фамилије Рашковића”. И на спомен-чесми у Катићима Павле Стојковић се похвали да је „од фамилије Рашковића ... родом из Штиткова”. Одсељени потомци кнежевске бераглијске породице Рашковић из Штиткова у Старом Влаху добили су нова презимена, али никад нису заборавили да с поносом укажу на своје големашко, кнежевско порекло. Наглашавање потицања од неке старије чувене фамилије нађе се на неколико споменика. Карановачки механџија Ђорђе био је „од фамилије Џака”, туфегџија Марко Стефановић из Карановца „од фамилије Дробњачке”. Вичанин Димитрије Милекић, марвенокупац и депутирац, потекао је „од фамилије Кијевачке такозване, родбине од старине знатне”.⁵⁶

56 Споменик Димитрију Милекићу налази се у Етнографском музеју у Београду.

Можда се велика љубав према напуштеном крају највише открива у презименима која су досељеници као доживотну успомену на свој крај узимали. За љубав свог краја извесни се одрекоше старог отачког презимена и прекрстише га на ново, по крају из ког су потекли. Да ли их самоиницијативно променише или само радо прихватише добродошао назив који им староседеоци дадоше - свеједно је. Јер, одрећи се старог породичног имена за патријархалног човека је исувише велика жртва. Али продужетак живота њиховог села у њима, у њиховом подмлађеном породичном имену, био је спас за село и мир за њих. Јер, име завичаја било је срасло с досељениковом личношћу, постало битан део и важан посед његове душе. Ново презиме добијало је улогу неке врсте завичајне амајлије и постајало најчвршћи ослонац нове, омлађене самоистовестности. Зато у Западној Србији срећемо честа презимена или надимке изведене од завичајних имена. Презимена постала од ширих области су Дробњак, Ровинац, Пештерац, Биорац, Пивљанин, Бошњаковић, Осаћанин, а од места Сјеничић, Пазарац, Колашинац, Штављанин, Гучанин, Каранац, Урсулић, Брезовац, Понорац, Кутлешић итд.

Досељенички записи пуни су носталгије. Туговали су досељеници тугом птица селица. Своје куће, што су се, без њих, тихо претварале у пусте кућиштине и пепелишта, никад нису могли да преболе. Носили су напуштени дом и крај у души у нова непозната места и живели с њима до краја живота. Ту своју везаност за остављена села они никад не изразише изричито. Али чињеница да су толико често помињали свој завичај на сопственим надгробницима јасно говори да без њега нису могли као да им је пупак у њему укопан и да им је он увек топлим жишком искрио из најдубљих слојева бића. Све се на споменику могло заборавити, али завичај никада. На Видовско-пријеворском гробљу уписан је најсажетији натпис досељеном Херцеговцу: „Јован Стјепановић, родом из Ерцеговине.” Необично је што се о покојнику ништа више не саопшти. Ни кад се родио, ни кад је умро, ни чиме се занимао, ни каквог је имовног стања био. Не зна се ни у ком је селу живео, Видови или Пријевору, ни кога је имао, ни ко га је сахранио. Ништа то за досељеника Јована није ни било од значаја! Важно је једино да је умро са родним крајем, са Херцеговином у срцу и да му се, зато, над гробом, уз његово име, још само назив завичаја читава. Осим ширих области, морало се, као по дужности и обавези, поменути и село. Па чак и кад се пресели у суседно село. Да се зна где се ко закотио и закоренио.

Своју љубав према далеком завичају неки обogaћени досељеници изразише материјалном помоћи родном крају. „Покојник је био велики родољуб и сво имање своје завештао је на подизање и одржавање школа у своме завичају”, записано је на споменику ужичког трговца Илије Наранчића, досељеног из округа требињског. Овај отмени херцеговачки досељеник беше поборник

културног напретка (био је претплатник Вукова *Рјечника*) па је помагао своме заосталом крају да се путем школе уздигне и препороди.

Неки се од новодосељених лакше снађоше и забогатише. Довитљивошћу и предузимљивошћу они се за релативно кратко време домогоше знатне имаовине. А и до мале стечевине се врло мучно долазило. Зато се за досељеног Милована Стојића, који се најпре бавио терзилуком по ивањичким и ариљским селима, а онда се за стално настанио у Ариљу, каже да је „радећи часно и поштено стекао лепо иманце”. А већина и најрадишнијих и најподухватнијих долазника могла је само да заради скромно имање, јер се за већу имовину није имало више ни животне снаге ни друштвено-привредне подобности. Новообогашени дођоши почесто истичу своју зарађевину, наглашавајући притом са хвалом да су је заимали из пуке сиротиње, а искључиво великим трудом и уморним, радом. Уз то, они су својим поштењем, добрим владањем и задобијеним поверењем успели да, уз богатство, стекну и велики углед и друштвени престиж међу старинцима. Ушли су у ред првих грађана, постали општински часници: одборници, кметови, председници. Карактеристичан је запис на надгробнику механције Манојла Милосављевића, досељеног Пазарца у Ивањицу. На његовом надгробнику је записано: „Као сиротног стања доселио се овде. Својим трудом стекао је богато имање. Поверењем његовим (и) добрим понашањем одликовао се између први грађана. Тијем поверењем био је одборник и кмет ове општине.” Готово потпуно истоветан запис је на споменику ивањичког трговца Максима Микаиловића, досељеног из Сјенице. Он је постао уважен грађанин варошице из истих разлога као и Манојле: два пута је био „почастован” за председника општине. Тако се најокретнији и најживотнији дођини после тешког сиротовања у првим досељеничким годинама кроз деценију-две дубоко закоренише у новом завичају, и као скоротечници, протурише у коло највиђенијих људи.

Појединци се у новим насебинама накуповаше прилично земље које им, као дошљацима, никад не беше доста. Морали су, ако су хтели да буду цењени, да по богатству стигну и престигну старинце. Такви дошљаци се са споменика хвале својим куповинама. На пешчару у Крстацу убележено је „Алексије Крловић-Младеновић, рођен у Лисицама, па као младић досели се овде у Крстац и велико имање купио.” За Сретена Баралића запис говори: „Он је рођен у Драгачеву, у селу Краварици, и досељен у ову Атеницу 1846. год. и доста је закупио њива и ливада, винограда, башче засадио своим синовима.” За поменутог Вука Драгићевића, досељеног Зећанина, из Бјелопавлића, каже се: „По жељи његовој пресели се са фамилијом у Србију и настани на овом имању које купи од г. Каљевића за 530 дуката.” Овакве и оволике куповине обично су могли да обаве они досељеници који су и у матичном селу били богати, па су се као такви и досељавали. То обично беху Драгачевци, од којих су неки у трнавском крају од старине имали понеку њиву, ливаду или виноград, па су

их докупљивањем нових имања постепено опширивали још и пре него што су се доселили. Понеки запис и нагласи досељавање на стару баштину. Дељењем задруга једни су деобичари напуштали стара кућишта, прелазили преко Јелице и настањивали се при Морави, на свом делу очевине. Владислав Николић је „рођен у селу Дучаловићу, а по деоби своих задругара дошо је на своју имовину у Паковраће 1868. год.” Тако и Тимотије Николић. „Деобом са својим задругарима дошо на свој део имања у Паковраће. У овом селу до смрти живи као поштен грађанин.” Мијаило Томашевић из Доње Краварице уписа сам себи на заживотни споменик: „1900. год. доселих се у село Придворицу, где ми је старина очевина моја: виноград у Бељинском брду.”

За понеке од тих имашних насељеника каже се да су у свом матичном селу били први људи, кметови и председници. Да знају и схвате нељубазни старинци да су им приновљене комшије потекли од добре, економски јаке фамилије и да нису дошли у нова села као безимене гоље. Поменути Мијаило Томашевић се хвалио: „Поверењем својих грађана 1896. и 1897. год. Бират; бијо сам председник општине доњокраваричке.” На споменику у Атеничком гробљу урезано је: „Милосав Ружичић, рођен у селу Горачићу, срезу драгачевском. Преседник је био по три пут. Досели се у Атеницу 1877. г.”

Занимљиво је, најзад, нешто казати и о занимањима досељеника у новој средини. Они који се задржаше у селима брзо се зањивише и од сточарења преусмерише на мотички начин привређивања. Оставише пушке и чобанске штапове, латише се рала и мотике и као ратари свезаше за плодне закопине и крченице. Лабуду Дешнићу, који се из „Старе Србије” досели у чачанску котлину, клесар уреза на споменик симболе и старог и новог занимања. Горе, на санџачким пашњацима, Лабуд чуваше овце и говеда бранећи их оружјем од вукова и турских пуштахија. Зато му на надгробнику пушка и силав са кубуром, ханџаром и „карбијом”. У долини Мораве, он се сави над плодним ораницама, заземљодели се те му се на бок споменика уцрта велика мотика. Поменути Јован Стјепановић из Херцеговине прихватио се, уз земљоделство, и мајсторлука, па су му на биљегу, уз будак и чутуру, урезане брадва и секира. Неки сеоски досељеници, ненавикнути на ратарство, бавише се механџилуком и марвеном трговином, а само се понеки прихватише абаџијског и терзијског заната. Они који приспеше у градове прихватаху се готово свих занимања. Највише их се определи за механџијски и трговачки посао, али многи посташе пекари, касапи, опанчари, келнери итд. или наставише оне занате којима су се и у старом завичају бавили (туфегџије, екмеџије, мутавџије). Примећује се да многи Херцеговци, нарочито они из јужне, према Дубровнику, Херцеговине, посташе трговци. Није ли на избор њиховог занимања, којим се на „отменији” начин долази до иметка, знатније утицао трговачки дух Дубровчана. Иначе, јужни Херцеговци, па Јевти Дедијеру, врло много цене имање и неизмерно

се стиде сиромаштва.⁵⁷ Старовласи (осим Нововарошана) и досељеници косовско-метохијске и вардарско-моравске области махом су се одавали занатима, док Црногорци ређе беху трговци а чешће механџије и туфегџије.

Досељеници су, уз мењање занимања, односно начина привређивања, морали постепено да се прилагођавају новој средини по свим „елементима” свог бића. Мењали су начин опхођења, говора, одевања. А тешко се било одрицати свих навика из родног краја. Зато су присељеници, нарочито ако су били старији, до краја живота задржавали многе од завичајних особености, док су њихова деца, савитљивија и пријемчивија за новине, у потпуности прихватала све начине понашања старинаца. Врло је занимљив споменик на коме се види неприлагођавање оца и прилагођавање сина на србијанску ношњу. На заједничком надгробнику у Бељини, код Чачка, урезане су једна поред друге фигуре оца и сина, досељених Црногораца из никшићке жупе. Отац Павле је у црногорским хаљинама: плитка капа са црвеним тепелуком, џамадан, јелек, широке потурлије, кабаница, силав и џефердар. Син Видак се, међутим, обукао по србијански: шајкача војникуша, антерија, фермен, сукнене чакшире и „радикалска” бритва о каишчићу.

Посматрајући надгробне записе о досељеницима стиче се живи увид у живот оних који, било због економских, социјалних или политичких принуда, дом рођени оставише и у Србију са великом надом дођоше. Записи ови не казаше ништа што науци о демографском померању није било познато, јер се за просторне и временске обухвате селидбених токова одавно знало. У књигама је записано одакле су се и када многи од досељеника Западне Србије доселили, али нико није о досељавању проговорио језиком и доживљајем самих досељеника. Непосредно, топло, истинито, непоновљиво. Некадашњи катунари и бачијари каменоресцима су у длето накривљивали свој прави сеобни доживљај и тако на камен поред фактографских чињеница, урезивали и своју досељеничку душу. Зато записи новоселаца имају драж непатворене летописне речи која, откривајући појединачне досељеничке судбине, привлачи дахом конкретне животне појединости. Ови записи су утолико драгоцени јер сеобе и данас истим траговима непрекидно трају, али не остављају никакве трагове на надгробним каменовима, Штета је утолико већа што старих записа о досељеницима не оста још више.

57 Јевто Дедијер: *Херцеговина*, Српски етнографски зборник, Београд, 1909, књига 12, 180.

Сл. 10. Споменик дунђера
Тодора Божанића (Гуча, 1876)

ЗАНАТИ И ЗАНИМАЊА

„Ево іроба неуморноі мајстѳора нашеі краја.”

Србија је у 19. веку била изразито сељачка земља. Вук Караџић је, у „Даници” за 1827. годину, записао: „Народ Српски нема други људи осим сељака.”⁵⁸ Вук је то с правом учинио, јер, и после четрдесет година од његова записивања у Србији је још увек било преко 90 одсто земљоделског становништва. Број варошких житеља повећавао се врло споро, па је Србија у овај век ушла са свега 15 одсто градског становништва.⁵⁹ Отуда су на надгробним споменицима из прошлог века уписивана готово искључиво имена земљоделаца.

На старијим сеоским споменицима сељак је означаван као земљоделац и, ређе, тежак, а на новијим као земљорадник. Тек на понеком се јави економ, а још ређе особенија одредба сточар, косач или воћар, и то само изузетно добрим сточарима, косачима и воћарима. Од осталих пољоделских занимања записи знају само за баштованство. На неколико споменика из друге половине века помињу се баштовани, али само у пределу Мораве: у Чачку три, а у Краљеву и Пожеги по један. Иначе, готово сва занимања у области земљоделства означена су и ликовним симболима. Копачу се на надгробник урезивала мотика, косачу коса, жетеоцу срп, воћару ручна тестерица и секирица, калемару калемарска чакија, а понекад и калем, виноградару косијер, виноградарске маказе и чутура, стругару стругарска или кладарска тестера, итд. Сељанкама су се, углавном, уцртавале две врсте радног прибора: прибор за израду кончаних производа и прибор за прераду белог мрса. Тако су споменици прељама ишарани преслицама и вретенима, плетиљама корпицама са плетивом и плетећим иглама, а ткаљама вратилима, чунковима, брдима, цевљаницима и разбојима. Од прибора за прихватање и прераду млека најчешће се на биљезима срећу крављаче и цедаљке. То су симболи на надгробницима чувених „планинки”.

Али, осим правих сељака, у записима се помињу и разни сеоски мајстори који су обављали занате тесно везане за пољопривредне послове. Вук Караџић је забележио да међу сељацима има разних мајстора, највише оних који свој мајсторлук обављају узгредно, као допунску делатност уз пољопривредне радове,

58 О варошком становништву тог времена Вук је забележио: „Оно мало Срба што живе по варошима као трговци (готово саме дућаније) и мајстори (понајвише ћурчије, терзије, јекмеџије, туфегџије, кујунџије), зову се варошани.”

59 Др Драгослав Јанковић: *О ѿлишћичким сѳранкама у Србији XIX века*, Београд, 1951, 144.

јер мало је било тежака који су живели на селу искључиво се бавећи одређеним занатом. Број сеоских мајстора је, међутим, све више растао уколико се сеоско становништво више раслојавало и стварао слој сиромашних сељака који су морали у занатима да траже средство опстанка. Тако, током времена, неким осиромашеним сељацима и беземљашима занати постају главно, а земљорадња споредно занимање.

У овом раду биће баш говора о свим сеоским занатима који се помињу у записима на надгробницима, али ће се такође говорити и о многим градским занатима, као и оним који нису ни чисто сеоски ни чисто градски. Уз то, указаће се и на разна незанатска занимања и сеоских и градских житеља, као и на извесна звања, титуле и чинове код људи из чиновничког и војничког сталеза.

На сеоским гробиштима забележен је велики број заната, оних које је Вук својевремено поменуо и оних млађих који у Вуково време нису били развијени. Записи готово увек наводе врсту мајстора, али на неким споменицима, којих је знатно мање, само пише да је покојник био мајстор, при чему се не каже које врсте. Тако се у Негришорском гробљу чита: „Овде почивају кости мајстора Сима Звркетића, житеља негришо. Поживи 62 год. Умре 1850”. Исте године је умро у Врнчанима Глишо Колак, „бивши мајстор”. На једном споменику из новијег времена, у Радовцима, уписано је: „Ево гроба неуморног мајстора нашег краја!” Овај општи назив за занатлије односи се првенствено на мајсторе дрводељства и зидарије - дунђере.

Најстарији сеоски занати били су везани за обраду дрвета. На старијим споменицима налазе се записи о дунђерима и дрводељама, мајсторима који су секирама, брадвама и кесерима правили куће брвнаре, штале, амбаре и млекаре. Дунђер и дрводеља су синоними за исте занатлије, мада би се између њих могла направити и разлика, јер дунђер није искључиво дрводељски мајстор, пошто је сваки дунђер истовремено и зидар. Тако под појмом дунђерлука треба подразумевати и дрводељство и зидарију, односно зидарско-тесачке послове.⁶⁰ Отуда се у старијим записима никад не помињу зидари као посебна врста мајстора. Па и у новије време помен зидара је изузетно редак: њихов занат се обично подводи под општи назив „мајстор”, а понекад и „предузимач”.⁶¹ У Брђанима је 1887. умро Јеврем Савић, „бив. предузимач”, а у Чачку 1896. Величко Илић, „бивши мајстор и предузимач зидарског заната”. Доста је споменика са податком да је покојник

60 У списковима пописа становништва у Чачку, Карановцу и Горњем Милановцу из 1863. године нигде нема помена о дрводељама! То указује да израз дрводеља није био одомаћен у граду, већ да се искључиво употребљавао у сеоским срединама. (Дрводеље се једино и помињу на сеоским гробљима). Зидари се, у поменути списковима, помињу, али сасвим ретко, што упућује на чињеницу да је тек шездесетих година народни израз зидар почео да се употребљава и постепено потискује старији турски назив дунђер(ин). Поменути спискови се налазе у књигама др Бранка Перуничића *Чачак и Горњи Милановац* (Чачак, 1968. и 1969, 706–729. у I књизи и 9–62. у II књизи) и *Једно сјолеће Краљева* (Краљево, 1966, 231–275).

61 Израз предузимач среће се на споменицима тек крајем 19. века. Предузимачи су обављали грађевинско–предузимачке послове које треба разликовати од обичних зидарско–тесачких послова.

био „мајстор дунђер” или „мајстор дрвођељски”. У Каони је 1839. умро дунђерин Радован Париповић, који је цркву каонску градио, у Рошцима 1853. Василије Ђунисијевић, „неимар дунђерски”, а у Трбушанима 1859. „Андрија дунђер”. У Горњој Добрињи је крајем века преминуо Миладин Чарапић, „чувени мајстор и предузимач дунђерски”. Јован Васовић из Граба (1861) био је „мајстор дрводељски”. На споменику из 1911. године уместо дунђерско-зидарског мајстора поменут је назив еснаф. На Кандића гробљу почива тело Танасија Каранца, „еснафа из Врчана”. Из записа на Лисичком гробљу сазнаје се да је грађевински предузимач Драгутин Јоковић научио свом занату синове и многе сирамашне момке. „Кад су ми синови дорасли, одмах сам их кренуо мојим далеко познатим путем, а са њима још много сиромашних младића, те све их и научио мојим грађевинским послом.”

Осим ова два, помињу се, нарочито од почетка овог века, и други посебнији дрвени занати. Јер дрводеља није био само онај који је куће брвнаре градио, него и онај који је умео да направи кацу, буре, разбој, јарам, кола, столицу, кревет, прозор. Неки су знали да израде сваку дрвену направу, па отуда помени свеврсних дрвенарских мајстора. Илија Драгутиновић из Каленића био је „мајстор од сваког дрвеног рада” (1865), а Аксентије Илић из Честобродице „мајстор дрвенарије” (1904). Од посебних мајстора о дрвету јављају се на споменицима пинтори и качари. Биљег у Горачићима показује Мијаила Станића, „мајстора качног и винарског” (1853), а у Рибашевини почива „одличан пинтор” Милисав Вилиповић (1910). Ту су и споменици колара и, нарочито, столара. Уместо столара среће се и назив тишлер или „тишљерски мајстор”. Међу мајсторима дрвета нашао се један чанчар и један дрворезац, односно резбар. Мајстор за израду чанкова подиже 1878. године у Лису мајци споменик и на њему уписа: „Купи камен син Тодор, чанчар”. У порти манастира Студенице сахрањен је „раб божи Николај Мојсеовић, дрворезац дебрански”, који је умро „во 1843. лето”. Дебрански резбар положи кости поред манастира на чијем је иконостасу, вероватно, нешто радио.

После дрводељских занатлија на селу је највише било ковача. Све до краја 19. века (1897) Србија није имала никакве фабрике за израду гвоздених пољопривредних алатки,⁶² па су мајстори чекића и наковања били врло цењени. Ковали су секире, мотике, раонике, ватраље, вериге, машице, шарке, чивије, заворње. Већ четрдесетих година јављају се споменици ковачима. На неким од њих занат је преузео улогу презимена (као и код неких других старијих заната, ћурчија и самарџија, на пример), па се право презиме, ако га је и било, није ни наводило. Умро је ковач у Горачићима и на споменик се уписа: „Овде почива тело Давида ковача. Поживе лета 70. Пр. ме. д. 1849.”, а слично се обележи и гроб ковача из Баљевца на Ибру: „Овде почивају кости Митра ковача из Баљевца.

62 Др Никола Вучо: *Распадање еснафа у Србији*, Београд, 1954, књига I, 416.

Умро 12. марта 1869.” Успомена на коваче налази се и на споменицима њихове деце. Године 1863. у Горичанима је умро Петар, „син Тодосија ковача”.

Било је надалеко чувених ковача. Такав беше и ковач Симо из Ртара, који је занат од оца наследио. Симо је, изгледа, имао при врху Јелице, поред рабацијског пута, ковачку радионицу и можда неколико ковача под својим надзором. Епитаф га хвали као изузетног мајстора. „Овде почива рб. Симо ковач, син Стефана ковача Танасковића, житељ ртарски, бивши мајстор главни над много ковача од сваки гвоздени ствари” (1853). Симо је сигурно био и поткивач, па је волове рабацијама и коње кирицијама за далеке путе „обувао”. А сваки је мајстор ковачије истовремено био и поткивач. Већ крајем прошлог века ковачи су истицали да је њихово првенствено право да поткивају врућим немачким ковом, док су поткивачима-налбантима остављали да то чине на стари, турски начин, хладним ковом.

Крајем 19. века по селима у Србији налазило се близу двадесет хиљада поткивачких занатлија и радника.⁶³ Отуда зачуђује што споменика поткивачима готово и нема. Поготово у западној, рабацијској и кирицијској Србији. Може ли се то тумачити и тиме што су поткивачи врло често радили и ковачки занат, па се са својих биљега многи огласише као ковачи, мајстори који су били више тражени и на већој цени од поткивача. На једном једином пронађеном поткивачком биљегу уписано је: „Овде почива Нестор Петровић, бив. подкивач из Чачка, рођен...” Даље су слова опузла, не распознају се, али су са бока споменика добро сачувана ликовна обележја поткивачког заната: коњска и воловска плоча, брадвица за копита и чапке, клешта и чекић.

У старија времена занати нису били строго разграничени. Наиме, један мајстор могао је да обавља два-три заната док би направио једну алатку или справу. Да би колар направио кола, морао је да буде и дрводеља и ковач. И заправо, прилично је записа о двоврсним занатлијама. Милан Павловић из Латвице био је „ковач и мајстор дрводеља” (1855), Владимир Ковачевић из Липнице „мајстор о ковачком и пинторском раду” (1906), а Миљко Јоковић из Лисица „грађевински предузимач као и столар” (1944). Нађени су и записи да је неко био колар и ковач, као и записи о мајсторима који су знали неколико заната. Исаило Војиновић из Доњег Дупца био је „чувени мајстор од више заната”, Обрад Оцић из Врнчана „мешовити мајстор”, а Милош Ковачевић из Губереваца - ковач и каменорезац.

Надгробни записи знају и за занате везане за прављење одела: ћурчијски, терзијски, абацијски и кројачки. Споменици ћурчијама су врло ретки, јер је ћурчијско-кожухарски занат на селу био знатно мање развијен од терзијског и абацијског. Три споменика ћурчијским мајсторима налазе се на Новопазарском гробљу, код Петрове цркве. На једном је записано: „Зде престаји се Георгије

63 Др Никола Вучо: наведено дело, 358.

ћурчија 1770. о. 6.” Овај запис о ћурчији Георгију је не само најстарији помен о једном занатлији него и један од најстаријих записа уопште на надгробницима Западне Србије. На другом споменику (почетак 19. века) урезано је име главног и најугледнијег ћурчијског мајстора - ћурчибаше („Зде почиваеат раб божи Георгиј, ћурчибаша пазарскиј”), а на трећем се помиње „раб божи Сретен ћурчија”, који је умро 1851. године. Један запис о ћурчијском занату налази се на обаљеном белом студеничком крсташу у Брусници. Споменик потиче из Карађорђевог времена и на њему пише да је 1811. умрла нека Ђурђија, мајка Пауна ћурчије („Престави се Ђурђија, мати Пауна ћурчије, 1811”).

Терзије и абације се помињу кудикамо чешће, обично у другој половини 19. века. Терзијски и абацијски занат су се, због велике сличности, међу собом преплитали, тако да су терзије могле да обављају абацијске послове, а абације

терзијске. Разлика је, у основи, била више у материјалу од којег се правило одело него у стилу кроја, гајтанског веза и закопчавања. И једни и други шили су гуњеве, ћурчета, чакшире, тозлуке итд., али су то терзије чиниле од чохе, а абације од сукна и шајка. Наводимо само по два записа о овим мајсторима. На споменику у Пријевору стоји: „Зде почиват раб бож. Вучић Даниловић, терзија. Поживи 65 лета, а престави се мца 6. окмвр. 1839-те године у Пријевору.” Запис на надгробнику у Ариљу казује да је Милован Стојић из Отоманске царевине прешао у Србију, „где се најпре бавио по селима радећи терзилук, а го. 1882. настани се овде у Ариље”. Терзија Милован је ишао с терзијским маказама и аршином од села до села, од куће до куће, баш онако како је и Вук забележио да терзије чине: „У Србији по селима терзије су сељаци као и остали људи, па кад коме треба што да му шије (н. п. гуњ, чакшире, зубун), он га зове својој кући, те онђе ради.”⁶⁴ У Брусници се, пак, на паралелопипеду од љутика, чита: „1848. Онде почива Дмитар абација, престави се марта 1.” На крсташу у Бединој Вароши пише: „Спомен

Сл. 11. Споменик капетана Милисава Сокића (Липница, 1853)

64 Вук Караџић: *Рјечник*, Београд, 1969, 736.

Сл. 12. Споменик Рисима Поњавића, кабадахије кнеза Милоша (Брусница, 1854)

Глиша Крунића, мајстора абаџијског из Шљивића. Поживео 78 год., а умро 27. јануара 1892. год.”

Занимљива су два споменика терзијским и абаџијским калфама на којима се наводи варош у којој су занат изучили и краткотрајно калфовали. На беличастом крсташу у жаочанском гробљу пише: „Овај крс показује врсног младића и родољубивог Србчића Павла Симовића из Жаочана, кои је вредно занат терзиски научио у Карановцу и умро у 16-тој години века младости своје 1839. г. јулија 17-ог дана.” У Петници је, на обаљеном мермерном крсташу, урезано: „Овде почива раб божи Тиосав, син Илије Стевановића из села Петнице, бивши калва абаџински у вароши Чачку. Поживи 19 г., а престаји се у вечност 3. декемб. 1870. год.”

Крајем 19. века оба ова заната постепено пропадају у варошима, јер варошани све убрзаније одбацују чохана одела и прелазе па модеран, европски начин одевања. Терзијски и абаџијски занат тада се истискују из града и узмичу на село, где се конзервативни сељак још увек носи по старински, ишаран гајтанима и спучан копчама. Најзад, терзије и абаџије несташе и у селима, јер их отуд потпуно потиснуше модернији мајстори - кројачи. Тако су ишчезле терзије и абаџије и са споменика. Надгробних слова о терзијама нема већ од почетка овог века, док се урези о абаџијама срећу и после Првог светског рата. На надгробницима су остале само ликовне „мустре” њиховог стила рада. Фигуре уснулих покојника, некадашњих муштерија терзијских и абаџијских, клесари су, на каменовима, одевали у огајтањене антерије, фермене, ћечерме, либаде, зубуне, гуњеве, панталоне потурлије и дизлуке.

У овом веку јављају се споменици шнајдерима - кројачима. То су били мајстори који су шили „микаде”, панталоне и прслуке по модернијим кројевима, са рупицама и дугметима, без икаквих абаџијских шара. На споменике шнајдеркама, са урезаним „сингеркама”, наилазимо нешто чешће између два последња рата. Међутим, прва шнајдерка у Драгачеву појавила се већ крајем прошлог века. То, као нешто сасвим изузетно, забележи клесар, у Зеокама: „Рајка Лончаревић, прва шнајдерка у срезу за мушка и женска одела.” Рајка се огласила шнајдерком баш у време када је почињао крај терзијском и абаџијском занату.

У записима се помињу и занатлије који су правили опанке, симболе сељачке Србије. Мајстори који су најпре од пресне коже правили опанке прешњаке, затим од полуштављене црвене опанке и, најзад, од штављене опанке ђонаше. Ови последњи су били са врчаницом модерног премета и преплета и високим шпицастим кљуновима, занатски и естетски дотерани, а по издржљивости далеко трајнији од претходних. На старијим споменицима мајсторе опанака називају чаругџијама, а понекад и черубџијама. Најстарији помен чаругџијског заната је из 1845. године. У пешчанику код изворишта Трнавске реке убележено је: „Ово врело задужбину направи Раде Радојевић, чаругџија из Чачка, о своме трошку 1845. г.” У Јездини је 1858. сахрањен Василије Марковић, „бив. калва чаругџијски”. На гучком гробљу сачувано је име Милосава Зечевића, досељеног Златиборца, који је био „житељ села Гуче, бивши черубџија” (1890). У Вучковици се такође помиње име једног черубџије, а у Пожеги, вероватно грешком клесара, чуругџије. Од деведесетих година прошлог века назив чаругџија се губи и замењује са опанчар.⁶⁵ Опанчара је било доста по свим варошима и паланкама, али је опанчарским мајсторима и калфама највише споменика на Чачанском и Ужичком гробљу. Мајсторима који су израђивали градску обућу, обућарима, нађе се само неколико споменика! На неким од њих убележен је назив шустер. У једном запису помиње се и приређивач, односно кројилац и прошивач коже за обућу, херихтер. У Краљеву 1932. године „земаљски живот напусти” Стеван Митровић, „херихтер у Београду”.

Од старијих заната на каменовима се указују туфегџијски, екмеџијски и мумџијски занат. Ниједан од њих није оставио трага на сеоским гробљима, јер су ово били чисто градски занати. Нова Варош, Ивањица, Нови Пазар, Рашка и Краљево су места у којима су туфегџије правиле пушке и кубуре, екмеџије векне и сомуне, а мумџије свеће и сапуне. „Трговац и мајстор туфегџијски” беше Ивањичанин Марко Мијаиловић (1849), а Вуле Трипковић би „туфегџија у Новој Вароши” (1865). На недатираном споменику у Краљевачком гробљу уписано је: „Марко Стевановић, туфегџија из Карановца.” У Бединој Вароши умро је 1879. године син неког „Јована туфешчије”. Осамдесетих година, уместо туфегџија, јавља се израз пушкар. У Рогачици постоје споменици двојици пушकारа, преминулих седамдесетих година, а један пушкар је преминуо у Рашкој 1910. године. У Краљеву се нађе споменик једном фишегџији, мајстору који је, правећи за пушке и револвере патроне, односно меткове, допуњавао занат правих оружара, туфегџија. Крсташ од студеничког мермера казује: „Овде леже

65 Судаћи по попису житеља чачанских из 1863. године, могло би се закључити да су чаругџијски и опанчарски занат два различита заната, јер се тамо посебно воде чаругџије, а посебно опанчари. Не указује ли то, можда, на обележавање разлике између оних који су правили примитивне прешњаке и оних који су израђивали нешто модерније и боље црвењаше. Ако би тако било, онда би чаругџија био назив само за мајсторе „прешњаке”. Опанци ђонаши у то доба нису постојали; они су се почели израђивати нешто масовније тек почетком деведесетих година.

остаци упоко. Пауна Миловића Книћанина, фишекције, који у 60-тој години старости своје умре 25. фебруара 1878. год. у Крагујевцу.”

Мајсторима хлеббарског заната, екмеџијама, споменици се јављају у истом броју као и туфегџијама. У Новој Вароши је Вујица Кујунџић, „екмешџија и житељ ивањички”, подигао половином 19. века споменик свом оцу. У Краљеву почива „раб божи Јован екмеџија, из Пазара, Милутиновић” (1867). Најмлађи запис о екмеџији је из краја века, у новопазарском гробљу, код Петрове цркве: „Овде лежи тело Милована Костића, јекмешџије. На жалост његове породице престаји се 6. маија 1899. г.” Од краја 19. века назив екмеџија замењен је речју пекар и од тог времена помен пекарског заната може се наћи на сваком варошком гробљу.

Док се туфегџијама и екмеџијама нађе по десетак споменика, дотле су надгробници мумџијама изузетно ретки. На надгробнику у Краљеву је урезано: „Овде почива раб божи Светозар Николић, мумџија из Карановца. Поживе 30 год., а пресели се у вечност 3г маја 1875. г.” И на Чачанском гробљу почива један „мунџија”. Запис казује: „Овде почивају земни остатци Милана Рајичића, мунџије из Чачка, који поживе 76 год., а умре 17. октомбра 1914. год.” Савремени назив за мумџије, воскар, јавља се само једном. Јоксим Крсмановић, „воскар из Пожеге”, подигао је 1910. године споменик у Средњој Добрињи некој Стани Јаћимовић која му је, док је био мали, „давала кране за мој живот”.

Надгробници знају и за мајсторе који рабације и кириџије снабдевају коњском и воловском опремом. За самарџије, мутавџије и сараче. Ових мајстора било је у већим пристаништима рабацијских и кириџијских каравана. У Ужицу, Чачку, Новом Пазару, Рашкој, Краљеву. У овим градовима једино се нађоше по два-три споменика поменути занатлијама. Најстарији су споменици самарџијама. У Краљеву се једва чита на малом оронулом крсташу: „Зде почива раб божи Станко Савић, самарџија. Поживе л. 45. Престаји се мца јануара 1846.” У Новом Пазару 1862. године „почину раб божи Петар син Милована самарџије”, а у Чачку се 1873. престаји Сретен, „син Обрада Николића, иначе самарџије из Чачка”.

Мутавџије се помињу све до почетка овог века, када њихов занат изумире због опадања козарства и несташнице козине. Они су од кострети

Сл. 13. Символи везани за занимања покојника урезани на надгробни споменик (Премећа, крај 1855)

израђивали топле мутафе (покровце) за волове и коње, али и колане, зобнице, бисаге и вреће. Већ је сто година како на Чачанском гробљу почива Јоксим мутавџија: „Овде почива раб божји Јоксим Николић, мутавџија, рођен у Ужицу, а житељ вароши Чачка, који поживи 53 године, а пресели се у блажену вечност 13. фебр. 1875.” Један мутавџија из Ужица подигао је жени споменик 1900, а један из Рашке умро је 1907. Исте године почину у Новом Пазару „супруга Милована мутавџије.” Мутавџија је нарочито било по селима златиборског, ариљског и моравичког краја. Два мутавџијска споменика налазе се у ариљском селу Брекову. Један старији, недатиран крајпуташ, и један из новијег времена, гробљаш. На првом је урезано: „Знак овај показује Ивана Сретеновића, мутавџију, кои сваком Србину пријатељ. Са своим братом и побратимом и са два братучеда мајстора сасвим лепо живи.” На другом се казује да је чувени домаћин Јанко Јовановић био „по занимању мутавџија” и да је умро у 73. години 1924. године. Успомена на Јанка мутавџију остала је и у надимку: његове потомке и данас називају козопредима.

Сл. 14. Символи везани за занимања покојника урезани на надгробни споменик (Дљин, крај XIX века)

Сарачи су били модернији мајстори. Њихов занат се развио тек у другој половини 19. века. Они су од коже израђивали опрему за коњске такуме: дизгине, узде и седла, и воловске уларе украшене шарама од месинга и бронзе. Њихови споменици су махом из почетка овог, али их има и из прошлог века. Сарачу који је умро у Карановцу 1875. уписано је над гробом: „Овде почивају кости Милоша Митровића, сарача овд. Рођен у Властелицама, Драгачево.” Споменик једном сарачу налази се у Ужицу (1915), а другом у Рашкој (1920). У Горњем Милановцу постоји споменик и једном седлару (1934).

Осамдесетих година појављују се записи о новијим занатлијама: часовничарима и фотографима. Ових занатлија било је врло мало, па се у надгробним записима свега три-четири пута поменуше. У Леушићима су умрла два брата Лучића, Миладин и Милорад. Миладин као „бив. сајџија остави овај свет у 15. год. 1884.” а Милорад умре као „вотограф”

Сл. 15. Символи везани за занимања покојника урезани на надгробни споменик (Рти, крај XIX века)

(1886). Устабаша је први у свом занату, најбољи мајстор и старешина еснафа. Осим овом дуванџијском еснафбаши, на Чачанском гробљу постоји споменик и обичном дуванџији Милу Јовановићу који је умро 1933. године у добокој старости. Сећања на касапе, бојације, пекаре и бербере могу се оживети на сваком градском гробишту. Биљези шлосерима, клонферима, казанџијама, ножарима и још неким занатлијама изузетно су ретки. Нађе се свега по један помен мајсторима грнчарског, четкарског и цреварског заната. Ниједан запис није остао о кујунџијама, папуџијама, ужарима, табакџијама, цигларима, ћерамиџијама.

Клесари су често уз податке о животу занатлија урезивали и ликовне ознаке појединих заната. Тако су занатлијски споменици ишарани алаткама којима се

1890. На Миладиновом споменику сат са три клатна, а на Милорадовом фотографски апарат на ногарима. Фотографијом се бавио и Никола Драгићевић из Шума. Обишао је читаву Србију остављајући грађанима драге фото-успомене. Нека његов надгробни камен исприча о његовом занату: „Споменик Николе М. Драгићевића, бив. фотографа, који поживи 31 год., а умре 20. марта 1900. год; кои служећи у Београду у пожарној чети поред службе својим заузимањем научио је фотографију са врло добрим успехом, који је радијо неколико година по унутрашњости Србије: Београду, Параћину, Ђуприји, Лесковцу, Јагодини, Ивањици... Са лепог и одличног рада свог свугде је признат био.” Николин земљак Јездимир Пивљаковић био је „уметник за све радове - био је фотографиста” (1936).

Осим набројаних, надгробни записи чувају успомену на још око петнаестак врста заната. Већина од њих су искључиво варошки. На споменику у Чачку поменуто је име главног мајстора „дуванског.” Мајстора који је с великом вештином справљао дуван и продавао га по варошима Србије. Тодор Јанковић био је „бивши устабаша дуванџински из Чачка, рођеног у Битољу, Македонија”

дотични занат обављао. Дунђерину се урезивала брадва, секира, вингла и ђунија; ковачу наковањ, чекић и клешта; терзији маказе, кројачки аршин и пегла „ултија”; опанчару чакија, зумба за бушење каиша, шило и калуп; пинтору шраф за сте-зање дуга, бурић и брадва... Мајстор јавних грађевина Милосав Милинковић из Лучана упућивао је, са споменика, пролазнике на урезану брадву и савијен метар: „Виђите овде мој алат!”

Број заната, нарочито градских, све се више повећавао уколико се при-ближавало овом веку. Док је у време кнеза Милоша (1836) у Србији било око 75 разних заната, дотле их је 1900. године било скоро дупло више (око 135).⁶⁶ Неки стари занати су постепено ишчезавали, а јављали су се многи нови, „европски”, било по предмету рада или по техници израде. Али, уопште узев, занати су већ осамдесетих година увелико пропадали, а са њима и занатска, еснафска Србија. Никакве еснафске уредбе и закони нису могли да продуже век занатлијском сталежу и заштите га од све убрзанијег нестајања. Страна индустријска и занат-ска роба потискивала је домаће занатске рукотворине, па су занатлије у Србији остајале све више без зараде. У „Српском занатлији” је 1888. године писало: „Страна конкуренција збрисала је већ неке врсте занатског рада у Србији... Занатлија у Србији, који не може да се бори са страном утакмицом, или гладује или постаје пандур, покућар, аргатин, тек да не умре од глади.”⁶⁷ Еснафске занатлијске орга-низације нису могле да заштите занатлије ни од конкуренције све убрзанијег развоја домаће трговине. Многе су се занатлије зато, уз занат, и саме почеле бавити ситном мешовитом трговином. Пропадале су занатлије, а јављали се у све већем броју трговчићи: бакали, пиљари, ситничари. Мита Ценић је осамдесетих година писао: „Ми немамо ниједног занације, који поред заната и не тргује са страном робом, а да има штогод. Код нас су занати и занације пропали сасвим.”⁶⁸

То ишчезавање заната и занатника примећује се и на надгробним каме-новима градских и паланачких гробаља. На сусрету векова све су чешћи спо-меници трговаца. Понеки запис нагласи да је неки грађанин био и занатлија и трговац, а понеки да се занатлија потпуно преусмерио на трговину. У зависно-сти од прође и уносности појединих заната и занимања, јављају се и промене у професијама. У чачанском гробљу се нађе пример да је абација постао касарин, а пекар механција. По гробљима се срећу и записи о двоврсним занимањима. Бављење једном сгруком било је недовољно да исхрани породицу, па су се морала прихватити двострука занимања, често и опречна. Каже се да је неко истовремено био механција и трговац, сарач и кафеција, трговац и туфегција, сарач и трговац, абација и трговац „прометне радње” итд.

66 Др Драгослав Јанковић: наведено дело, 138.

67 Др Никола Вучо: наведено дело, 240.

68 Др Драгослав Јанковић: наведено дело, 139.

Градска гробља препуна су споменика трговцима, чији записи најчешће не наводе којом се трговином покојник бавио. Каже се само да је био трговац. Да ли трговчић-ситничар или велетрговац може се само по величини и каквоћи споменика и гробнице наслутити. Надгробници велетрговцима, осим величином, истичу се и повлашћеним местом у гробљу и господским сјајем црног мермера. На понеком од њих се, између два последња рата, у добу појачане индустријализације, појави израз „трговац-индустријалац” или „предузимач-индустријалац.”⁶⁹ Ти споменици су по свему незанимљиви. Кудикамо више привлаче пажњу споменици на којима се наводи „бранажа” трговца. Најчешће су то бакалски и дућанцијски трговци. Каже се да је покојник био бакалин или дућанција. Понекад се јави и понеки калфа бакалски. Радосав Бабић из Виче „био је калфа бакалски коме несита смрт душу узео у болници крагоевачкој 20. марта 1893. г.” Исте године умро је и „бивши калва трговачке радне у Косерићу” Владимир Петровић из пожешке Жежевице. У извесним записима се истиче кад и како се неко затрговчио. Седамдесетих година прошлог века трговац је постао Вељко Вукићевић из Милатовића. Он је најпре „три разреда основне школе научио, (а) затим буде у Чачку 5 год. и у Београду 2 и по год, у трговини. Трудом своим радњу-трговину у Чачку са једним ортачки одпочне.” У неким од оваквих записа казује се да се у трговачки посао кренуло „знањем и поверењем”. „Поверењем” значи да су дућани отворани не на свом већ на капиталу позајмљеном од чувенијих трговаца и газда код којих се поштењем стекло поверење. Почињало се, дакле, са кредитом, на почек, а знањем се даље доказивала трговачка умешност и способност. Горачанац Милош Ружичић је „са својим знањем и поверењем зарадио колонијално-бакалску и мануфактурну трговину Вукаловића и Ружичића, Обреновац” (1902), а Гучанин Чедомир Ивановић „у својих седамнаест година отвори трговачку бакалску радњу у Чачку са својим знањем и поверењем” (1904).

Занимљиви су споменици трговачким помоћницима. Њих је прилично на градским гробљима, али их је можда више у селима, јер се „помотњици”, млади, не зародише у градовима, па су их сахрањивали у селима, кад родбине. Тако се срећу споменици са „бивши помотњик трговачки” или „трговачки помотњик”. Понекад се наиђе и на израз „момак”. Љубомир Ружичић из Горачића беше „момак Косте Шипетића, бакалина из Чачка” (1880), а Милан Радичевић из Горње Крварнице „калва и момак из трговине” (1903). Називи помоћник и момак били су, у ствари, различита имена за калфе, али то нису увек ни потпуно синонимни, ни изрази са чврсто устаљеним значењем. Помоћник је, као и калфа, морао имати еснафско писмо и бити члан трговачког еснафа, док је момак најчешће имао улогу слуге, али се та реч, као понижавајућа, избегавала, па се на надгробницима, замењивала ублаженијом и социјално неутралнијом: момак. Отуда на

69 Предузимачки послови имали су карактер трговачких послова.

градским гробљима нема никаквих слугу: ни покућарских, ни бакалских, ни механичких, ни кафанских. Помен слугу једино се није избегавао на споменицима земљоделских слугу. Сеоске газде су, из осећања дуга и признања, подизале својим слугама споменике и на њима, обично, уписивале да су их слуге верно служиле („који је код мене више година верно служио“, „који ме верно послужио“ итд). Помињући слуге, газде су истовремено, на посредан начин, истицале своје велико богатство. Запис у Горњој Добрињи вели: „Овде почива раб божи Теодор Стевановић, села Д. Добриње, верни слуга браће Ђоковића. Поживио 40 г. Умре 1890. г. Овај биљег подигоше му газде Веселин и Богих, браћа Ђоковићи.“ Почујмо сада сеоског слугу Марка Петронијевића из

Прањана који се читав век потуцао од газде до газде, да би код последњег оставио нешто зарађевине за свој надгробни биљег: „Доста сам газда служио, па нико за неваљалост руке на ме није пружио, јер зато што сам се ја са поштеним дружијо и поштено владо, јер ја се моме тужном гробу надо. Спомен ми овај удари мој последњи газда Тоша Маркешевић из Приевора, од мое зараде.“

Зачудо, реч шегрт је поменута само једном у запису из 1870. године. На боку споменика Обрада Младеновића, у Пожешком гробљу, уписано је: „Шегрт Јеврема Јордовића, чарукције.“ Овај чаругџијски шегрт био је слуга код Василија Николића из Радоваца, код кога је и живот несрећно изгубио. Бранећи свог газду од хајдучког напада задобио је тешку „пушчану“ рану од које је умро. Једног несрећног шегрта пинторског препознајемо на Парменачком гробљу. Шеснаестогодишњи Драгомир Полука настрадао је 1901. године од зликовца „због газдина новца“. Убијен је, „а тек што занат научи и под ајлук бијо заступио, код мајстора поверење задобијо да му буде веран у дућану“.

Како су живели шегрти свих врста у записима се не говори. Али, један запис о несрећној судбини једног трговачког шегрта казује да је тај живот био веома тежак. У стиховима на споменику ђака трговачке школе препознајемо тешке шегртске дане које у бездушној чаршији проводи несрећно сеоско момче. Ти стихови су јетка осуда трговачког морала и протест против друштвене неправде и неједнакости. Родитељи су, почетком овог века, уписали оптужујуће речи изнад гроба свог осамнаестогодишњег сина Божидара:

Сл. 16. Детаљ са споменика Веља Миловановића (Крстац, 1893)

*„Ти њод цаком усїани и њадни, јао, Божо, мучениче
јадни!*

Муке њвоје, њаїње у живоїу,

їоре беху неї најїорем скоїу.

По сїо кила њоварише на ње

ња ње њладної у јазбине њраїе. Трїовци ње

саморише жива: ниїде, Божо, овако не бива.”

(Чачак)

На сеоским гробљима помени трговаца су знатно рећи. Трговци са села готово су увек трговали стоком, јер се читава Западна Србија, насељена динарским сточарима, више бавила сточарењем него пољоделством, па је главни, готово и једини, предмет извозне трговине била стока. Кнез Милош је једном приликом тачно приметио „да све имјеније народа нашег у марви састоји се”. А ту марву, најједноставнији а најуноснији живи трговачки „еспап”, који је увек одлично ишао на страним тржиштима, у изобиљу су нудили сточарским трговцима бујна пасишта и жиропадне шуме. Трговина стоком нарочито је живнула после прогона из Србије главног марвеног трговца кнеза Милоша који је својим монополом, био главна сметња либерализацији и демократизацији марвене трговине. Уставобранитељски устав из 1838. године зајемчио је слободну трговину и дозволио да „сваки Србин може ју упражњавати слободно”.⁷⁰ Отуда нас већина записа са марвенокупних споменика одводи у време уставобранитељско и време које је иза њега следило. На споменицима сточарских трговаца обично пише „марвени трговац” или „марвенокупац”. Два таква споменика налазе се на Губеревачком гробљу. Први је подигнут Нешу Михаиловићу који као „бившиј марвенокупец” умре 1852. године, а на другом се забележи да хладна земља скрива Вујина Вујиновића, „уваженог грађанина и бившег трговца марвенокупног” (1889). Вичанин Димитрије Милекић (1862) је „живомарну трговину приљежно радио” што значи да је добро водио трговину „уживо”, живом марвом. На неким споменицима се казује да се трговало само свињама. Гаврило Илић из Граба био је „трговац свињарски” (1867).

Извесни живомарни трговци истичу да су извозном трговином доста стекли. Поменути Вујин из Губереваца је „са страним трговцима и својим поверењем доста добара зарадио”. У неким записима се наводе и стране пијаце на којима се стока продавала. Милан Дивљак из Марковице се хвали својом спољном трговином. Он је био „уважени марвени трговац како у својој околини тако и на страним пијацама по Маџарској и Аустрији, куда сам своју трговину са свињама и говедима водио”. Василије Рајковић из Драгчића је трговао „са Пештом, Бечом и осталим европским варошима”. Трговци су, разуме се, најчешће претеривали у својој

⁷⁰ Др Драгослав Јанковић: наведено дело, 83.

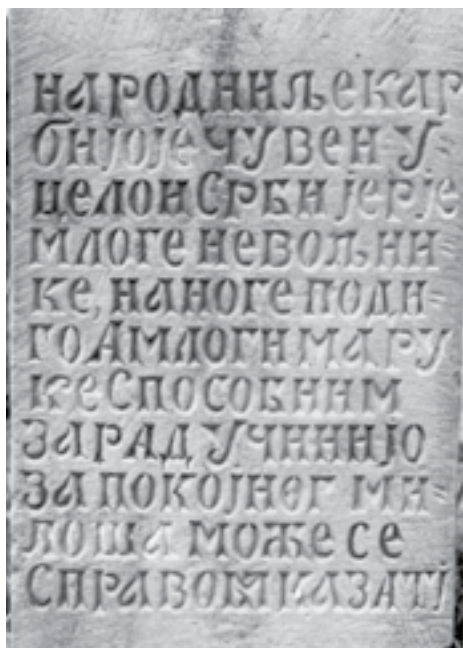
хвали. По неким записима испада да су они прокрстарили са целепима стоке читаву средњу Европу и да су у њој, као велетржци, били добро познати, а међутим, многи се од њих нису никуд даље макли од савских прелаза на шабачкој, митровичкој и остружничкој скели. У хвали свог чувења свакако је највише претерао Милосав Броћо, „чувени трговац и посланик среза драгачевског” (1886). Броћо је „много држава прошо... и од много држава, као и од Краљевине Србије, Аустрије, Маџарске, Француске и још држава, велико поштовање и много поверење заслужио и непрестано 38 год. по тим државама с трговцима радио и свуда чувен и признат био”.

На споменику „спољнег” марвеног трговца Петра Ђукановића из Годечева, који је умро крајем 18. века,

стоји записано да је он био „водениј трговец”. Предузимљиви Петар је трговао на велико и на далеко: гонио је целепе утовљеих волова чак на море. Отуда му, уз занимање, и изузетан атрибут „водени”. Трговачки пут окретног Годечевца указује на чињеницу да је сточна трговина из предела Западне Србије у предустаничко, турско, време већином била усмерена преко Босне и Херцеговине, према морским градовима. Занимљиво је напоменути да је у то време и кнез Милош, док је још био сиромашни младић у Горњој Добрињи, ступио у најам код марвених трговаца и гонио им стоку на Јадранско море.⁷¹

Осим марвених, било је у овом шљивородном крају Србије и трговаца ракијом, тзв. пивских трговаца. Јован Сретеновић из Тучкова беше „главни трговац пивски и марвени” (1885), а Владимиру Плазинућу из Губереваца у срцу беху „љубав и трговина, и бијо је добар трговац ракије”.

Надгробни записи, осим трговачке професије, помињу и приличан број разних других занимања. Извесни земљоделци нису само мотиком и косом земљу обделавали, већ су се лаћали и послова који са земљорадњом немају ничег заједничког. На сеоским избрешцима сахрањивани су рабаџије, кириџије и механџије, гуслари, трубачи и хармоникаши, писари, пандури, порезници...

Сл. 17. Споменик народног лекара Милоша Раковића (Милићево село, 1895)

71 Др Владимир Стојанчевић: *Кнез Милош и његово доба*, Београд, 1966, 20.

Било је сељака који су се само рабаџилуком бавили. Терали су каравани рабаџија робу из далеких села и паланки до Крагујевца и Београда и обратно. Друмови су одјекивали од тракарања колских точкова и звонили од воловских меденица и песме рабаџијске. Записи су сачували рабаџије од заборавља. Василије Јоковић из Лисица рабаџисао је целог живота, преко педесет година. Друговање са воловима и друмовима прекиде му само Први светски рат. „По ослобођењу настави свој кућевни посао да рабаџује, јер тада беше веома корисно. Тако чини све до смрти” (1963). Милан Луковић из Латвице „проведе пола свога века у рабаџилуку”, а Антоније Милићевић је био „рабаџија из Чачка који је рођен у селу Косовици, округа ужичког”. Милојко Ђубовић умре „као рабаџија у Липници 1930. г.”. Рабаџилук је био једно од најмукотрпнијих занимања сеоског човека. Не написа узалуд Драгачевац Јеврем Обренић Диоген да је рабаџијско срце црње и од гаврановог перја. У напису „Још је црње срце рабаџијско”⁷² Диоген, кроз гавранов кљун, проговара: „Рабаџија и дан и ноћ по благу, леду, снегу сноси муку и беду; волове веже за кола а јарам метне под кола и лежи на њему, док испод њега вода иде. Црко, осто, то му је све!” Нимало онда не изненађује што смо наишли на један надгробни запис који нас је уверио да се један Драгачевац разболео и „црко”, рабаџијајући („Разбоље се у рабаџовању за Београд, где и умре у општедржавној болници”).

Зачуђује да кириџијама, другарима и сапутницима рабаџијским споменика нема! А зна се да је кириџија увек било доста у златиборском, ариљском и моравичком крају. Само их је у ариљском срезу почетком овог века, по Сими Тројановићу, било тридесет пет.⁷³ Да ли су кириџије нерадо себе тим именом називале, па су га на својим биљезима заборавиле? Једна успомена на златиборске „брзе возове” остала је на ужичком гробљу. На омањем оронулом пешчару само се разазнаје да је покојник умро „као кириџија 1893. г.”. Није остало ни име кириџијино. Време га окрунило. Други помен кириџијског занимања је на Ариљском гробљу. Са витког пешчаника из 1911. године гледа нас кириџија Милисав Стамат. Клесар је кириџију Стамата „ликовао”. Шубара, ушиљени дугачки бркови, велики чибук у десници, кубура за појасом. Тако Стамат креће на далеке кириџијске путове, за товаром својих коња.

Поред прометнијих друмова одувек је било друмских механа. Рабаџије, кириџије и свакојаки намерници да се одморе, ракијом, вином и храном окрепе. Друмских механџија било је поред сваког иоле важнијег рабаџијског пута све до последњег рата, када рабаџијско време занавек прође. Осим друмских, било је прилично и тзв. сеоских механа, оних које су задовољавале потребе само мештана дотичног села или општине, а не намернике са далеке „јабане”. Многи

72 Диоген је овај напис објавио у „Чачанском гласу” бр. 31, 1934. године.

73 Милојко и Милан Ђоковић: *Село на раскрићу*, Титово Ужице, 1967, 23.

сељаци су се бавили уносним механским послом⁷⁴ у шљивородној Западној Србији која и виногорја на Јелици има. Али споменици су остали само професионалним механџијама, онима који су целог живота госте на механским вратима дочекивали. Старији их записи именују као механџије, а новији као кафеџије. У 19. веку, па и касније, постојала је разлика између механџија и кафеџија. Механџија је, уз пиће, послуживао намернике и храном, а кафеџија само кафом и пићем. Уз то, механџија је обично имао и собу за преноћиште, као и шталу за рабацијске волове и кириџијске коње. Током времена значења ова два назива су се све више изједначавала, постајући синонимима, док најзад није потпуно преовладао овај други - кафеџија. У Конареву, поред Ибра, путнике је годинама опслуживао Петар Бакрачев, „бившиј меанџија на Јаноку”, а у Буковици, поред Моравице, то је чинио Петар Стефановић, „механџија из Буковице”. Видоје Парезановић из Сивчине „бавио се кафанским послом 30 г.”. И жене су радиле у механама. Стана, супруга Петра из Буковице, беше по смрти мужевљевој „механџиња”, а у Рогачици је 1893. умрла једна „кафеџинка”. Клесари су поменули и једну крчмарицу, из Горачића: „Вида крчмарица, супруга Милована Јоксимовића из Горачића, поживе 59 год. и умре 17. мар. 1847. г.”

Сл. 18. Споменик Мијаила Петрића
(Прагани, 1903)

У варошима и варошицама било је, почетком прошлог века, и ханова у које су уморни путници свраћали на „мезе” и ноћиште. У гробљу код Петрове цркве, на споменику из првих година 19. века, поменут је један новопазарски ханџија. Запис казује да се представила нека Марица, „супруга Ристова анчије”. У Чачку је тридесетих и четрдесетих година постојао хан, који је држао неки Јован ханџија. То се сазнаје са малог, једва приметног крсташа у Марковици на коме је убележено да је гром 1841. године убио кћерку „Јована анџије из Чачка”. Много више од ханова било је, готово на сваком ћошку, механа и кафана, па су градска гробља пуна споменицима механџијама и кафеџијама. Почетком овог века јавише се записи о келнерима. У Косјерићу је 1903. године умро млади Радомир

74 Понеке сеоске механџије продавале су у својим механама, поред угоститељских артикала, и најнужнију бакалску робу.

Обрадовић. Он је „у свом младом животу стекао велику љубав и поквалу природно служећи као келер меанске радње”, а следеће године умре у Чачку „келер из Кућана, среза златиборског”. Почетком овог века јављају се у градовима и први модерни ханови - хотели, те се и име понеког хотелијера нађе на гробним биљезима. Миша Радосављевић, „котелијер из Чачка”, престао је 1909. године.

По селима је било прилично разноврсних свирача. Доказују то музички инструменти урезани на споменике. На каменим боковима леже свирале, двојнице, трубе, гусле, тамбуре, виолине, хармонике. Ти инструменти су најчешће и једини знаци да је покојник био мајстор мелодије, јер се речју само понекад означавало да се покојник бавио свирањем. Тако се, у Јездинском гробљу сазнаје да је Богосав Марић био гајдаш, јер му је преко целог споменика, са задње стране, клесар урезао велике гајде. Сељаку је свирање било узгредан посао - све до најновијег времена није било професионалних свирача на селу. Зато је помен музиканата на споменицима врло редак. Клесари од старијих свирача помињу само гусларе и трубаче. Не казује ли то нешто о посебном чувственом односу сеоског човека према гуслама и трубама - епским, јуначким инструментима? Најстарији „музиканти” били су гуслари. Читава Западна Србија била је гусларска. Насељена дошљацима из гусларских средишта, Црне Горе и Херцеговине, она је у крви носила љубав према епском гусларењу и појању. Матија Мурко је, почетком четрдесетих година овог века, дакле, у време кад је гусларска традиција већ увелико замирала, нашао да многи сељаци између Мораве и Лима још увек гуслају или гусле на дому имају, а да житељи мајсторе гудала радо слушају и гусле необично воле. У околини Ужица живео је тада у сваком селу још понеки гуслар.⁷⁵ Али, надгробних трагова о гусларима је, зачудо, мало. Само су се изузетним гусларима урезивале на споменицима гусле, а тек понеког помиње и писана реч. Придворички кмет Петар Вуловић „уз гусле је вољо и певао код српски владаоца” (1879). За гуслара Љубомира Милошевића из Угриноваца каже се да је био „српски песник” (1908). Међутим, трубачи су се славили посебно. Војницима који су трубом другове будили или им знаке за јурише давали обавезно се уз војнички животопис дода и да је био „у војсци трубач”, „трубач у I класи”, „трубач у сталном кадру”, „значар при брској алтиљерији” итд. У Губеревачком гробљу клесар је на биљегу трубача, који је погинуо на Шиљевоцу 1876. године, „за отачество бранећи се”, уписао: „Овај биљег показује Уроша Ракићевића из Губереваца, трубач I класе народне војске.” О трубачу у цивилу писало се више. Трубач Милија Трнавац из Гојне Горе био је „као свирач-музикант познат нашој околини, у одбору и срезу”. Градском трубачу Милану Стефановићу уписано је, на Чачанском гробљу, да је био „бандист из Крагујевца” (1882).

75 Матија Мурко: *Трајом српскохрватске народне еџике*, књига I, Загреб, 1951.

Сл. 19. Детаљ са споменика рабаџије Ђурђа Продановића (Јездина, 1908)

Споменици хармоникашима појављују се у најновије време. У Брусници је 1955. умро „хармуникаш” Стојан Марјановић. На споменику му фотографија са хармоником. У Адранима је, на црном мермерном споменику, „угребан”, са „далапом”, хармоникаш Драган Јеремић.

Занимљиви су споменици људима управно-административног апарата. То су биљези онима који су правитељствовали најпре нахијама и кнежинама, а затим окружјама и срезовима. Првим професионалним државним чиновницима који се појавише после Милошевог устанка. На каменим знаковима још увек се пронађе понеки војвода, кнез, кабадахија, „член” окружног суда. Капетана, начелника, писара, практиканата, пандура и порезника има кудикамо више. Ту је „поглавар ужичке наие” сердар Мићић, војвода рујански Радовић и војвода црногорски Демир. Па кнез пожешке нахије Васа из Бершића и још неколико кнежинских кнезова. Ту су и „членови” окружних судова: Христифор Петровић, окружија рудничког, и Павле Стојковић, окружија ужичког. Па три Милошеве кабадахије: Гојногорац Симо, Брусничанин Рисим и Доњогоревничанин Милан.

Власних људи све је више како одмиче устаничко време. Милошевим капетанима нађе се неколико споменика. Наведимо само два краћа записа о њима. На Миоковачком гробљу је споменик са записом: „Капетан Јован Лужанин умре 3. марта 1839. г. у Миоковцима. Писати дао син јего Лазар, кмет.” У Зеокама се на

обаљеном и једва читљивом споменику разазнаје: „Зде почи раб божи Максим Јанковић, капетан бивши на Драгачево. Живи 63, 1840.”

Помени начелника нешто су ређи, али су урези о писарима почешћи. У Горњој Горевници је споменик са записом: „Овде почива раб божиј Мијаило Кораксић из Горевнице, бивши писар среза моравског при капетану Петронију. Поживи 35 год., а умре 2. декем. 1845. г.” У Пожеги је 1869. умро Милош Арсенијевић, „срески писар родом из Јадра”, а у Тијању је сахрањен 1892. „ваљан писар оп. судова” Љубомир Поповић. У новије време, нарочито између два последња рата, уместо писар јавља се израз деловођа. Савко Стевановић из Милатовића „као деловођа био је 16 год.”⁷⁶

Споменици практикантима су доста ретки. На споменику у Зеочком гробљу уписано је име Маринка Петровића „кои је биа практикант канцеларие среза драгач.” (1862). Милатовчанин Витомир Вукићевић „у 16-тој год. посто је практикант на Убу, Ивањици, Чачку, Милановцу и Краљеву, гди је задобио поштовање међу својим суграђанима” (1894).

Пандурима се нађе десетак споменика. То нису споменици обичним сеоским пандурима, што су своју дужност узредно обављали, већ онима који су у срезу професионално служили капетане и начелнике. Уз њихово име најчешће се помиње и име капетана или начелника код кога су у служби били. На надгробнику пандура среза драгачевског, на Негришорском гробљу, убележено је: „Овде почива Васиљ Дмитриновић, бивши пандур коњани; служио 26 год. код капетана Милована Недељковића из Вирова; правитељствену службу непорочно исп. и умре 15. фер. 1849. г.” Атрибут коњани говори да је Васиљ био срески пандур „прве класе”, да службу није обављао пешке, већ да је депеше, расписе и писма само на коњу, од општине до општине, разносио. У Брђанима је запис: „Овде почива Милић Кићановић, бивши пандур код начелника среза моравског г. Марка Јелића. Поживи 25 го., а почину 28. октовр” (1851). На понеким споменицима наглашава се да су пандури своју службу беспрекорно и верно обављали. То говори и запис о пандуру Васиљу. И епитаф о пандуру Милутину, на белом мермерном крсташу, у Рашкој: „Милутин Ракић, пандур среза студеничког, који 43 г. верно срез и отечество служи, а умре 9. априла 1880. г. у 50. г. живота свога.” Мање је споменика који само региструју да је покојник био пандур. На Руднику је забележено да је Милован Милановић „бијо у служби пандур” (1892). Један запис у Негришорима помиње „момка капетана”. Да ли овде момак има значење пандура или слуге-телохранитеља неизвесно је.

76 Посао писара и деловођа обављао је, понегде, понеки писменији сељак, пишући својим комшијама тужбе, молбе, жалбе, уговоре. У Драгчићима је 1904. умро сељак Станиша Весковић, „кои је се занимао адвокатском радњом”.

Од среских пандура треба разликовати чуваре границе према Турској, који су се такође звали пандурима. Понеки споменик таквим пандурима-граничарима може се наћи једино у селима према Санџаку. У Ерчегама почива Ђорђе Јовановић, „пандур гранички на Мушави до турске царевине” (1865).

На порезнике се ређе наилази. Њихови споменици се, као и пандурски, обично налазе у бившим среским местима. У Рашкој је 1890. умрла кћерка Сретена Раковића, „порез. среза студен. округа чачанског”, а у Ивањици се, на једном трошном споменику, чита име „порезника за срез моравички”. У Атеници је Раденко Виторовић, порезник среза златиборског, подигао са браћом споменик мајци Ђурђији.

Осим ових професионалних отечественика, који су своју службу доживотно, до пензије, законоподобно отправљали, на споменицима се помињу и људи који су властовали као народни бираници: непрофесионално, привремено, док траје изборни рок. То су виђенији тежаци који су водили прву политичку реч у селу и општини или били представници својих срезова у народним скупштинама. Ту су најпре председници општина, кметови и одборници. Њихових споменика има на сваком овећем гробљу по неколико. Ту су, затим, депутирци Светоандрејске скупштине, који остарелог Милоша доведоше на другу владу. После њих споменици ће се китити понеким либералним и напредњачким, а нарочито радикалским посланицима. Онима са великонародне радикалске скупштине из 1888, који ће изгласати радикалски устав, као и онима после тог времена. Осим ових, споменици знају и за „судејске” људе: председнике и чланове примиритељних и изабраних судова и поротнике у среским судовима.

Важно је помена да се управно-административни чиновнички слој упадљиво прсио својим положајем и звањем. На споменицима се лако уочава жеља да се нагласи и пренагласи титула, чин, звање, постигнуће у каријери. Издвојити се и узвисити над сељачким и занатлијским сталежом, ставити себе у надређен, турски положај - прозирна је намера готово свих господарећих људи. У ослобођеној, поустаничкој Србијици појавила се прва господска каста. За време Турака, у доба предустаничко, српски народ није имао своје госпде. Прота Матеја је у својим „Мемоарима” забележио да у Србији „није онда било другога господства кроме бити кнез, поп или калуђер, а и пандур имао је неко одличје”.⁷⁷ Права господа били су тада турске спахије и бегови. Њих је народ морао да зове гоподарима. Међутим, од 1804. госпдар постаде Карађорђе и, уз њега, остали устанички поглавари и војводе. На надгробницима је убележено да су титулу госпдара имали само Вожд и три брата Обреновића: Милан, Милош и Јован. Госпдар Милош је убрзо по Другом устанку забранио да се госпдаром не зове нико осим

77 Прота Матија Ненадовић: *Мемоари*, Београд, 1963, 29.

он, те тако осталим нижим старешинама остаде „име” господин.⁷⁸ А господини су били сви власни људи од војвода до обичних среских писара. Господин беше гласовити војвода Демир, али и анонимни бруснички писарчић Прокопије. Сви који се отресоше тежачког гуња и ускочише у државни, отечествени мундир. Само се оним најнижим: практикантима, пандурима и порезницима ускратило господска „сматрање”. И клесари махом испред имена управних државних платезника стављају одредбе „г.”, „гос.” или „господин”. Господин беше Петар Перунички из Слатине, „преседатељ” суда нахије пожешке у Карановцу; Милисав Сокић из Липнице, капетан среза трнавског; Милован Недељковић из Вирова, „мајор и царско-турског ордена кавалер”; Павле Стојковић из Катића, „бивши член суда окружија ужичког”; Симо Радојевић, којег је кнез Милош наградио да буде „господин началник среза црногорског”. И тако, да не ређамо даље, господини су били сви писари у Гучи, Ивањици Пожеги, Ариљу... И супруге ових људи већином су се оглашавале као госпође. На надгробном знаку у Луњевици записано је: „Ова стена показује гроб почивше госпоже газдарице Милосаве, вторе супруге госп. Николе Милићевића, великог купца сербијанског” (1829). Споменик поменутом господину начелнику из Гојне Горе подиже госпођа Даница. Па и жене најобичнијих среских писарчића понеле су атрибут госпођа. У Гучи 1867. године умре госпођа Ленка, „супруга г. Алексе Мишковића, писара овог среза”.

Тако су се представници управних и судских органа, имајући добар и угодан живот, са господским повластицама, постепено издвојили из народне сељачке масе и зачели господски слој у Србији. То је, у ствари, она бирократија која се нагло почела формирати после хатишерифа од 1830. године и која је, све више се умножавајући, себе сматрала вишом од народа, изнад тежачког и занацијског сталеза. Она бирократско-полицијска каста која се свом снагом упињала да што пре заборави своје сељачко порекло и скоројевићки утркивала да себе господском класом прогласи. Виши чиновници за време уставобранитеља, када је бирократија добила нарочито истакнут положај у односу на народ, да би подвукли своје господство и високи положај, титулирали су се са „превасходитељство”, „високородије”, „благородије” итд. Хтели су, помоћу господујућих титула, да буду племићи, да постану гранди. То је оно честољубиво бирократско чиновништво које никако није било у вољи Вуку Караџићу и које је оштром критиком жигосао Светозар Марковић и она господа коју Глишић, Нушић и Домановић сликају у карикатуралним бојама, са иронијом.

Осим представника световних управних установа записи су господом означавали још само представнике духовне власти, али само оне више. Обични српски попови и калуђери били су народски, те никад не беху „господини”. Клесари

78 Вук Караџић у *Рјечнику* (стр. 95) каже да кнез Милош „заповједи да се господар не зове нико осим њега, и тако на остале старејшине пријеђе име господин”.

их као такве и не помињу. Господином се означио чувени Никифор Максимовић, еписком ужички, а осим њега само се Јереј ивањички Милић и игуман кабларског Никоља Василије, сами, на својим заживотним споменицима, огласише господом. Изузетно се ретко официри увршћују у ред госпoде. На Пријеворском гробљу сахрањена су два официра-господина. Ту лежи тело „гос. поручника Јоксима Богосављевића из Пријевора, официра пешачког топличке окружне команде” и почивају земни остаци „господин командира II класе II баталијона рудничке бригаде Јакова Петронијевића из Пријевора”. Клесари су понекад и учитељско занимање квалификовали господским, али толико ретко да се то више може сматрати случајном појавом. Учитељски живот, нарочито у 19. веку, није ни по чему био господски, јер друштвени положај једног учитеља мање је вреднован од положаја најобичнијег среског писарчића. Учители Лука Недељковић из Вирова и Аврам Анђушић из Самаиле добили су испред свог имена господску ознаку и то, изгледа, из разлога који су изван учитељског занимања самог по себи. Први зато јер је, као син господина „мајора кавалера”, већ био господског рода, а други што се поменуо на споменику свог умрлог ђака, па га клесар ослнови онако како га је и ђак у школи ословљавао.

Занимљиви су споменици духовницима-поповима и калуђерима. Попови су најчешће сахрањивани по црквеним портама, уз црквене зидове. Готово поред сваке цркве налази се понека надгробна плоча свештеним људима. Записи на њима су знатније обојени религиозним гледањем на свет и запахнути су присећањима на библијске мотиве. Споменици служитељима вере појавили су се пре надгробника осталим слојевима друштва. Није нимало случајно што је најстарији надгробни споменик на који се наишло на гробљима Западне Србије подигнут попу. Четрдесетих година 18. века умрла су у Новом Пазару два попа, отац и син. Крсташ код Петрове цркве казује: „Зде почивает поп Марко 1740. и син јегов поп Сава 1742.”⁷⁹ На споменицима се помињу попови, јереји, намесници, протојереји, свјаштенојереји, архијереји. Од многих записа о ревнитељима цркве наводимо само два, протојереју чачанском и епископу ужичком. У порти јежевичке цркве, на надгробној плочи, пише: „Овде почивају кости Симеона Поповића из Јежевице, протојереа чачанског а члена конзисторије еп. ужичке, бивше тада у Чачку, а стрица попа Вићентија из Јежевице. Умро је 21. маија 1844.” У манастиру Сретењу Радосав Чикириз уреза на плочи изнад гроба: „Сија гробница ужичког епископа господина Никифора Максимовића. Почиј мца фебруара 28. ден 1853. год. Родио се око 12. јануара 1788. год., а рукоположен за архијереја 19. августа 1831. год. у Цариграду.”

79 Године на споменику попа Марка и попа Сава писане су словним знацима, односно словима са одговарајућим бројним вредностима.

Неке фамилије деценијама су давале црквене и манастирске представнике. Две фамилије се хвале том традицијом. На споменику у Катићима уписано је да је фамилија Рашковић из Штиткова дала „патријара Гаврила, протојереја Јована, јереја Илију, јереја Самоила, јеромонаха Јанићија који је подигао манастир Клисуру, јереја Илију из Лопижа који је за славу и слободу српску јуначки се борио и руски орден добио, јереја Сима...” Сличан споменик је и у Свештици, код Ивањице. На њему се помиње једанаест црквених ревнитеља из фамилије Поповић: „У овој су фамилији обично људи били побожни па због тога били су многи свештеници. И ови су били и поповали: при цркви Бијелој поп Лазо, поп Дмитар, поп Драгић, поп Милован, поп Гавро, поп Милутин; и при цркви ивањичкој и цркви косовичкој јереј Ђорђе, јереј Јосиф, јереј Борисав, јереј Светозар - он је био свештеник рашкоградачки, јереј г. Милић, који је у рату на Калипољу био и намјесником постао и овај спомен подиже...”

Надгробне плоче калуђерима су искључиво око манастира. Највише их је уз зидове овчарско-кабларских светилишта. Ту су сахрањивани црнорисци свих звања: пострижници, јеромонаси, настојатељи манастира, игумани, проигумани, протосинђели и архимандрити. Записи над монашким гробовима врло су слични записима над гробовима свештеника. Довољно их је, ради увида у њихову природу, навести само два. 1) „Овде почивају кости јеромонаха Исаије Поповића, бившег настојатеља м. Никоље, пострижник истог манастира. Поживи 80 лета, а престаји се мца октомбра 11ти ден у 1850.”; 2); „Зде почива раб божи проигумен Геден Ивановић, пострижник м. Сретенија. Почиј мца априла 16. ден 1855.” Иначе, надгробни записи калуђерима јављају се врло рано, пре Првог устанка. Уочи саме Карађорђевог буне умро је у Никољу калуђер-хација Ђорђије. На плочи му се једва чита: „Зде почива раб божи јеромонах хаџи Ђорђије, бивши архимандрит м. Николе, престаји се 1803.”

О људима који су се бавили просветним радом - учитељима - трагова на споменицима је врло мало. Додуше, Србија све до половине седме деценије 19. века није имала правих учитеља, јер је прва учитељска школа у њој отворена тек 1871. године. До тог доба учитељовали су по селима и паланкама или нерукоположени богослови⁸⁰ или свршени ученици „граматических” школа, гимназија. Сви су они махом учитељствовали привремено, док не добију неку уноснију, поповску или чиновничку службу, па зато многи и не умираху као учитељи. Бежали су „совершени клирици” и „гимназијастии” од очајно тешке учитељске службе и очајно мале и нередовне плате. Нарочито су напуштали некњажевске, „обштинске” школе, које су животариле од оскудних грошева школског пореза. Тек од осамдесетих година појављују се споменици правим, дипломираним,

80 Запис код цветачке цркве изричито помиње учитеља-богослова. На споменику Матије Протића пише да је он био „свршени богослов учитељ”.

професионалним учитељима, али и то ретко, јер је неписмена Србија била сиромашна учитељима све до Првог светског рата. Наведимо неколико записа о првим приученим учитељима, онима који су учитељовали пре 1871. године. Најстарији помен учитељског занимања је из 1850. године. На споменику у Вирову урезано је: „Овде почива г. Лука, учитељ среза драгачевског, син мајора кавалера Милована Недељковића, житеља вировског. Умре 30. мар. 1850.”⁸¹ Следећи запис је из 1853. године. Димитрије Јовићевић из Лорета, свршени ученик земљоделске школе у Топчидеру, био је „постављен за учитеља 1853. године у школи тучковачкој”. У Грдовићима је 1863. убележено име Милије Атанацковића, „учитеља код цркве у селу Мачкату”⁸², а у Брезни је сахрањен Радисав Таловић који је „учитељевао 18 год., а умро 29. августа 1871. год. у Чачку”. Међутим, најзанимљивији и животним подацима најпотпунији запис о учитељу налази се на споменику у порти каонске цркве. На њему је уписано име каонског просветара Мијаила Дуњића, „који је 16 год. служио државу као учитељ омладине српске. Најпре је био у Лукову 2 год. у округу црноречком, а 14 год. провео је у Каони, гди је и кости своје оставио. Покојник је рођен 1855. год. у Доброселици, окр. ужичког а среза златибореког. Овај одлични наставник дошао је до своје учитељске службе из простачке колибе, кои је послужујући дошао до свог звања” (1888).

Потребно је овом приликом указати и на ђачке споменике. Биљези ђацима основцима јављају се већ од четрдесетих година 19. века. То су најмногобројнији и најзанимљивији ђачки споменици. Истовремено се појављују и биљези ђацима богословских наука. На њима пише да су то били ученици Светог писма. Записи о ученицима „граматикалних” школа, тј. гимназија, такође се срећу у том добу. То су записи о гимназистима крагујевачке и чачанске гимназије. Ученици учитељских школа помињу се нарочито између два последња рата, а ученици осталих средњих школа и студенти факултета тек после последњег рата.

На надгробницима постоје и записи о лекарском занимању. То су записи или о правим, школованим, дипломираним лекарима или о народним, самоучким виदारима. Помен правог „докторског” занимања јавља се почетком овог века, у време кад сеоски болесници све чешће почињу да силазе у градове и својим бољкама траже лека код правих лекара. Записи са помињањем доктора налазе се на споменицима умрлих болесника и писани су из жеље да се укаже на „невидовне” бољке од којих није било спаса ни код лекара и на чињеницу да је родбина све чинила да болесне од смрти отргне, а не да би се указало на име или заслугу неког одређеног лекара. Отуда се лекарско занимање готово увек

81 Учитељ Лука Недељковић је учитељевао у приватној школи коју је његов отац основао 1838. године код прилипачке цркве. Та школа је била једна од најстаријих у Драгачеву.

82 Стеван Игњић у својој књизи *Ужичка нахија* каже да је Милија Атанасијевић постављен за учитеља 1859/60. године пошто је завршио две године „економичке земљоделичке науке” у Топчидеру. (*Ужичка нахија*, Београд, 1961, 212)

помиње у множини. Наведимо само неколико најкраћих исечака из тих записа, неопходних за ову прилику: „Доктори ме задуго лечише”; „Тражијо сам лека код више лекара”; „Тад код њега три доктора бјаху”; „Разболи се, где су му и лекари помоћ указивали”; „Умро на операцији, чач(ан)ски доктор”; „Кад су га доктори касапили”, „Доктори ми паре све однесе.”

Кудикамо су занимљивији записи о народним лекарима. У времена кад правих лекара није било ни у градовима, сеоске житеље лечили су сеоски „доктори” - ретки пољоделци који су урођеним увиђењем постављали дијагнозу и предузимали лечење. Ти људи називани су у народу лекари, доктори, хирурзи. И док су прави лекари помињани некако узгредно и увек у вези са неуспелим, узалудним, лечењем, дотле су природни лекари хваљени као људи који су „доста света” помогли. Родбина се својим „докторима” поносила, дичила, узносила њихове заслуге. На споменицима сељака-доктора уписиване су њихове необичне способности које су се каткада преносиле са оца на сина. Милан Милекић из Доње Краварице био је „извештен својим знањем за развојно лечење и помоћ од болести (и) доста је света помогао”. И Миланов отац „био је лекар и доста народа излечио”. На мермерном надгробнику чувеног „марвеног лекара” Добросава Ђаловића из Зеока, који је обичним калемарским ножем извршио успешну операцију свога унучета, пише да је био „надалеко чувени доктор и хирург”. Добросављев син Драгиша бавио се ортопедијом, па је сам себи на заживотном споменику урезао своје занимање: „народни лекар, ортопед”. Својствен је епитаф „ортопеду” Милошу Раковићу из Милићева Села. Преломљене руке и ноге је намештао и оне су под његовим надзором зарастале. „Покојни Милош као искусни лекар био је чувен у целој Срби јер је многе невољнике на ноге подигао а многима руке способним за рад учинио.” (1895). Поједини народни лекари имали су писане „рецепте” и књиге лекарице по којима су лекове препоручивали. Из њих су они сазнавали да се грозница лечи бибером тученим с ракијом, кашаљ листом од дреновине, костобоља мезгром од винове лозе и црног трна, срдобоља броћом и катраном, оток стученим невеневим кореном, главобоља скуваним врбовим грањем с лишћем итд. Од осме деценије прошлога века у народу је нарочито постала омиљена Пелагићева књига „Народни учитељ”. Њу су прихватили неки народни лекари као право медицинско јеванђеље. Том и другим књигама лекарушама сигурно се често служио и турички народни лекар Милован Јанковић Миле, на чијем споменику је урезана раскриљена књига са записом на њој: „Миле је са помоћу књига лечио народ, те зато му се ставља књига.”

Било је у селу и граду још прилично занимања која на споменицима нису оставила никаква трага. То су нека или врло ретка или споредна, узгредна занимања. Забележимо овде само она која су се на надгробницима бар једном поменула.

Многи су се сељаци бавили ловом, али записи о ловцима готово и да не постоје. Тек се понеком, као знамен, уреже зец или пушка танчица. На споменику Веља Милованчевића из Крстаца ушпицан је зец у скоку и испод њега упис: „Ловац”. Милисав Вилиповић из Рибашевине морао је имати изузетног успеха у лову чим му на надгробник уписао: „Храбри ловац. Много је дивљег штеточине утаманио за корис народ(а).” Милисав је по Црнокоси и Јеловој гори годинама долазио главе вуковима, лисицама и јазавцима.

На рекама у близини већих насеља одувек се рибарило. Да је риболоваца било на Морави сведочи надгробни запис у коме се каже да Милић Мијаиловић „погибе 15. новембра 1894. г. од динамита у риболову”. Али правих професионалних риболоваца било је врло мало. Зато се наишло на само један споменик рибару. Са њега се шаље дозив намернику: „О мили роде, постој мало и прочитај спомен Мијаила Савића, рибара из Чачка, који поживи 66 г., а умре 29. марта 1889.” Да ли је Мијаило био само рибар-ловац или и продавац рибе који је имао свој рибарски дућан, неизвесно је. На Новопазарском гробљу је споменик једном калаџији, човеку који није био риболовац, већ мајстор који је калао рибу, који се бавио чишћењем и сушењем већ уловљене рибе. На споменику је запис: „1888. г. 3г октоб. Ђорђевије Науновић, калаџија, Призренац.”

Преко Мораве, Ибра и Лима намернике су у прошлим вековима превозиле скелеције. Крајем 19. века они су ишчезли, јер време учеста мостовима, а њихову су улогу, погдегде, преузели воденичари, са чамчићима поред воденица. Скла на Морави је било подоста. Само их је од Краљева до Пожеге у прошлом веку било седам великих, државних.⁸³ Али, записи су заборавили преводнике путника преко вода. Само се један запис, на брду Љубићу, на великом крстатом пешчару, сећа скелеције чачанске скеле: „1854. Овде почива Павле Симовић, скелеџија и кмет љубићски. Поживи 60 г. Умре 22. јануара.” Потомци скелеџије Павла, Павловићи, презиваху се некад Скелеџићи.

О сабратама воденичара, ваљарима, пронашло се само два записа. На Рћанском гробљу клесар је забележио: „Овде почива раб божи Милош Сретенковић, бивши ваљар из Ртију. Поживи 76 год. Умре 7. децем. 1886. г.” У Ерчегама је запис: „Спомен Миловану Ђоковићу из Ерчега, ваљару и домаћину добром, који поживи 92 г., а умро 7. фебруара 1910. г.” Ова два професионална ваљара целог су века, у зимске дане, тукли и ућебљавали сукно. Милош на Рћанској реци, Милован на Ношници.

О чуварима државних шума записа, тако рећи, нема, јер је шумарска занимање врло ретко. Ипак се нађоше два помена шумара. У Пријеворском гробљу се чита: „Овде почива раб божиј Антоније Вучићевић, бивши шумар среза

83 Др Бранко Перуничкић: *Чачак и Горњи Милановац*, књига I, Чачак, 1968, 272–273.

моравског. Поживи 60 г., а умре 28г септе. 1872. г.⁸⁴ Запис о другом шумару је немио. Шумар „пушчаном ватром” уби, у државној шуми, сељака шумокрадицу. Тело земљоделца Гвоздена Јањића из Горачића је 1937. године „пушчаном ватром... исечено од крвопилца државног шумара”.

На граничним прелазима према Турској, у Рашкој, на Јавору и Мокрој Гори, постојале су царинарнице, ђумрукане. Надгробни записи помињу три цариника карантина рашког. Двојицу називају латовима, а једног ђумругцијом. На једном крсташу од белог студеничког мермера урезано је: „Ристо Симић, латов карантина рашк. Умро 13/2. 869. го.”, а на другом да је Светозар Вељковић, „латов овог карантина”, подигао крајем осамдесетих година, мајци споменик. На крсташу без датума стоји: „Овди младен. Тома, син Ђока Јовановића, ђум. к. рашког...” О ђумругцијама јаворским и мокрогорским није остало на споменицима никаква трага.

Од осталих занимања помињу се, на чачанском гробљу, по двапут кочијаш и фијакерист, а по једном марвени лекар, млекација, чувар пруге, архивар и гробар.

Сва досад поменута занимања су грађанска. Требало би, најзад, нешто казати и о неграђанским, односно војним занимањима и чиновима. Војничка Србија се најбоље може пратити на ратничким споменицима. Тих споменика има свуда по Србији у великом броју и на гробљима и крај путова. Записи на њима славе ратнике свих ратова од Карађорђевог устанка до Првог светског рата. Али, ту су и споменици и војника нератника, оних који су служили кадар и помрли између ратова, у миру. На тим споменицима могу се наћи сва војна звања и чинови од редова до генерала. Ту су најпре устаници, затим солдати, војници прве и друге класе и војници сталног кадра, редови. Ту је и сав командни кадар: буљукбаше, четовође, унтер-официри, двадесници, баталијони командири, капетани, мајори...

Чудно је што су врло ретки споменици клесарима. Њих, који су својим занатом прославили све друге занате и занимања и овековечили у камену душу сељачку, гробља неправедно заборавише. Да ли их стиже неко проклетство што су над мртвима свој занат обављали и од туђе смрти приходе убирали? Како објаснити што не постоји споменик ни најбољем каменодељцу Србије Радосаву Чикиризу? А без споменика су остали и многи остали мајстори каменарског заната. И Милош Ковачевић, и Љубисав Кукић, и Глишо Дмитрић, и Јосиф Симић, и многи други. Ако се и нађе неки споменик мајсторима длета, на њима често не пише да је покојник био клесар! Само су двојица клесара новијег времена добила споменике са назнаком клесарског заната. Страхини Мињовићу из Рашчића је уписано на надгробник да, поред тога што беше частан и поштен грађанин,

84 О Антонију шумару постоји запис и на камену који је раније био у зиду некадашњег конака који је Антоније саградио 1851. године, а сада је узидан у зид качаре његовог потомка Аксентија Вучићевића. На том камену, између осталог, пише да је Антоније био „служитељ среза мо: као шумар и писар у прво време владе књаза Милоша Обренов”.

беше и „добар каменорезац” (1942). Милисав Танасковић из Живице, видевши судбину својих претходника, сам себи подиже загробник са кога се огласи као „економ и каменорезац” (1963).

Али као да су знали да их потомство неће поменути, мајстори клесарије су своје име и занат урезивали на туђе споменике, своје руке на рукораде. Уз своје име често су стављали ознаку: каменорезац, а врло ретко молер и чикириз. Свој занат најчешће су одређивали глаголским облицима „писа”, „реза”, „гради”, „изради” итд. Неколико примера то показује: „Писа и реза Радосав Чикириз из села Ртиу”; „Реза и молова Мијаило Марковић из Мрчајеваца”; „Писао слова резац Милош Ковачевић из с. Губереваца”; „Овај лик ликовео Миле Поповић из Свештице”; „Подписа Василие Плескоња из Лађеваца”; „Израдио цртач Нићифор”; „Изради молер Јосиф Симић Теочинач из Прањана”...

По гробљима Западне Србије клесарска рука је уписала готово све професије сеоских и градских житеља и у камену похватала све друштвене слојеве и сталеже минувале, мануфактурне Србије. Надгробни каменови указују на појаву, трајање и ишчезнуће неких заната и занимања и на развој професионалног и социјалног раслојавања српског становништва у временском раздобљу од Милошевог устанка до Другог светског рата. Са протоком времена и мењањем начина привређивања Србијом су проминули многи еснафски и ванеснафски занати, од којих данас већина не постоји, а неки су само променили своје име или начин извођења. Каменови су зауставили отхујале године, у којима су се само жуљавом руком мајстора стварале све материјалне потребе скромне, доиндустријске Србије. Они су сачували податке о разноврсним занимањима која су се појавила као последица различитих потреба произашлих из привредно-економског развоја српског друштва.

1890

• ЕМЕНИ
ИГРЪМ
ИМЪМ
ТЪМ
НА ПО
БЕ
НА
ВО
С
А

МОМЦИ И ДЕВОЈКЕ

„Овде вене врло ваљан младић Тогор.”

„Овај шамни њроб крије добру девојку Савку.”

Први писани споменици момцима и девојкама појавили су се половином 19. века, Мали и ликовно сиромашни, као и сви споменици тога доба, они су били и словом штурџи. Каже се само: овде почива девица или младић, уз наглашавање имена родитеља. Касније, развојем каменорезачке уметности, ови споменици ће, нарочито на раскршћу векова, добити своју богату текстовну и ликовну димензију, која ће их својом посебношћу издвојити од осталих споменика.

Од ког се узраста, од које године, почињало са момаштвом и девојаштвом? По књигама умрлих, деца су све негде до четрнаесте године сматрана младенцима, правом децом. Тако и на споменицима. Доба раног пубертета била је почетна граница одређивања момачког и девојачког узраста и за попове и за клесаре. Мушкарчићи су се момчили чим добију прве дугачке панталоне, а женскиње се девојчило и пре дванаесте! На споменицима су нађени примери да се већ од десете године, па и раније, женско дете називало девицом, односно девојком!

На најстаријим споменицима, оним из половине 19. века, девојке се обично називају девицама, понекад девама. (Црквенословенска лексика је из црквених књига прелазила на гробља) Девице ће се уписивати на споменике све негде до поткрај века, када ће потпуно преовладати народни израз девојка. За момке је устаљен израз младић, а само се понекад јави и назив момак. На неколико споменика, писаним пре 1860. године, јавиће се испред имена младића русизам, односно црквенословенски облик: јуноша.

Записи о младићима и девојкама нису дугачки. Младићи и девојке готово и да немају животопис јер не стасаше да на себе приме неку од озбиљнијих породичних и друштвених улога којом би се са споменика дичили. Младићи не стигосхе да постану главе породице, самостални домаћини, сеоски прваци, а девојке домаћице, супруге и мајке. Они су још увек били деца, велика несамо-стална деца, послушна „својина” родитеља. За живота су их представљали отац и мајка, па тако и у смрти. Зато им често споменици као младенцима: само име, чији су и година смрти. Ни узраст у тренутку умирања. Једна једина реченица. Умро је син, или кћерка, тог и тог оца. Ни мајке нема. Ни презимена немају синови и кћери! Презиме је очева својина. Па тако читамо: „Овде почива Станија, дева,

кћи Милосава Цике, 1850.”; „1867. Овде раб божи Јоко, син Антонијев”; „Девојка Круна, кћер Саве Синђелића”; „1867. Раб божи Јован, син попов”; „Девица Перса, ћер Ивана Лукића” итд. Тако је било на већини старијих споменика. На новијим података је све више и све поетскијих.

На девојачким и момачким споменицима обавезно се истиче умирање у младим данима. Та младост се најчешће казује описним придевом млад, млада. Девојке и момци се жале на злу судбину што их усмрти тако малодобне, што ће у гробу венути млади, што их младе смрт умори, што их младе скиде са овога света. На споменицима се јављају записи: „Ја сам била јоште тако млада”; „Млада ћу у мраку венути”; „Смрт ме младог умори”; „Мене младог покри мрак” итд. Знатно ређе јављају се придеви млађан и младолетан („млађан младић”, „младолетна девојка”). Младост се истицала и истоименом именицом. Каже се да неко умре у највећој младости, у цвету младости. „Младости се не нанијек моје”; „Овде вене дична младост”; „Овде почива младост девојачка” - неки су од примера наглашавања младости покојника.

Али младост се казивала и описније, сликовитије. Поређењем и метафором. Цвет, ружа, роса, пролеће, млада грана - речи су којима се упоређују момци и девојке. Најчешћа су поређења: „Увену пре времена као питома ружа у ливади”; „Бејак млада као роса”; „Као мајска ружа увенух”; „Смрт не пожали што сам као роса.” Метафоре су нешто чешће. Младић или девојка умреше у најмилијем цвету, у пролећу живота, у најлепшој роси. Ево неколико „цветних” надгробних метафора: „Не тужите, иако сам цвеће”; „Овде почива зелена млада грана”; „Овде труне увенуто цвеће”; „Овде је сарањено тело росног цвета”; „Овде труне мирисава ружа”; „Умро у пролећу живота”... Поређења су нарочито честа са цвећем. А цвећа је на момачким и девојачким споменицима у изобиљу. Нарочито девојачким. Клесар је стављао девојци цвет у косу, цвет у руку, цвет на рукаве, навезен. Шарајући камен са свих страна цветовима, он је од споменика правио цветни ћилим, мирисаву ливаду. Младост, лепота и невиност наметали су такве симболе, пролећне.

Постоји још један начин казивања, истицања младости. То се постиже временским прилозима, односна временским реченицама. Прилози тек, одмах, вришко, рано, кад - врло су чести. Млади су умирали ТЕК што су почели да живе, ТЕК што крочише на свет ногом. Умирали „у мало земана”, нестајали „кад им не би време”. На споменицима се могу прочитати овакве реченице: „Немила смрти, ОДМА ли ме нађе”; „Умре ТЕК што поче ђевовати и своје другарице познавати”; „Смртни часу, ВРИШКО ли ми дође”; „ТЕК што ступих на свет ногом, целом свету рекох збогом”; „Што нам оде тако РАНО?”.

Осим младости наглашавала се и лепота младића и девојака. Код младића она се ређе истицала, јер се младићима лепота више огледала у телесној снази,

Сл. 21. Споменик девојке Живке Андријевић
(Брусница, 1870)

Сл. 22. Споменик момка Милана Јелића
(Брусница, 1871)

мушком рсу. Каже се да момак умре „у најлешпој снази”, „способан”, „храбар”. Ипак се наилази на записе у којима се указује младићка лепота. Васа Бајовића из Дражиновића смрт уграби „не гледећи на красоту лица његова”. Неки умрли лепотани се хвале својом красотом . „Чујте, браћо и ви моје сеје миле: бијак леп овога света!”, довикује Никола Маркићевић из Придворице који је био „младић неописане лепоте, личит, способан”. Један момак из Липнице се жали што га смртна коса покосила а „не пожали што сам леп”, а Десимир из Горобиља, младић кога уби гром, био је обдарен „стасом, лепотом, кратошћу”. Рако Петровић и Радисав Ковачевић из Честобродице били су момци „дичног изгледа”.

Девојачка лепота се нешта чешће описивала. Она се изражавала придевом леп и именицом лепота. Срећу се следећи записи о сеоским лепојкама: „Овде почива Марта, лиепа ђевојка” (Тучково); „Ево гроба где почива лепа Зора, лепог лика” (Дљин); „Овде почива младос девојачка и красота Росанде” (Висибаба); „Овде почива Богом украшена девица Селена, прелиепа кћи” (Трнава) итд. За лепотицу се покаткад бележило да је умрла као „најлепши цвет”. Тако се описивала женска лепота уопштено, у целини, а нигде се не указује шта је то на девојци било лепо. Да ли стас, лице, очи, обрве, зуби. А било их је лепших од заручнице Милића Барјактара. Нешто подробнији и сликовитији опис девојачке лепоте нађе се једино на Врдилском гробљу. Тамо „постои младежно тиело” миловидне Ружице Марковић „која бијаше краснога стаса и лиепога лица као најлепши процватио на земли цвет”. Красотица Ружица беше кћер врдилског учитеља и умре 1867.

у четрнаестом лету. Изузетно лепо лице имаде и седамнаестогодишња Симка Јанковић из Ласца (1899). Она је била „отликована девојка у лицу међу својим другарицама”. Клесар јој, милоликој, уличи лепоту на биљегу, па она дозива другарице да то виде: „Ој девојке, миле другарице моје, погледајте леп девојачки лик!” Лепоглавка из Ласца се плашила да ће јој се, мртвој, леполикост заборавити па зивка лазачке девојане да јој зирну бар у окамењену лепоту на гробљу.

Уз младост и лепоту истицане су и моралне особине. Бити поштен, частан и узоран било је важније него бити леп. Добро се стављало изнад лепог. За девојку се каже да је живела у „лиепом девојачком владању” и да је умрла као „часна и поштена девојка”, као „невина девојка”. Наглашавали су се и вредноћа девојке и њен однос према родитељима. Девојка је била „особита радница и кутњица” и „од најлепше руке послушница својој мајци”. Гроб је покрио ћере безазленке које су биле љубезне према родитељима. И младићи су били узорног држања. Момак је понашањем „служио за пример међу осталим младићима”, био обдарен „добротом и умиљатошћу”, живео „у чести и добром владању и послушности”, био „великог поштења” итд. Младић из Раче био је „један од најбољи и најпоштени младића ове општине”. Витомир Грујић из Виче био је „искрен, бистар и вредан младић”.

Љубав се стидно на споменике урезивала, јер се о љубави у патријархалном свету није никада отворено ни говорило. Једино се материнска љубав и љубав сестре према брату јавно исказивала. Зато се ни у једном епитафу не помиње изричито да су се момак и девојка волели. Ипак се та љубав може назрети из неких записа. Нарочито оних који су уписивани вереним девојкама. Оне су заручене, зна се чије ће бити и више не мора љубав да се скрива. Вереница из Ивањице је била одана и љубезна према веренику, а вереник се чак усудио да помене реч загрљај! Љубав се нарочито назире у поздравима: кад се умрли вереник опрашта од уцељене заручнице. Андрија Поповић из Мршинаца стидљиво тепа својој „девојчици”, својој „заротници”: „Збогом девојчица, моја заротница!” Овај поздрав је ситно урезан с бока споменика да би тако, стидан и сам за себе, деловао што

Сл. 23. Детаљ са споменика безимене девојке (Гуча, 1898)

неприметније. Посебно је ганутљив поздрав Видосава Вучетића из Зеока. Он се најпре опрашта са родитељима, а онда са девојком:

*„Збојом оџац, збојом мајко, збојом девојко,
моја заројнице! Ја одок на далека џуџа,
одакле се џоврајиџи неђу.”*

Разумљиво је што није нађен ниједан пример да је девојка изразила своју љубав, осим на споменику Вере Теофиловић из Пријановића, која се убила због љубави.

Ако надгробни каменови љубав између момака и девојака стидно пређуташе, са љубављу сестара и браће то не учинише. Сестринска љубав се у патријархалном свету слободно, јавно изражавала. Зато се на споменицима није скривала, чак је и посебно истицана, појачавана. О тој љубави се, на разне начине, говори на приличном броју момачких и девојачких споменика.

Сестре су необично много волеле браћу. Вук Караџић је забележио да је најсветија заклетва Српкињама: „Тако ми жив био брат!” У лирској народној поезији опевана је та велика љубав сестара према браћи. Сестра је у тим песмама због брата до сињег мора доходила, море сузама замутила, очи своје извадила! На надгробницима умрле браће каменоресци су уписивали сестринско туговање и већење. Умрли или погинули брале, нарочито ако је био јединац, разбуктавао је сејину тугу. Па једном брату, војнику који погибе „при евакуацији Србије 1915”, урезаше на споменик:

*„Овде вене дична младосџ,
а сесџрама џревелика жалосџ.”*

У народној песми сестре безбраткиње су везле брата на платну и залагале га медом и шећером да им оживи и братску реч прозбори. У епитафима сестринска љубав такође покушава да мртвог брата у живот дозове. Топлином својих недара три сестре из Ивањице желе да загреју охладнеле руке мртвог брата и да му тако душу поврате:

*„Три џа сеје лејо џризивале:
џружџ, браџе, џвоје беле руке да их сеје у недрџма вију
и сесџринске услује учине.”*

Сличан је епитаф и на Миоковачком гробљу. И овде се брат жели у живот да дозове, али се сада претужне сестре обрађају црној земљи:

*„Црна земљо, сџаросџ узми,
нашеџ браџа нама враџи!
Црна земљо, џрех џи бијо
џџо нам узе милоџ браџа.”*

Поред ових, постоје епитафи који описују сестринске сузе. Сестра је туговала за братом који, као војник, умре у логору 1917. године. Бистром сузом, као росом, квасила је траву пред братовим спомеником и њом га на даљини, у туђини, поздрављала:

*„На њвом їробу суза чистїа
ко росица кад заблїстїа.
Знаш, Лазаре, мили браїе,
да је суза моја милом браїу їоздрав.”*

Сестринска љубав се нарочито види из посмртних слова која казују да је сеја, од јаке туге за братом - умрла! Тако се Симка Јанковић из Ласца „разбоље од жалости за својим братом ког је она највољела и другог дана за њим престави се”. Овакви записи јављају се обично на споменицима из времена ратова, када су многе сестре браћу на фронтovima изгубиле. Обично се у том случају брату и сестри подигне заједнички споменик, на коме се непроболна туга и смрт сестрина исказују. Нареднику Срећку из Висибаве тело остаде „код јужног мора”, а споменик му подигоше „код сестриног двора”. На споменику му уписано: „Срећко погибе на Острву 1916. г. (а) сестра му Сида увену за њиме.” Готово је истоветан запис на споменику партизана Јеленка Савића из Рожаца и сестре му Љубинке. Јеленка стрељаше четници, а Љубинка од туге премину. „Брат настрада од крвничке руке, а сестра му пресвисну од туге.”

Умирале су тако сестре за браћом. Као што су и у народној епизи чиниле. Умирале као „селе” Доротеја за баном Деренчином. Каменоресци су знали, као и народни певачи, да од велике жалости може да се поболи и свисне. Имали су и доказа за такве, емоционалне, смрти.

Нађе се и понеки запис да је брат умро од жалости за сестром. Братова љубав, иако мушка, била је довољно јака да браца одведе за мртвом сешом. Цветко из Косјерића је умро „у највећој жалости за својом најстаријом сестром Живком”.

Ако су девојке биле испрошене, на споменицима се то почешће наглашава. Испрошеницу из вајата смрт изведе у јеку очекивања свадбе, а уместо песама јенђи⁸⁵ нарикаче затужише. Удадбеница је била испрошена за одличног младића, била је прва девојка, али је смрт уграби. Под земљом почива Јованка, „девица бивша, испрошена у рудничку нахију, с. Милићевце, кћи почившег Дмитра Ђор. Пузића, житеља тијањског. Поживи 18. г. Умре 12. октобра” (1850). Седамнаесто-годишња Јеленка Трифуновић из Речица „испрошена умрије 7. фебруара 1898. год.”. Понекад се именује и младић за кога је девојка била испрошена. За испрошеницу Јовану, кћер Милована Колаковића из кабларских Врчана, записано је: „Била

85 Јевђе су девојке или жене које на свадби певају сватовске песме, а налазе се обично уз невесту, да не би била сама међу мушким сватовима.

је изпрошена у село Љутице за Петра, сина Саве Вуковића” (1838). Име испрошене девојке може да се појави и на споменику њеног заручника. На надгробнику момку који погибе у Првом светском рату оста записано да „остави запрошену девојку Јанику”.

Изузетно ретко је вереник учествовао у подизању споменика својој вереници. Такав споменик се налази на ивањичком гробљу. Вереник је завапио: „Божја судбина била је да је не доведе мени, у мој загрљај.” Запис се даље наставља: „Одана, млада и љубезна према својим родитељима и према свом веренику.” Вереник се помињао на крају, као спореднији. Тако и вереница. На

Сл. 24. Споменик Симке и Александра Јанковића (Лазац, 1899)

споменику водника Радише Петровића из Виљуше, који погибе 1956. „приликом пада авиона”, пише да је, поред родитеља, брата и сестре, ожалошћена „и вереница”. Ново време донело је и ново гледање на веренике. Вереница се већ сматрала чланом нове породице. Више се она не стиди да јој се име укаже на верениковом споменику. Чак и „слику” своју даје да се, уз вереникову, угради на споменик. На надгробнику водника Радише су две фотографије, вереничке, једна уз другу, а испод њих запис: „Радиша и Драгица.”

У неким епитафима се наводи да су младићи и девојке умирали у време женидбе и удадбе. Младића неста кад је за саборе стасао, а девојке кад је већ дарове била спремила. Смрт им не даде да се заруче и у вајате смиља унесу. Младић Милан умре у двадесетом лету. „Ово би (смрт) у највећој његовој снази и младости, да су његови тужни родитељи једва дочекали кад је стасо да га жене и да се њиме по сабору диче.” Момак Тодор се кренуо пред црном пратњом вечном двору, а родитељи му привиђају вијор сватовског барјака и послушкују веселу песму јенђи. „Уместо да му се тих дана вие шарени барјак, хор и песма и весеље, он је уз кукњаву место шареног барјака с црним марамама испраћен у свој вјечни дом.” Девојка Љепосава се престава у шеснаестој, а „удадбину своју не дочека, већ је црна земља докопа”. Божане неста у седамнаестој, а тек је дарове за сватове почела да везе:

*„Тек шїо дарове њочех сїремаїи,
њокоси ме смрїна коса,
не њжали шїо сам роса -
девојка Божана,
мила ћерка Косїе и Сїянојке.”*

(Граб)

Лепотици Милосави из Премеће би „писано” да умре као у балади. Од двадесет просилаца не даде јој се да изабере ниједног, па је у деветнаестој удоми смрт! Као да је неки урок смете. Каменорезац, верујући у прст судбине, баладно записа: „Овде почива раба божија Милосава, ћерка Јовице Плазине из Премеће. Њу проси 20 просиоца. Њеном судбином ние ни за једног кћела поћи, но умре у 19. г. 17. номбра у 1870.” Злехудој Милосави каменорезац исклеса таман лик на тамном пешчару, па она и сада, окамењеног стаса и погледа, управља преста-шене зенице у своје већ одавно уснуле просиоце - копаче, косаче, рабације. Смрт девојке се сматрала вечитом удадбом. Поменута Симка, лепотица из Ласца коју стиже „спокојна вечита удадба”, казује својим другима: „Ал, другарице моје, ово је од бога судбина пошла да се моја удадба овим путем сврши.”

Живот је изневеравао девојке удадбенице. Сватове им одашиљао, гроб призивао. Оне, ненадно преварене, негодују. Деветнаестогодишња Вујка Илић из Честобродице, као да се жали за све девојке своје судбине, упућује животу прекор:

*„О живоїше, жао ми је на їе,
шїо ме младу остїави зарана,
їе ми скраїи радосї младих дана, їробним
мраком замени ми свайе.”*

(1943)

Мртве момке пратила је туга и песмом исказивана. На гробљима у пределу Златибора и Таре срећу се писана туговања неударних сестара, родица и сестричина за нежењеном браћом, рођацима и ујацима. Оне црним словима везу свој бол на белим маијаним марамицама-пешкирима које се, обешене о дрвена постоља, војоре изнад гроба. У тим везеним поетским тужаљкама често се помињу девојке којих су уснули момци остали жељни. Рођака је, на креманском гробљу, везом зажелела да јој се гроб рођака раствори кад девојке поред њега прођу:

*„Црна земљо, олакшај ми рођу, расївори се кад
девојке њрођу.
Да їа виде, да их жеља мине,
да се макар рукују са њиме.
Остїо ми је жељан девојака, їресреїи їа
судбина оїака.”*

(1968)

Девојке прижељкује и младић из Сеништа. Њих, у ствари, призивају ујаковом гробу две сестричине на „пешкиру” од маије:

*„Сахранѝе ме мало ближе ѝуѝа,
нек девојке свраѝе чеѝѝе ѝуѝа.
Нек на ѝробу ѝосаде ми цвеѝе
и нек виде да л ми ѝоре свеѝе.”
Све девојке кад на вашар ѝођу,
ѝокрај моѝа ѝроба ѝе да ѝрођу.
Нек се свраѝе, нек се сеѝе мене,
нек осѝаве мени усѝомене.”*

На споменицима су забележена и самоубиства заљубљених, верених или испрошених девојака. Прави разлози самоубиства се, на жалост, увек јасно не виде. Тајне су однете у гроб. Клесари су их пређутали. Испрошеница Челестина из Граба дигла је руку на себе. „Она је сама себе смрт створила поводом паклени подводитеља и криволочкиња из своје околине.” Подводачи су је, младу и наивну,

Сл. 25. Споменик девојке Грозденије Симеуновић (Косјерић, 1900)

Сл. 26. Споменик Филимана Васовића (Љутице, 1903)

навели да изгуби невиност, а она је волела да оде у смрт него да младожењи дође обешчашћена. Запис је сакрио да се несрећница о конопац обесила. Прави мотиви зашто Ленка Власоњић из Пожеге „себи живот одузе” још су тајновитији. Разлози њеног самоубиства су били урезани на споменику, али их је касније неко избрисао. Родитељи Ленкини или прави кривци смрти - не зна се. Шпиц је окурунио четири-пет редова и тајну сачувао. Остало је само да Ленка „у најлепшем цвету живота 22. маја 1897. у 17. г. своје младости... и себи живот одузе”. Међутим, случај поменуте Vere Теофиловић из Пријановића је сасвим јасан. Убила ју је велика љубав. Кидисала је на себе кад је чула да јој је вереник настрадао. „Вера Теофиловић пож. 24 г., а изврши самоубиство због настрадаога вереника 6. XII 1954. год.”, уписано је на црном мермерном споменику.

Момци због љубави нису вршили самоубиства, али су због ње гинули од другог. Севне понекад нож или пукне колац заљубљеног младића ако му неки лепотан преузме девојку. Наиђе крв на очи заљубљенику и у гневу скреше супарника који је његовој љубави омилио. Тако изгуби живот млађани Јовица Петровић из Опланића, „који у 18. год. погибе од руке Милана Маринковића из Сирче 28. октобра 1935. г.”. Несрећни Јовица је на сабору пресекао коло свом супарнику у љубави, а овај га је, озлојеђен, убо ножем.

Кад се девојка или младић понесу до „вечитог двора”, онда их прати велика пратња, огромна, преко целог села. Као крстоноше. Прате их другари са венцима, тугом, успоменама. Доведе се понекад и градска „банда” да музиком испрати уснуле покојнике, као на свадби што би било. Сахране младића и девојака добијале су понекад елементе свадбеног церемонијала. Јегдосију из Милићеваца, која умре у 17. години, пратила је музика из Чачка, али све узалуд, све „на жалост”. Банда нема моћ Орфејеве лире, а Јегдосија није Еуридика. Повратка из смрти нема. „На жалост банда свира, момци и девојке прате.”

Као уопште кад умре млада особа, тако се и овде оптужује и проклиње смрт, земља, гроб. Грозна смрти, црна земља, тамни гробе, зашто стижете тако рано те момке и девојке умарате? Младић оптужује:

*„Еј немила смрти моја,
и ми брзо дође.
Ни ће сјаде, ни с одмори,
већ ме младој и ми умори.”*

(Гуча)

А девојка проклиње:

*„Авај смрти, и и ли си клеиша,
што ме скиде са овоја светиша,
мене младу у 18 леиша.”*

Понекад се и сам Бог оптуживао. Он оте од родитеља шеснаестогодишњу Милосаву из Јанчића па га они, уцвељени, у чуду, прекорно питају:

*„О вишњи боже,
како њи се може
узимајти младе душе?
Родишљећи образа не суше.”*

Момци и девојке увек жале што прерано умреше, што не иживеше своју младост и снагу. Сва могућа уживања младости осташе само у неоствареним жељама. Младић, који умре тек што се закалфио, ништа у животу лепо не осети. Зато се са споменика чује његово цвелно јадање. Коло, коњ, момци, девојке, рај, загрљај - све то мимоиђе несрећног младолетника. Оста само вајкање, кукавно. И одјек стално понављаног „нити” и „не”. Јер живот му све ускрати. Понуди му само те две пусте речи:

*„Ний се кола не наиџра,
ний се кола не наводи,
ний се коња не најаша,
ний с момцима иџре иџра, ний девојци
џрсџен гаде.
Теб не беше овде раја
нийи слајкој заџрљаја.”*

(Чачак)

У античкој Грчкој споменици девојкама и младићима разликовали су се од осталих надгробних споменика. Они су били у облику вазне. Био је обичај да се вереници пред венчање окупају венчаном водом из вазне, па онима који то купање не дочекаше над гробовима, као знак младости и невиности, стављаху споменике - беле вазне. На сеоским гробљима у Западној Србији девојке и момци не добише споменике посебног облика, али њихови биљези по лепоти текста и ликовној обради очуваше своју посебност. Записи на њима су нежно жаловити и најчешће саопштени у поетским сликама, а портрети уснулих јарана и јараница спадају у најлепше портрете које је клесарска рука могла да исклеше. Споменике девојака и младића лако је препознати. Каменоресци су њихове фигуре окитили цвећем, кишобранима, корпицама за плетење, свиралама и двојницама...

Здесь
похоронено
доброе сердце
покойся
Милуница
руководитель
домашней
хозяйки
поступай
с нас Гос

ВЕРНИ ДРУГОВИ

*„На овом споменнику су брачни другови Јеремија и Сјана.”
„Овде њочива Обраг Шћеиовић и сујруја му Илинка.”*

Кад би се бројали споменици на сеоским гробљима, нашло би се да их је далеко највише о мужевима и женама. Споменици подигнути умрлим брачним друговима су нарочито занимљиви. У записима на њима говори се о патријархалном односу између супружника, о њиховој верности и љубави, о заједничком сложном раду, о рађању и подизању деце, о мучном живљењу кад се обудови, о породичном животу уопште.

У свакидашњем говору сеоског човека брачни другови се називају човек и жена. Жена ће за супруга увек рећи: мој човек, а човек за супругу: моја жена. Међутим, на споменицима се брачни другови најчешће називају супрузи, поготово на старијим. Црквенословенски израз прихватили су клесари од попова и редовно га уписивали на надгробнике. Он је био свечанији, торженственији и господственији од световног, народског. Тако се сеоски мужеви и жене на надгробним каменовима назваше оним именом којим се за живота никад нису једно другом обраћали. Рећи су називи муж и жена, поготово жена. Израз „жена” преовлађује једино на споменицима у рудничком Поморављу. Израз „човек” је још изузетнији. Записи типа „Са својим човеком поживи лепо 4 год.” и „Биљег јој удари човек јего Петар” сувише су ретки. Назив другови прилично је чест, али више у случајевима кад се супружници обраћају једно другом. Кад кажу: мој добри друг у гроб оде; мој верни друже, итд. Стајаћи, поетски израз из народне поезије, љуба, готово се никад није стављао уз имена супруга. Нађоше се само три споменика са случајно залуталим исказом „верна љуба”. На надгробницима првих српских власних људи, државних чиновника, наћи ће се за супругу назив госпођа, али је он више стављан из скоројевићке жеље да се означи припадност вишем, господском сталежу, а мање у смислу одговарајуће, синонимне замене за супругу.

А какви су били супрузи? На споменицима својим другима мужеви су урезивали да су им оне биле верне. Прва и главна одредба супруге произилазила је из њеног „женског” односа према мужу. Супруге су све одреда биле верне. Атрибут верна је чешћи од свих осталих који су се уз супругу могли придодати. Као и у народној поезији, верност је и на споменицима имала улогу сталног епитета који

Сл. 28. Споменик „мужа“ Владимира Рендулића (Лучани, 1888)

Сл. 29. Споменик „мужа“ Веселина Зарића (Честобродица, 1890)

се готово увек придавао уз помен супруге. Знак да се верност у народу изнад свега ценила. Бити верна супруга било је вредније него бити радна, врсна и узорита домаћица и племенита, честита и карактерна хришћанка. Прво верна па онда остало. И стварно, многи епитафи упокојеним женама почињу са увек истим и готово обавезним: Овде почива ВЕРНА супруга. Верна у браку, али и у раду, при добру и злу. Веран пратилац, сенка човекова.

Осим епитетом верна супруга се одређивала и придевима: добра, поштена, карактерна, врсна, честита, племенита. Муж ју је таквом желео. Понекад се добро владање према мужу саопштавало и синтаagmaма. Супруга је била „доброг и поштеног владања“, била „добра жена свог венчаног друга“. Али и мужеви су добротом и верношћу узвраћали. На споменицима их је прилично верних. Обудовљене супруге придодаше им најпожељнију особину.

Готово да нема споменика на коме је убележено име неверног супружника. Неверство се прећуткивало због деце, породице, фамилије. Месецима се могу обилазити гробља а да се не нађе помен неверне жене или неверног човека. А ако се и нађе, открије се трагедија. Верни, а изневерени, страдају. Неверство се уписивало само на надгробницима преварених, као оштар прекор онима који се огрешеше о супружански морал. Са споменика изневереног мужа упућена је

Сл. 30. Споменик „супруге” Стамене Станић
(Горобиље, 1895)

Сл. 31. Споменик „мужа” Радојице Пајовића
(Горобиље, 1901)

прека осуда прељубници која му живот загорча. Та неверна успаљеница дотукла је свог радног мужа, болест му натурала и у гроб отерала. Он, Василије Томашевић, „умро (је) у Горачићима 1909. г. трчећи даноноћно да што више заради, а поремећен у животу неверством своје жене подлегао је неизлечивој болести јехтици од које је умро”. Слично несрећном Василију прође и „весела” Сида из Косјерића. Њу отрова муж Новица због љубавнице Евице. Сида „изгуби душу без божије судбине због свог неверног друга. На жалост, отрована је”.

Осим верности истичу се и друге особине супружника. Особине мужева мање. Нешто чешће се истичу њихове родитељске одлике. Каже се да је домаћин, као глава породице, био добар и нежан родитељ, прави васпитач своје деце, мудри управитељ породице итд. За супруге се наглашавају домаћичко-кућевничке вредности. Супруга је била добра, узорита, одлична домаћица или кућевница и велика, неуморна радница. Понекад се наводи да су биле добре и достојне хришћанке. Овим се никако није хтело рећи да су такве супруге биле богомољке, него да су биле по свему добре, душевне особе, онакве какве их је желео идеал хришћанства. А да се испуни идеал добре жене, захтевало се много. Жена је посве морала да буде добра. Као Полексија Мињовић из Рашчића. „Наша Полексија С. Мињовић, добра жена свог венчаног друга, мила мајка троје сирочади, поштена грађанка, добра кућевница и велика неуморна радница.” Иначе, сви записи о особинама

верних другова су готово истоветни. Јаве се само покаткад и нешто изворнији записи у којима се обелодањују нека ређа, несвакидашња својства супруга. Срећу се записи, као: „Није у свом животу никог учвелила“; „Ни с ким у завади није била“; „Била је пажљива према радницима и пријатељима“; „Она је била деликатна женска, што се ретко наћи може“; „Беше одлична домаћица вредна, гледна, мудра, уљудна, радна, чуварна“; „Беше узор карактера и рада међу својим комшинкама и другарицама“; „Њеног поштења, рада и карактера не беше лако“ итд. У неким записима се у приличној мери индивидуализира лик супруга те он излази из општих, устаљених образаца. Тако запис у Свештици приказује Миљку Петровић (1915) као јунака у несрећи и тешитеља и себе и других. „Покојница била је човечна - јуначна у жалости, као и радости. Умела је разговорити себе и другог, која је била за пример и осталима.“ Обренија Павловић из Богданице (1922) предњачила је у сваком послу и умела је да „смишља“ увек нешто ново у свом раду. Да, уз свакидашњи кућанички посао, буде и маштовити стваралац, изумитељ у плетењу, везењу, ткању. „За време њене прошлости она је била међу њеним другарицама прва за сваки посао, које нису могле многе са њом се равњати; и код ње је човек мога видети свакад понешто измишљено и ново, премда је била добра радница и чуваоц.“

Сл. 32. Споменик Јелисавке Тодоровић са сином Костадином (Јежевица, пожешка, 1904)

Један од најважнијих циљева брака био је рађање деце, па су брачни другови били срећни кад су децу имали. Умрли супружници се хвале и поносе породом. На споменику једне супруге убележено је: „У браку са мужем имала је једног сина и две ћерке“, а једном човеку који се три пута женио: „Са све три сам леп пород изродио.“ Брак је, у ствари, био непрекидан процес рађања, јер рађало се колико се биолошки могло. Велика плодност жена готово да зачуђује. Епитаф потврђује: Јерина поживе за Вуксаном једанаест година и роди му четворо деце, а онда се преуде за Алемпија и роди још шесторо! Једним другим записом се сведочи да је „добра супруга и мајка подигла десет деца“. Један старац из Трбушана, радостан што му није угашена свећа порода, довикује са споменика:

*„За живоѿа имао сам срећу, имам коѿа да ми
ѿали свећу. Имам сада два унука мала
и два сина, Буда и Лала.”*

А имати мушког порода била је највећа срећа за породицу. Имати синове и унуке значило је избећи најтежим народним клетвама: Свећа му се утрнула! и Семе му се затрло! Зато стари Трбушанац, свестан своје велике радости, и помену на надгробнику своје мушко потомство. Слично њему, мушком приновом се хвали и Микаило Вучићевић из Табановића. Он казује да га је узела клета помрчина, али да је он ипак пресрећан јер му изнад гроба стоји читав буљук синова:

*„Ал се ойейѿ моја срећа вила:
синови су моја десна крила.
Са свећама око гроба сѿое,
њѿ седморо - ѿо је срце мое.”*

Они који иза себе остављају децу, нарочито мушку, не жале што умиру, јер знају да се у породу настављају и у његовој крви гроб надживљавају. Као да са споменика читамо мисао из „Александриде”, приређене од једног босанског икавца: „Ако ми је сада умрити - не хају! Јере, гдо роди дитцу не умира!”⁸⁶ Бесмртност коју обезбеђује пород кудикамо је сигурнија од оне коју обећава религија.

Рађање деце посебно је била велика радост за жену. Дете јој је било спас. Да не кажу да је јалови баксуз и суво дрво што младара нема. Да је, без приновка, грешна и од неба кажњена. И кад муж умре, а жени остави дете, она му је до гроба захвална што је није оставио саму, неротку, да је његова породица рђавим оком гледа и можда из куће изгони. Јер у једном се епитафу на Косјерићком гробљу сведочи да се жена безродница три пута удавала. Терали је с ноге на ногу, а она одбране, у деци, није имала. Жена је мужу који јој кћеркицу остави одала „вечну хвалу”:

*„Мили друже,
ја ѿосѿавих ѿеби вечну хвалу
кад ѿѿи мене не осѿави саму.”*

(Јездина)

Деца, кад један супружник умре, остају као успомена, подсећање на умрлог друга. Преко деце супружници се разговарају. Мртва мајка жали што не може више да види децу „како иду сад у школу” и што не може да им измења топле преобуке кад од стоке „окисли дођу кући” и оставља их „нек им отац буде све, нек се довија како уме”, а њен је живи муж жално подсећа на некадашњу срећу и садашњи бол:

86 Мак Диздар: *Сѿари босански ѿексѿови*, Сарајево, 1969, 307.

*„Сећаш ли се, Миља моја,
кад си ми негда била:
кад дођемо ми са рада,
деца су нас зајрлила.
А сад њрле двайуџ мене,
једном Миљо, месџо џебе.”*

(Марковица)

Бол и туга нису могли једноставније, а ганутљивије, да се изразе. Деца су оцу појачавала и ублажавала тешка сећања.

Родитељи који су дочекали да им деца порасту, сташу до пунолетства, препуни су задовољства. Сматрају да су тада све дужности живота испунили па умиру мирно, блажени. Поносни што иза себе остављају здраво и јако потомство, изведено на прави пут.

Посебно су мајке пуне среће. Једна од њих казује: „У браку са мужем имала сам осморо деце, коиг сам их јуначки сачувала за време рата од 1912. до 1918. г. И данас остају наком мене сви живи. И лепо сам дочекала.” Друга мајка дочека још боље: мушко ижењено, женско удомљено. „За живота дочекала те је свој пород - мушке оженила, женске удала и велик број унучади и праунука.” Трећа, која је имала два сина и три кћерке, „од свије доби унукe, све чесно и поштено”.

А кад деце није било, туга се усели у срце, утроба се скамени. Страх од коначног угаснућа породичног стабла ледио је срца бездетних сабрачника. Они чајају и замиру као суви пањеви у гори, као ружа без цвета и дрво без плода. Нестају као уклети угасници без икакве наде да ће им њихова крв спасти огњиште. У њиховим надгробним животописима се, као болна црвена нит, провлаче тешка, нерада саопштења: „Нису имали порода”; „Деце своје није имао”; „Умро без порода”; „Нису имали од срца свог никаква наследника” итд. Самаштво, тугу и безнадежност оних који никад нису постали родитељи надгробници су добро сачували. Запис-изрека „Тешко оном ко порода нема” најбоље исказује општу тешкоћу живљења беспородних брачника. На споменику бешчедног човека записано је да „од својег срца никог не остави”. Споменик му подигла супруга „која кука сама сваког белог дана”. На надгробљу другог бездетника урезано је да „са свог срца никог не одрани, но подрани три мала синовца и имовину им заради као синовима”. Млада удовица из Краљева тужбалички уписа мужу на надгробник: „Мој добри друг умре у раној младости... Остави ме у младим годинама без порода, без икога... Мој добри друг под земљу оде и наше кућиште пусто оста... “ Дете није остало да породична грана процвета. То јој је несрећу увећало и живот обезвредило. Баш као и печалној неродници Вукосави из Папратишта која сама себи, за живота, на споменик уписа оно што ју је највише у животу тиштало: „А деце не имаде.” Бездетник Илија Поповић из Горачића

(1886) жали се, у поетској слици, што иза себе од своје крви никог не остави: „Усануо поток мојих бурних дана, раст живота мога остадо без грана.” Исти је запис и на надгробнику Радомира Каровића из Мршинаца (1898), само што у њему уместо „раст” стоји „раз”. Зато је забуна у тумачењу. Неизвесно је да ли „раст” треба читати као „храст” и да ли „раз” има искључиво значење предлога због. У оба случаја смисао другог стиха остаје нејасан, нелогичан, јер у првом случају уместо „остадо(х)” требало би да пише „остаде”, а у другом је чудно како може да се „због живота” остане без деце! А они што су осуђени да умиру без порода редовно су сами себи подизали заживотне биљеге, без наде да ће то неко други након њих учинити. Родитељи из Рашчића, чији јединац погибе у борби на Стјенику 1876. године, подигоше себи надгробну успомену „зато што обое безсињи останули”, а то исто учини и бездетница из Висибабе „бојећи се да неће имати ко кад нема своје деце”.

Дешавало се да сва деца помру или у ратовима изгину, па ојађени родитељи усињују под старост туђу децу. Отац коме један син умре код куће а двојица погибоше на Солуну сам је себи споменик подигао и на њему урезао: „Остак у жалости са женом Илинком, а после наше смрти оставик за наследника наше имовине туђе мајке сина Боривоја.” Други отац, који је такође усињенику имање дао, јер му оба сина млади помреше, у старости, сам, чемерно завапи: „Ја остак сам као чам!” Родитељи из Тучкова, којима умре јединица Гвозденија, жалашћу утучени, казују: „Ми остајемо као два камена.” Остајали су родитељи као чамови, као каменови, са привиђајем пустих кућишта и спепељених огњишта. Знали су да се само помоћу деце вечност продужава, а они више никог од своје крви немају. Синови су продужавали породично име, па се за њима неизмерно жалило. Ако је син био јединац обавезно се наводило да је умро ЈЕДИНИ син. Да се нагласи да се с њим, мртвим одмеником, све завршава, да је настао смак породице, да се кућа мртвим коцом запречила. Клесари су обесињеним родитељима писали споменике као да су увек имали на уму браманску мисао да само помоћу сина човек добија бесмртност. Ту бесмртност која се трагично губила смрћу за женидбу још нестасалих синова.

Кад су верне супруге умирале, супрузи су остајали сами, уцвељени. Али обично нису дуго удовчили, јер је удоваштво тешко подносити. Један удовац се жалио, пре него се други пут оженио: „Али сам одмах обудовио и много се намучио.” Војимир Миловановић из Честобродице није се никад по други пут венчавао. Као удовац, мучно је самовао до краја живота. Зато му на споменику јадиковка:

*„Дуго време удовац сам бијо,
без своја се друја намучијо.
Тешко друју без друја*

*и славују без луја.
Црна земља и зелена њраво,
што ви мене не њрекрисће давно.”*

(1955)

Да би избегли многе неподобности удовачког живота, обудовљени сељаци су доводили нове жене. Да им друштво чине, ручак спремају, рубље перу, децу крпе. А кад и те нове друге умру, на њиховим споменицима се јављају епитети: другобрачна и трећебрачна. И другоженици не крију своје нове женидбе, чак се њима и поносе и на споменицима то наглашавају. На споменику Милосава Милинковића у Лучанском гробљу пише: „Као поштен грађанин имао сам у брачном животу 3 жене. I ми је била супруга Тодора, II Борика, III Руменка, и са све три сам леп пород изродио.” Никола Шићевић из Заблаћа је „три пута брак проводио”, а Вукола Капларевић из Милатовића је „за то време трипут жењен”.

Мужеви су се поносили и хвалили другобрачним и трећебрачним женама, али су те жене често и несрећу у кућу уносиле. Као маћехе оне често нису подносиле мужевљеву децу из претходног брака. Отуда свађа у дому и бол нанешен деци мртве мајке. Зато је на споменик урезано: „Његов живот је пун тешких патњи са трећом женом. Његова деца остала жељна свог оца јер због маћи у кући с њим нису живела” (Гојна Гора). Маћехе су, покаткад, и у злочин загажавале. Једанаестогодишњег пасторка маћеха грозно усмрти. „Удави га маћа и баци у воду, од чега изгуби свој млађани живот”, уписано је на споменику у Горњој Добрињи.

Некад се не може разазнати шта је у основи брачног трвења између друге жене и мужа. На миоковачком гробљу се чита: „Станка је била за Костом Петровићем 18 год. и није јој био у помоћ за сарану ни за 5 пара.” Из епитафа се сазнаје да је Станка сахрањена као жена покојног Панта Класановића! Изгледа да је Станка после Пантове смрти живела као невенчана жена Костина, чим јој се презиме од првог мужа није мењало. Што се Коста није слагао са својом другом женом и што јој ни пару за упок није дао, вероватно је произишло из сталног сукоба између очуха и пасторка, јер је Станки епитаф наручио син са Класановића презименом, који је очуха, и на споменику, хтео да „нагрди”.

Умрлим супругама мужеви су готово обавезно подизали споменике. На папратишком гробљу подигао је супруг Бранисав заједнички споменик својим двома другама. Обе су му биле миле и верне, али обе умрле у размаку од свега пет месеци! Несрећни муж је записао: „Овде пред овим вечним спомеником почивају две миле и верне супруге Бранисава Пејовића из Папришта. С десне стране почива Стојка, а са леве Миљанка...” Обе су умрле младе: прва у 22., а друга у 20. години.

Судећи по Бранисаву и осталим другоженицима могло би се помислити да су обудовљени пољоделци пребрзо заборављали своје прве супруге и одмах,

без бола и жалости, у загрљај другу домамили. Међутим, то оповргавају извесни записи у којима се отворено признаје да је жал за првом супругом био далеко већи него за другом, Кад умре првобрачна љуба, на њен споменик се уписује више бола и туге, док се на споменик друге обично упише само чињеница да је умрла. Један чаругџија из Пожеге призива и умољава намернике да приђу ближе и постоје мало пред спомеником прве љубојке, а на споменику њене подруге је само уписао да „овде почивају земни остатци”.

Та већа жалост за првом женом најбоље се види из случаја каменоресца Живка Јаћимовића из Пухова. Он је првој супрузи споменик клесао тугом, а другој по дужности, без бола и поезије. За првом је поетски исказао свој бол:

*„Од жалосѝи једва гишем каг ѝи овај
сѝомен ѝишем. Тебе крије ѝробна ѝама,
а ја живим у сузама.”*

Док су удовци прилично лако ступали у нов брак, дотле су се удовице много теже одлучивале на поновну удају. Оне нису знале шта им је теже: или да оставе децу у првом дому или да их као непожељну доводчад приведу у нову, деци недрагу кућу. Било је претешко напустити рођену децу, а савијати се око туђе. Или и око једних и других. Зато су радије остајале на првом прагу, уз своју сирочад. Отуда су споменици удовицама чести. Иза учесталих ратова, а и онако, мужева је било све мање, а црних удовичких марама све више. Ако је супруга остала удовица у зрелим годинама, онда се никад изричито не наглашава њено удоваштво. А ако је то остала у младим годинама па се никад није преудавала, остајући доживотно верна својој деци и првом дому, онда се, с поносом, истицало дуго удовање. Наилази се на „удовичке” записе, као: „Обудови 1893. г. страшним и жалосним погибством њеног мужа Радована”; „Није се никад преудавала”; „Ђевова 16 г, а невова 12 г. и удова 23 г. Свега поживи 51. г.”; „Поживи као девојка 24, у браку 11 и удова 42. То је свега 77 г.” итд. На споменику Стоје Марковић из Брекова уписано је: „Би са другом своим 5 г. па оста сирота удовица са 2 неака сина, па иј подиже са десном руком па посташе газде и трговци.” Једна удовица сама себи на заживотни споменик уписа: „Остала је удовица од 1915. г. па све до данас.” То данас беше 1963. година. Четрдесет седам година тешког удовичења! А остало је још да се живи.

Тешко и претешко је било удовичко живљење. Мужа је изненада однела љута бољка или ратно тане, а на скрушену и самохрану удовицу свалио се сав кућни терет. Верна љуба тада постане и орач, и рабаџија, и косач. Инокосна Миона, без ичије помоћи. Тек тада љуба осети шта је у војну изгубила, па мучне душе и преоптерећена тела, пореди живот свој са животом роба. На неколико споменика обудовљене супруге себе називају робовима. „Земља црна, хладан гроб, без тебе сам, Влајко, роб”, жали се на своју судбину худа супруга Ранђа.

Тешка судба је нарочито погађала жене које су у поодмаклм годинама остале удовице, а нису имале деце. Потпуно саме, оне су у кућу примале неког несвог, неког „туђег”, да се њиховом снагом у обрађивању земље и у случају болести и изнемоћалости припомогну, а заузврат да им имовину препишу. Ти „туђи” су, изгледа, више очекивали смрт удовице него што су јој од срца помагали. Зато се на споменику Јелисавке Плазинећ у Губеревцима чита: „Без ниђе никог свог у свом бедном животу све са туђим своју велику имовину располажући, а у својој самој смрти уцвељена. То ни богу право бити неће.”

Извесни записи о дугогодишњим, доживотним удовицама су дужи. У њима се саопштава читав животопис удовичења. А удовица је једино и могла да има биографију! Преузевши улогу мужа, она је постала глава породице, старешина домаћинства, па се о њој писало као и о сваком домаћину. Животопис тих муж-жена је устаљене композиције: остала је удовица, није се преудала због ситне деце, децу је до пунолетства одгајила, поженила и разувала, а имовину увећала. Плодови жртвовања и одрицања су стигли као награда за дугогодишње мучно удоваштво. Разумљиво је што је посебно истицана заслуга и радост због извођења на пут сопствене деце, у коју су мајке-удовице уносиле своје најдубље уживљаје и присвајале њихове осећајне доживљаје и животне успехе. Удове које су, уз све друге врлине, кућу обдржале и упуниле, а мужевљево имање прошириле, оповргле су добоко укорењену патријархалну предрасуду да жена није способна за успешно управљање имовином и старешовање породицом. Такве муж-жене цењене су од целог села, од потомака посебно. Отуда им на споменицима речи похвале и признања. На Атеничком гробљу је за Синђу Средојевић записано: „Синђа је остала удова 1872. године са ситном децом: децу васпитала и школовала, имање заоставше од мужа побољшала и повећала и тим својим радом и животом у друштву постала чувена и призната, те ће се дуго година по добрим делима спомињати” (1895). Слична је биографија и Марте Јеринић из Горачића. Марта „оста удова и живећи још 40 година после смрти свога мужа и није хтела удати се због ситне деце, и сачува иг и закупи велико имање па га остави својим пунолетним синовима, коиг је за живота и оженила” (1913). Удовица Пауна Каранац из Врнчана „би поштована од свије мужева”, јер „дом свој богато украси” (1898).

Добрим мајкама-удовицама деца су била захвална, па су им на споменицима одавала посебну пошту. Особито ако су мајке биле сиромашне, па су надничећи пород одгајивале. Остале без чврсте руке кућног темељника, оне су, сироте, преслицом и мотиком, децу на прави пуг изводиле. У дирљивим епитафима синови су зато мајкама указивали такву пошту и признање какву никад очевима нису одавали. Јер мајке су, као удовице-мученице, заслужиле више од очева. Њихов напор је био кудикамо већи, а брига нежнија, топлија. А и без тога, сама дубина несвесне осећајне везе синова с мајком-удовицом условљавала је да синовна захвалност буде што достојнија. Син Страхиња, из Живице, захваљује мајци

Љубици: „Мама, остајем тужан. О теби заувек захвалан за мој прави пут.” Петоро деце из Дучаловића „одужује се” сиромашној мајци: „Из наднице твоје децу си подигла, за живота свога здраве одгајала.” Сиротна мајка из Лознице даде, крајем прошлог века, сина јединца на опанчарски занат у Чачак. Он постаде опанчар, а мајка му умре сама, у селу. Син јој подиже спомен на пропланку, али мали, јер, сиромах, опанчарском чакијом није могао више да заради. Споменик диже из срдачности и љубави, извињавајући се што није већи, као што газде подижу.

*„Бо̄а̄й̄аш̄ нисам, за̄й̄о не мо̄у
блис̄та̄ви с̄йомен дӣћи т̄и на їробу.
Ал ако немам їус̄т̄о̄а бла̄а,
ја имам ср̄ца, ма̄јчице гра̄а.
Из ср̄ца ова̄ј с̄йоменик ниче,
ко̄ї т̄и їодиже ї̄воје јединче.”*

Друга мајка је послала сина у школу. Он јој се, као градски човек, хвалом одужује:

*„Дра̄а ма̄јко!
Ти си їладовала, а у школу мене дала,
са надницом и їреслицом ї̄ешко издржала,
вечит̄о т̄и за̄й̄о фала.”*

Да су се супружници волели, видело се већ из неких претходних записа. Али та љубав се није никако јавно исказивала. У средини са „староковним” начином живота и борбеном традицијом, у којој није било много ни места ни времена за интимна иживљавања брачних другова, љубав се скривала и у поштовање претварала. Патријархална стидљивост и суздржљивост „склањала” је од јавности свако мажење и нежност међу супружницима, а љубавна им осећања, као да су грешна, потискивала у сенку, у позадину. Отуда је на споменицима љубав некако посредно изражавана. У време кад је исказати супругово име било непристојно, па је муж био „он” а супруга „она”, и сам помен брачног друга сматрао се грехом! Супружници су, помињући једно другог, тражили опроштење „греха”. Човек је говорио: с опроштењем моја жена, а жена: мој муж, боже опрости. У таква времена љубав је морала да се прећуткује, заборавља, потискује испод прага јавне речи. Зато је сама реч љубав некако свесно избегавана и замењивана неким неутралнијим изразима, невинијим. Споменици су подизани у знак „искрене супружанске верности”, „из благодарности супружеске”, „за љубав лепог им живота”, „у знак доброг живљења и вечитог поштовања”, „из поштовања свога доброг мужа”. Супруге су са мужевима живеле „у добром брачном животу”, „у лепом односу”, па их такве, добре и пажљиве, мужеви и помињу. Доброј жени Лепосави муж Јово, у Пријеворском гробљу, уписа на надгробнику: „Овај добриј споменик подиже јој благодарни њен муж Јово Миловановић за њину доброжељитељну пажњу.”

Доброј жени и „добриј” камени знак. У свему примерна, Јања Танкосић из Шума „заслужи да је њен муж довека помиње.” Благодарна супруга Стамена са усрдијем подиже, у Горачићима, надгробни биљег своме мужу Јеврему „за наше верно и љубавно живовање за 20 година”. Стамена заврши епитаф молећи и тепајући: „Прости, Јеко.” А шта јој је добри Јеко имао да опрости? Да ли „кривицу” што се усудила да помене „непристојно” љубавно живовање или што му је јавно исказала име одмила Јеко?

Иако претварана и разводњавана у разне нељубавне изразе, љубав није могла да се сакрије. Изражавана „објективно”, обично у трећем лицу, као да је реч о неком другом а не супружнику који воли, она се ипак, мада стидљиво, јавно наметала. Муж је умрлу супругу, али ретко, називао „предрага”, „мила” и „незаборављена”, па се срећу епитафи типа: „Овде лежи моја мила и добра Петрија, верна супруга.” Али жена, из скромности и стида, нигде није показивала да воли супруга. Уместо жене на једном споменику муж је сам записао да је жени био „најмилији друг”. На споменику у Миоковачком гробљу муж је написао: „Љубав је трајна, туга голема”, али је ипак споменик подигао „из поштовања”. Није казао: из љубави. Љубав и туга су слично, али сликовитије, изражени на споменику Катарине Достанић, у Чачку. Муж Ристо је уписао у камен: „Стена је ова трошна и малена, но љубав је трајна, туга преголема.” На гробљу у Пријановићима „похвална” жена је мужу споменик подигла „за љубав лепог живота у браку”. Љубав жене се најчешће означавала њеном жалошћу. На мужевљевом споменику у Губеревцима уписане су сузе и уздаси удовице нероднице: „Остаде саморана верна љуба сама свога сузом да прати, остаде само њен уздисај.” Трајање туге је најбољи знак праве љубави. „За своим другом жалићу свагда”, печално уреза млада удовица вољеном другу.

У вези с љубављу поменимо и градске супруге, односно споменике градским супрузима. Епитафи о варошким верним друговима се уопште ни по чему не разликују од сеоских. У 19. веку градски човек у Србији је по много чему још увек више личио на сељака него на правог грађанина. Градски муж се у опхођењу према својој „госпођи” понашао готово исто као и сеоски „човек” према својој жени. Али се неке разлике на споменицима, иако врло ретко, уочавају. Грађанин се ослободио сеоског стида, постао је нешто отворенији у изражавању супружанског интимитета. За жену сме да каже да је „предрага”, за мужа да је „идеалан”. Ту је и нова, тепајућа, лексика. Муж је жени, у Краљеву, тепао речи искрене, али сентименталне и помало отужне, као да их је преузео из неког малограђанског љубавног канцонијера: „Мила и предобра моја никад непрежаљена идеална супруго... О вечити мој идеале! Ти беше сав живот мој! До виђења, мила моја душице, моја племенита пулета!... Почивај, драга моја добра душо!”

Као и љубав, стидно је и међусобно обраћање супружника. Жена није смела, и није умела, да каже: мужу мој, већ само: мужу наш! А слично тако и муж жени.

Супружници су припадали целој породици, задрузи, а не само себи. Супруга је мање била „његова”, а муж још мање „њен”. Зато се жена опрашта: „Мужу НАШ, бог да ти душу прости!”, а муж од жене: „Збогом заувек, мила Круно НАША!” Ипак, чешће се јављају, нарочито у новије време, поздрави као: „Румена, МОЈ верни друже”, „Збогом, Милоше, МОЈ верни друже” итд.

Из надгробних записа се примећује да се у брак врло рано ступало. Чим рани пубертет протутњи. Додуше и први пропис у Србији (1837) којим се одређује доба узраста за брак дозвољава врло ране женидбе и удадбе: младић може да се венча чим наврши седамнаесту а девојка четрнаесту годину. О ступању у брачни живот пре зрелости оставио је сликовит податак лекар округа чачанског Стеван Тренчини. Он је у санитарском извештају за 1860. годину записао: „Известитељ имао је прилику видети да је једно слабо стројено једва 15. годишње момче венчан је био са једном савршено зрелом угледном девојком, која би свог мужа миља земље далеко могла на руци носити. Равне примере могли се често видети кад се венчајемим феде издавале.”⁸⁷

На споменицима се наилази на податке да је супруг умро у седамнаестој, а супруга у шеснаестој. Записа о супрузима од 18 до 22 године је у изобилју. Да се младо удавало најбоље се види по броју деце која су иза умрле мајке остајала. Умре супруга у 25. години, а остави петоро деце. У запису у Горњој Добрињи казује се да је једна девојчица постала супруга пре него је стекла право да се венча. Тако незавенчана, дозревајући уз младожењу до венчане круне, и умре. „Овај случај врло је жалостан. Теодосија, кћи Јеле и Максима Сретића из Г. Добриње, удала се у село Рошце, но због младих година није се венчала за извесно време и тако је смрт нађе 27. јануара 1888. год.”

У вези с разликама у годинама старости брачника примећује се да су мужеви у највећем броју случајева били или старији од супруга за неколико година или да су били истих годишта као и оне. Међутим, у понеким натписима се опажа да су супруге биле старије од мужева и по петшест година, што указује на појаву раних женидби ради радне снаге или добре прилике.

Из извесних епитафа се сазнаје да су младе супруге, нарочито првешке, неретко умирале при порођају. Без икакве неге и надзора лекарског, оне су децу рађале радећи, уморне, с ногу. Таквој жени се одаје почаст јер је својом смрћу на свет донела нови живот који ће дом подмладити. Стамена Јовановић из Мокре Горе преминула је „оставши иза себе невиђено првенче Милорада”, а Десанка Петровић из Ивањице „у најсветијој дужности - у материнству - напрасно премину... остављајући своје новорођено чедо ни гледано ни мајчином руком миловано”. Можда је најсвојственији и најлепши епитаф ове врсте урезан на споменик двадесеттворогодишње супруге, у селу Миросаљцима: „Она је била

87 Љубодраг А. Поповић: *Чачак и његова околина пре сто година у очима једног лекара* (Зборник радова Народног музеја, Чачак, 1973, 218).

деликатна женска што се ретко наћи може, но... као жена у другом стању себе у беснажност доведе, па кад час стиже, са својим се бременим раста и жива чедо као леп цвет остави, а њену понашну младост у гроб постави.” Понекад су умирале и мајка и дете. Мајка првеница Максимија Пантовић из Дубраве опрашта се са споменика: „Одок на онај свет и однијек младенца у рукама од недеље дана.” Клесар је тај „одлазак” и ликовно приказао: првенац је у наручју мајке, да се зна да су заједно, загрљени, нестали.

Иначе, младе жене су често умирале и независно од порођаја. Смртност жена од 20 до 40 година изгледа да је била знатно већа од смртности мушкараца. Патријархални режим је био изразито неправедан према женскињу уопште, а посебно према млађим супругама. Са положајем најниже особе у туђој кући, снахе су првих година биле на тешком испиту. Морале су много да раде, а ником да не поговоре. Умиљавале су се и додворавале сваком укућанину у новом дому. Осим свекра, свекрве и мужа, понизно су слушале и сијасет других задружника: чиче, девере, синовце, стрине, старије јетрве, заове... А деца су пристизала сваке године и бреме им отежавала. Најнижа у старешинској пирамиди породице, млада супруга и мајка је и телесно и душевно била сувише оптерећена. Отуда је лакше могла да поболи и умре. Сеоска гробља су зато почеста споменицима младих жена.

Кад умре млада супруга која је тек неколико година снаховала, то жалост скрха мужа и целу породицу. И остави сузну успомену на гробљу. На споменицима таквих млади најчешће је уписан једноставан, жалан двостих:

*„Тек се млада назвала невесџа,
у брак сџуји, ал је одма несџа.”*

Једној доброј младој женској души муж, син, девер и свекар подигоше споменик. Земља је покрила „злато”, а они су остали без вредне и нежне женске руке.

*„Тамо јоре на брежуљку
јодиге се хумка једна,
а у јробу једно злато
ко да није удавајто.”*

(Крстац)

А младим супругама епитафи су, понекад, као девојкама. Пуни туге и поезије. Јадна Ружица Трнавац из Јанчића, сакривена мирисом закабларских трава, призива ближнике, да је нађу:

*„Виђише, браћо и сесџре,
ђе јочивам јадна овде,
ђе ме крије
са земљицом мирис јџрава.”*

Муж и жена нису били само брачни другови који су подмладак рађали и неговали већ и сатруднички пар који је заједничким радом стварао богатства породици. Имовина је могла да напредује само онда ако су обоје били радни, а нарочито ако је жена пристајала да, уз лук и сирће, хектаре увећава. Пољоделци су увиђали да су многе сиромашне куће кренуле напред у којима су жене биле убојите раднице, па су зато каменоресцима поручивали да жене-устаоце хвалом почасте. И на споменицима вредних и радних жена пише да су својим радом од малог имања, заједно са мужем, створиле велику имовину. Тако је Јелица Сокић из Липнице „са својим верним и честитим другом поживела 26 год., у ком су времену од омаљеног имања повећали своје до првог звања са својим великим трудом и радом”. Тако је и Вукосава Михаиловић из Криваче „са својим мужем Милорадом (поживила) и од врло малог имања зарадили су толико да су се рачунали у ред први људи”.

Када се ступи у брак, губи се пола своје индивидуалности. Сабрачници постају само „делови” који, у свези, чине једну целину којој се потчињавају. Више се не може говорити о једном супружнику док се не помене и онај други. Уосталом, супруг на црквенословенском језику првобитно и значи јарам, односно пар, удвојеност. Тај неразлучими пар увек нас дочекује и на гробљима. На једном заједничком споменику чак нађосмо запис: „Овде почива брак.” А заједнички споменик се подизао почесто, нарочито ако су супружници умрли у краћем размаку, под најездом неке заразе, или онако. На таквим „брачним” каменовима срећу се записи као: „Овде почива Обрад Шћепановић и супруга му Илинка” (Горњи Милановац); „На овом споменику су брачни другови Јеремија и Стана” (Горња Горевица); „Овде вену два венчана сретна друга” (Свештица); „Брачни споменик Радојка и Андријане” (Рошци). Иначе, споменици венчаним друговима обично су један до другог, упарени, као у браку. И на њима се помињу оба супружника. Ако прво умре муж, на споменику му пише да је оставио након себе жену или да му је она спомен подигла. А на женином споменику да је она супруга бившег, почившег мужа. Жива, припадала је мртвом мужу! Ако умре пре жена, на њеном биљегу је опет муж. Два пута. Једном као њен господар, други пут као подизач споменика. Патријархална веза међу супружницима остала је и после смрти. Да се зна ко је чији, ко у брачном јарму старији, ко потчињенији. Супруге су тако увек уз мужеве, као неки њихов живи привесак, као стални судбински пратилац помирен са улогом подређене сенке. Оне немају, осим деце, ничег свога. Ни презимена. Све су себични мужеви приграбили.

Брачни живот се сматрао најважнијом етапом живота. Тај живот се одвајао од предбрачног и побрачног, удовачког, и посебно се убележавао на споменике. Срећу се записи да се у браку живело од петнаест дана до педесет година. Неки од тих записа су: „15 дана већ заједно бише па заједно под земљу одоше”; „Поживи у браку 3 месеца”; „Поживи са мужем 5 месеци”; „У браку само је 6 лета са предрагом супругом Јеленом поживио”; „Живила је са својим мужем 13 год”;

„Са својим верним и честитим другом живила 26 год.“; „Живили су 36 лета“ итд. Понекад се уз број година наводи и број дана. Толико је то за неке супружнике било важно. Сава Обрадовић из Гугља оставио је „наком себе богату задругу и верну супругу Стојку са којом је поживио 42 године и 12 дана“. Ако се муж два пута женио, треба да се зна колико је браковао са првом, а колико са другом супругом. Поменути Бранисав Пејовић из Папратишта живео је са Стојком три године, а са Миљанком три месеца. И за преудате супруге казује се исто тако. Јерина из Граба „поживи са њим, Вуксаном, 11 год... и преуда се за Алемпија Бајчетића овдашњег и поживи са њим 19 год.“.

За мужеве се увек наглашавало одакле су. Као да је име родног села био саставни део покојниковог имена. За супруге, међутим, порекло се врло ретко наводи. Ако се понекад и каже из ког су места, од које фамилије, од којих родитеља, то се обично чинило из два разлога: ако су биле нешто знатнијег рода или ако су умирале врло младе, још незарођене у новом дому. Поносило се одивним родом ако су и одива и род били чувени. Супруга Сима Живковића из Рогаче, Цмиљана, била је „кћи г. мајора кавалера Милована Недељковића из Вирова“, а супруга Станика Станојевић из Горње Краварице била је „сестра Вуице и Ивана Станисављевића из Сре. Добриње, бив. народног посланика“. Ако су супруге умрле као невесте, оне су се још на неки начин сматрале „својином“ старог дома, родитеља. Зато им споменике већином подижу сами родитељи или заједно са зетом, по договору. Отуда се невестама на споменицима уписује увек и порекло. Тако је двадесетогодишњој млади, у Гучи, записано: „Јованка, супруга Драгића Драшковића, меанције гучког, а кћи Крсмана Шолајића из Лисе.“ Понекад је порекло уписивано и отреситим удовицама које су дуго година врсно управљале домаћинством. Тако се за поменуту удовицу Синђу из Атенице каже да је кћерка Милорада Ружичића, „рођена у селу Горачићима среза драгачевског“. Остали случајеви наглашавања супружног порекла су мање-више, случајни. Некад је ту одлучивао муж, некад супругина родбина, некад обе породице заједно. Из понеких записа стиче се утисак да је и даљина супружног рода имала неког утицаја. На неколиким споменицима се чита да су супруге биле из далеких села, из других срезова. Тако је Тома, супруга Сретена Чикириза из Ртију, била кћерка „Антонија Алексића, иначе Муњића Старовла из Страгачине“, а супруга Томе Радивојевића из Крстаца била је „кћер Јанка Сићевића из Пресеке, оп. мочиочке, званиг Кувека“.

Ако су супруге биле мирашкиње па мужа на своју имовину придомиле, оне имају, по праву наслеђа очевог дома, неко првенство над мужем. Оне су сада „главне“, на своме, оне некако воде улогу главног домаћина, док је прижењени муж, као дођин на туђе, имао, ако би се тако могло рећи, улогу „мушке снахе“. Миражцијке почесто и своје породично презиме задржавају, ради продужења старе породичне линије, ради одужења земљи која их храни. На споменику Гвозденије Продановић у Папратишту уписано је: „При жељи њиној (родитељској) опстанула

сам на њиној домовини коју су рачунали да ми је даду као једином детету. Ја сам послушала своје родитеље и венчана сам за Драгомира Гавриловића 14. октобра 1907. г." Анђелија Милосављевић из Дљина удала се за Ивка Јовановића „кога је Анђелија као мирашкиња привенчала као брачног друга у своју кућу, где су и децу изродили". И на споменицима зетова миражџија казује се да су они дошли у туђу кућу. Домазет Дамљан Икодиновић казује: „Ја сам рођен у Гучи па као младић оженим се Миљком, ћерком Петронија Радивојевића из Крстаца. Пошто Петроније није имао синове, он је узо мене као зета у кућу за наследника његове имовине." Светозар Рудинац из Горњег Дупца „ожени се ћерком Чеда Лишанина из Ласца и живео је овди код свог старца".

У записима о мужевима и женама добро се одсликава породични живот патријархалног сеоског човека и међусобни однос међу члановима породице. Споменици брачним друговима су, у ствари, споменици целој породици, јер се на њима увек, макар и посредно, указује на лик, састав и судбину читаве породичне заједнице. Осим мужева, жена и њихове деце, у епитафима се на разне начине помињу деде и бабе, свекрови и свекрве, очуси и маћехе, браћа и сестре, снахе и зетови. Сви се они обично помињу као учесници у подизању споменика, без указивања на икаква њихова својства. Једино се за снахе, понекад, каже да су биле добре и послушне. Млада снаха жали што је смрт изненади па свекрви не остави аманет да јој децу до узраста чува, али се теши тиме што ће јој се жеља и без тога испунити „јер сам њима добра снаха била и лепо их свагда послушала".

У патријархалној породици, окренутој самој себи, живело се у слози и љубави. То се огледа и у тепајућој надгробној лексици. У епитафима је прилично деминутива и хипокористика који указују на нежан и љубазан однос међу кућанима. У надгробнике су урезиване умиљавне речи: мајчица, синчић, сестрица, дечица, док је речи одмила повише. Ту су тајо и оцо, нана и маја, сеја и сеша, а затим брале, синак и ћера, ћедо, бака и чико. Нежност и „милина" у односу међу члановима породице потврђује се и придевима којим се одређују поједини укућани. Сви су они једни другима мили. Мили су родитељи, мила сеја, мили брале, мили синак, мила ћера. А готово су сви слатки, љубезни, благодарни, умиљати, милосни.

На извесним споменицима се препознаје и задружни живот. Уз чланове уже породице помињу се и чланови „велике куће", задруге: задружна браћа, стричеви и синовци. Каже се да је неко споменик подигао „са задругом", „у договору са осталом задругом", „под управом њива најстаријег брата" или да је у подизању учествовао „и задружни чича", „и задружни синовац". Понеко је по смрти оставио, уз остале кућане уже породице, „два своја задружна брата", „три синовца", „две чиче". Овакви подаци се срећу махом до почетка овог века, до када је, углавном, живот у задругама још био честа појава. Понекад се за понеког домаћина каже да је био добар старешина своје задруге. Такви су били и Милутин Мићовић из Риђага, који је управљао задругом „чувајући (је) од дијобе слогом и љубављу" и

Мијаило Видаковић из Здравчића, који је био „својој задрузи као њезин паметан старешина”. Живот у задрузи уочава се и по великом броју укућана. На неколико споменика је уписано да је домаћинство бројало преко двадесет чланова. Старешина задруге Глишо Даниловић из Пријевора је сам себи на заживотном споменику уписао: „Остави фамилије 36 житеља” (1883). И распадање задруга, које се нарочито убрзало после српско-турских ратова, уочава се у извесним записима у којима се или назиру или изричито помињу деобе. Тимотије Николић из Дучаловића је „деобом са својим задругарима дошо на свој део имања у Паковраће”. Неке деобе су биле и трагичне по својим последицама. Непрекидни сукоби и парничења око раздељене имовине доводили су покаткад и до крви. Брат на брата, синовац на стрица, на међи, дигне руку.

У епитафима о верним друговима указује се породица са оцем као врховним ауторитетом. Осећа се подређеност свих чланова породице оцу који је истовремено и старешина домаћинства. Супруге, синови и кћерке са неким страхопоштавањем помињу мужа, односно оца! Кад му подижу споменик, супруге су им благодарне, а синови то чине из посебног „почитанија”. Очеви су приказани и као васпитачи и саветодавци који моралне вредности усађују у душу деце. Преко очева у потомство се утискује чојствена етика патријархалног друштва. На споменицима се јављају поруке-аманети у којима очеви своје искуство о вредности моралних поступака предају укућанима. Отац жели да му се синови и унуци придржавају чојства, па им је, пред смрт, последњу реч о поштењу упутио. Они му зато на споменик урезаше да им је предао „у аманет да часно и поштено живимо и тако се ми МОРАМО управљати” (Рогача). Очева жеља је неопозива. Синови МОРАЈУ да је испуне без поговора. То очев ауторитет захтева. Други отац при одласку у смрт, поздрављајући се, опомиње своје потомке да се придрже његових моралних начела:

*„Збојом децо и унуци моји,
ви сад знајте шїа вам дужносї сїоји:
їошїуј боїа и ближњеїа своїа,
їридржїе се каракїера моїа.”*

(Висибаба)

Један механција из Новог Пазара саветује децу, као мајка Јевросима сина Марка, да изнад свега љубе правду и истину. Његов савет могао би да буде категорички императив свег нашег патријархалног, брђанског света. Отац претпоставља правду и истину материјалном богатству, па казује: „Децо моја, љубите правду и истину. То сатун (усахнут?) неће, а многа лета и богатство то ће учас проћи ка и моје 92 г. ж.”

На споменике су, каткад, урезиване и фигуре верних другова. Супругама само ако су умрле младе, као невесте, или тек што су децу почеле да рађају. Зрелим, средовечним другима и старицама надгробних ликова нема. Мушких фигура је

у изобилју, али оне изузетно ретко представљају човека као мужа или родитеља. На понеком гробљу се извијају витке фигуре младих супружника који помреше тек што се узеше. Са „брачних” споменика у Котрашком гробљу посматрају нас Бранисав и Румена које усмрти шпанска грозница 1918. године. Бранисава у седамнаестој, Румену у шеснаестој. Живели су брачно свега две недеље. Младе мајке, умрле при порођају, уцртаване су на каменове заједно с дететом. Двадесетогодишња Милица Кујунџић из Пријевора држи у наручју дете, а око главе јој „легенда”: „Милица са сином Новаком.” Нађе се на надгробном камену и отац са синчићем. У Богданици се затре кућа Рајка Кнежевића. Умреше и он и синчић му Радосав. Сад оба продужавају свој окамењени век. Отац држи синка за ручицу, као да га је повео у шетњу.

На каменовима посејаним по сеоским пропланцима остала је вечна успомена на верне брачне другове. Тужним, искреним срцем проговорили су о себи супружници сељаци. Али док је сељак себе оглашавао и славио и на друге начине, сељанка је искључиво помињана као „брачна друга”. Сељак се првенствено прсио као домаћин, ратник, кмет, народни првак, мајстор, а сељанка једино као супруга и мајка. Као супруга била је часна, карактерна, благонаравна, вредна и непорочна, а као мајка предобра, предрага, мила, слатка и „рана мила”. Кад обудови, остајала је ожалашћена, тугујућа, брижљива, сиротна, осамљена, а кад остане без деце: уцвелена, кукавна, жалосна, саморана, јадна. У својству супруге и мајке сељанка је добила праву почит и похвалу. Изгледа да су „камене књиге” једино место где су наше прескромне бабе и мајке биле богато почаствоване. У обичном животу биле су смерне „рабе” мужа, свекра и свекрве и беспоговорне послушкиње грубих патријархалних нарави. Истовремено су биле и породиље и бабице, преље и копачи. У пољу су децу рађале, сукно и шаренице ткале, на балегу и млеко мирисале, пред човеком, кад се дрне, ћутале и у децу погледале. Строги мужеви су их, за живота, често тукли, унижавали и називали жентурачама, несрећама и гадуљама, а на споменицима су их, мртве, као из гриже савести, награђивали најдивнијим супружанским, мајчинским и кућаничким врлинама. На надгробницима помрле деце чак су истурали женино име испред свога. Преминуло дете било је пре мајчино, па очево. Нема ниједне надгробне речи која би ма на који начин потценила или омаловажила жену, ниједне у духу народних изрека: „Ко жену слуша, гори је од жене”, „Нисам ја твоја жена”, „Жену и коња треба сваког трећег дана тући”.

РАТНИЦИ

„Поклич оцаџбине мене млада у бој њозва да слободу браним од сѝрашних душмана.“

На гробљима и крајпуташима много је записа о војевању српског народа против свих душмана који су на њега насртали. У њима живе успомене на ратнике свих ратова које је Србија водила од Првог устанка до Првог светског рада.

Први трагови о ратницима су из Првог и Другог устанка. Они су „уграђени“ на надгробнике оних којима је додијало да буду раја и који су у мегданима видели једини излаз на обзор људског достојанства. И тим људима, који су буном пробудили рајине вековне снове и јунаштвом разбуктали запламсаје слободе из пепела четирвековног ропства, потомци су са побожним поштовањем дизали горде каменове захвалности и поштовања. Каменове - устанике. Многи од тих каменова су и до данас сачувани. Разасути су по пристранцима пропланака од Рудника до Златибора, али их је највише на ширем подручју чачанског краја.

Карактеристично је да овим ратницима клесари не урезаше никакве друге одреднице до ратничке, војеничке. Ниједном устанику није уписано неко социјално, професионално или етичко обележје. Не помену се ни богатство, ни занимање, ни поштење. Најбољи доказ да је родбина покојникова сматрала да је све друго било неважно и малено према чињеници да јој је предак био добар и храбар ратник. Па зар је и било потребно говорити о друштвеном положају и улози некога ко се као Вождов или Књазов ратник истакао? (Газдама и „отличницима“ у миру споменици ће се са другом мотивацијом подизати и словима шарати).

Вредност ових споменика чине њихови разноврсни записи. Они су готово без изузетка у прозном облику, а разликују се по начину казивања и опсегу података. Записи урезани у камен првих деценија по устанцима врло су кратки и подацима сиромашни, а они из друге половине века су опширнији, развијенији, речитији. Најједноставнији су они који о устаницима не дају никаква ближа обавештења осим што наглашавају да је покојник био „крабриј ратник“ или да је „крабро воевао“. Радисав Тупаја из Зеока „крабри је војник био“, а Милосав Цогољ из Губереваца је „крабро воевао за славу и слободу србску 11 година“. У оваквим записима не казује се ни речи у ком је устанку и боју ратник учествовао.

У једним записима се нешто опширније казује да је покојник био устаник или војник у рату, обележавајући притом и прецизније време војевања. Тако је на

споменику оца сердара рујанског Јована Мићића из Чајетине дато, мада погрешно, време трајања Првог устанка. „Овде почивају кости Гаврила Мићића из Чаитине од Турака названог Гариба. Покојник је био учесник рата српскотурског од 1803. године, који се је окончао са србском пропасти 1812. године.”

У другим записима се говори да је покојник био војник, али није јасно да ли у оба или само у једном устанку. Година устаникове смрти, ако је забележена, једина је одгонетка те нејасноће. Тако је Бућа Бошковић који је „рођен у Ерцеговини, а прешавши у Србију у село Рудник у 1804. г. Поживио је као крабри војник у великим ратовима и добио је 8 рана; преболио је и живио је свет 60 г.”. Бућа је једино могао да буде устаник у Милошевом устанку јер је прве године Карађорђевог буне имао свега девет година, што се са споменика види.

У извесним записима се, међутим, изричито наглашава да је покојник војевао за време Карађорђа и Милоша или за време једног од њих. Тако се на надгробнику Миливоја Јовановића из Дучаловића чита: „Чим је Карађорђе подигао устанак, он је се придружио с њим до Милоша и ратовање продужио са Милошем.” Мијаило Божовић из Брђана „био је војник са Карађорђем и Милошем Обреновићем 7 год.”. Губеревчанин Ђорђе Плазина био је само Вождов, а Стефан Стојић из Врана само Књазов војник. На Ђорђевог споменику је записано: „Овај знак показује краброг војника Ђорђа Плазину из Губереваца који је за владе Карађорђевог 12 годи. воевао и бранећи славу. и слободу србску 7 Турака погубио.” А на Стефановом: „Уз ратове п. кназа Милоша Об. био је први.”

Нађени су и записи о кратком времену између устанака, али само два. И оба трагична. Као и то време што је било. Живи сведоци турске свирепости над поново поробљеном рајом после кобног 1813. лета. У години Хаџи-Продановог буне за „отечество и помоћ србску” погине Марко Радовановић из Ступчевића „од Турчина Лативаге”. Исте године одлетела је од истога Турчина, крај Мораве, глава једног бунтовног Драгачевца. То сведочи запис на споменику: „1814. г. Зде посечен јест Јован Кличанин, рођен у селу Церови, а живот изгуби у Чачку от сабље силног Латива, чачанског муселима, на исто ово место.” Да ли Марко и Јован платише главом због учешћа у угушеном устанку или их силовити муселим скиде из страха да у нову буну не крену?

Споменици погинулим устаницима су врло ретки. Јер, у време трајања устанака, па и деценију-две касније, сеоски надгробници, нарочито писани, нису готово ни подизани. Тако је највећи број погинулих на Мишару, Делиграду и Чачку остао без надгробних знакова, од потомака заборављен, за историју изгубљен. Нађоше се само десет споменика погинулим устаницима. Записи на њима нешто су опширнији и од посебног су значаја и због тога што су на њима убележена места, односно битке, у којима се гинуло. То су Радаљево, Муртеница, Таламбас и Вилови, у Првом, и Чачак и Ужице, у Другом устанку. У Ариљу, на

челу тамног и још држећег крајпуташа, урезано је: „Знак овај паказуе доброг и отменог Србина и краброг војника Марка Симовића, житеља ариљског, кои је живио 60 го., а погибе на Златибору, на месту Таланбасу, јуначки борећи се с Турцима за веру и славу и слободу србског народа. Живот свој жертовва при Карађорђевој краини, при војводству Милоша Обр. одприлике 1807. годи. Нека му буде ова реч од нас: Бог да му душу прости, горе реченом Марку.” С десног бока Марковог знака уписан је, у истом стилу, Марков брат, такође гињеник Првог устанка. „Ова страна показуе краброг војника Јанка Симовића, брат прие опоменутог Марка. Поживе 50 г., а погибе на Радаљеви јуначки борећи се с Турцима за славу и слободу србског народа при Карађорђевој краини, при војводству Милана Обреновића одприлике 1804. го.” Браћа Симовићи погибоше у „локалним” биткама, у мало познатим местима. Таламбас је брдо на крајњем југозападу Златибора, у залеђу Муртенице, у селу Драглици, а Радаљево

Сл. 34. Споменик Спасоја Никитовића, погинулог на Лешници 1813. (Шарани)

је гранично село између бившег драгачевског и моравичког среза. На гробљу у Приликама упознајемо се са још једним мало познатим сукобом. Унук је, на споменику, одао почаст своме деди; „Вечнаја памјат рабу божием Гвоздену Рабреновићу кои је храбро борећи се с Турцима године 1808, на Муртеници погинуо.”

На погибије у биткама другог устанка подсећају два споменика. У Атеници, под Јелицом, на тамни и храпави двометарски биљег урезана су крупна слова храбром војнику Јовану Лишанину „кои је за крс часни и веру христијанску, закон србски и за отечество от Ђаја-пашине војске на Чачку при битки јуначки борећи се погинуо 1815.” У Марковици је постављен крајпуташ са записом: „Овај билег удари Јован Милосављевић из села Пуова отцу своему Милосаву Јаћимовићу, крабром Србину кои је за веру и отечество србско јуначки борећи се с Турцима на битки ужичкој погинуо 1815. л. авг. :5. дњ.”

Осим битака које су се догодиле на подручју београдског пашалука или на његовим границама, на надгробницима устаника сачувана је успомена и на

Сл. 35. Споменик Косте Ђуновића (Рошци, 1876)

Карађорђево војевање по Санцаку 1809. године. Видесмо да је на споменику досељеника Мирка Мијаиловића из Ртара уписано: „Досељен од Биора кад је Карађарђе на Сеницу војштио.” Од санџачких битака помиње се још једино битка на Виловима, брду и селу код Нове Вароши. Радосав Чикириз је, на крајпуташу у Кривачи, урезао свом Драгачевцу Тиосаву Комадини: „Овај биљег показује краброг Србина Тиосава Комадину из села Лисе кои је за веру и отечество от турске војске на битки на Виловима као војник јуначки борећи се погинуо 1805. г. децембра 27.” На крајпуташу Гаврила Радојковића из Јездине, који је умро у српско-турском рату 1876. код Рашке, уписано је, као додатак, при дну: „И ђед његов Радојко погинуо од Турака у бици на Виловима за владе Карађорђа 1815. г.”

Из последње године Првог устанка помињу се, и то врло ретко, битке на Делиграду и Засавици. Са Делиграда је те поразне године донесен у Цветке, претешко рањен, војвода Јован Курсула, а из делиградског

шанца се једва спасао пред турском навалом устаник Петар Јоксимовић из Горачића (видети записе о њима у даљем гексту). Помен јунака са Засавице чита се на надгробној плочи у порти прилипачке цркве, у Драгачеву: „Овде почива благословени раб божји Спасое Јаковљевић, бивши житељ прилипачки, доцније прозвани Добро чрез тога што се на више места показивао у биткама пратив Турака за отечество свое бранитељ, као на Засавици, на Делиграду итд.” Засавица је поменута и на крајпуташу, који више не постоји, у Горњим Бранетићима. На њему је била урезана ратничка секира и сажет запис: „Зде почиваеат раб божи Сава Жижовић. Погибе на Засавици 1813.”⁸⁸ Сава је био један од „голаћа” Зеке Буљубаше, па су зато бранетићке Жижовиће, по свом родоначелнику, у прошлости називали „Голаћима”.

Имена погинулих устаника помињана су и на споменицима њихових синова. Синови су се са својих споменика, ради себе, хвалили и својим храбрим,

88 Податке о „бившем” крајпуташу у Горњим Бранетићима и о запису на њему дао ми је Десимир Жижовић Буин, потомах „голаћа” Саве Жижовића.

погинулим очевима. Наглашавали су да су пореклом од родољубивих, одважних људи. Тако се судбине тих ратника, без сопствених споменика огласише на туђим споменицима-надгробницима својих најближих потомака. За кнеза Ристивоја из Миросаљца каже се, на биљегу његовог сина Јована, да је „кнезовао целом наиом пожешком за владе турске, а погинуо па Радаљево борећи се са Скопљак-пашом Карађорђевог рата 1806. г.” На синовљевом споменику урезана је и судбина већ поменутог, на крајпуташу у Марковици, Милосава Јаћимовића из Пухова, „погинувшег на Ужицу борећи се као војник противу Турака при владенију књаза Милоша Обреновића м. августа 1815. г.”

Очевима ратницима синови су се, са поносом, одуживали. Побадали су им витешке каменове у траву првих гробаља и клесарима накривали да им баба „крабрим” ратником именују. А ако се, случајно, погодило да је устаников син био клесар, онда су се ређали записи топлији, оригиналнији, непоновљивији. Нађоше се два споменика које синови-каменоресци подигоше очевима-устаницима. И оба изузетна. Најчувенији драгачевски и српски клесар Радосав Чикириз придаде оцу-војнику непоновљив епитет „итар”. Тај епитет не уреза ниједном другом саборцу свога оца. „Овде је укопато тело раба божиег Сретена Радовано: Крсмано: иначе Чикириза из Ртију, бившег војника итрог у оно време рата Кара Ђорђевог” - у живички пешчар уреза, из „почитанија”, син Радосав „који је све ова писао и градио своим рукама”. Други драгачевски клесар, Дмитар Ђорђевић, огласи се стихом. Он седам очевих рана у боју на Чачку доживе као последње рајине ране и као свануће свога народа. И створи бисер-епитаф, поносни победни катрен. Он „помјану” оца Ђорђа у опором јеличком љутику и остави ведру успомену на „покислу” Таја-пашину силу:

*„Када је на Чачку народна слава синула
и Србија са себе ланац скинула
и Тајайашина сила љокисла
и Србија Турке љојисла,
тада је љокојни Ђорђе дојлао
о љурски љушака 7 рана.”*

Устаници и догађаји из тог јуначког доба дуго су живели у предањима потомака који су са поштовањем причали о тим светлим временима. О томе сведоче споменици који су подизани устаницима чак и после сто и више година. Један такав споменик подигли су устаникови унуци и прауници 1911. године и на њему исписали читаву малу историју: „Овде почива раб божи Петар Јоксимо-вић, житељ села Горачића, који је ратовао са Карађорђем у првом устанку 1804. г. и у свима ратовима учествовао све до 1813. г. када је Србија од Турака пропала, а он је из шанца на Делиграду на близу Алексинца из шанца искочио и кроз турски ланац пробио те се опет спасио па је 1815. г. са Милошем Обреновићем

и осталим војводама на Чачку Турке надбили и узпут терајући много Турака до Белице потукао и доста оружја од Турака заробио, које и данас стоји.” Други споменик, тек 1932. подигао је праунук Милојко прадеди Гаврилу. На Губеревачком гробљу се чита: „Овде почива Гаврило Д. Ракићевић из Губеревца, борац у I и II устанку на Турке за време Карађорђа и Милоша, а од 1804-1815. Одликован у боју на Ужицу и Љубићу. Рођен 1760. + 1846. Слава му!”

Осим споменика устаницима, наиђе се и на понеки биљег њиховим непосредним предводницима, буљубашама. У порти гучке цркве је споменик са записом: „1838. Петар Јахимовић, буљубаша био за Карађорђа 12 г.” Драгачевски буљубаша Петар био је родом из Виче, одакле му је споменик и пренет у Гучу. И буљубаша Димитар Вировац, отац капетана Милована Недељковића, предводио је драгачевске устанике у бојевима. На витком крајпуташу у Кривачи син је оцу оставио успомену: „Капетан Милован Недељковић биљег овај удари оцу свому Дмитру буљубаши из села Вирова, који је за веру и отечество от Скопљака Сулејман пашине војске на битки радаљевској јуначки борећи се погинуо 1806. мр. 27.” Устаницима из закабларских села командовао је буљубаша Радивоје Каранац из Врнчана. На крсташу од кабларског љутика, на Кандића гробљу, записано је о њему: „1845. г. Овде почива раб божји Радивое Каранца из Врнчана, бившиј буљубаша за Карађорђа 12 год. Кметово је 12 г. послие за к. Милоша, који поживи 85 л. и умрије 19. ноембра.”

Буљубаши и хајдуку Грому Милосављевићу подигли су захвални Моравичани спомен-чесму у Опаљенику после 124 године од његовог јуначког подвига. Прозно-поетски текст на споменику романтично је интониран, са хиперболом и сликом народног епског певача. „Овај споменик показује дело на вису Ћави одакле Громо 1813. г. јуначки погуби турску најезду од 2.000 војске и барјактара који беху Ивањици пошли Српство робит, но даље не прошли. Многе Громо Турке Колашине за свагда са земљом састави да не дођу тамо ни да кажу шта би с њима амо.”

На посрнулом пешчару у Липници, у подножју Јелице, једва се читају истрошена и маховином оједена слова о једном Карађорђевог бињбаша.⁸⁹ Док су буљубаше командовале пешацима, бињбаше су биле предводници устаничким коњаницима, који су јахачки јуришали на Турке. Кратак натпис о коњичком Вождовом „командиру” казује: „Стефан Алексић, жител. липнички, бившиј бињбаша при владенију Карађорђија, поживи 36 г., а умре 12. септ. 1820. год.”

На гробљу у Рођевићима, под Јелицом, наиђосмо и на помен устаника-барјактара. На већ од дугог трајања пропртилом студеничком крсташу још

⁸⁹ Занимљиво је да реч бињбаша не постоји ни у Вуковом *Рјечнику* ни у Шкаљићевој *Речнику џурци-зама*, а не помињу је нигде ни историчарн првог устанка. Отуда је надгробник са поменом ове речи посебно драгоцен.

се разговетно чита: „Овде почива Марко Рођевац који је био барјактар при владенију господара Ђорђа. Живи 40 го. Умре на 1816.”

Устаницима Другог устанка који су доживели прославу његове педесетогодшњице 1865. године и који су после светковине у Топчидеру добили од кнеза Михаила ордене обично на споменицима пише да су за ратне заслуге награђени „отличјима” Таковским крстом или сребрном медаљом. Мијаило Божовић „за те заслуге добио је од кнез Михаила отличие златни крст” (лично му га уручио кнез Михаило на прослави у Топчидеру), а Стефан Стојић „као признат бијаше и покојном књазу Михаилу кога награди меделом сребрном на којој пише признателност старцу Стефану”. Миливоје Јовановић из Дучаловића „за војничке врлине одликован је Таковским крстом под владом књаза Михаила Обреновића”. Једном је, ради веродостојнијег доказа о заслуги и свечанијег

тона казивања, на споменик преписан читав текст дипломе која се добијала уз Таковски крст. На надгробнику Ристу Јовичићу из Граба уписано је:

„Микаил М. Обреновић III по милости божјој и вољи народној књаз србски Ристу Јовичићу из села Граба у окружију чачанском уважавајући заслуге кое сте ви учинили Срби 1815. године учествовавши у рату за ослобађењ отечества под предводителством мога оца блаженопочившег књаза Милоша подарили смо вас за знак отликовања Крст таковски кои ћете о тробојној пајантлики на прсима с деве стране носити. У Београду 23. маја 1865. г.”

На споменицима устаника готово увек се помињу два највећа устаника - Карађорђе и Милош. Међутим, имена осталих устаничких старешина и главара су прећутана. Једино се једном помену Милан Обреновић, војвода руднички. Видесмо да је на крајпуташу у Ариљу написано да је Јанко Симовић погинуо „при

Сл. 36. Крајпуташ Николе Андрића који погинуо у борби са Турцима 1912. (Трепча)

војводству Милана Обреновића”. Остале војводе и мегданције, које су предводиле устанике из својих нахија и кнежина, огласише се са сопствених споменика. Једанаест их је који још трају на надгробним камењу. У манастиру Вујну, у Прислоници, су кости Лазара Мутапа, „србскога војводе храбрага”. У Цветкама почива Јован Курсула, „војвода који је крабри војник био” и кога донеше „рањена з Делиграда”. У Мојсињу је Рака Левајац који „во време II војна био је војвода”. Надгробна плоча код ариљске цркве скрива кости Јована Мићића, поглавара ужичке нахије, који је био „за време рата као војсковођа”. У Дражиновићима је биљег Јована Демира, „најпре војводе господара вожда србског Карађорђа”, а у Равнима Мијаилу Радовићу, „војводи златиборском за ослобођење”. На споменику фамилије Рашковић из Штиткова, у Катићима, остала је успомена на „кнеза Максима који је био војвода при Карађорђу”, а у Гучи почива Прота Гучанин, „крабриј воени комендант драгачевскиј и великиј родољубац”. Војводе којима не постоје споменици уписани су на надгробнике својих синова. На надгробној плочи код краљевачке цркве уписан је Ранко Молеровић, „син Петра Молера, бившег војводе србског”, а на пешчару у Горачићима Богосав Петковић, „син бившег војводе Новака”.

Занимљиво је да се готова ни на једном споменику не помињу ни реч устанак, ни устаник! Устаничка раја и њено потомство оба су устанка називали искључиво ратовима, а устанике војницима. Зато у надгробним записима срећемо само податке да се учествовало у ратовима и гинуло за време Карађорђевог и Милошевог рата. Ратом су се, осим устанака у целини, називале и поједине устаничке битке. Тако ће се за једног устаника рећи да је „у свима ратовима учествовао све до 1813. г.”, за другога да је задобио ране „у великим ратовима”, за трећег да је „уз ратове” кнеза Милоша био први итд. На свега једном споменику ће се први устанак назвати Карађорђева крајина, а други - Друга војна. За устанике се готово увек каже „крабри војник”, а тек понекад и „крабри Србин”. Ови подаци јасно говоре да су изрази устанак и устаник производ учених историчара, а не народа, и да су они у ширу употребу ушли тек касније, из историјских списа и уџбеника. Зато се на споменицима подигнутим тек у 20. веку могу јавити, и то ретко, подаци да је ратник ратовао „у првом устанку” или да је био борац „у I и II устанку”.

Записи о ратницима и биткама из Карађорђевог и Милошевог „вакта” представљају прве правоважне историјске записе земљоделске. Они су веродостојна летописна истина о времену о коме говоре, али се у њима, због несвесних емотивних и „хвалисавих” разлога јављају и извесне мање грешке учињене најчешће ненамерно. Писани по наруџбини неуких синова и унука, а често и преко педесет и више година после догађаја, они највише греше у одређивању времена историјских збивања. Вичанину Петру Јахимовићу и Врнчанцу Радивоју Каранцу на камен је уписано да су били дванаест година буљубаше под Карађорђем,

што је немогуће, јер су то могли да буду највише десет година. (Сем ако се у време „за Карађорђа” не рачуна и период од угушења Првог до подизања Другог устанка) Време трајања Првог устанка убележено је погрешно на споменику поменутог Мићића из Чајетине. По том запису и почетак и крај устанка померени су унапред за по годину дана. Нетачно је одређено и време Карађорђевог похода на Сјеницу у запису који каже да је то било 1813. године. И време појединих битака није тачно датирано. Тако се битка на Вилловима по једном запису одиграла 1805, а по другом 1815. године!

А тачно је да је до сукоба на Вилловима дошло 1809. године, приликом Карађорђевог продора у Санцак. Стефану Стојићу из Ариља, виде смо, отац је погинуо на Таламбасу, а стриц на Радаљеву. Стефан је знао да памћење вара, па је клесару наредио да напише да је битка на Таламбасу била „одприлике 1807”, а на Радаљеву „одприлике 1804”. Стефан је у оба случаја „поранио” за две године. Сукоб на Таламбасу био је 1809, а на Радаљеву 1806. И бој на Чачку, у Другом устанку, такође је, у једном запису, погрешно датираним годином 1816.

И поред временских грешака, ови записи имају велику историјску вредност јер су убележили многе непознате ратнике из Првог устанка, чија имена нису нигде у историји забележена, и ратнике из Другог устанка од којих знатан број „заборавом” кнез-Михаилове администрације, нехатом или неспоразумом, није унет у Списак устаника из 1815. године. А тих заборављених „који су први са књазом Милошем учињени устанак започели” највише је било баш из Западне Србије. Ови би записи зато могли да послуже као једини поуздан извор за какву-такву допуну поменутог списка и за нова сазнања о неким мање познатим личностима и тренуцима из локалне историје.

Сл. 37. Крајпуташ Тихомира Јовичића, погинулог на Дренку 1913. (Граб)

Сеоски клесари су са побожним поштовањем урезивали у камен имена устаника и њихових великих вођа и тако сачували историјску успомену на судбоносне тренутке из времена када су наши преци своје доживљаје и судбине везивали за Карађорђа и Милоша, а догађаје и време мерили првим биткама против Османлија. Првим наученим словима сељак је славио оне који су јунаковањем свитање једном народу за свагда доносили. Ови „неуки” урези у камен отргли су од заборава многе јунаке и исправили неправду „учене” историје која се о њих оглушила. Јер за многе личности и збивања за време устанака сазнадосмо по први пут из потамнелих, посрнутих и тешко читљивих земљоделских каменних надгробних књига. Урезивани превуковским правописом, са старинским „славеносербским” стилем и лирском родољубивом поруком, записи са сеоских гробишта окаменише мирис старог јуначког земана и храброст устаника који још увек упорно, на камену, војују против душманског насртаја лишаја и маховине.

Од завршетка таковског устанка Србија је следећих шездесет година била мирна. До српско-турског рата 1876. она је имала само мирнодопске војнике. Додуше, револуционарна 1848. замало да је увуче у нове сукобе. Приличан број добровољаца прешао је преко Саве и Дунава да у панонским равницама витештво своје осведочи. Они, по жељи и упливисању Илије Гарашанина, пређоше у Јужну Угарску да тамо, под заставом „полковника и коловође” српских добровољаца Стевана Книћанина, помогну војвођанским Србима. Доста „самовољаца” је било из ужичког округа, посебно из моравичког среза, чији је добровољачки батаљон, по некима, бројао и преко 300 људи. Они су се тукли код Беле Цркве и Томашевца, али су нарочито гинули код Сегедина. Четири споменика сачувала су успомену на то време „пролећа Европе”. У Вионици, на надгробнику од радочелског мрамора, поменут је Аксентије Раичевић „кои је и у маџарском рату бијо”. У Ариљу, на крајпуташу поред Рзава, уписано је: „Стефан Стоић, крабри војник и барјактар ужичког окружија, кои се бори с Маџарима 1847! г. за слободу и славу србског народа и задоби рану у десну ногу на битки у Сегедину и са миздраком бранећи се с пребиеном ногом кући дође.” Овај споменик је подигао Стефан сам себи, али о овом самовољцу и родбина је оставила трага на надгробном знаку у суседном селу Вранама; „Он бијаше свакад готов поћи гди се ради за ослобођење Србије, као оде у маџарски рат као барјактар ужич. наие, гди беше тешко рањен, али опет барјак сачува од непријатеља.” Лошије судбине био је Стефан Томић из Ојковице. Он се није вратио из панонске војне са својим имењаким и саборцем из Врана, већ је оставио кости „на Сегедину”. Браћа га поменуше на крајпуташу у Дубрави: „Овај билег показуе краброг војника Стефана Томића из села Ојковице кои је био љубител вере и закона и за славу и слободу србског народа, браће свое, срцом и душом својом жртвовао и јуначки борећи се на битки с Маџарима на Сегедину погинуо ја. 1848. г.” Стеван се жртвовао „срцом и душом”, а у војничкој заклетви из 1839. године пише да је војник дужан отечеству „душом и срдцем

предан бити”. Није ли на крајпуташ ратника са Сегедина баш урезан део заклетве којој је самовољац из Ојковице остао веран.

За шест безратних деценија сеоска гробља нису престајала да помињу и славе војнике. Јер за то време умирали су мирнодопски војници који су служили отечество код једног од четири српска кнеза. Умирали су војници Милошеви, Александрови, Михаилови и Миланови. Војници „гарнизоније”, катане, „пионери” стајаће војске, па су споменици ишарани именима кнежева. Умре млад војник, па се с поносом нагласи код кога је кнеза служио. Пошто своју храброст нису имали где да докажу, ови војници не заслужише епитет *храбар*. Клесари га изоставише, али га надокнадише податком да су ти војници поштено, верно и усрдно служили „отечество и кнеза”. Само се у једном запису сачувала успомена на војника кнеза Михаила који се тукао у оружаном сукобу када су Турци

Сл. 38. Споменик Радоја Мирковића који је као војник умро у Призрену 1913. (Коштунићи)

1862. године артиљеријом бомбардовали Београд. Са споменика у Добродолском гробљу војник дозива: „Љубезна браћо, прочитајте овај камен, стоећи билег мој! Ја сам Мијат Драгачевац, војник србског кнеза Михаила. Био сам у битки београдској 1862. год. Јуначки сам у битки воево. Ту је мени добра срећа била. Ту је мени живот о...” Слова се даље не распознају јер их је време окрунило, али се сазнаје да храбри Мијат није погинуо у сукобу са турским низамима, већ да је умро крајем исте године.

Записа о ратницима првог српско-турског рата је доста. У овом осмомесечном рату вођено је више битака готово дуж целе српско-турске границе. На јаворском ратишту тукло се на Калипољу, Кладници, Погледу, Чемерници и Јанковом врху, а на алексиначко-нишком фронту гинуло се на Шуматовцу, Шиљевоцу, Адровцу и Винику. Осим на овим бојиштима гинуло се и у сукобима „код Пазара”.

У појединим записима, којих је врло мало, казује се да се неко борио и погинуо „на граници “ („Погибе на граници у рату са Турцима а у 1876. г.”).

У другима се бележи да се гинуло од турске пушке („Погибе од турске пушке у српско-турском рату 1876. г.“). На ком бојишту, у коме месту, ког датума - не зна се.

За ратнике на јаворском пределу каже се, понекад, да су погинули „јаворског рата“, али се најчешће наводи место борбе и погибије. Гинуло се и на самом Јавору, па зато записи да неко погибе „у боју на Јавору“ или само „на Јавору“. Петар Продановић из Богданице погинуо је „бранећи отаџбину на Јавору као коњеник“, а Милан Ерић из Пријановића био је четовођа и борац „на Јавору“.

На Калипољу је изгинуло много војника. Мита Петровић је забележио: „Калипоље беше покривено лешевима погинулих војника као расејано стадо мирних оваца.“⁹⁰ Записа о калипољској бици је прилично. На споменицима су уписане реченице: „Погинуо јаворског рата 1876. год. на Калипољу“; „Погибе борећи се с Турцима у Калипољу 24. јуна 1876. г.“; „Погинуо у српско-турском рату на Калипољу“ и сл. На споменику у порти ариљске цркве одата је „чес“ калипољском ратнику: „У славу и чес Срб-јунаку Живану Милошевићу, бив. командиру I-ве кл. батал. ариљског, који храбро борећи се против Турака погину 24ог јуна 1876. г. у бојној лини у Калипољу.“ На крсташу у равањском гробљу је запис: „Јеремија В. Јовић из Равни, војник I кл. народње војске, јуначки борећи се за славу и слободу златну с Турцима погину на Калипољу на Ивањдан 1876. г.“

Истог дана кад и на Калипољу гинуло се и на Кладници. Кладница је село на чијој се западној граници налази Калипоље, па се на њој гинуло у саставу калипољске битке. Никола Поњавић из Бруснице и Иван Јелић из Шарана крв пролише „за славу и слободу србску на Кладници, јаворској граници“.

И Чемерница се почесто помиње. На њој остави кости Панто Ђорђевић из Бањице, четовођа прве класе трнавског баталиона. Он је „под владом књаза Милана М. Обреновића III у првом рату српском турском на Чемерници код Јавора крабро борећи се са Турцима за слободу и независност србску погинуо 12. августа 1876. г.“ На Чемерничком брду положио је живот и Јеврем Вукосављевић из Блазнаве, коме поштоваоци његовог јунаштва подигоше споменик на чачанском гробљу. У епитафу се казује: „Јеврем Вукосављевић из Блазнаве, капетан, командант ариљског баталиона ужичке бриг. I класе, служио 11 год. у руској војсци и на оглас рата турског дотрчао у помоћ својој домовини. Храбро се борио 2. и 26. јула на Јавору и у тродневној крвавој борби на Чемерници погинуо 23. августа 1876. г. Издану на рукама храброг мајора Илића.“ Истог дана „на Чемерници у борби ... за слободу и независност отаџбине и своје браће Срба“ погинуо је и Витор Топаловић из Богојевића.

Да је неко погинуо на Погледу записа је прилично, јер у овом јаворском селу наши војници су се четири пута сукобљавали са турским низаимима. Мирко

90 Мита Петровић: *Рајне белешке*, Чачак, 1955, 51.

Ћумуровић из Краварице је погинуо „у борби на Погледу под Јавором 23. јула 1876. г. као војник драгачевског батаљона”. На пет-шест споменика помену се и Јанков врх. Игњат Никшић из Миоковаца је „јуначки борећи се с Турцима на Јанковом врху за христијанску веру погинуо 29. јулија 1876. г. код Јавора при владениу књаза Милана М. Обреновића”. Гинуло се и на Васиљевићима, Стјенику, Брњици и Сјеничком пољу. Зато на споменицима овакви записи: „Погибе на Васиљевићима поред Јавора од турске пушке”; „Погибе на бојном пољу Васиљивићи”; „Рањен од Турака проклети на Стјенику 1876. год”; „На Брњици ранио се од Турака 1876.”; „Рањен 22. јула на борби у Сјеничком пољу” и сл. А свима који изгибоше на јаворском делу фронта, борећи се против низамских табора Мехмед-паше и Дервиш-паше, потомство је подигло бели мермерни споменик на врху Јавора са записом: „Изгинулим борцима на Јавору и Калипољу са јаворским јунаком мајором Мих. Илићем у ратовима за независност Србије 1876. и 1877. год.”

На јужноморавском делу ратишта, према Алексинцу и Нишу, најчешће се помиње Адровац, на коме се гинуло 20. августа 1876. године. На споменику код цветачке цркве уписано је име жртве са Адровца: „Љубомир Чоловић из Цветака у рату српском против Турске за ослобођење Словена погинуо је у селу Адровцу 20. августа 1876. год.” Григорије Павловић из Рожаца „би војник у пјехоти I кл. Поживи 28 г. Погину од Турака у Адровцу према Делиграду 20. августа 1876. г.” Мртав Григорије дозива, у кликтавом десетерцу, са крајпуташа, у јуриш: „Напред, браћо, побегоше Турци, да их живе у руке ватамо!” Запис помену и Стевана Бисенића из Опланића „кои је заробљен на Адровцу 20. августа 1876. год: коег у великој ватри и проливајући крв борећи се са непријателом за свое отечество и слободу ние ктео оступит докле га велика сила турска опколила и уватила. “ Да је неко погинуо на Шуматовцу нађосмо само један запис. На крајпуташу у Рошцима стоји: „Овај б. показује краброг војника прве класе Коста Ђуновац, села Рожаца, кои поживи 22 г., а погинуо на бојном пољу Шуматовцу 20. септебр. 1876. г. борећи се са Турцима.” У шуматовачкој победној бици је мало погинуло наших ратника, а мало их је и учествовало у њој из Западне Србије. Па и Ђуновац их Рожаца није погинуо у главном шуматовачком окршају, већ читавих четрдесет дана после њега! Да се гинуло на Шиљеговцу уписано је на неколико споменика. Туричанин Василије Јанковић, каплар „народње војске, поживи 32 год., а на Шиљеговцу 7. октомбра 1876. год. за отечество бранећи се од Турака тешки је рана допао, а умро је у чачанској болници 21. октомбра 1876. г.” Лука Коџопеља из Лука је „за славу и слободу своје браће Срба борећи се против Турака погинуо у битци на Шиљеговцу округа алексиначког 15. септ. 1876. г.”. Алексинац, Виник, Горица и Кревет изузетно се ретко помињу. Штабни војник рудничке бригаде Лука Пештерац из Пријевора је „у рату против Турака на Алексинцу погинуо 22. септембра 1876. год. за владе књаза Милана Обреновића”. На споменику у Трбушанима пише: „Овај споменик подсећа сваког Србина и његову породицу

кад Мирко Трифуновић погибе јуначки на мегдану борећи се у рату с Турцима... на Винуку код Ниша 27. децембра 1876. године." Проко Стевановић из Миоковаца погинуо је „борећи се с Турцима на Горици код Ниша за христијанску веру”, а један војник из Вранића „погибе на Кревету 1876. год.”

У једном запису је остала изузетна успомена на одлазак у Први српско-турски рат. Отац полази у бој и поздравља се са породицом. Дирљива слика растанка са децом: „Деца се сажалише, почеше плакати, а он им каза: немојте плакати, оде тајо у Чачак да вам купим сомун.” (Миоковци) Тајо је отишао, а његова деца, у Миоковцима, осташе жељна и оца и сомуна.

Записи о Другом српско-турском рату ређе се јављају, јер овај рат није трајао ни пуна два месеца. У њему се гинуло последњег месеца 1877. и првог 1878. године. Споменици памте битке на Самокову, Соколовици и Врању. На Самокову, шумовитом гребену код Куршумлије, водиле су се очајне борбе. На овој „српској Плевни” остали су многи ратници. На споменику у Мрсаћу уписано је: „На Самокову код Куршумлије лежи Петроније... Погибе за храброс 20. децем. 1877. г.” Гинуло се на снегу Самокова у последњој трећини децембра, па на неколико споменика осташе подаци да су ратници изгинули „уочи Божића” или „на Божић”. Запис на Ртарском гробљу сведочи да су Турци уочи Божића по други пут преотимали Куршумлију. „Филип (Недовић), војник трнавског батаљона, погинуо је у истом рату на Самокову кад су Турци и по други пут отимали Куршумлију увочи Божића 1877. г.” На снегу Самокова неки оставише кржаве трагове и 20. јануара 1878. године.

За ратнике који се тучоше у борби на Соколовици, брду код Новог Пазара, каже се да кости оставише „на Соколовици”, „у битки на Соколовици” или „на Соколовици код Пазара”. У овој бици гинуло се првог јануара. Уместо Соколовице на неким споменицима је само уписано „код Пазара” или „у битци код Пазара”.

Борбе око Врања, и у њему, убележене су само тако што се каже да је неки војник погинуо или рањен „код Врање” или „у Врањи”. Тих записа је нешто мање. Један Миоковчанин је погинуо „на мегдану у 27. г. борећи се са Турцима у Златокопу код Врање 21. јануара 1878. г.”

За неке ратнике је убележено да су се борили у оба рата. Јован Комадина из Лисе „у српско-турском рату год. 1876. у кланцима јаворски позиција на опште задовољство јуначки се борио и 1878. г. у бившој старој а сада новој Србији такође за ослобођење и независност миле своје домовине Србије у званом месту Прокупљу 14. јануара 1878. год. му живот у рату окончачо”. Извесни су за учешће у оба рата добили од кнеза Милана одликовања. У запису на Пријеворском гробљу каже се: „Овде почивају земни остатци господин командира II класе II баталијона рудничке бригаде Јакова Петронијевића из Пријевора кои је у рату 1876, 77. и 78. године са Турцима храбро борећи се за веру и отачество српско (погинуо).

Његово величанство књаз Милан М. Обреновић благоволео је даровати га сребрном колајном и златном и сребрном медалом.” И Радован Чикириз из Ртију добио је орден. „Радован је био у оба два турска рата одликован као двадесник дипломом и медељом у 1876. и 7. и 8. год.” Војник Владимир Шушић из Липнице „обдарен је сребрном медељом, које му декрет тврди”.

На једном споменику је уписан резултат српско-турских ратова. Љубисав Недовић из Ртара „у рату против Турака за веру и отечество храбро се борио кад је књаз Милан Обреновић објавио Турској рат 1876. г. па док је добио независност, краљевство и четири округа земље: нишки, пиротски, врањски и топлички”. Каменорезац је знао за шта се Љубисав борио, па је речима историчара казао исход те борбе, али је погрешно датирао време Милановог краљевства, које је дошло тек после четири године по свршетку рата. Запис је писан четврт века после Берлинског конгреса, па су се историјске чињенице помешале у памћењу састављача епитафа.

Надгробни записи о оба српско-турска рата прославили су ратнике прве и друге класе који су острагушама и предњачама покушали да потисну турске аскере и низаме из Санџака и алексиначког Поморавља и тако реше питање „источне кризе”. Пибодовачама, гриновачама, снидеровачама и понеком каписларом и кремењачом, уз помоћ ретких топова шестофунташа и дванаестофунташа, српски батаљони, бригаде и ескадрони тукли су се против турских многобројнијих и наоружанијих табора. Друга класа је војевала у дугачким кошуљама белачама, као у доба Карађорђа и Милоша. Много се изгубе од танади низамских, али ниједна смрт, у записима, не беше узалудна. Са заносном романтиком и светим родољубљем гинули су обични војници, двадесници, четовође и капетани без имало сумње у вредност таквог гињења. Записи им одаше пуно признање. На споменику једног ратника из ових ратова као да је одата почаст свим његовим саборцима: „Ти си крв своју пролио и живот изгубио за српску свету ствар. Слава теби, јуначе!” (Цветке)

Само седам година било је у Србији мира после Другог српско-турског рата. Краљ Милан је објавио 1885. рат Бугарској и упао са војском у бугарску земљу. Овај неуспео и изгубљени рат, који је радикалски трибун Ранко Тајсић назвао „страховитом ругобом”, примљен је у народу без одушевљења. Зато је и оставио немилу успомену на надгробним каменовима. Родбина изгинулих ратника и каменоресци су схватили да је ово био непромишљен и неправедан рат, па су га тешка срца примили. Длето каменорезаца потамне и обезречи, као да је ћутањем осућивало овај неозбиљно изведен освајачки поход у туђу земљу. И заиста, ово је први рат чије ратнике клесари не благосиљаше. Они само узалудне жртве ожалише немајући речи да оправдају њихову смрт. Без поноса су епитафи изгинулим ратницима сливничког рата. Без домољубивог дозива

и поклича, без података да се жртвовало за отаџбину. Ретко се где убележи да је војник погинуо за слободу и „отачество” - како се то чини на споменицима из српско-турских ратова. Епитаф се овде свео на шкрту, мртву реченицу, тек да се о ратника не огреши. Случајност је ако се наиђе на понеки податак да је ратник погинуо „за славу и отачество” или „бранећи србску отаџбину”. Неке клесаре је завела инерција записа из претходних, српско-турских ратова. Овај се рат у записима помиње као „бугарски”. Каже се да је војник погинуо „бугарског рата 1885”. За једног Креманца се вели да је издржао рат „са бугарском кнежевином”. Браћа Радиша и Анђељко Смиљанићи из Љубиша казују како су се краљу Милану одазвали и отишли у овај рат. „На позив краља остависмо оца и матер саморане, одосмо у рат у земљу Бугарску против Бугара.” Одоше и Сливница их мртве прими.

Најчешћи су записи у којима се казује да је неко погинуо на Сливници. Записи су без изузетка у прози и готово се сви састоје из штуре реченице: „Погибе на Сливници борећи се са Бугарима.” Овој реченици се само понекад придода датум. А он се најчешће креће од 3. до 7. новембра. На неколико споменика поменут је и Драгоман. Петроније Даниловић из Пријевора је „против Бугара на Драгоману погинуо 3. новембра 1885. г., а при влади краља Милана I у Србији”. Истог дана погибе и Илија Белошевић, сталнокадровац из Рожаца. Он је „у рату против Бугара храбро борећи се на Врбчи погинуо”. После пет дана „погибе на Врпчи” и Трифун Крсмановић из Срезејеваца. У једном запису као место погибије поменути су Владисавци. Јанко Павловић из Богданице оставио је кости „у србско-бугарском рату на Владисавцима”. Нађе се и један дистих о овом рату. Милић Ђурић из Биоске „кад се с Бугарима рат водио тешки, на бојноме пољу погибе витешки”.

Споменици мирнодопским војницима су незанимљиви, јер војник више није био ретка појава. Већ 1883. укинута је народна војска, а уведена општа служба у сталном кадру, па је војник постајао скоро сваки здрав и отресит младић. Карактеристично је да се готово ни на једном споменику ових војника не убележи име ни краља Александра ни краља Петра! Да ли само зато што се сељак ослободио ауторитативне потчињености према челницима нације па краљеве више није обожавао и није их сматрао тако важним и неопходним да би се њиховим именима на надгробницама поносио? Знамо како је човек из народа имао некритичан и готово патетичан став према идеализованим очинским фигурама Карађорђа и Милоша, па и према владарима иза њих, па се утркивао да им се, са осећањем ниже вредности, подреди, а њихова имена, кад год му се прилика указала, у надгробнике уреже. А сад, одједном, краљева нема! Обреновића краљ је, додуше, био омрзнут у народу па му се име, стога, могло избегавати, али је краљ Петар I био врло омиљен српски владар.

За мирних двадесет седам година од Сливнице до Куманова појавила се посебна врста ратника. Било је то време појачаног сучељавања српских и бугарских интереса у Старој Србији и Македонији, које у првој деценији овог века доведе до отворених оружаных сукоба. Из Србије су се појављивали добровољци који су одлазили преко границе да путем четничких герилских акција буду противтежа бугарским комитским четата и да својом појавом развијају противтурско и противбугарско расположење код српског и македонског живља. Ти добровољци, наоружани мартинкама и манлихеркама, сукобљавали су се са турским низамима и редифима и живот на македонској земљи остављали. Крвави су сукоби били на Четирцу, Табановцу, Челопеку, Петраљици, Бељаковцу, Великој Хочи, Бабуни: у неким од њих сви су четници изгинули. Помени ових четника на споменицима су доста ретки. Из записа на чајетинском гробљу сазнаје се да је Илија Мићић био „четник у 1905. год.". Драгоје Дилпарић из Буковика умро је 1912. године као „крабри кумановски четник". Особен је епитаф на споменику „усташи" Веселину Веселиновићу из Жевице код Чачка, Он „поживе 30. г. у Србији. После оде у српску чету усташа и у борби са турском војском у Старој Србији на Табановцу 14. марта 1905. погине борећи се за српско име и слободу и заштићивајући Србе од Турака и бугарских чета у Старој Србији и Македонији". Споменик понеком четнику може се наћи још у Санцаку, у коме су се све до 1912. године ретки појединци одметали у шуме да би штитили од Турака своје саплеменике. Видесмо у „Досељеницима" да је Миливоје Тубић из Лопижа „као четник бранио од Турака овај крај".

О балканским ратовима постоје разноврсни и врло занимљиви записи. О првом рату има их нарочито много. На надгробницима овај се рат назива: балкански, турски, српско-турски и рат против Турака. На неким од њих забележено је само да је ратник учествовао у овом рату не помињући при том у којим биткама. Такви записи налазе се обично на споменицима преживелих ратника. Писани су већином по шаблону: „Участово је у балканском рату противу Турака у свим борбама."

Занимљивији су записи о ратницима који су изгинули на неком од ратишта овог рата. Поменута су скоро сва бојишта на којима су животи падали. Почело се гинути на Мердару, а завршило негде око Љум Куле и даље, у Албанији. Или, како се на једном ратничком споменику убележи, „од Преполца па до Јадранског мора". Први сукоб са турском војском био је код граничног села Мердара, где је српска војска прешла турску границу у жељи да продире према Косову. И прве жртве падоше. То нису били регуларни војници, већ четници Воје Танкосића који су пре објаве рата напали турске карауле. Ђорђе Матовић из Буковика „погинуо је код М(е)рдара борећи се јуначки против Турака у почетку рата 1912. год.". Ђорђе је био четник. Шубара, антерија, везене чарапе и опанци на његовој фигури, на

споменику, сведоче да није био припадник регуларних јединица. После Мердара ређају се бојишта: Куманово, Бакарно Гумно, Битољ, Љум Кула...

Сви ови записи су слични те их је довољно навести само неколико. Куманово и Младо Нагоричано се најчешће помињу. У Стублу, на споменику Миленка Матовића, уписан је тростих:

*„Куманово, бої ше не убијо,
у шебе сам љаву саїубијо.
У борби сам добар јунак био...”*

Борисав Ерић из Севојна „погину 11. октом. 1912. г. под Куманову на Младим Нагоричану у српско-турском рату у својој 26. г.” Бакарно Гумно помену се само два-три пута. Драгутин Савић из Шума „кои херојски боријо се против Турака на Бакарном Гумну за добро своје отаџбине изгуби свој млади живот у 25. год., где је и сахрањен 24ог октом. 1912. г.” Код Бакарног Гумна је смртно рањен Цветко Бојовић из Радаљева. Своју судбину Цветко је саопштио наивно, полупоетским ритмом: „Нисам умро од природне своје смрти, ни код куће моје, већ сам се боријо за сво време турског рата, ђе је многа сестра изгубила свог рођеног брата; страшна борба код Бакарног Гумна, у борби сам рањен туна; од опасне ране своје укратко ми време дође дан смрти моје.” У битољској бици остао је Радомир Луковић из Бедине Вароши. Он „после кумановске и прилепске борбе погине на освајању Битоља 9. новембра 1912. г., где је и сарањен у 28. години свог живота”. Почетком новембра неки ратници изгибоше у Албанији, „код Љум Куле”. Марко Ковачевић из Виче је „у борби на Журу код Љум Куле од непријатеља погинуо 3. новембра 1912. г. и тамо је сарањен”. Величко Симовић, поднаредник из Бањице, „борећи се у рату против Турака погинуо 4. новемб. 1912. г. између Љум Куле и Црне Реке бранећи отаџбину и веру српску”. Истог дана на Љум Кули погинуо је и Душан Божовић из Вранића, али не од турске већ од арбанашке пушке. Он „као јунак борећи се са дивљим Арнаутима погине на Љум Кули”.

Поразивши турску вардарску армију у Македонији, српски војници су половином децембра већ избијали на албанско приморје. Тамо је понеки погинуо а понеки подлегао ратним напорима. Са ратничких споменика читамо овакве записе: „Изашао са друговима на море, сломи турску царевину”; „Паде 16. децембра 1912. год. борећи се против Турака околине Јадран-мора”; „За отаџбину у Кроји остави младост у 26. год”; „Умро је 6. јануара 1913. год. у Тирани, на Јадранском мору, у својој 22. год. после победоносног похода преко албанских Алпа”.

Један ратник позива читатеље да се подсети историјског подухвата четири балканске државе да Турску потисну са Балкана и пушком реше Источно питање. На Ртарском гробљу камени дозив опомиње на историјски тренутак. „Ој Србине и Српкиње, миле сеје, сетите се 1912. год., кад заратише 4 краља против цара

турског зулумћара, те га потискоше са Балкана и отераше у Малу Азију. Ту сам бијо и ја као добар јунак, српски син Новица Крунић, тобџија 4. брске батерије.”

У многим записима о Првом балканском рату јавља се помен освећеног Косова. Готово трећина од свих ових записа указује да се Србија овим ратом осветила Турцима за косовски пораз из 1389. године. На споменицима се често чита да је ратник „осветио Косово”, да је био „осветник крвавог Косова” или да запис показује „храброг српског војника косовског осветника”. Уз помен да се борило за отаџбину и слободу готово се обавезно наглашавало да се извршио и чин освете. Та освета је умиривала крв погинулих и душу родбине. Оправдавала жртвоване животе. Записи о освећеном Косову казују колико је косовски мит живео у народној традицији динарског човека и колико га је званична Србија користила као средство за мобилизацију храбрости за рушење Отоманске царевине и ослобођење поробљеног народа. Завршетком Првог балканског рата косовски мит је изгубио своју објективно-историјску основу, па се и на сеоским надгробним каменовима из тог рата завршила његова вековна акциозна улога и мобилизаторска снага. Он је престао бити активна сила, јер је коначном победом над Турцима нестало националне друштвене напетости која је вековима пре тога била најјачи извор за потхрањивање његовог појачаног деловања. Ослобођењем Косова, дотадашња јака потреба народа да пројектује несвесне родољубиве сентименте у косовски мит преко ноћи се изгубила.

У понеким записима се романтично враћа у средњи век, век најсилнијег Немањића. У једном се са жаром помиње ослобођење „престолнице” цара Душана. Радован Царевић из Горачића „као осветник Косова пође да ослободи и град Призрен, престолницу силног Душана, али од тешких ратних напора пада у 23. год. свог живота за величину отаџбине у Призрену 3. новембра 1912. год.”

Записа о Другом балканском рату нешто је мање, јер је овај муњевити рат практично трајао само осам дана. Али у камену је забележено да је ово био страشان рат. Каже се обично да је неко погинуо „у бугарском тешком рату 1913.” или после „крваве борбе са Бугарима”. Борбе су се водиле на Брегалници, Штипу, Дренку, Власини, Кривој Паланци, Жежеву Пољу, Царевичину Вису, Чупином брду... Длето их све редом на каменове уреза. Нарочито Брегалницу, Дренак и Штип. Сви записи о овом рату се махом састоје из једне реченице типа: „Погибе од небраће Бугара на Дренку 17. јуна 1913.” или „Погибе пред Штипом у рату са проклетим Бугарима 1913. г.”

Новина „брегалничких” записа састоји се у томе што се у њима врло лоше оцењују Бугари. Са споменика избија нека неутажена мржња према Бугарима и жеља да се они како-тако наруже и „оклеветају”. По записима, Бугари су крволочна и проклета небраћа са душманском руком. Изгибоше наши ратници од „проклети Бугара”, „од крволочки Бугара”, „од неверни Бугара”, „од издајица Бугара”.

Борише се против „злогног Бугарина” и падоше „од бугарске душманске руке”, „од безобразне татар-бугарске расе”... Овако тешко се не оцрни ниједан непријатељ ни пре ни после брегалничког покоља. Ни петовековни угњетачи Турци, ни Аустро-Угари, ни Немци. Откуда то да се само према Бугарима до врхунца испољи „националистички патриотизам”, односно пренаглашавање негативних ставова према непријатељу? Да ли су потомци дивљих и необузданих Азијаца заиста били крволочни или су у бесомучној борби прса у прса морали да буду такви? Клесари их оптужише што нападоше мучки, потуљено, без објаве рата. Човек са села је, у складу са традиционалном народном етиком, оштро осуђивао мироломног непријатеља који је ненадано, без најаве и невитешки, ударао нож у леђа дојучерашњем савезнику према коме је имао пријатељске, уговорне обавезе. Занимљиво је да се ни у једном запису о сливничком поразу 1885. године, не оцрнише Бугари. Не говори ли то о објективности клесара? И о доказу да негативна мишљења према невластитим групама имају објективну основу. Кад Бугари нису били криви, нису ни ружени.

Записи о „бугарском” рату осенчени су тугом и срџбом и далеко су од оног родољубивог одушевљења које се јавља у записима о претходном, „турском” рату. Јер рат са Бугарима беше нежељен и, мада победан, однесе много жртава, неподвижених. По записима, ово је најнесрећнији и најтежи рат који је Србија водила. Обележен је као „несрећни рат с Бугарима”, као „тешки рат 1913”.

Постоје врло занимљиви записи који говоре о оба балканска рата на такав начин да се они могу схватити као један једини непрекидни сукоб, само против различитог непријатеља. Ратницима који се тукоше и са Турцима и са Бугарима клесари се одужише не штедећи речи. Као летописци задужени за чување историјских збитија, клесари су китили камене бокове надгробника опширним подацима. Као да су ишли у стопу за ратницима, запамтише им све ратне стазе од Мердара до Брегалнице и унесе их у гробљанске „дневнике”. Нека два најсвојственија записа ове врсте сами за себе казују о ратном вихору на Балкану.

1) „Учествовао је (Добросав Аксентијевић из Севојна) у српско-турском рату од 5. 11. 1912. године при заузећу Рујна, Куманова, Скопља, Велеса, Бабуне, Прилепа, Бакарног Гумна, Битоља и стигао до Лерина све у очајним борбама и сјајнима победама и осветио Косово. Но кад је безобразна татар-бугарска раса хтела да од Србије узме оно што није бугарско без објаве рата мучки напала је на српске предстраже и 17. 6. 1913. године исти Добросав погибе код Брегалнице у 26. години бранећи отаџбину, где је оставио свој јуначки спомен.”

2) „Овај споменик показује храброст пок. Драгутина Ј. Лазовића из Лознице... који је учествовао у српск. турском рагу 1912. г. Ослободише Косово равно и напред све одоше, Арнауте покорише, преко Албаније брдовите и кршевите претрпеше глад, жеђ, умор, док изађоше к мору Јадранском и туна положаје заузеше. Бавише

се по године дана у Драчу, Тирани, Кроји. Када је дошло наређење да се отуд крену за Србију славну, обишли су морем лађама Грчкој, кроз Солун прошли, у Скопље дошли и туне су одмор учинили. У то време стиже немил глас: ударише издајце Бугари на нас. Славно и јуначки борећи се с Бугарима до Дренка, брда каменита, и уз Дренак јуриш учинише, ту изгуби живот на мегдану 18. јула 1913. год. у младости 32 год. свог живота...”

У јесен 1913. дошло је до сукоба и са Арбанасима. Крајем септембра Арбанаси су пробали пограничне положаје код Дебра, заузели Дебар и Стругу и побили већи део бранилаца ових градића. Српски војници су преузели противнапад и угушили буну за неколико дана. Записи убележише овај арбанашки продор преко границе крстивши га као „арнаутску буну”. Они су знатно ређи, а сви су махом следећег типа: „Погибе од побуне Арнаута 8. септембра 1913. г. на Дебру”; „Погинуо 13. септембра 1913. на Васијату арнаутске буне”; „Погибе арнаутске буне 18. септ. 1913. г.”; „Погинуо је од Арнаута на Васијату у Албанији 15. октобра 1913.” и сл.

Грбови из балканских ратова се још нису ни побусали, а нови се рат са северозапада спусти на Србију. Први светски рат је почео на српској земљи. Записи о ратницима овог рата су неизбројни, више их је него о ратницима свих осталих ратова! Кад би се сви они скупили у једну књигу, она би морала да има неколико хиљада страна! Јер за четири и по године погинуло је по разним бојиштима толико војника колико их можда Србија није изгубила у свим ратовима од Карађорђа до регента Александра! И ређају се погибије од Цера до Солуна. Гинуло се и рањавало у „светском”, „европском” или „аустринском” рату.

Пођимо од позива у овај рат за спас отаџбине. Једне ратнике позва војна труба:

*„Труба свирну с бојне Дрине,
у бој зове: еј Србине!
Соко њрну из свој њнезда
и њведе два виџеза.”*

Трубу је послушао отац Драгачевац и са два сина отишао према Церу и Колубари да се више ниједан преко Јелице никад не врате. Друге позва „поклич отаџбине”:

*„Поклич отаџбине мене млада у бој њозва
да слободу браним од сѡрашних душмана:
Шваба и Маџара, ѡроклейѡх Буѡара.”*

И тако, на позив отаџбине, пође цела мушка Србија ка својим северозападним границама. Поздрављају се сељаци са родбином и замичу, са белим и шареним торбама, за сеоске пропланке. „Збогом, брате Младене, синовци и снахо Драга! Ја полазим у рат да их сузбијемо, непријатеље!” - тако се од своје породице

опростио Драгић Лазаревић из Крстаца и упутио у сусрет аустроугарским Поћореким корпусима и дивизијама.

Почетне године рата пали су први ратници на Церу и Колубари. Церска и Колубарска битка се, међутим, ни у једном запису не помињу под тим називом. Те називе битке су добиле само у историјско-ратничкој литератури, док су клесари једино означавали називе села и положаја у којима су ратници погинули, Записи о гињеницима ових битака, којих има готово на сваком гробљу, обично су једнообразни, кратки и без поетске димензије. Из њих се сазнаје само на ком се месту и ког датума жртвовало за одбрану отаџбине. На надгробним каменовима о Церској бици поменуше се Текериш, Причиновић, Гучево, Костајник и Мачков Камен. Наилазимо на записе да је неко, средином августа, погинуо „на положају Гучево у округу подрињском”, „у нападу на положају Мачков Камен”, „код цркве јаребичке”, „на Касанином граду”, „на Јагодњи више Крупња” итд. А домовину су тада бранили и старци. Милојко Вучковић из Заблаћа је погинуо као „војни обвезник последње одбране старца”. У неким записима помињу се и погибије на Шапцу. Један тобџија казује своју смрт:

*„Браћо драга и Српкиње миле,
јесте ли клејој рајта зајамтили?
Ја у рајту тобџија сам бијо,
на тоју сам нишанџија бијо
и из Шайца Швабу изјонијо.
Па шаг љадох усред љујој боја
ко и млоја српска браћа моја.”*

На Шапцу је пао и Милоје Цицовић из Душковаца „с оштрим мачем у десници ко Милош Обилић”.

На понеком камену указују се трагови и сремске офанзиве, која је уследила после победне битке на Церу. Ђорђе Јањић из Атенице, „војник 4ог аргилериског пука пољске каубице шум. дивизије кои борећи се за спас отаџбине своје контузова се од гранате непријатељске, положај Срем, кои се после разболе и дође кући... и умре од јаки болова 20. новембра 1914. год.” Срећу се записи и са поменом погибија у „босанској” офанзиви. Гинули су ратници Ужичке војске „на Вишеграду”, „на Малом Панасу, село Гостиље, у Босни”, „у Босни, код Караџина”, „на Хан-Песку у Босни”, „на положају Бабљаку у Босни”, „у Босни на Црном врху”...

Три месеца после Церске отпочела је Колубарска битка која се препознаје из записа у којима се, у другој половини новембра, помињу многа места од Београда до Гуче. Ту су Обреновац, Степојевац, Лазаревац, Прањани, Крстац... И опет се крварило „бранећи своју отаџбину од проклетог Швабе”, „борећи се против непријатеља - Аустрије”, „за одбрану своје домовине”, „у борби са Аустријанцима”. Гинуло се „на огранцима Космаја”, „у селу Дражевцу код Обреновца”, „на

Брестовику”, „на положају Шутци”, „на Руднику”, „на Маљену”, „на положају Годун-Шилковица”, „у борби на Волујаку”, „на Кондеру код Бајине Башче”, „на Вардишту” итд.

Година 1915. је у записима најтужнија. Србија, у самртном часу, губи слободу. Исцрпљену и десетковану од претходних ратова и битака, на њу бесомучно насрћу озлојеђени Немци, Аустријанци, Мађари и Бугари да је коначно дотуку и над читавим народом изврше смртну пресуду. Њени војници, преморени и побеђени, одступају по невремену, влажном и мразном, и свугде уз пут, од Београда до Крфа, кости земљи предају. Један од њих, Владисав Ајтовић из Обрве, моли потомке, у име свих ратника, да се опомену те страшне године:

*„Сетѝи ме се, мили роде,
кад ѝомрча дан слободе
од срѝскије зулумћара
Немца, Швабе и Буѝара.
На бранику земље ѝаго,
за слободу живоѝ гаго,
умреѝ, браћо, врло раго.”*

Пођимо од оних који ћутке послушаше чувену заповест мајора Гавриловића и херојски бранише част Белог Града. У нападу на Београд Аустријанци „љуто обранише” Ђорђа Комадинића из Лисе, наредника „митрољеског” одељења. Мајка казује како јој двадесетогодишњи јединац живот изгуби: „Ево, браћо мила, како ја изгубих јединог сина! Кад је аустринска силна војска на Београд навалила, мој син пред краљевим двором стајаше, у руци митрољез држаше, митрољез пали, свога краља и Београд брани. Аустринске га гранате љуто обранише, лекари га прихватише па га мајци оправистише...” И син, мајци, умре на рукама, у Рокцима.

После пада Београда војничке колоне одступају на југ. Из дана у дан све четири апокалипсе смрти све више проређују изморене колоне, а непријатељи стежу обруч са свих страна. С леђа и здесна Аустријанци и Немци, слева Бугари, спреда Арбанаси и непроходне албанске гудуре. Озго кише, шипраге и оштар снег, одоздо мокрина, блато и лапавица. Прави Дантеов пакао! Страшни суд једном народу! Куршуми, глад, болесг, мраз смањивали су утварне колоне исцрпљених ратника којима је живот само у очима тињао. Ову најнесрећнију српску годину, кад у Србији беше нестало Србије, записи несрећом обележише. Ређају се записи један за другим да је војник погинуо „при евакуацији Србије 1915” или умро „од ратних тешкоћа оступајући испред непријатеља 1915”. А гинуло се и умирало на Жабарима, Космају, Голом брду, Конжелском вису, Шушњару, Власини, Грамади, Вељој Глави, Кривој Феји, Приштини... И опет записи да се гинуло „од небраће Бугара”, „од бугарског напада”, „у борби са Бугарима”. Јаросни Бугари опет ударише мучки, без најаве, и крваво се светише за пораз на Брегалници. Записи потврђују:

„Погинуо на Станковом вису од Бугара”, „Исекоше га Бугари на положају Вељој Глави”, „Погибе код реке Ситнице у Малом Косову, исекли га злобни Бутари”. А већ на Косову почело се гинути и од арбанашких пушака. „Погинуо од Арнаута код вароши Пећи при евакуацији Србије 1915”, уписано је на споменику једног Драгачевца.

Удаљавали су се ратници све више од својих домова и улазили у туђину. А патријархални сељак, ненавикнут на дуже и даље одмицање од куће, сматрао је туђарским и сваки удаљенији крај Србије. Свако непознато место, где нема комшија и блиског рода, доживљавало се као туђи свет. За једног војника са Јавора туђина је била и на Маљену. За једног Ариљца „туђе” је почињало на Власини, па се он, избоден бугарским ножевима, обраћа својим живим друговима „примењеним” стиховима Владимира Станимировића:

*„У њуђини, на Власини,
неће српско цвеће нићи,
ви јавише мојој деци
да им нећу никад сџићи!”*

Они који зашоше у Албанију не дочекаше бољу судбину. Арбанаси, или болест, десетковаше их. Умирало се и гинуло од Љуме до Мазахеје. Урош Балтић из Засада, који је скончао код Белог Дрима, говори: „Као регрут одо у пусту Албанију. Браћо, једно јутро од Призрена кренумо се регрути 12. пука и команда правац даде Везирова моста, ту ми од арнаутске пушке рана поста и ту падо и богу душу дадо.” И тако се записи даље ређају. Војник је умро, погинуо, пао, остао, пропао, нестало. Наведимо делове десетак таквих записа: „Пропао кроз Албанију 1915. год.”; „Путујући савезницима у путу се разболио и умро је у Тиранима 30. новембра 1915. г.”; „Умре у европском рату идући кроз Албанију”; „Погинуо 1915. год. од Арнаута код Љум Куле”; „При оступању преко Албаније од Скадра до Крфа пропаде 1915.”; „Погибе у Љешу 15. децембра 1915. год”; „Умре између Љеша и Драча”; „Умро у Елбасану као војник 10. пука”; „Умро у вароши Каваја 10. децембра 1915.”; „Оста у светском рату код Мађије реке”; „Пао за отаџбину на реци Шкумби”; „А утопио се у реци Војуши при прелазу кроз кршну Албанију 1915. г.”; „Умре у светском рату код Санђована 8. јануара 1916. г.”... Понеки записи су нешто опширнији. На споменику Ђорђа Костића у Живици записано је: „Приликом евакуације Србије при оступању војске за на Крф и у путовању преко Албаније 1915. г. негде је умро, извештај нема где.” Колико ли их овако, као Ђорђе, изгуби сваки траг за своју родбину, незнано где у земљи љутог крша? Таквим вајницима се најчешће на крајпуташима уписивало: „Нестало 1915.”, а понекад „Загинуо у рату 1915.”. Пропало је много људи при крају 1915, па се у извесним записима њихова смрг обележавала изразом „пропаде 1915” или „пропаде у рату” („При оступању преко Албаније пропаде 1915”, „Пропао кроз Албанију 1915”). Ни пре ни после

те године овај се израз неће готово ни на једном војничком споменику наћи. У неким записима се наводи глад као узрок смрти. Стојимир Димитријевић из Маковишта „остави свој млади живот патећи од глади и зиме као регрут у албанским кршевима 1915. г.”. Најчешћи су записи типа „Умро у Албанији од глади”.

Ништа те ужасне године није имало да овесели пораженог српског војника. Могли су једино један другог, ако су смогли имало снаге за то, да за тренутак разведре неком шалом. Витомир Мићић из Годовика је то чинио хармоником. На споменику у пожешком гробљу је запис о томе: „Силни делећи планету 1915. прогнаше српску војску. У затишју канонада Витомир звуцима своје хармонике буди успомену на отету слободу, да отаџбина не умре у срцима уморних ратника.” На споменику је и фотографија. Војник Витомир растегао хармонику, а свирку му слуша неки његов ратни са друг.

Почетком 1916. умирања се наставише на грчком тлу. Крф и Видо, острва смрти, убележена су на споменицима оних који су, оболели и исцрпљени после албанске Голготе, помрли у прва три месеца 1916. Чести су записи као: „Умро 1916. г. на Крфу за време рата”; „Издану у туђој земљи у Грчкој на острву Виду 1916. г.”; „Пропао на острву Виду”; „Умрије у својих 23 г. 21. марта 1916. год. у болници (на) острву Лазарету на Крфу”; „На морском острву Виду умре 1. фебруара 1916. год.”.

Године 1916. почело се гинути на тек образованом Солунском фронту. Опорављени војници са Крфа распоредили су се дуж грчке границе, наспрам бугарских ровова, и у првим сукобима су почели да гину. Ређају се погибије од септембра 1916. до септембра 1918. године. Солунски фронт се баш и помиње у вези са погибијом солунских ратника. Војник је погинуо „на солунском фронту од непријатељске гранате”, борио се „на мору и Солуну”, тешко се ранио „у борби противу Бугара на солунском фронту”. Доста је записа са именовањем места борби. Миливоје Аксентијевић из Севојна је „издржао албанску Голготу (и) јуначки се борио на солунском фронту: Кајмакчалану, Рождену, Дудици, до пробоја фронта”. Помиње се и топљење солунаца у Средоземном мору. Један Самаилац „као ратник солунског фронта топио се у Средоземном мору са лађом Галијом”. Прве године гинуло се на Кајмакчалану, Груништу, Горничеву, Пожарској коси, Чеганским висовима... Ратник је погинуо „на положају Кајмакчалан”, „на Кајмакчалану на Вису Каменој чуки”, „на Груништу, Македонија, сол. фронт”, „на Пожарској коси, солунском фронту”, „на Чеганским висовима” итд. Понеки запис је нешто детаљнији. Зеочанин Стојан Тупајић ратовао је „преко Албаније, Јадранског мора, Крфа и Солуна, а наступајући од Водена ка Битољу погибе на Горничеву јуначки бранећи своју отаџбину”.

Године 1917, услед затишја на фронту, жртва готово није ни било, али су из ове године остала два дивна песничка записа о погибији на Ветернику. Један стоји на споменику Вучка Симовића, у Горњој Добрињи:

*„Ој Србијо, мили завичају,
и Добриња више невиђена,
за те њадох на бојноме њољу.
Бујарско ме зрно ушревило,
са црном ме земљом сасџавило,
са машинком њушком у рукама,
на источном њусџом Вейернику.”*

Други је на крајпуташу Мита Ковачевића из Ртара, на превоју Јелице, Локви.

*„Овај сџомен њресџавља раџника
шџо њоџбе на врх Вейерника.
Покрај мора, на њрчкој њланини,
осџаде му младосџи у даљини.
Кад Србија у роџсџиву цвиљаше,
џада Миџо слободу сџвараше.
Ал на жалосџи слободу не виде,
Бујарин ња с овоџ светџа скиде.”*

Последње године рата, при пробоју фронта, многи су остали на Добром пољу, Котки и Ветернику. Један Добрињац је погинуо „од Бугара на солунском фронту, положају Котка-Добро поље 18. маја 1918. г. Сахрањен у селу Тресини”.

Изгинулим ратницима солунског бојишта кости се налазе у Солуну, на Зејтинлику. Ту, на ратничком гробљу, почива неколико хиљада војника, али је оно на надгробницима остало без трага! Само се за једног ратника, за капла-ра-ђака Велибора Илића из Тврдића, каже: „Његово тело почива у Зеитинлуку код Солуна, где му је гробница ограђена и споменик подигнут.”

Било је много ратника којима је „европски” рат био само продужетак два претходна, балканска, рата, тако да су без предаха војевали близу седам година. На њиховим споменицима најчешће пише да су учествовали „у ратовима од 1912-1918. године”, али се срећу и записи да је ратник „издржао турски, бугарски и аустрински рат”. Понекад се наглашава да се војниковало шест или седам година. У понеком запису се набрајају места и земље куда се све, ратујући, прошло. Милојко Радисавчевић из Качулица је за живота уписао на споменик сопствену ратничку одисеју: „Ој, Србине, мили роде, ја ћу бити у гробници овде! Када чуеш, дођи и прочитај где сам бијо с пушкам у руци 7 г. дана: Србија, Македонија, Албанија, Црна Гора, Грчка, Алжир, Солун, Срем. Све прођо пешке, ал су биле муке тешке.”

Интересантни су записи у којима се говори о рањеницима и болесницима који су помрли после 1915. године на савезничкој територији. Осим на Крфу и Виду, оболели и обогљени ратници су скончавали у болницама солунског војишта, а и далеко од њих, у Француској и Алжиру. Често се помиње Вертекоп, у

Грчкој, где су се у енглеској болници лечили наши војници. Милан Бугариновић из Севојна је „сарањен 20. септ. 1916. г. у Вертеку, Грчка, сол. фронт”, а Радивоје Марић из Бечња умро је „25. окто. 1917. у Ертекопу на фронту”. У једном се запису каже: „Умро је у енглеској болници у Вертекопу 1918.”, а у другом да „на оступању пређе с војском у савезника Француза и Енглеза... и умре у болници у Вертеку у Грчкој”. Родбина умрлих није знала тачно име овог грчког градића, па га је клесарима често погрешно казивала час као Ертек, час Вертек, час Вртекоп. Осим у Вертекопу умирало се и у Фијери, варошици у јужној Албанији, где је такође била савезничка болница. Срећу се записи, као: „Умро као војник у Фијери 1916.”.

Болесни и рањени умирали су и ван Балкана. Највише у Бизерти, поморском граду у Тунису, у коме се налазила српска база за обуку регрута и лечење рањеника и болесника. Добросав Радојичић из Братљева је рањен „од Бугара на солунском фронту, а умро у Бизерти, Африка, 11. новембра 1916.”, а Неофит Матијашевић из Ђераћа умро је „у француској вароши Бизерту јула 1918. г. и тамо је сарањен”. Помене се понеки пут и Сиди-Абдалах, место у непосредној близини Бизерте, у коме је постојала француска маринска болница. До клесара је долазило преиначено име овог места, па је на споменике свакад уписивано погрешно. Милутин Никшић из Милићеваца „разбоље се на Солунском фронту и отиде на лечење у Француску, Сиди-Абдалах, када и умрије 3. марта 1917. г. у 25. год своје старости”. Братљевац Миленко Ђуровић умро је „у вароши Сибдиабдар у Француској”, а Милош Обрадовић из Богојевића „у француској болници, вароши Сиби-Абди”. На једном споменику је уписан и неки град „Макивиј”. Горобиљац Јован Варјачић преминуо је „у француској вароши Макивиј, ди је и сахрањен дец. мес. 1918. г.”.

Ратници који су 1914. заробљени и они који 1915. нису умакли испред непријатеља доспели су у злогласне аустроугарске лагере. Али, у тим лагерима нису били заточени само војници, већ и неборачко становништво које је тамо прогнано током 1915. и 1916. године. На надгробницима се најчешће помињу Болдогасоњ, Брауна, Нежидер и Ашах. Како је у лагерима било грозно сведоче многи записи. Јер умирања почеше одмах, исте године, за месец-два. Клесари бележе: „Умро у горњој Мађарској 1915.”; „Протеран у Маџарску у Болдогасон, ту је и умро 1915. г.”. Умирања започета ове године наставиће се појачаном учесталошћу и следеће три године. Само је у Нежидеру остало 5.000 српских гробова! На неколико каменова се чита да су заробљеници помрли „у ропству у Аустрији, у Ниждорју”. Смрт је, судећи по записима, највише косила 1917. године. Честе су „лагерске реченице”: „Умро у Ашаку у горњој Аустрији 1917.” или „Пропао је у ропству у Брауну у Чешкој 1917. г.”. Осим поменутих лагера помиње се, али знатно ређе, Хајнрихсгрин. Клесари погрешно наводе приметно име овог града, па кажују да је неко робовао или умро „у вароши Каизгину”, „у лагеру Наихзгрину”, „у вароши Баизрини”. Са споменика у адранском гробљу сазнаје се како је Живко Петровић доспео у овај лагер. Он је „отпушћен привремено неспособно. 1915. г. затекла га

аустронемачка војска код своје куће, а после годину дана злотвори Срби, улизице аустринске, оптуже га и интерирају га од куће у Чешку, лагер Хаинзгрину”. Ређе се помињу нека друга места у Аустро-Угарској у којима се робовало и умирало. Ђорђе Јевђенијевић из Радобуђе је „као ратни заробљеник умро 2. нов. 1917. год. у Будапешти”, а Мојсило Вучићевић из Брекова „у ропству у Галицији”. На понеком споменику се укажу и лагери на територији Босне. Трећепозивац Сава Илић из Врнчана умро је „у Босни у вароши Зеници 1915. г.”, а Гајо Лешевић из Самаиле „у лагеру Травнику у 1917. г.” У неким записима се не помињу називи лагера, већ се само каже да се настрадало у ропству („Загино у ропству 1918. г.”).

Робовало се и у Немачкој, Бугарској и Турској. Драгутин Станчић из Турице је био „у робству у Немачкој 3 г.”, а Тихомир Матијашевић из Ђерађа је умро „у Немачкој, у вароши Солтауну 6. октобра 1918. г.”. Поднаредник Никола Петковић из Горачића „прелазећи за гор. Немачку разболи се од тешких ратних напора и умро је под руком непријатељском 8. марта 1916. г.”, а регрут Богољуб Петровић из Парменца је „протеран у Немачку, у Хенизбриг, ту је и умро м. маја 1916. г.”. Велисав Стевановић из Милатовића умро је 1917. године „у Берлину у 45. год. свог живота у болници Гласцу”. У бугарско ропство је допао Раденко Рендулић из Лучана. Њега „у тешкој и очајној борби ранише Бугари 1915. и заробе га, који живи у робству у Бугарској 2 год., а у најлепшој младости у 23. г. свог живота мучки су га Бугари убили 1917. год.”. Исте године „погибе у робству у Бугарској” и робљеник Младен Богдановић из Мокре Горе. Да је неко робовао у Турској нађоше се само два записа. Један војник је умро „у Ечкеру у Малој Азији”, а други „у Турској Малој Ази 1918. г.”.

Осим навођења места робовања, у неколико „робљеничких” епитафа је саопштено и место на коме су војници пали у ропство. Тако читамо: „Заробише га Аустријанци на положају Гучеву”; „Заробљен у Камендолу 1914”; „Заробљен на Вељовој Глави”; „Заробљен на Јеловој гори од аустриске војске”; „Зароби га непријатељска војска код Крушевца”; „Заробљен код Рековца 1915”; „Заробљен у црногорским Беранима 1915. и отеран у ропство”... Неки записи о онима чији гробови осташе око лагерских зидова у Аустрији, Мађарској и Чешкој спадају у најдирљивија ратничка сведочанства. Казани носталгијом, они сузну делују на мимоходнике. Миленко Таловић из Зеока, који је умро у Чешкој, у Витковцу, казује са споменика како је и мртав тужан, у туђини:

*„Туђе небо мене скрива,
иуђа земља ироб иокрива, иуђа сеја цвеће сије,
иуђа мајка сузе лије.
Давно си ме скрила,
домовино моја мила!”*

Милојка Каравидића из Врана ропство је сатрло у тренутку кад су се солунци са победом враћали у Србију. За месец дана урани смрт те му у слободну домовину не даде. И Милојко, мртав, жали:

*„Кад Србију сунце ојрива, мене земља
покрива.
На Тироли високој оштак
у земљи дубокој.”*

Слично Милојку жали и регрут Драгутин Матовић из Пријевора. И њему тело оста у туђини, у Аустрији, па му се душа обраћа ослобођеној Србији:

*„Сваком робу сину сунце јарко,
а мом њробу нема ја никако.”*

Видесмо шта је било са ратницима и заробљеницима „европског” рата, Погледајмо, најзад, шта се догађало са живљом у поробљеној Србији. Окупатор је поступао немилосрдно. Убијао је мирно становништво. На споменику у Ушћу уписане су три жртве породице Планојевић. Стрелили су војници ћесарске монархије браћу Андрију, Живка и Петра. Издаде их „проклета Николија на правди бога”, ко зна због чега. Андрија „живе 52 г., а погибе од Аустријанаца 23. децем. 1915. г., кога издаде Николија Барлова из Лозна”. О Живку и Петру записи су скоро истоветни са записом о Андрији. У Бединој Вароши је настрадао Крсто Чубрић који „погибе невинно под окупацијом од аустринске војске 30. новембра 1916. г.”. Изгледа да су аустроугарски војници поубијали прилично невиних жртава последњих месеци окупације, при одступању, кад су били озлојеђени због губитка рата. Данила Перошевића из Буковика „у Преполу стрелише 29. 9. 1918. год. на одступању Швабе”, а Радисав из Висибаве погибе „од 16 г. 13. X 1918. г. од Аустријанаца при одступању из Пожеге”.

Рат се мучно преживљавао, па се његов крај све нестрпљивије очекивао. Ослобођење су нарочито чежњиво очекивали родитељи и деца, чији су синови односно очеви требали да га са Кајмакчалана донесу. Зато се са споменика мајки које помреше у данима пред пробој Солунског фронта жали што не дочекаше ни слободу ни синове. Пауна Царевић из Горачића послала је „у крвав бој сву своју децу... и чезнући за истом паде и престаје се... не дочекавши да види своју увећану отацбину и синове са бојна поља”. Девојка Рајка Царевић је дочекала родитеља-ослободиоца кога је „жељно већ пуне три године очекивала”, али је умрла након неколико дана по његовом доласку. Зато јој жалан епитаф што је нестала „баш у часу кад се барјак вину и кад сунце зраком за слободу сину. Црна земља мене покри лице кад ми отац дође са границе”.⁹¹

91 Други светски рат и његове ратнике изоставили смо из ове књиге. Овај рат се, по циљевима борбе, начину вођења, сложености идеолошко-психолошких сукоба и политичко-друштвеним последицама, умногоме

Већина мртвих ратника остала је тамо где их је и смрт снашла, али је многе родбина дотерала са бојишта и сахранила „у близини”, у завичајна гробља. Ишла је родбина на далека ратишта, нарочито мајке, да своје јунаке отму од „туђе земље”. Да ли су устаници првог и другог устанка преношени у своја села са Мишара, Делиграда и Љубића не зна се, али, почев од српско-турских ратова, помиње се преношење славних мртваца. Стизале су мајке и очеви чак на Калипоље, Бакарно Гумно, Брегалницу и Цер са волујским колима застртим меким ћилимима и шареницама. Ишло се свуда где се могло доћи, чак и преко границе, у туђу земљу, само ако ратни вихор није онемогућавао приступ погинулима. Ако се до бојишта није могло, онда се погинулам ратнику „извињава”. На крајпуташу Цветка Илића из Шума, жртве брегалничког сукоба, уписано је: „Услед ратних прилика тело покојниково немогуће је било пренети у место рођења ради сахране.” У епитафима пренетих ратника погибаоца честа је реченица: „Одатле га родитељи пренеше и овде сахранише.” Вадили су родитељи синове из привремених гробова чак и после годину дана. Са Калипоља је пренет Живан Милошевић, командир ариљског батаљона. „Кости његове пренешене су 1877. год. и сарањене овде код цркве ариљске у очин гроб.” Милију Ристића пренеше у Рокце са Вучје Пољане, из саме битке („Кости његове донешене су из битке и овде сарањене”). Мајка из Радаљева догнала је из Крушевца сина који је умро од претешких рана задобијених на Бакарном Гумну. Син, са споменика, говори:

*„Жалосна ми мајка у Крушевац сџиже,
 џе ме џужна дојна у завичај ближе,
 у рођено месџо,
 бар ће ће ми на џроб излазиџи Chesџо.”*

Стричеви су из Дражевца код Обреновца пренели тело ратника колубарске битке Радоја Урошевића и сахранили га под Јелицом, у Рођевићима („12 дана после његове смрти његово тело пренеше овде његови стричеви Велимир и Ђорђе”).

Ратницима су подизани пркосни каменови на гробљима, али и поред путова. Поред путова онима чија тела осташе предалеко од завичајних гробаља. На раскрсницама, на пролазним планинским превојима, поред државних цада и сеоских каљаша - свуда, као римски миљокази, стоје окамењени ратници. Али раторборцима никоше обележја и свуда где се људи чешће састају: поред цркава, школа, општина, састанака, овећих извора. Први крајпуташа појавили су се, и то сасвим ретко, после Карађорђевог и Милошевог устанка. Учестали су из српско-турских ратова, а по балканским сукобима и европском крвопролићу они су постали обавезни непомични пратиоци готово сваког сеоског пута.

разликује од ових претходних ратова, па зато заслужује посебну пажњу и свестранију обраду. Осим тога, о последњем рату није речена крајња надгробна реч, јер се споменици учесницима у њему још увек подижу и новим садржајима исписују.

Ови безгробни почасни каменови стражаре на вечитој стражи мира и, као хеленски кенотафи, опомињу путнике по раскршћима да су војничка тела остала далеко, око граница, и још даље. Са једног успуташа родитељи упозоравају намернике да упознају судбину њихова два сина-ратника:

*„Ево овде овај сїомен сїоји, нека чийа ко
райнике воли,
нека види где им ѿело осїа.”*

На другом крајпуташу родбина моли: „Прочитајте натпис спомена овога, јер овде постоји без гроба!” Крајпуташа скоро редовно наглашавају да су војници, чију успомену они чувају, сахрањени без родбине „тамо далеко”, „ван својих милих и драгих”, именујући увек место погребца, ако је познато. Нису ретки записи типа: „Сахрањен сам без моје родбине” и „Тамо му тело сахрањено како му тужна вамилија никад гроба видети неће”. Родбина се посебно поносила ратницима чије кости осташе на далеким бојиштима. Оставити себе на туђем тлу као жртву за сопствени народ заслуга је коју треба посебно нагласити. Зато родбина упадљиво, дозивно, као да се плаши да се неће довољно увидети значај „безгробних” ратника, скреће пажњу пролазницима: „Виђи како његове кости вену у туђој земљи, који је крв проливу на јуначком месту!”, „Знајте ће су остале кости: на бојном пољу”, „Прочитајте: тело му оста на бојној линији!”...

Са безгробних споменика своју судбину врло често саопштавају сами ратници. Почесто то чине дистихом „Кости су ми на даљини, а спомен ми у близини”. Понекад су речи дуже и сликовитије, поетскије и ганутљивије. Миладин Васиљевић из Горачића, који је погинуо у српско-турском рату 1878, говори:

*„Ево, мој сїомен вође,
али није моје ѿело вође,
већ сам їа осїавио на їозицији,
на бојној линији,
борећи се са Турцима, душманима нашим,
који су и данас...”*

Регрут Стаменко Павловић из Табановића је остао 1915. негде у албанском приморју, и отуда се, из незнана туђине, јавља:

*„Моје ѿело не їочива овде,
већ далеко (їо)крај морске воде.
Тамо їде море бије обале,
їамо су косїи моје осїале”*

Са урезаним војничким фигурама у ставу „мирно”, са пушкама, сабљама и реденицима, крајпутни окамењени симболи војништва сви одреда, на разне

начине, казују жељу једног ратника уписану на једном крајпутнику: „Моје име да се овако поред пута на камену спомиње, да се зна да сам веран крсту свом бију, да сам храбро душу испустио борећи се са проклетим Швабом и Маџарима, а моје име нек се слави!”

За славу ратника каменоресци нису штедели речи а сељаци земљиште. Бирала је родбина најлепше парче земље за место споменика. Па се око споменика направи баштица са цвећем и оградом. Не смета што мора око споменика да се оборави и опкаша. Мртав ратник мора да има свој кут земље од домовине за коју је пао. На Златибору, на превоју Стража, стражаре три бела успуташа. На једном од њих је Микајле Спасојевић из Беле Реке наредио клесару Леку из Збојштице да упише: „Код овог споменика оставља се једно парче земље у означеним границама за успомену својој изгинулој браћи за одмор путника, да има право свако свратити се и одморити. Ово парче не смије нико занавек пресвојити.” Микајле је омеђио десетак ари пашњака, оцртао границу око споменика и тестамент-запис оставио да се земља одређена за успомену на погинулу браћу не скрнави.

Споменици ратницима дизани су по неписаном етичком схватању да је грех заборавити жртву за слободу. Да ће се од заборава навући клетва на душу. Сеоски човек одуживао се својим ратницима као да је увек слушао речи из једног писма на смрт оболелог ратника из 1912. године. На споменику Радомира Вукотића из Паковраћа уписано је: „Написа писмо свом брату Драгољубу: без да ме ти живог видети нећеш. Када будем умро, подигните ми споменик да се зна да сам свој живот положио на истину отаџбине за спас Српства. Ово су последње моје речи.”

А сваки ратник је волео да му се камени заменик подигне у кругу познаника, у близини најмилијих. Кад није имао срећу да му завичајна земља крв попије, нек му се барем споменик у завичају уздубачи. Јер, без белега за собом, човек није ни постојао! Поменути Стаменко из Табановића, који је остао „вечити стражар у туђем свету”, поручује:

*„Мртјав не моју рећи
іде би ми се іроб моіо наћи;
зайіо йоручујем оцу, чичи и браћи:
да ми уз іроб маме
биљеї сїшаве.”*

Породица је испунила жељу младог Стаменка. Подигла му је споменик баш над мајчином главом и на њему, при дну, уписала мајчино име и запис: „Ова мајка одниха јунака.”

Кад се посматрају ратнички епитафи, учини се у први мах да су сви они мање-више једнообразни и да нема неке приметне разлике између епитафа из

различитих ратова. Ратник је у свим временима ратник, сваки се, у ма ком рату, за исте идеале жртвовао, па су и поруке са њихових споменика, у основи, исте. Сви су се они борили и гинули за слободу отаџбине, без обзира ко је, кад и како ту слободу угрожавао. По томе су доиста сви ратнички записи у суштини исти и неупућеном намернику они ће стога изгледати једнолики, немаштовити, досадни. Међутим, сваки нови рат у много чему се разликовао од претходног, а та се разлика и у епитафима примећује. Различити су били непријатељи, мотиви и начини ратовања, успешност борбе, формација и устројство војске, врсте наоружања итд. Различите пароле и заставе које су предводиле ратнике, различити одједи ратова у сваком новом нараштају, различита тумачења ратоборства разновремених поколења клесара.

Неке главније одлике епитафа сваког рата понаособ поменуће су. Укажимо сада и на остале, било да су оне посебне или опште, заједничке природе.

Ратници су гинули на разне начине, али се они из надгробних слова не препознају. Тек се у понеком запису казује од ког се оружја гинуло. Ратник је погинуо „од пушке”, „од непријатељског зрна”, „од непријатељске гранате”, „од топовског зрна” итд. Неки записи су сликовитији, али и језивији, јер смрт је долазила и од ножа, бајонета. Једног војника „исекоше Бугари на положају”, а другог су такође „исекли зловни Бугари”. У једном једином запису дат је портрет мртвог ратника. У осам осмераца скициран је изглед погинулог војника после љутог окршаја:

*„Мрѣав лежи на бојишћу
као стѣна укојана,
раширене руке снажне,
хладна усѣа насмејана,
забачене русе косе,
црне очи зајворене,
а ѣод њиме разлила се
бара крви усирене.”*

(Јежевица, чачанска)

Рањавања су такође различито бележена. Ране су биле најбољи доказ да се храбро у окршајима држало, па је ратницима била велика част да се ранама поносе и хвале. Оне су самом ратнику, и другима, казивале: „Био сам у боју.” Рањавање се најчешће исказивало трпним придевом „рањен”, али се срећу и облици „ранише га”, „рани се” и „допаде тешких рана”. Изузетно се ретко помињала ситуација у којој је дошла до рањавања. Старац који је, повлачећи се 1915. испред Аустријанаца, смртно рањен, говори:

*„На Јавору ѣаге ѣама,
ћу доѣадох ѣешких рана.”*

*Када њуче њлојун њрви,
ја ојрзнух сав у крви*

(Тијање)

Ране су добијане и од распрслих граната („Аустријанске га гранате љуто обранише”, „Контузова се од гранате непријатељске”). Најзанимљивији су записи у којима се казује у који су део тела ратници рањени. Неко „задоби рану у десну ногу”, неко је рањен „у леву руку”, „у ноге и руке”, „с леве стране у ребра” и сл. Неким рањеницима су остали куршуми у телу. Каплар Љубоје Милисављевић из Крстаца је „спремљен у Битољ да вади олова, које је однио 3 олова у себи кући на боловање”. Некима су руке обогаљене после тешких рана. Продану Длачићу из Свештице, рањеном на Равној Гори 1876, је „из пребијене руке 9 костију извађено”!

Ратници су се храбро борили и гинули јер су одувек знали да је борба против туђина нешто што им нужно следује, а да живи само онај који властитим херојизмом побеђује. Култ јунака „сева” са скоро сваког споменика. Клесари су за већину ратника потврђивали да су били јуначни и срчани: „Храбро војевао”; „Погинуо јуначки борећи се”; „Био је храбри војник”, „храбри Србин”, „добар јунак” итд. Ове шаблонске реченице пратиле су готово сваког ратника, те оне не раздвајају већег од мањег јунака и не казују у чему се састојала храброст и заслуга појединог ратника. Изузетнији ратници су се хвалили ратним одликовањима. Срећемо на споменицима податке: „Одликован за краброст”; „У рату с Турцима одликован био”; „Обдарен колајном и златном и сребрном медаљом”; „Одликован дипломом и медаљом”; „Одликован за храброст Карађорђевоом звездом” итд. Споменици одликованим ратницима, осим речју, одвајају се и уклесаним ордењем разних врста и облика.

Само се неколицини јунака на камен уреза нешто подробнији и неуобичајенији портрет, који указује на одређено ратничко јунаштво. Андрија Лазовић из Качулица, на Ђурђевим Стубовима 1912, у најкритичнијем тренутку борбе, није напустио свој топ и њим је одлучио победу! Зато су га, и у војсци и у селу, звали именом хероја са Љубића из 1815. године. У запису се каже: „Пред овим споменом почивају посмртни остатци народн. хероја Андрије Лазовића зв. Рајића. Назив легендарног Рајића добио је за херојско држање и јуначки подвиг са својим топом против непријатеља у рату 1912. г.” Поднаредник Рајко Петковић из Луњевице сам, са свога споменика, казује „тип” свога јунаштва: „Ја сам војнички јунак бијо над све јунаке. Све сам ратове обишо... У Солуну сам ратовао са Швабама. Бугаре сам у рововима живе у шаке вато и предаво моме командиру у десетом пуку... Вакога јунака неће ни родити мајка што беше Рајко.”

На војничким споменицима редовно су урезивани симболи ратничког занимања. Све врсте оружја од кубуре и јагагана до митраљеза и топа ликовно допуњују речима скициране ратничке портрете. Занимљиво је да се срећу и записи

који служе као објашњење уз одређено оружје. Ови записи-легенде састоје се из свега једне кратке реченице, а јављају се само на споменицима из друге половине 19. века. Наведимо их неколико. „Ова сабља кнеза Танаска М(арића)” (Добродо); „Пушка погинулог војника Раденка” (Сирча); „Ова сабља воднику Мили сљедовала” (Петница); „Мирно, к оружју!” (Горачићи); „Ова сабља кова маџарскога” (Премећа); „Сабља оста да се други дичи, нит се оће игда заблистати о бедрима мојима јуначким” (Турица).

У ратничким епитафима се добро откривају организација и устројство војске. У Првом и Другом устанку сви ратници су добровољци. Они још не ратују по правилима војне вештине, они пуцају из кубура и витлају сабљама како сами умеју и знају, необучени ни од кога. Они не припадају никаквом устаљеном, установљеном саставу, а ратују више непосредним увиђањем и наслућивањем него слепо слушајући савете и наредбе буљубаша. У српско-турском рату војници су класирани. На споменицима нас дочекују војници прве и друге класе који ратују у саставу средњих батаљона и окружних бригада. То су војници ариљског, драгачевског, пожешког, моравичког, трнавског и карановачког батаљона и рудничке, чачанске и ужичке бригаде. У српско-бугарском рату војник је већ припадао некој чети сталног кадра који је тек пред тај рат и уведен. У балканским и Првом светском рату чета се помиње обавезно, али и ситније јединице: вод и одељење. Наравно, ту су и батаљони, пукови и, ређе, дивизије. Споменици су упуњени водовима, четама и батаљонима, што оптерећује и депоетизује епитафе, али је родбина на каменове обавезно урезивала целу војникову адресу ради „бољег доказа” о његовом војниковању и ратовању. Клесари су са војничких дописница и писамa преписивали пуну војникову сталнокадровску адресу.

Занимљиво је указати и на помен појединих родова војске. У записима се ретко казује ком је војничком роду ратник припадао, али се већ од кнеза Милоша на понеком споменику јављају подаци о разноврсним војницима. Први и Други устанак не знају за родове војске! Сваки је устаник био пешадинац, мада је у устанцима дејствовала и коњица. Постојање пешадије са озваниченим називом јавља се од времена кнеза Александра Карађорђевића. Пешадија се тада називала руском речју пјехота или пекота, у зависности како је ко у народу изговарао ову руску реч. Од четрдесетих година па све до српско-турских ратова на споменицима се срећу, додуше врло ретко, записи да је неко био војник „гарнизоние пекотне”, да је служио „у пјехоти”, да је био „утрофицер”. После српско-турских ратова потпуно ће преовладати домаћа реч пешадија. Постојање коњице, односно коњаника, запажа се већ на биљезима из тридесетих година, када су се почели појављивати натписи понеком Милошевом катани (катана на турском значи коњаник). Катане ће се помињати све до српско-турских ратова, када ће се одомаћити реч кавалерист или кавалериста, а нешто касније и коњаник. На споменицима се јавља и коњичка јединица ескадрон. Неко је био „катана стајаће

војске II ескадрона”, неко „ескадрони командир”... Помен артиљерије појавиће се први пут у доба уставобранитеља. Наиме, од половине века па надаље наилазимо на споменике тобџијама („тобџија”, „тобџија артиљерије”, „брдски тобџија”). Од артиљеријских јединица помињу се батерија (обично брдска), дивизион и хаубички пук. Од осталих врста војника на надгробницима се срећу, али врло ретко, понтоњери, инжењерци, гардисти и болничари. Такође се ретко помињу војници из коморе. На споменицима из Првог светског рата читамо имена возара, коморџија и војника профијантске колоне.

Укажимо, најзад, и на нека „измишљања”, односно на појаву лажног памћења на ратничким каменовима. Родбина ратника и клесари су покаткад, кад их је издало право сећање на неки историјски догађај или битку, испуњавали празнине у том сећању новим неистинитим чињеницама. То су, наравно, чинили без икакве свесне намере да лажу и муте историјска збивања, већ по начелу погрешног памћења, односно заблуде сећања. Највећи број чине временске грешке. Клесари понекад греше у одређивању времена ратова, битака и погибија ратника. Видели смо како се грешило у датовању битака из Првог и Другог устанка. Тако се чинило и касније. Наилазимо, на пример, на случајеве да је добровољац погинуо у мађарској буни 1847, да је краљ Милан добио „краљевство” 1878, да је ратник погинуо на Сливници пре него је битка стварно и почела, да је војник рањен на Куманову после неколико дана од завршене битке итд. Овакве грешке немају никакву ни „историјску” ни песничку улогу, јер су настале из простог незнања правих датума догађаја. Међутим, јави се и понеко „измишљање” за које би се могло рећи да није једноставна надокнадна појава за испуњавање испада у сећању, већ да је пре реч о продуктивној обмани сећања, о субјективном кривотворењу успомена. Кад се каже да су четири краља 1912. године протерала турског цара у Малу Азију, то је продуктивно измишљање својствено за епско песништво, јер је турски цар и после балканског рата задржао територије на Балкану. Овде је клесар, као и народни певач, ишао за знањем сопствених жеља које су добиле вредност историјске чињенице. Вековни сан српског сељака је био да се турски зулумћар протера тамо одакле је и дошао, па тај сан и клесар у камен ушпицава. Осећања су моделирала догађај, створила ново „сећање”, жељно срцем и душом. Осим временских, постоје и просторне грешке. Клесари греше, услед незнања земљописа, где се неко место налази. Тако ће они понекад рећи да је Крф у Македонији, да су острва Видо и Лазарет на Крфу, да је Ветерник поред мора, у Грчкој итд.

Једна једина, стална и апсолутна вредност за коју се ратовала била је слобода, и то врхунска вредност не само за ратнике већ за народ уопште. Он је њу непрестано крвљу освајао, јер су му је туђини одвајкада отимали. Жудња за слободом као највећом људском вредношћу преносила се, у виду дубоких родољубивих сентимената, са поколења на поколење, нагомиланим друштвеним наслеђем. Та жудња, у коју је уложена огромна душевна енергија, учинила је од наших ратника

свих времена мистичне јуришнике који су живот жртвовали у борби против оних који су претили мраком. Без појма вредности не може се разумети ни појединац ни народ, а без поседовања вредносног система нема ни зреле личности ни зреле нације. Српски народ је, због слободе, морао да у сваком колону доказује своју зрелост и стално изнова, за слободу, сазрева. На надгробним каменовима Србије реч слобода добила је вредност неког трајног апсолута који је своје постојање увек доказивао све новим и новим ратничким хумкама.

Пошто су се домовина и слобода толико цениле, јасно је да су и они који су за њих крв пролили заслужили посебно поштовање и дивљење. И заиста, ратнику се у патријархално-херојској средини указивала већа почаст него ма ком другом грађанском „позиву”. Домаћин, мајстор, трговац, свештеник, кмет, председник, посланик, начелник - све је то вредносно падало пред појавом храброг ратника. Само се ратовођама за мир и народно добро дубоко клањало. Зато се једино са ратничких споменика дозива да се скидањем капе ратнику укаже пуно, достојно признање. На једном војничком камену је захтев: „Скини капу, човече добри, пред овом светлом хумком и одај искрену пошту“, а на другом: „Србине, капу доле! Поклони се гробу великог Србина!”

Из сваког епитафа ратничког избија топло домољубље, смрћу доказивано. Већина ових епитафа су прави родољубиви изливи прости народне душе. За домовину се жртвовало на душак, слатко, без роптања. Отаџбина је била збир свих ратникових љубави и осећања, па се волела као сопствено дете, њива, ливада, жена. За њен спас животи су били јефтине. Романтизам записа смрт је чинио поносном и узвишеном, чак сасвим лаком и једноставном. Часније је и лакше погинути у боју него се омрцинити на огњишту. А ране ратничке као да нису пекле. Оне су се само честитале као жива златна медаља за храброст. Домовина многе усмрти и обогати, али се никад кривица на њу не баца. Никаква јој се оптужба ни клетва не упути. Земљоделац је све виновнике смрти оштро осуђивао, али домовину никако. Проклињао је болест, хајдуке, судбину и бога, док је домовину називао милом и онда кад је, због ње, у највећим мукама издисао. Само је отаџбином и борбом за њену слободу правдао вредност умирања, као и јунаци из епских песама. Сељак-ратник се, у надгробним словима, херојски мирио са смрћу у борби против непријатеља, уверен да се жртвује за нешто што је значајније и од самог живота. Отуда ни трунке песимизма и скрушености нема у ратничким умирањима. Неки дубоки национални оптимизам учинио је ратничку смрт некако лепом и незастрашујућом. Као да су јунаци весели што су погинули, за њима се не жали и не пати. Не тугују ни војници погиблије ни њихова родбина! (За тугу се није ни ратовало) Свикавало се од повоја до покроба да се без сузе живот иставља пред сабљу и кубуру, куршум и картеч, бомбу и бајонет. Србијански хомо хероикус је песму, а не сузно око, заслужио. Зато се погинули ратници, у записима, никад не оплакују, већ опевају и прослављају.

Свуда се у епитафима осећа добровољност ратовања и жртвовања. Ниједном се не помену да се у одбрану слободе ишло насилно, под принудом домовине. Нико није у рат отеран и нико се није пожалио што је кућу и породицу заувек оставио. Клесари су, упадљиво истичући вредност драговољног жртвовања и непрестано славећи храбре погибаоце, потпуно превидели и заташкали јадне и нимало славне прилике настале у породицама славно изгинулих очева и синова. Нигде се на ратничким каменовима не помену ни запустело огњиште, ни укоровљено двориште, ни разваљен тор и обор. Нема ни нарицања мајке, ни црне мараме удовице, ни јада нејаке дечице. (А свега тога има на споменицима обичних покојника, умрлих мирно, код дома, у кревету) Од неколико хиљада ратничких записа само се у једном помену пуста кућа! Два брата из Вионице, Станиша и Станисав Илићи, погибоше у Колубарској бици, код Лазаревца, „и њину кућу оставише пусту”.

Ратнички записи су сачували поетско-херојску успомену на судбине ратника који су војевали у неком од осам ратова које је Србија водила за нешто више од сто година. У томе је њихова највећа вредност и снага. Кад би се на основу записа у надгробном камењу васпостављала историја ратова у Србији, добила би се изворнија историја од сваке уџбеничке, хладне, беживотне историје. Писана осећајним дахом, она не указује на ратне планове и скице, распоред јединица и снага, али оживљава праву слику рата доживљену душом ратника, њихове родбине и клесара. И кад би се неким случајем изгубили сви подаци које нам нуди „учена” историографија, ми бисмо на основу ратничких записа могли у потпуности да васпоставимо целокупно ратоводство Србије. Са сигурношћу би се знало колико је који рат трајао, који добисмо а који изгубисмо, који донесе радост а који тугу. Знало би се за најкрвавије битке, за оружје којим се мегданило, за јуначке подвиге и ратна искушења. Знало би се кад се појавила прва стајаћа војска и кад ишчезла народна. Били би познати родови војске, називи јединица и војни чиновни. Јер у записима се поменуше и пешаци, и коњаници, и артиљерци и набројаше јединице од одељења до пука и чиновни од каплара до мајора. Знало би се сигурно на ком је ратишту која јединица војевала итд.

Ратнички записи откривају расположење читаве нације за борбу против туђина и указују на народно схватање јунаштва као најљудскијег моралног чина у одбрани људског достојанства и слободе. А Србија је увек морала да се брани, да увек води одбрамбене ратове. Стешњена између две силне царевине, два гробара и глобара који су јој „пили крв на памук”, она се бранила и кад је нападала. Из те чињенице произлази једна заједничка црта свих записа о ратницима и ратовима. У сваком рату јунаковало се ради задобијања или одбране слободе. Зато је пратећа реч скоро свих ратничких записа глагол *браниши* (се). Ратник је погинуо „бранећи србску славу”, „бранећи слободу” „бранећи заставу”, „бранећи Београд”. Страшни душмани су надирали са свих сграна и претили погромима.

За спас голог живота једино је преостајала херојска, мушка одбрана. На неким споменицима из Првог светског рата баш је и уписано да се жртвовало „за спас” отаџбине. Тако су клесари славили браниоце слободе, јунаке одбранаше, а никад насртљивце и насилнике. Славили чојствено, бранилачко ратништво, а никад завојевачку солдатију и милитаризам. Баш онако како је и епско песништво чинило. Јер и највећи јунаци наше народне епике, Милош и Марко, били су типични јунаци одбране.

Сл. 39. Крајпуташ Јанка Павловића који је погинуо „бранећи српску отаџбину” у српско-бугарском рату (Богданци, 1885)

Сл. 40. Сломеник Јоксима Броџића „председатеља општине Гуча“ (Гуча, 1861)

ПОЛИТИЧКЕ ПАРТИЈЕ И ДОГАЂАЈИ

*„Партије су у Србији пошале при влади србс. краља
Милана М. Обреновића.”*

Друштвени развој Србије у 19. веку био је праћен озбиљним социјалним, економским и политичким проблемима. Политички живот је постајао све сложенији, да би у последњој четвртини века постао нека врста спадајућности за идеолошки раздељене људе. Западна Србија је била суочена са свим друштвено-политичким тегобама које су мучиле читаву Србију, али ће се у њој јавити и неки особенији политички моменти, произашли не само из природе политичких збивања него и из ватрене нарави њених брђанских житеља. У њој ће се, на пример, јавити хронична хајдучија, која ће се крајем века претворити у „шумско” политичко средство Радикалне странке. У њој ће доћи и до две отворене побуне сељака против обреновићевског режима. Године 1841. дићи ће се против великог данка сељаци из неколико драгачевских села, а године 1893. радикалски сељаци Горачића одупреће се неуставном политичком притиску Либералне странке. Због политичких сукоба и трзавица, падаће у овом делу Србије и многе главе које су, на ма који начин, политички озбиљније деловале у оквиру свог села, општине или среза.

Живот политичке, партијске Србије указује се и на надгробним споменицима. Некад се та Србија сама у записима објављује, а некад се посредно препознаје из података који, на први поглед, нимало не изгледају партијски. Политичке деобе Србије читају се са споменика још од треће деценије прошлог века и непрекидно трају све до почетка овог века, до погибије последњег Обреновића, па и касније. Но, треба одмах рећи да се надгробни записи о политичким личностима, догађајима, партијама и сукобима налазе готово искључиво на биљезима у средишним подручјима, највише у драгачевском, пожешком и ариљском крају. Зато се из епитафних слова не могу пратити политичко-партијска збивања у деловима Западне Србије који не знају за записе овакве врсте. Па ипак, са надгробника се не читавају само месна политичка догађања, већ се на њима, на посредан начин, јасно одсликава политичка историја читаве Србије, која је често знала да се и у врло суровим видовима испољава у крајевима од Јелице и Овчара до Јавора и Голије.

Сл. 41. Детаљ споменика „уставобранитеља” Сретена Протића (Негришори, 1848)

Србија је по ослобођењу од Турака живела шездесет пет година без политичких партија. Српски народ се у том временском размаку углавном делио према династичким наклоностима на обреновићевце и карађорђевиће. Модерно подвајање политичких тежњи у Србији почеће тек од Светоандрејске скупштине, а праве партије појавиће се тек почетком осме деценије 19. века, двадесет једну годину после смрти кнеза Милоша. Окорели самодржац, кнез Милош није за све време своје владавине хтео да чује за политичке струје које нису „у једном согласију” са њим, па се зато за време његовог живота о

политичким партијама није могло ни говорити. Једном приликом, на почетку своје прве владавине, он је изјавио: „Противне партије све сам уништио”,⁹² а други пут је, при крају свог другог кнезовања, казао: „И за партаје нећу да чујем никакве, мени је сав народ једна партаја, па тако хоћу сви да чувствујемо.” Милош је под партијама подразумевао не праве политичке партије, већ сваку опозицију његовом режиму, сваког ко политички друкчије мисли него он. Слично њему мислио је и кнез Михаило. Он је 1853. године, у емиграцији, писао „да се рађање нових партаја и распри свим могућим средствима за унапредак укине”, а кад је поново дошао на власт, прогонио је „партаизам” као највеће зло за земљу.

Података о неким политичким догађајима и сукобима из времена прве владавине кнеза Милоша на надгробницима нема. Све што се о том добу може закључити, посредне је природе. Тако се на два-три споменика из 1826. године нађоше трагови убиства извесних виђенијих људи. Та убиства би се могла довести у везу са Ђаковом буном, јер су Ђакове присталице, као политички бунтари против Кнежеве самовоље, оштро кажњавани. Но, никако се не сме тврдити да су убијени из 1826. године жртве Ђакове буне, пошто се ни у једном запису ни буна ни разлози убиства не помињу. Иначе, познато је да се око стотинак Драгачеваца, предвођених попом Тривуном из Тијања и Николом Мићиним из Зеока, сагласило, у Крагујевцу, са Ђаковим

92 Др Владимир Стојанчевић: *Милош Обреновић и његово доба*, Београд, 1966, 111.

присталицама. Међутим, споменик попа Тривуна не постоји, надгробна плоча Николи Мићином је нечитљива, а имена осталих драгачевских „ђаковаца” су непозната, па се о њиховој судбини ништа не зна.

Приличан увиђај у двадесетпетогодишњу прву Милошеву владавину нуде нам готово једино споменици сеоским кметовима.⁹³ Кметови су тада били главни носиоци политичких и судских улога на селу, јер су села у то време била основне управне и самоуправне јединице. (Општине ће се основати тек 1839. године, када кнеза Милоша више не буде у Србији, па се зато пре тог времена нигде не помињу „преседатељи обштина”) Споменици Милошевим кметовима, који су сељацима судили за ситне преступе и спорења, купили порезу, објављивали расписе, уредбе и заповести, одређивали људе на кулук и понекад цепнули и по коју батину, разликују се од споменика кметова из каснијих времена. Пре свега, примећује се да су многи од тих кметова дуго, готово доживотно махали кметовским штапом по селу. Наилази се на записе да се кметовало непрекидно по двадесет и више година.⁹⁴ Илија Стевановић из Петнице „кметово је у старо време 20 г,” а Филип Обреновић био је кмет „от села Марковице и Тијања кои је кметовао без промене 20 год. при владенију књаза Милоша Обреновића”. Јавља се и звање „главни кмет”, што је опет одлика Милошевог времена. Главни кметови су водили прву реч не само у својим селима, већ су били, после кнежинског кнеза или капетана, главни представници политичко-друштвеног живота у читавој кнежини, односно срезу. Они су, изгледа, властвовали још дуже од обичних кметова. У Губеревцима је споменик Панта Плазине, „главног кмета драгачевског, кои је 25 год. честно и поштено кметовао”, а у Вирову је сахрањен Милоје Недељковић, „бивши најглавнији кмет 36 г. у срезу драгачевском”. Иако су кметови у Милошево време постављани од више власти, са споменика се стиче утисак да неки од њих нису уопште подлегали поновној изборности, као да је реч а турском предустаничком времену, када „самоникле” кметове нико није ни бирао, али ни укидао.⁹⁵ Из записа произилази да су појединци кметовали непрестано од 1815, па све до 1850. годике, дакле, и после Милоша, под уставобранитељима! Били су то, свакако, најспособнији, али и најлојалнији и ни по чему „недостатчни” кметови.

Са понеких споменика се види да се кметовање појединих кметава завршило са Милошевом владавином. Сменом Кнеза дошло је до смењивања његових пријатеља уопште, па и кметова. На основу анализе садржаја поједних записа

93 Споменици кнежинским кнезовима и капетанима, од којих је Милош, укинувши кнежинску самоуправу, направио послушне чиновнике, прилично су ретки, и о њима се овде не говори, иако неки од њих одлично репрезентују Милошево време.

94 Број година кметовања испод двадесет готово се никад не наводи. Једино се среће на неколико споменика да је неко без промене био кмет дванаест година. Зашто се помиње само баш тај број није јасно.

95 Вук Караџић је о кметовима у предустаничко време записао: „У Србији су се кметови звали знатнији сељаци; оваковога кмета од прије нити је могао ко закметити ни раскметити него ко је био поштенији и паметнији а особито рјечитији од осталих сељака, био је кмет.” (*Рјечник*, 277).

о кметовима тачно се може утврдити да су извесни са властовањем прекинули баш 1839. године. Тако се, на пример, може тврдити да су те године раскмећени сви они којима на споменицима пише да су кметовали двадесет пет година, јер толико је и трајала Милошева прва владавина. На једном споменику је и непосредно означено време престанка кметовања. Јован Бугарин из Липнице био је кмет „од 1820. год. па до 1839.”⁹⁶

Почетком пролећа 1841. године, за време прве владе кнеза Михаила, у Драгачеву је дошла до побуне. У Трбовцу, Миросалџима, Трешњевици, Котражи, деловима Церове и Краварице осиромашени сељаци су се побунили, јер нису могли да плате цео годишњи данак одједном. Они су подигли штапове на среског капетана и његове пандуре и свезане их повели у Чачак, па су их зато пандури окружног начелника Стевче Михаиловића, на чачанској пијаци, прописно избатинали, одваливши им по 40-50 штапова. Коловође ове побуне, Периша Вранић из Миросалџаца и Мацо Цветић из Церове, осуђени су оштрије. Периша на пет година на робији „у лакоме гвожђу пребуде”, а Мацо „да се из пушака убије и тело његово на точак метне”. О овим бунтовницима нема никаквих надгробних казивања. Сви су они помрли за време обреновићевске владавине, па се ништа из њиховог побуњеничког животописа није ни смело на надгробне каменове да ушпица.

Уставобранитељски начин управљања селом може се лако препознати на споменицима. Одмах по доласку на власт, уставобранитељи су установили општине са примирителним судовима у којима суде главни кметови за сва лакша дела и ситније спорове. Од тада се и на надгробницима помињу „обштине”, њихови „преседатељи” и примирителни судови који, поред осталог, опомињу и на прве сеоске суднице, хапсане и мацке с дрвеним клинцима. Милован Раковић из Трешњевице „бист главни кмет примирителног суда: законоподобно 12 ест г. судио и при својој чести умро сеп. 21 г. 1850. г.”. Марвенокупац из Виче Димитрије Милекић хвали се својим избором за кмета и председника: „Потоме жители ме села Виче кметом изабраше, позние за преседатеља ме вргоше.” Теовило Маслаћ из Папратишта био је „преседатељ примирителног суда общ. папратинске”, а Радован Марић из Добродола вршио је дужност „главног кмета общине каранске”.⁹⁷

Године 1839. престало је кнезмилошевско, а настало уставобранитељско доба. Кнез Милош се, пошто му је уставобранитељска опозиција, преко свог Совјета, ограничила самодржачку владавину, одрекао престола и напустио Србију. После тога уставобранитељи, са Вучићем и Петронијевићем на челу, почеше да прогоне своје противнике. У том обрачуну настрадао је велики пријатељ кнеза

96 Година престанка Милошове прве владавине означила је и крај службе кабадахије Расима Поњавића из Бруснице, на чијем споменику пише да је Рисим био „кабадахија књаза Милоша до 1839. г.”

97 Примирителни судови и главни кметови помињу се све до 1866. године, када је изашао нови закон о устројству општина.

Сл. 42. Споменик Сима Радојевића, кабадахије кнеза Милоша (Гојна Гора, 1860)

Милоша, рујански сердар Јован Мићић. Запис на Мићићевој надгробној плочи, у порти ариљске цркве, упечатљиво казује како се судбина овог познатог и округног представника Милошеве управе нагло преокренула са доласком новог политичког режима. За време господара Милоша живео је срећно, главарски, а за време уставобранитеља мученички, робијашки. На црвенкастом плочастом надгробљу, између осталог, записано је: „Већу част живота провео је срећно. Био је с врло мало изузећа од почетка ослобођења Србије од Турака под књазом Милошем Обреновићем до престанка владе Обреновића фамилије поглавар ужичке наие под разним звањима и чина именом и то за време рата као војсковођа, а поздние као грађанскиј управитељ. Издануо је као политичниј заточеник у Гургусовачкој кули⁹⁸ на мученичкој постељи лицем на Св. Архид. Стеф. 1844. год.” Оваква смрт преког и жестоког рујанског сердара добрим је

делом и освета за смрт Карађорђевог совјетника Младена Миловановића, кога је негде на Златибору потајно смакао баш Мићић, по наредби Милошевој. Родбина Мићићева, плашећи се да заслуге сердареве у другом устанку, и после њега, под новим уставобранитељским режимом, а и касније, не остану народу непознате, завршила је запис реченицом: „Дела његова, ако буде праве историе србске, неће потомству непозната остати.” Победници пишу историју, па се побеђени плашио искривљене слике о себи и свом времену.

Другачија је политичка и животна судбина Мићићевог савременика Јована Демира, такође главара ужичке нахије. У Дражиновићима леже кости „најпре војводе господара вожда србског Карађорђа, а понизније при владенију сина Карађорђевог књаза Александра пензионера г. Јована Демира”. Као што је на Мићићевом надгробнику избегнут помен Карађорђа, тако је на Демировом избрисана успомена на кнеза Милоша. Демир је, као карађорђевац, забашурио да је „у стању чиновническом” живео преко двадесет година и под кнезом Милошем!

98 Гургусовац је старо име Књажевца, па отуда и назив кули.

(Да ли и стога што га је Милош, због неких злоупотреба положаја, кажњавао и деградирао?) Тако је Демир под окриљем уставобранитеља, док је Мићић, са тешким оковом на ногама, чамιο и умирао у гургусовачком казамату, срећно дотрајавао своје пензионерске дане. Умро је 1852. лета, у деведесетој години.

Као и рујански сердар, у Гургусовачкој кули робовао је „као политички злочинац” и котрашки поп Василије Константиновић Вержеј. То зато што је нападао уставобранитељски Државни совјет, а кнезу Александру Карађорђевићу претио чак и убиством. Али попа Вержеја смрт не стиже у гургусовачкој тамници, као рујанског сердара, већ осам година после пада уставобранитеља. После Светоандрејске скупштине, у новом режиму, Вержеј се био политички осилио и осорно понашао, па га, свакако по наводу политичких противника, 1866. године убише најмљени разбојници. Код котрашке цркве чита се на надгробној плочи: „Овде под овом каменом плочом... леже посмртни остатци Василија И. Константиновића, свештеника цркве котрашке, чувен под именом Вержеј, који погибе од разбојника 1. маја 1866. год. у 45. год. живота.” Иако се у епитафу не наводе разлози убиства, Вержејево убиство се са доста сигурности може сматрати као политичко, јер њега разбојници не убише због својих рачуна, због пљачке.

Уставобранитељско време, осим на споменицима са поменом општина и примирителних судова, сачувало се у репрезентативном симболу на гробљу у Негришорима. На биљегу Сретена Протића-Молеровића, писара среза драгачевског, који је умро 1848. године, клесар је приказао како Сретен упропањ јаше коња и у десној руци држи „транспарент” на коме пише „Устав”. Овај надгробни помен устава има тројако значење. Он је и доказ да је драгачевски писар своју службу обављао по закону, и знак да је био поборник нове управе, и симбол читавог уставобранитељског доба и његове уставне владавине.

Године 1858, о Светоандрејској скупштини, промени се династија, па поново проговорише Милошеве присталице. Колико је ова скупштина у народу цењена као веома важан политички догађај говоре надгробни записи о учесницима на њој. Изасланицима Светоандрејске скупштине, свима одреда, уписа се на споменике да су били у посланству у Београду, а само некима од њих и да су ишли чак у Влашку да остарелог Кнеза отуд доведу. Ти се посланици, у време враћања на престо Обреновића династије, упадљиво хвалише својом политичком важношћу, својом оданошћу Обреновића дому. Већину изборних светоандрејаца сачињавали су обични сељаци, селски кметови, општински председници и трговци, па није чудо што је баш на сеоским гробљима нађено преко двадесет споменика светоандрејским посланицима. Записи о њима су махом овештали: увек се, после истицања покојникове друштвене улоге и положаја, нагласи, једном реченицом, да је он учествовао на Скупштини. Ево три „депутирска” исечка из таквих записа: „Овде почива раб божи Теовило Маслаћ, б. преседатељ примирителног

Сл. 43. Деталј споменика народног посланика Петра Шолајића (Лиса, 1894)

српски престо. Стефан Радичевић из Каоне био је посланик „на Светоандрејску скупштину у Београду 1858. г., на којој је Милош Обреновић за књаза србског проглашен”. На крсташу Нике Милошевића, посланика из Самаиле, урезани су медаља и орден, са „легендама”. Уз медаљу је уписано „Свет. андре. скуп. 1858”, а на ордену „Милош Обр. првиј књаз Срб.”.

О депутирцима који су, почетком 1859. године, из Букурешта довели кнеза Милоша у Београд нађена су само два записа. Милисав Војновић из Атенице био је „члан Светоандрејске скупштине и депутат букурешки”, а то је исто био и Симо Радојевић из Гојне Горе. Опширан запис о Гојногорцу Симу није само најпотпунији и најдопадљивији надгробни податак о Светоандрејској скупштини него и читава мала историја о престанку Милошеве прве и почетку друге владавине. Клесар Радосав Чикириз је за депутирца Сима, не штедећи ни реч ни длето, у бели мрамор, поред осталог, урезао: „Најпре кабадаија код књаза Милоша Обреновића 12 год. био, а кад је књаз М. престао владати у Србији, но оде у Влашку земљу, овај је после био председатељ примиритељног суда обштине гојногорске; а кад народ зажеље да књаз Милош јопет у Србију дође, и овог храброг љубитеља праве србске од ужичког окружија избере народ о Андриевској скупштини 1858. године најглавнијег депутирца те отиде с депутирцима изабраним из Србије у Влашку, у Букорешт, књазу Милошу и о Сретенију 1859. год. дођу с књазом у Београд, те опет завлада у Србији књаз Милош О.”

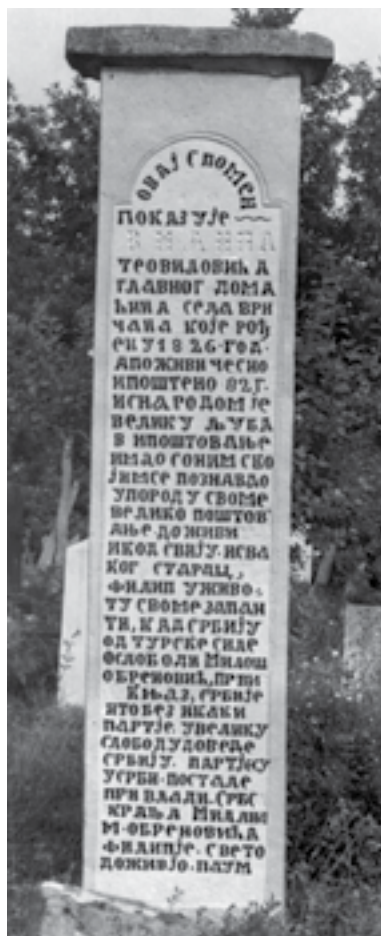
На споменицима се, у вези са Светоандрејском скупштином, назирју три врсте посланика. Једни су били на Светоандрејској скупштини, други су ишли у Влашку по кнеза Милоша, а трећи су га при повратку у Београд дочекали. Понеки депутирски записи доводе до забуне јер не казују на коју се врсту посланика мисли. Нарочито се тешко уочава разлика између оних који су Кнеза доводили и оних који су га „при долазку” дочекивали. За Драгачевце Димитрија Милекића

суда обш. папратинске и депутирац Светоандрејске скупштине 1858. у Београду.”; „Пред овим спомеником почивају кости Ђорђа Јелића из Брђана, члана Светоандрејске скупштине.”; „Овде почива Милош Демировић, син војводе Демира, дугогодишњи председник општине дражиновачке и народни посланик Великоандријевске скупштине; одликован неколико пута.” На понеком споменику је уписана и одлука Скупштине да се кнез Милош поново доведе на

из Виче и Милана Достанића из Турице ипак се може закључити да су само били у депутацији која је при уласку Кнеза у Србију руке ширила. Димитрије са споменика објављује: „А при последњем доласку књаза Милоша Обр. у Србију за депутирца изабраше ме”, а Милан је био „посланик народне скупштине у овом округу о доласку књаза Милоша Обреновића и његовог престолонаследника поч. к. Михаила”.

У запису о гојногорском посланику остало је нешто од сећања на одлуку Светоандрејске скупштине да се из државне службе отпусте сви они чиновници и званичници „који су прави злотвори народу”. За осведочене карађорђевићевце и све судске чиновнике и кметове који су у властовању били осioni те чинили самовоље и злоупотребе долазила је провера од увиђавних обреновићеваца. А за проверу је имало доста „материјала” јер су се зеленашењем и трговином бавили чак и неки окружни и срески начелници, а многи кметови су присвајали општинску имовину, злоупотребљавали општински кулук и самовољно батинали људе због ситних престапа. Образоване су изванредне комисије које су „на терену” извиђале злоупотребе власти и подмитљиве чиновнике предавале суду. У раду једне такве комисије учествовао је и Симо Радојевић, чим му на споменику пише: „И овог (Сима) изберу народног и судејског комисију те буде у Ужицу, окружију ужич., а кад овај комисилук соврше, онда га књаз за његове велике заслуге даруе те буде господин начелник среза црногорског.” Кнез Милош је уклањао и збацивао необреновићевске чиновнике, а постављао и награђивао нове, њему одане. Зато је и даривао титулом начелника човека који је „од младосги па до смрти свое... књаза и отечество свое верно послужио”.

Да је у Ужицу била потребна једна „противчиновничка” комисија сазнаје се из жалбе коју су посланици ужичког округа упутили Светоандрејској скупштини у вези са злоупотребама ужичких судија. У тој жалби ужичке судије су представљене као „јато грабљивих вукова” које узима мито и прекомеран интерес и бедној сиротињи продаје „све до голе душе”. Посланици зато моле „да се изашље

Сл. 44. Споменик Филипа Теофиловића са податком о оснивању политичких партија у Србији (Врнчани, 1907)

Сл. 45. Споменик „старог радикала“
Милана Вукашиновића
(Горачићи, 1924)

једна непристрасна комисија, да безакоња наши судија извиди, обелодани, и потом, да се безаконици што пре између нашег бедног народа растерају”.⁹⁹ Као у ужичком, и у чачанском округу је радила једна „непристрасна” комисија, на шта упућује податак из епитафа помињаног Вичанина Димитрија Милекића, кога „доцније (по доласку кнеза Милоша) за комисионера срб. народног права одредише”.

У следећој деценији записа о неким политичким званичницима је мало јер се ниједан значајнији политички догађај није догодио који би на површину избацио делатност политичких личности из народа. После Светоандрејске скупштине сељачки сталез је постепено умањиван и одстрањиван из непосредног управљања, па је посланика из народа бивало све мање. Зато се на споменицима наилази на само понеког скупштинара из тог времена. Милорад Јовковић из Зеока, светоандрејски депутирац, био је посланик „и свију скупштина народни”. Под тим „свим” подразумевају се Милошева Малогоспојинска (1859), Михаилове Преображењска (1861), Великогоспојинска (1864) и Михољска (1867) и намесничка Топчидерска скупштина (1868) које се, иначе, на споменицима изузетно ретко изричито помињу (Великогоспојинска и Михољска никако). Зато се, кад се за неког скупштинара из тог доба прочита да је био „депутирац главни” или „отлични повереник народне скупштине”, а без ознаке назива и године одржавања, уопште не зна на којој је од ових скупштина учествовао. Гајо Бугарчић из Липнице „у скупштини три пут је посланик среза трнавског био”, али се никако не може, из осталих података са споменика, разазнати о којим је скупштинама реч. Иначе, главни кмет општине каранске Радован Марић из Добродола био је депутирац „народне Св. Андрејске, Малогоспојинске и Преображенске скупштине, гди је за ревност и отличие добио медаљу”. О скупштини привременог намесништва, која је заседала у Топчидеру после убиства кнеза Михаила и која је новоизабраном кнезу Милану Обреновићу потврдила наследно право

99 Андрија Раденић: *Светоандрејска скупштина*, Београд, 1964, САН, 75.

на српски преето, нађено је само два записа. Владимир Поповић из Тијања био је посланик „великонародне скупштине 1868. г.“, а Вељко Јелушић из Граба, писар среза драгачевског, такође је био посланик „великонародне скупштине у 1868. год. држане у Топчидеру”.¹⁰⁰

О скупштинама после 1868. године наћи ће се мање записа који тачно одређују о којим је скупштинама реч. Само се у једном запису указују две скупштине за време либерала. Карански поп, либерал, Петар Костић, „био је посланик у великим скупштинама 1869. и 1877. године”. Средином 1869. године састала се у Крагујевцу Уставотворна скупштина која је изгласала „Тројички”, односно „Намеснички устав”, а почетком 1877. сазвана је у Београду Велика скупштина која је прихватила мир после првог српско-турског рата. Међутим, у јуну исте године одржана је у Крагујевцу и обична скупштина, па није сигурно да ли је карански поп учествовао баш на великој, београдекој, скупштини, или само на њој. Иначе, посланик крагујевачке уставотворне скупштине из 1869. године био је и Теодор Павловић из Табановића, али му је на споменику погрешно уписано да је то било 1868. године („Посланик је бијо среза пожешког велике народне скупштине у Крагујевцу 1868. г.”).

Од осталих, каснијих, скупштина нешто ће се чешће помињати или ће се, посредно, препознавати једино велика уставотворна скупштина из 1888. године на којој су радикалски посланици изгласали свој „радикалски устав”, најнапреднији српски устав у 19. веку. На споменицима најчешће пише да је неко био „народни посланик у Великонародној скупштини 1888. год.” или да је биран „за посланика Великонародне скупштине 1888. г.”. Из доба последњег Обреновића треба поменути занимљив запис у коме је остала успомена на напредњачко-радикалску владу која је, прогласом краља Александра, прихватила и објавила 1901. године „априлски устав”. Ђорђе Ристић из Рокаца био је „српски изасланик код краља за израду устава у Србији 1901. г., зашта је одликован Таковским крстом”.

Седамдесетих година већ почињу нешто наглашеније да се поларизују три политичке струје и да се између себе ту и тамо озбиљније размимоилазе и сукобљавају. Као жртва таквих сукоба убијен је 1874. године чувени либерал Павле Грковић из Невада. На споменику у Горњем Милановцу уписано је: „Павле Грковић, народни посланик, би мучки убијен 24. окт. 1874. Он каза, а правда пружа прст на продане душе из кола људи којих се народ грози.” Под проданим душама подразумевају се најамници које су поткупили Павлови политички противници, организатори убиства, који ће се касније огласити као окорели радикали. Ово убиство либералног посланика из Невада може се

100 Овај податак је на споменику Вељкове жене Миље, а на Вељковом споменику стоји: „У Београду пославик великонародне скупштине; у класирању земље члан државни 9 м.”

сматрати за једно од првих страначких „пушчаних” обрачуна, каквих ће касније, по званичном оснивању политичких странака, бити напретек.

Све до 1881. године Србија је била беспартијна, јер се тек те године образоваше праве политичке странке. То је забележено и у надгробном запису. У Врчанима, на Каблару, на споменику Филипа Теофиловића, јединствено је сведочанство о времену оснивања првих политичких партија у Србији: „И сваког старац (Филип Теофиловић) у животу своје запамти: кад Србију од турске силе ослободи Милош Обреновић, први књаз Србије, и то без икаки партије у велику слободу даведе Србију. Партије су у Срби постале при влади србс. краља Милана М. Обреновића. Филип је све то доживио па умро.”

Од овог доба почиње у Србији време појачаних политичких врења, сукоба, ломова, убистава. Основане су три политичке партије са писаним програмима и статутима: Либерална, Напредна и Радикална. Србија се коначно страначки издели и поче појачано да политички и партизанује. Странчарске се страсти разбукташе до невиђених размера, па Србијом завладаше политичке кризе, трзавице, спорења, освете. И надгробни споменици сачуваше то време политичког и идеолошког кошмара од Тимочке буне до мајског преврата. У записима се, наравно, највише и гогово једино помињу радикали, јер они беху кудикамо многобројнији и далеко животнији од либерала и напредњака, а уз то победише своје противнике, па су могли слободно да радикалишу и хвале се својом партијом и њеном борбом. О напредњацима се нађе само један непосредан запис, док се либерали поменуше неколика пута, сваки пут у врло рђавој успомени.

Многобројна Радикална странка имала је, по Пери Тодоровићу, пред Тимочку буну преко 60.000 уписаних и бар још толико неуписаних чланова. Није онда чудо што се на споменицима наилази на записе у којима се наглашава чланство у Радикалној партији. Ти записи се налазе само на биљезима истакнутијих радикала, па их зато ипак нема много. На њима обично пише да је неки бивши кмет или председник био „члан Радикалне странке”. Тако је Петар Симовић, кмет из Доње Горевнице, био „члан Радикалне странке”, а то је исто био и Стеван Војиновић, председник општине дубачке. Својом истакнутом улогом у радикалству највише се, изгледа, дичио Раде Тодоровић, „бивши тридесетогодишњи писар, благајник, деловођа и претседник општине жежевичке”. Он је био „члан, затим и претседник окружног одбора од округа ужичког, трибун и велики првак Народне радикалне странке”.

Чланством у радикалној странци похвалише се и два клесара: Пантелија Драгутиновић из Каленића и Владан Матовић из пожешке Жежевице. Пантелија је на свом рукораду, на споменику Јована Ђурића из Дражиновића, урезао: „Писо Пантелија Драгутин. Калинац, члан Народне радикалне странке” (1894). То је

исто учинио и на надгробнику Милице Василијевић из Каленића: „Писа Пане Драгутин., председник општине калинске, радикал” (1892).¹⁰¹ Млади клесар из Жевице уписаће на споменику свог земљака Млађена Мићовића: „Писа Владан Матовић Жежевчанин, члан радикалне омладине” (1901).

Можда је најзанимљивији и подацима најпотпунији запис о радикалском партијцу Раду Велисављевићу, општинском писару из Доњег Дупца: „Био је члан Радикалне странке, као и преседник местног пододбора, као такав и општински одборник... Раде је уживао сва почасна места која у општини и срезу од сељачког сталежа требају као члан среске скупштине.” Поменом сељачког сталежа на часничким местима у општинској и среској управи хтело се рећи да доњодубачки радикалац није био чиновник и члан државне администрације, већ народни, сељачки бираник у представништву самоуправне власти. Наиме, после радикалског устава из 1888. године дошло је до двојства власти у окрузима и срезовима, јер су радикали, Законом о уређењу округа и срезова (1890), у овим управним јединицама, поред државних, установили и самоуправне власти.

Неки земљоделци приписују себи у заслугу што су се борили за странку радикала. Сматрајући је правом народном партијом, што је она у свом почетку уистину и била, сељаци су се поносили својим радом и чланством у њој. Председник општине гучке Марко Ивановић „бори се за народна права и за странку своји радикала” (1905), а Велимир Милуновић из Слатине умре 1889. „као члан Радикалне странке који је јако подпомагао Радикалну партију”. У Сеништима код Увца лежи тело „старог борца радикала” Илије Љубојевића.

Осим изричитог помињања чланства у странци, радикали се оглашавају и на друге начине. На споменицима истакнутијих радикалаца увек се у епитаф уметне понеки израз из радикалског „жанра”. Тако је Добросав Јелушић из Граба био „вођа Народне радикалне странке”, Живојин Крунић из Ртара „поред домаћег посла обављо се политиком Радикалне странке”, а Милан Вукашиновић из Горачића био је „стари радикал”. Да ли је Горачанац Милан хтео да на свом споменику нагласи да је био опробани, стари радикал, или да је припадао старорадикалској струји, а не младорадикалима, самосталцима.

На споменицима извесних радикала не помиње се отворено Радикална странка, али да је реч о радикалским људима препознаје се по садржају текстова. Каже се да је покојник био „дугогодишњи члан среског одбора”, да се истакао „као члан среске скупштине”, да је као „изасланик окружног одбора и по жељи народа изабрат за посланика”, да је био „борац народне слободе и члан окружне скупштине”, да земља скрива кости „искреног Србина, врлог патриоте

101 Пантелија Драгутиновић–Калинац био је, као радикал и хајдучки јатак и саучесник, суђен на хајдучком процесу у Чачку 1897. године. Из затвора је писао писмо љубавници хајдука Бркића Јелени Рајчевић да она види са Бркићем „шта он мисли са нама као радикалима”.

и неуморна борца за народна права” итд. Да се овакви записи односе искуључиво на радикале зна се по томе што је једино њихова странка, поред главног одбора у Београду, установила и локалне страначке одборе (које нису имали ни либерали ни напредњаци). Зато кад се помене да је неко био члан среског или окружног одбора или скупштине, сигурни смо да је реч о радикалу. Осим тога, само се у радикалским записима истиче борба за народну слободу и права, јер је радикалска опозиција себе сматрала за јединог правог борца против либерално-напредњачког бесправља. Она се тиме упадљиво шепурила чак и онда када је постало очигледно да се одрекла својих „младићких сањарија” и, удаљивши се од првобитних напредних начела, све више почела да прихвата политику „власничких” странака против којих је, иначе, бучно дизала свој глас. Борба за народну слободу и права почесто се пренаглашавала, тако да је радикалско претерано народовање прелазило у досадно самохвалисање. Танасије Маслар из Пилатовића био је „познати борац за народна права и слободу”, а Радисав Даниловић из Горње Краварице „увек је праведне људе волео и присвајао борећи се за народна права и слободу”. Ватрени радикал Светозар Стефановић из Тубића чак се, наводно, разболео и умро (1898) „изнурен у борби за народна права и слободе”. Често истицање борбе за народну слободу и права указује на тешко политичко и социјално стање српског сељака за време бирократско-полицијског режима последњих Обреновића. Радикали више наглашавају и преузносе ту борбу против својих политичких противника него што су то некад чинили ратници Карађорђевог и Милошевог устанка са својом борбом против вековног турског завојевача. Двојицу радикалских политичара у ариљском крају препознајемо из записа на надгробнику у Брекову. На заједничком споменику у порти брековачке цркве уписана су имена Милисав Ђурића, „великог политичара свога доба”, и његовог сина Милије, „великог политичара овог краја”.

Радикали се гласно на споменицима нахвалише собом и својом партијом. Али шта би са либералима и напредњацима? Одринути од сељаштва и побеђени од радикалске масе, ућуташе се као заливени. Ниједан либерал, ниједан напредњак не признаше на надгробницима да су то били! И своју партију и рад у њој нигде у камен не урезаше, па изгледа, судећи по гробљима, да осим Радикалне никаква друга партија у Србији у то време није ни постојала. У селима Западне Србије, додуше, либерала и напредњака беше врло мало, а у Драгачеву, тврђави радикалије, готово нимало. Та чињеница, као и омрзнутост ове две партије у широким народним масама због извесних уназадних и противнародних поступака ућуткале су чланове и присталице ових партија, тако да се ни на споменицима нису смели јавити.

Али, ипак, Либерална и Напредна странка оставише трага на гробљима, али не на споменицима либерала и напредњака, већ на биљезима убијених или злостављаних радикала. Видећемо како ће радикали оцрнити либерале, називајући

их узурпаторима и дахијама! Либерална партија је доиста то и заслужила јер се „крвавим Божићом” у Чачку и крвопролићем у Горачићима показала крајње неслободњачком и назадњачком. Напредна партија се, насупрот Либералној, изричито помиње и осуђује само на једном надгробном камену. Беше то у време прве напредњачке владе, када су радикалски људи злостављани и прогањани. У Чачанском гробљу, на већ подлупљеном пешчару, једва се разазнаје запис-оптужба: „Овде леже земни остатци Миленка Карића, трговца из Чачка, који поживи 32 г. Као борац народњег права злостављан од Народне странке 1885. г., а умре 17ог априла у 1887. год.”

Неки либерални и напредњачки споменици могу се једино посредно упознати анализом садржаја надгробних записа. На споменицима неких хајдучких жртава препознају се одани служитељи напредњачке владавине. Миљко Ристић, председник јежевичке општине, је „верно народње и државне интересе вршијо”, а Тикомир Филиповић, писар душковачки, „полага труд за народне и државне интересе”. Ова два окорела напредњака чували су, у ствари, легитимност и интересе обреновићевске династије. Хтели су да се разликују од радикала које су сматрали за анархисте и разбијаче постојећег државног уређења, па зато на својим биљезима наглашавју свој труд око државних интереса. Радикалски хајдуци их зато обојицу устрелише. Миљка 1888, а Тикомира 1895. године.

На споменику у Бершићима записано је да су зликовци убили, 1885. године, Вељка Јаковљевића, „бив. писара среза моравичког и народно-владиног посланика”. Наглашавање да је Вељко био владин посланик јасно указује да је реч о напредњачком посланику неуставне, „двогласне” скупштине, која је слугински слушала краља Милана. Вељко је, као двогласац, надоместио упражњено место неког искљученог радикалског, опозиционог, посланика и тако, противно уставу и изборном закону, проглашен за „народног представника”. Вељко је, дакле, био посланик краља Милана, а не народа. Слично њему, али двадесетак година касније, био је посланик код краља Александра Сретен Богићевић из Кнића. На Сретеновом споменику пише да је он био „краљев посланик”. Дакле, декретни, указни посланик, а не посланик законски изабран од народа, на изборима.

Понеки напредњак се препознаје и у изразу: званичник (радикали се никад тако нису називали). У Зеокама је 1895. године убијен Милош Јовковић, „званичник среза драгачевског”, а у Пожеги је три године касније умро „званичник срески” Милан Костић. Осим тога, један обреновићевац се одао хвалом да је био представник свога среза при дочеку краља Милана у Чачку 1882. године. Младен Вујовић из Трнаве био је „изасланик срески пред књаза Милана”.

На неким споменицима пише да је покојник био председник „груписате” општине, што упућује на напредњаке, јер су напредњаци правили велике, груписане општине да би, како су тврдили радикали, сузили општинску самоуправу

и лакше управљали из среских и окружних бирократских центара. Тако је Сава Шушић био „кмет села Липнице и председник груписате општине слатинске”, Ђурђе Ристић из Рокаца „преседник велике груписате косовичке и међуречке општине”, а Сава Атанасијевић из Грдовића „дугогодишњи председник груписане општине ариљске”. Неки се напредњаци могу препознати по датуму кад су погинули. После силаска напредњака са власти 1887. године, настао је познати „народни одисај” који се испољавао и у убиствима истакнутијих и омраженијих напредњака. А баш та година је уписана на десетак споменика као смртна. Осим тога, после Горачићке буне срећу се неретки споменици о хајдучким убиствима и пљачкама. Хајдуци су тада, као по правилу, само напредњаке и либерале нападали. Иза многих оваквих убистава стајали су радикали, али се ни у једном пронађеном запису они не оптужише као виновници нечије смрти, пошто партија која побеђује није смела да се напада. Додуше, ни радикали нигде изричито нису окривили напредњаке за убиство својих чланова.

Већ одмах по оснивању партија почела су политичка спорења и шилбочења. Још пре Тимочке буне умро је радикалски председник слатинске општине Раде Перуничкић. Умро је под чудним околностима. На неку тајну и сумњу упућује упозорење са бока споменика: „Виђите датум кад сам умрио.” А датум је 6. април 1883. Шта ли се тог априла заиста збило кад се тако изузетно наглашава? Није ли радикалски слатински председник отишао у смрт зато што је нешто „лајао” против напредњачког режима у данима када је то најмање смео - данима Цветне недеље које су Обреновићи светковали као најподеснију прилику да уздигну националне заслуге своје династије. Јер, на Цвети је кнез Милош подигао Таковски устанак, а на Цветни четвртак је кнез Михаило преузео кључеве београдског Града од последњег турског мухафиса у Србији.

У приличном броју записа препознају се сукоби између партија, односно прогони радикалских првака од стране либералне и напредњачке странке. Наводимо један текст о радикалу кога су напредњачке власти прогониле, а који се налази на Крстачком гробљу. Опет је реч о једном Карићу, јер су Карићи били ватрени радикалци. „Василије Карић, житељ села Крстаца, као частан и поштен грађанин поживи 70 год., а умро 27. априла 1913. године. Због свог слободног политичког рада гоњен је и прогоњен од противника реакционара и њихове власти, али из поштовања и поверењем својих грађана биран је за председника општине а и за посланика Вел. нар. скупшт. 1888. год.”

Осим политичких прогона радикала, јављају се и убиства из политичких смерова. Њих је било прилично и с једне и с друге стране, а нарочито су учестала у последње две деценије 19. века. Либерали и напредњаци су смицали истакнуте радикале, а ови су скраћивали животе загриженим либералима и напредњацима. Ноћ нису мирно дочекивали страначки угледници и моћници. Помрчина је

судила и колац пуцао. Политички узруји су се смиривали супротничком главом. И што је страначки раскол био већи, а борба за политички престиж жилавија, то је више жртава падало с обе стране. Политичке страсти су од партаиста стварале крвнике. Обреновићевски и карађорђевићевски прваци били су мета најамничких куршума.

Политичка убиства су вршили махом плаћени људи, најамници. За радикале су тај посао деведесетих година обично обављали хајдучи, али и други погодни људи који су били спремни да скину оне који су имали заслуге за Обреновића дом. И летеле су главе унука оних који су крварили с кнезом Милошем у боју на Чачку и синова оних који су из Влашке довели Милоша на другу владу. Кметови, председници, посланици обреновићевски гинули су готово исуључиво из радикалских „прибодова”.¹⁰² Тих убиства има толико много да их не треба ни наводити. Последња жртва био је либералски посланик Љубомир Ћаловић из Зеока. Овај носилац Таковског крста погинуо је после мајског преврата. Он „мучки погибе на свом раду од зликовачке и најамничке руке 6. јула 1904. г.”.

Обреновићевци су враћали истом мером. Убијали су или тровали своје противнике. Године 1893. убијен је чувени радикал ужичког краја Средоје Крчевинац из Латвице. На споменику му је урезано: „Средоје У. Крчевинац, народни посланик, преседник окр. скупштине окр. ужичког, преседник општине латвичке, од зверских руку потплаћених убица погибе СА ПОЛИТИЧКИХ СМЕРОВА 7. децембра 1893.”. Од напредњачког отрова настрадао је следеће године радикал Добросав Јелушић из Граба, али се то из записа са споменика не види.

Партијски сукоби нису се огледали само у оваквим скривеним убиствима, којима се прави виновници најчешће никад и не сазнаше. Они су се обелоданили и у отвореним сукобима, који су смрт доносили усред бела дана, у присуству сведока. Либерали су „о крвавом Божићу” 1892. године отерали у смрт служитеља општине чачанске. Хтели су насилно да преотму општинску власт од радикала. У Чачанском гробљу постоји запис о том сукобу. Ситним словима је исписано на још добро очуваном споменику: „Погинулом Мирку Дубовићу, служитељу општине чачанске, жртви о крвавом Божићу у Чачку 26. децембра 1892. год. у судници општинској од злогласних узурпатора грађанске слободе и права - реакционарне владе Рибарца и извршиоца начелника Каменчића, а по захтеву црног либералног одбора, вршећи своју службу и чувајући законе и грађанска права са општинском управом и осталим грађанима.” Запис је „писмено” скројен из главе озлојеђених чачанских радикала који су овај споменик и подигли.

102 „Прибодовом” је народ звао једнометну пушку острагушу Пибодијева система. Том пушком служила се српска војска до 1883. године, када је замењена савременијом „маузер-кокинком”. Иначе, „прибодова” је било прилично у народу, а звале су се и пибодњаче, пибодаваче и пибодуше.

Као неки продужетак и увећана реприза крвавог Божића у Чачку, после непуна два месеца догодила се крвава горачићка драма. Од либералских куршума пало је осамнаест горачићких радикала из сличних разлога због којих је погинуо и Мирко Дубовић. Они су бранили своју општинску управу, а либерали су им је преотимали силом стајаће војске. Због тога су на споменицима горачићких жртава либерали прозвани дахијама! Радикали горачићке општине изгибоше 20. фебрура 1893. године код горачићке суднице, „од браће небраће либерала, српски дахија”, „од пушака војничкије под владом либералном”, „од браће српске војничке трупе”. Записи о горачићким жртвама су врло слични, местимично потпуно истоветни, јер их је већином писао исти клесар. Навешћемо само неколико одломака из њих. На споменику Јанка Стевановића пише: „Од војнички пушака нас 18 жртви паде за време Либералне партије.” На биљегу Аврама Басарића из Губереваца уписано је да погибе „код суднице оп. горачке од браће српске војске, а на тугу целој фамили и осталој свој Срби”. Клесар Млађен Раковић имао је после горачићког покоља пуне руке посла. На споменику једној жртви уписао је: „Шарен спомене, ладни камене, кои сваком срце храбриш, што овде показујеш место сарањеног од 85 год. Максима Цогољевића из Губереваца кои задоби пушчану рану код цркве и суднице горачке 20. фебруара 1893. год. од браће небраће либерала, српски дахија, а издану 7. маја 1893. г. Нема живота без слободе. Благо ониме кои оваквом смрћу умре. Лака земљо која га покриваш, својом те је откупијо крвљу.”

Осим појединачних биљега по горачићким и губервачким гробљима, код горачићке суднице подигнут је заједнички споменик свим радикалцима - фебруарским жртвама. Пријатељи Радикалне странке дали су прилог и сročили текст за овај радикалски крајпуташ: „Погинулим грађанима општине горачићке пред судницом у Горачићу 20. фебруара 1893. год. у одбрани својих грађанских, уставом и законом зајемчених права и слобода од насиља либералне владавине, а под управом тада њихових министара Авакумовића-Рибарца 1893. год.” Творци епитафа су либерале и њиховог министра унутрашњих дела Рибарца оштро осуђивали као да су увек имали на уму бритку реченицу радикалског трибуна Ранка Тајсића коју је он, после Горачићке буне, изговорио у Скупштини: „Крв Рибарца и његову тевабију појела!”

Либерали су се ружили на пасје име, док се Радикална странка означавала као народна, као странка која се борила за народна права и слободу. То је она уистину и била готово све до почетка овог века. У том временском размаку она се баш и помиње као народна. Додуше, њу као такву помињу сами њени припадници који су себи на споменике уписивали да су се борили „за народна права”, „за права и слободу народа”. Радикали су своју странку сматрали правим заштитником народне слободе и уставности у време обреновићевског владања. На споменику поменутог послужитеља Дубовића уписано је да је подигнут

добровољним прилогом „Радикалне странке, заштитника слободе и права”, а са групног крајпуташа у Горачићима мртви радикали дозивају пролазнике: „Спомените нас ко овуда прође! Ми смо пали за слободе златне устав, закон и народна права! Ми бранисмо да Србин не страда!”

Наведимо један од најзанимљивијих и историјски најзначајнијих политичких епитафа. Епитаф Петру Шолајићу, председнику општине лишанске, народном посланику и члану главног и окружног радикалског одбора. На споменику овог чувеног драгачевског радикала, чије су врлине биле познате „грађанству целе Србије”, уписано је:

*„Чаша вина живој ми узела
у ономе Горачићу клејом.
Сетиие се 86-ије,
ја како се ѿо Пироју шеће,
од онда се бар слобода креће.
Два ѿућа ме мрѿва из земље вадише
и ѿрећи ѿућ сѿомен ми разбише.
Авај, брајѿе, радикалче клеји,
зашѿо мени сѿомен не ѿосетѿи!
Не вала вам, браћо радикали,
увредисѿе браћу сирѿињу,
најлајисѿе сѿомен разбијени,
најлајисѿе осамдесет банки,
ѿа и данас у ѿријѿаи сѿѿои,
о сѿомену нико не ѿовори.
Бој да ѿросѿи сѿарѿѿа Дидића
и са ѿиме Пејѿра Шолајића
и са Пејѿром Ранка Таусића,
шѿѿо живојом сѿѿранку заклонише.”*

Објаснимо епитаф, редом. Петра Шолајића су отровали напредњаци у механи чувеног горачићког и драгачевског напредњака Драгића Драшковића. Сасули су му отров у вино. Можда и сам Драгић, иако му је Петар био шурак! Толико се онда страначки било залудело, озлобило, распријатељило. Није ли то луда Драгићева освета што је Петар на посланичким изборима 1888. године добио 214 гласова, а Драгић само један! Године 1886. људи краља Милана прогнаше у Пирот, због хајдука Солдатовића, преко седамдесет породица из Лисе. С тим породицама отерали су и Петра. Сумњало се да је и он јатачио страшној браћи Солдатовићима. Расељавање сумњивих Лишанаца била је једина нада да се хајдуци Солдати похватају. Мртвог, тек сахрањеног, Шолају извадили су из гроба залуђени напредњаци, измрцварили га и нагрдили. Чак су му и уд одсекли

и ставили у уста! Ти исти напредњаци су му и споменик разлупали. После су се радикали заинатили да му од добровољног прилога подигну нов споменик. Али од тога није било ништа. Неко је од сакупљача „појео” добровољни прилог. Па зато клетва радикалима што су изневерили свог мртвог првака и радикалску сиротињу. Нови споменик је поново подигао озлојеђени Петров син Душан, десетак година касније, када су радикали коначно победили. Уз оца је поменуо и две највеће жртве за Радикалну странку, Љубу Дидића и Ранка Тајсића. Помињао их је редом којим су нестајали. Дидић је, као предводник Тимочке буне, стрељан на Краљевици 1883, Шолајић, отрован 1894, а Тајсић умро 1903. живчано растројен после повратка из политичке емиграције.

О Ранку Тајсићу, глави радикала у читавој Западној Србији, постоји и запис на гробљу у Пухову. Док је у лишанском запису Ранко благосиљан као народни трибун који је животом странку заклањао, дотле је у пуховском приказан као „патник”, страдалник за народну слободу и прави представник народа у Скупштини. На мермерном споменику Тајсићеви синови су, између осталог, уписали: „У своме животу много је пропатио борећи се за народну слободу и права. Народ је ценио Ранкове заслуге те га је више пута бирао за кмета, председника и 20 година за народног посланика.” На спомен је „уписана” и стиснута песница - симбол Тајсићевог дугогодишњег отпора бирократско-полицијском режиму последњих Обреновића.

Партије које су се појавиле у овом веку оставиле су мало трагова на надгробницима. Да ли стога што се Србија партијски већ била увелико иживела и после радикалско-напредњачких ломова отрезнила, па више политичким партијама и опредељењима није придавала тако велики значај. Партијског романтизма, искључивости и илузија добрим је делом nestало, те су се политичке страсти, на селу, нешто смириле, спласнуле. У овом веку сељак је престао да се хвали партијама, мада је већина од њих била страначки опредељена. Томе је, свакако, много допринео Први светски рат који је својим застрашујућим дејством на народ увелико отупио раније страначке страсти, а политичке разлике и застрањивања свео на разумну меру. Све ређе помињање партијских „елемената” на надгробницима овог века, нарочито у времену иза последњег рата, може се добрим делом објаснити и све наглашенијом модом да се на споменицима уписују текстови са што мање података о покојницима. Само име и презиме, година рођења и смрти, и ништа више.

Социјалдемократска странка готово се и не помиње на надгробним каменовима. Мало је било сељака у овој кратковекој странци, јер је њу „убио” Први светски рат тек што се нешто озбиљније почела укоревивати на селу. А и без тога, Социјалдемократска странка никад није успела да постане масовна организација, поготово на селу које је дуго времена остало „по страни” пошто

су социјалдемократи све до пред балканске ратове сматрали да се не треба ангажовати на селу јер ће им тиме странка изгубити класни пролетерски карактер. Само су у два записа поменути сељаци социјалдемократе. У Свештици, код Ивањице, почива један од најстаријих и најугледнијих оснивача социјалистичког покрета у Србији, Миљко Савић. На надгробној плочи ове чувене „црвене вране”, коју је покосио пегави тифус 1915. године, уписано је сасвим кратко: „Миљко Савић, први социјалиста ове земље, поживи 60 година.” На гробљу у Рупељеву, код Пожеге, казује се о човеку „светле прошлости” Петку Милчановићу који је „душом светлио своје месту и околини, па и много даље”. Овом социјалдемократи и касније комунисти уписано је, поред осталог, на белом витком надгробнику: „Петкова смела борба за права и слободу радног сиромашног (човека) села и вароши није само овде словима записана, већ дубље урезана у души радничког покрета, коме је пок. Петко припадао до последњег даха свог живота.” Чувени социјалиста из Рупељева, за кога кажу да је био изврстан говорник, умро је у 48. години 1923. године.

На постојање Земљорадничке странке указују свега два споменика! На надгробнику Живка Вукајловића из Рогу, код Пожеге, уписано је да је, после доласка са Солунског фронта, био „борац и радник за победу земљорадничког задругарства”, а на споменику Лека Росића, истакнутог члана Земљорадничке странке у Драгачеву, урезан је земљораднички амблем: две у поздрав стиснуте руке и иза њих коса, виле, пшеница - симболи села и Земљорадничке странке.

Да се на споменицима јави помен Комунистичке партије и њених чланова-комуниста биће потребно да прохуји Други светски рат. Тек после њега слободно се проговорило о комунистима на надгробним каменовима. Али то је ипак много више помен бораца-партизана, а мање партијаца-комуниста. У рату су се људи већином поделили на партизана и четнике и то је раздвајање и сучељавање остало и на споменицима урезано. На партизанским споменицима се помиње борба „против Хитлерове најезде”, жртвовање „за ослобођење наших народа и остварење народне револуције”, погибија „у ватри револуције и светој борби против фашистичке Немачке и домаћих издајника”, смрт „од домаћих издајника Драже Михаиловића” итд. Осим тога, партизански споменици се олако препознају и по звезди, српу и чекићу - знаменима који су почесто урезивани при врху споменика. На четничким надгробницима се врло ретко уписивала реч четник, па је са приличног броја споменика тешко одредити да ли је заиста реч о четнику. Неке четнике препознајемо по фрази да су погинули „за краља и отаџбину”, неке по месту погибија (Краљево, Копаоник, Јелова гора), а неке по податку да су убијени или нестали 1945. године.

Помен комуниста нађе се само на двадесетак споменика.¹⁰³ Сваки је тужан, јер опомиње на стрељања и погибије. Наводимо три од њих. Сва три са горком успоменом на противкомунистичку немачку и четничку хајку почетком 1942. године. У Пожешком гробљу нам се, са мермерне плоче, указује сажет запис о лику и судбини најчувенијег комунисте пожешког краја: „Љубо Мићић, комунистички посланик 1920. год. и организатор устанка овог краја. Рођен 1882. Стрељан 1942.” У Средњој Добрињи, на надгробнику Љубивоја Ковачевића, уписано је: „Овом Србину узеше живот окупаторски помагачи. Ондашњи председник и његови одборници из Ср. Добриње издадоше уверење да је комуниста. Преки суд у Пожеги осуди га на смрт, Стрељан 25. II 1942. г.” У Косјерићу мајци Милицы Марковић четници су убили једног, а Немци другог сина. Преостали, најмлађи, син уписао је на мајчин споменик стихове:

*„Сећам се, мајко, кад ти „војвода” рече:
ти рађаш изроде среза ової,
ти си их научила да комунистии буду.
А ти, мајко, ко да те іледам:
А шїа бих груїо, тио су деца моја...”*

Особен је споменик браћи Марковићима из Дљина. Радојко је био симпатизер Партије, а Драгослав скојевац. На заједничком споменику им пише: „Радојко, рођен 1920. г., а погибе од непријатеља четника као симпатизер КПЈ 1944. г. у Милатовићима, у горњем Драгачеву... Брат Драгослав, који је рођен 1928. г., а као омладинац радећи по линији народноослободилачке борбе разболео се као скојевац и умро 1946. г.” У надгробним записима добро је сачуван народски вид и доживљај политичке историје Србије. Са гробних каменова се довољно јасно одсликавају извесни политички догађаји и сукоби, промена политичких режима, начин владавине у појединим раздобљима, улога и судбина појединих страначких првака, скупштински и партијски живот, идеолошка трвења и застрањивања, буне и погибије.

103 Чест помен комуниста и Комунистичке партије на споменицима и спомен-плочама које је подигао Савез бораца није узиман у обзир у овом раду.

ДУШИЕ МО
ИМ МЛО ВАМ
ПОТВОРИТЕ
ЗДАСТЕ БИ
СТАЯ ЗА БЛ
ТАЯ НА СТОУ
НЕВТУ ПОГН
НУ ДА ДЛН
КОРАЦА
НЕМОДРИ
ТРУБЕНИИ
СЛУШИНА
СЛОНСТИРА
БЛОКОВИТЕ
ВРМОНАНОУ
МО ДИ
КАТОНИ
НОУ НРИЕМ
ИНА ФЕБРА
РА 1877 ГОД
ОВА СЛОНО
ПОДЖЕ Н
ИТРОБАНЕ
ВЕРУИИ СТО
ВЕРУИИ

ХАЈДУЦИ

„Од Ариља њође кући њреко Сџујова и онда од њушке ајдучке њоџбе.”

У Западној Србији хајдучија је у турско доба била необично развијена. У 18. веку легенда помиње страшног Костреш-Харамбашу који је хајдуковао по Златибору, посебно у Мокрој Гори и Шаргану. И нека насеља у овој области основали су у 18. веку баш хајдуци. По Љубомиру Павловићу, Тометино Поље је засновао хајдук Тома Милинковић, родом из околине Сјенице, а Мршеље хајдук Јошко Мршеља, досељеник из златарског краја.¹⁰⁴

У 19. веку прилике се нису много измениле. Хајдучија царује Западном Србијом и готово никад не јењава од Карађорђа до последњег Обреновића. Хајдучке дружине непрестано крстаре од Мораве до Дрине, од Маљена до Јавора. Потврђују то писма, извештаји и телеграми нахијских старешина, окружних начелника и среских капетана.

Године 1809. Карађорђе шаље у Драгачево у ужички крај бимбаши Конду са двадесет бећара да хајдуке Милоја Конаџића из Расне и Максима Ергузовића из Шенгоља „побију или к предаји иј принуде”. Због хајдука Конда се месец и по дана врзмао са својом дружином „кое по Драгачеву кое по Ужичкој”.¹⁰⁵

У доба кнеза Милоша Србија је „огрезла” у хајдучији. Првих година своје владавине Кнез врло често добија „на дар” хајдучке главе и „ушеса” баш из Западне Србије. Колико ли је много Кнез видео хајдучких глава или живих хајдука у свом конаку у Крагујевцу кад се већ 1827. године јада брату Јовану да се већ уморио од примања многих хајдука. Поводом неких хајдука из Рујна (некадашњи златиборски и ариљски срез) Кнез ће брату писати: „Ја сам се већ уморио примати предају њину а после опет гледати гди у ајдучију иду.”¹⁰⁶ Да је, заиста, било много хајдука у првој деценији Милошеве владе, потврђује и податак да је 1822. године кнез пожелске нахије Васа Поповић, по заповести Кнежевој, поставио између Ивањице и Маглича драгачевског буљубашу Сима Радовића са десет пандура „на нужна места по друмовима”, јер су се појавили хајдуци који пљачкају кирицијске караване. Хајдучија је била у пуном јеку и тридесетих година, мада је кнез Милош успео да драконским казнама прилично смањи број хајдука. Гроф Боа ле Конт,

104 Љубомир Павловић: *Ужичка Црна Гора*, Београд, 1925, Српски етнографски зборник, књига 34, 95–96.

105 Данило Вуловић: *Књажевска канцеларија*, Београд, 1953, књига I, 182–183.

106 Др Бранко Перуничкић: *Чачак и Горњи Милановац*, Чачак, 1968, књига I, 117.

у писму грофу де Рињи (1834), пише да је Милош за годину дана погубио више од хиљаду хајдука! Па ипак, 1835. године Кнежев брат Јован пише Књажеско-србском Совету, поводом хајдука у пограничним областима према Турској, да „ајдуци у врученој ми команди народу нашем овог лета много зла у грабежу њиови добара и у палењу сена, а и у самим неким убиствима починили су”.¹⁰⁷

За време уставобранитеља хајдучија нешто јењава, али никад не престаје. Ђумругџија са Василијине чесме на Јавору јавља 1845. године Попечитељству финансија да „догодило се у Србију, нашу страну да су се страшно показали ајдуци” и отели преко хиљаду гроша од људи „на састанку у пазару”. Каса ђумрука на Јавору налазила се те и претходне године у опасности „од ајдучког нападенија”, те је предложено да се новац са ђумрука предаје у Ивањицу, среском начелнику „на сокраненије”.¹⁰⁸

У доба кнеза Михаила (1861) наилазимо на реченице писане руком министра унутрашњих дела: „Више лица у ајдуке одметнуло се”, „Али док шума озелени, велика је прилика да ће се лопови и ајдуци јошт већма умножити”, „А зликовци су се опет јошт већма осмелили, при чему им јатаци на руку иду, а властима препону полажу, кријући ајдуке”.¹⁰⁹

У време краља Милана (1884) начелници округа чачанског и ужичког закључили су у Пожеги да дизање народа у јавне потере за хајдуцима нема никаквог успеха, да треба установити неколико потајних чета „које ће крстарити и тражити хајдуке”, да треба уценити хајдучке главе и моле министра унутрашњих дела да им одобри „извесне трошкове око хватања ајдука и издржавања тајних чета”. Начелник чачански, између осталог, предлаже министру да се потајници и сејмени, који су убили хајдука Петра Сконцуловића, а ухватили Прока Матковића и Илију Караклају, награде „медаљама за војничке врлине”.¹¹⁰

Средином последње деценије 19. века, за време Александра Обреновића, у Драгачеву се, због хајдука, води читав мали рат. Из телеграма, послатих 1895. године у Београд, сазнаје се да су у Дљину два жандарма рањена, а у Дубљу два, са једним потајником, убијена. Такође је у Горњем Дупцу један жандарм погинуо. Хајдуци из Вучковице изазивају капетана драгачевског на отпор а окружни начелник образује чету од сто жандарма и сто потајника. Следеће године је разрезан, и купљен, прирез за хватање и утамањивање хајдука!

Хајдуци Западне Србије задавили су велике бриге и Вожду и Књазу и кнежевима и краљевима који су иза њих владали. Ови су их зато свирепо кажњавали: вешали, на точак разапихали, стрељали. Али, као да је хајдука, из

107 Др Бранко Перуничкић: наведено дело, 248–249.

108 Др Бранко Перуничкић: наведено дело, 508–510.

109 Др Бранко Перуничкић: наведено дело, 699.

110 Др Бранко Перуничкић: наведено дело, књига II, 266–267.

неког ината и пркоса, било све више. У овим крајевима, који су били природни „способ за ајдуковање”, олако се и због мале неправде у гору одметало. Овде се покаткад догађало да кмет кметовски штап кубуром замени, калуђер браду обрије и харамбаша постане, терзија кројачки аршин пибодовом надокнади. А покаткад је и опасних хајдучица и хајдучких „посестрима” било! Једном се чак догодило да се и жандарм похајдучио: заљубио се, изгледа, у хајдучицу и због ње у шуму одбегао!¹¹¹

Страх и трепет непрекидни били су хајдуци за сваког сеоског житеља. Колико се од хајдука прибојавало говори и податак да су земљоделци децу, уместо „бауком” и „буком”, застрашивали хајдуком. Мања деца су уверавана да врата

на кући треба затварати да се у собу не би ушуњао неки хајдук. Хајдуцима се чак и град из села изгонио. У Драгачеву су поменом хајдука растеривали градобитне облаке. (Зло се злим одагони, а хајдук је опаснији зликовац од града) Претили су црном облаку чудом великим: отворио се хајдучки гроб, хајдук оживео, пушка му се засјала.

Нарочито су се хајдука прибојавали срески капетани и начелници, председници општина и кметови, сеоске газде и варошки трговци. Замирили су од њих народни прваци и мирни домаћини. Сви они од којих је новац могао да се изнуди или политичка ујдурма направи. Од Бурмаза до Бркића селима је страх владао и хајке се за хајдуцима стварале. Страховало се од Кара-Павла и Малете, од Татића и Јелисавчића, од Маринка Раковића и Николе Јевђовића, од Јосовца и браће Солдатовића. Дрхтало се од Бркића, Тимовца, Колара и Караклаје... Свакога је могла смрт на путу, у пољу, код куће, усред бела дана, изненада да задеси. Самовољна хајдучка рука могла се на свачију главу окомити.

Доста трагова о хајдучким временима оставили су клесари на надгробним споменицима. Разноврсна су клесарска камена сведочанства о хајдуцима и њиховим крвавим работама, али су готово најчешћа она у којима се хајдуци

Сл. 47. Споменик Јована Томовића, жртве хајдучког напада (Лазак, 1884)

111 Жандарм Милун Јовичић, Драгачевац, придружио се крајем 1889. године хајдучкој групи Петронија Враћића у којој је била и Петронијева сестра хајдучица Анка. Милун је хајдуковао три и по године и заједно погинуо са Анком, Петронијем и Толом Ивановићем 1891. године у Доњој Добрињи. (Раде Познановић: *Сирашани хајдук Јосовац*, Вечерње новости од 18. V – 11. VI 1966)

не помињу изричито, већ се само каже да некога „грешном руком и осветном пушком” убише зликовци. Но, занимљиво је поменути да има и таквих записа из којих се ни по чему не може наслутити да је покојник био жртва хајдучког напада. У њима се не каже ни да је покојник погинуо, ни да је убијен, већ само - умро! Тако за Јована Чарапића и Ивана Пашића, из златиборског Качера, пише да су умрли, иако се поуздано зна да су и једног и другог, 1886. године, убили хајдуци Маринко Јосовац и Тодор Станимировић. Овакви надгробни записи су, разуме се, изузетно ретки и тешко је објаснити зашто се у њима толико зазирало од истине.

Ако се распита ко се крије иза надгробне реченице: „Убише га зликовци”, најчешће ће се од покојникових потомака сазнати да су то били хајдуци. На крајпуташу Владислава Милованковића, кмета и председника тијањске општине, уписано је: „Путујући из Чачка својој кући нападоше га зликовци на планини Јелици и нанеше му са оружјем грозну телесну повреду, од које тражећи себи лека пренет је у крагујевачку окр. болницу, где је и умро и тамо сахрањен 13. априла 1895. год.” Истога дана и на истом месту настрадао је, са Владиславом, и Милош Јовковић из Зеока („Као председник погибе од зликоваца 11. априла 1895. г.”), а после седамнаест дана и Радован Јовичић из Граба, у Паповића забрану („Погинуо од зликоваца ноћу 28. априла 1895. год.”). Зликовце, који починише ова три убиства, предводио је хајдук Џоковац, тог априла нарочито опасан.

Чести су записи у којима се помиње да су баш хајдуци били виновници нечије смрти. У тим записима најчешће се казују место, време и начин погибије. Обично се гинуло на путу, при одласку или повратку у село. Хајдуци примењују чист тип друског разбојништва: нападају бусијашки, из заседа, невиђено ни од кога. Кмет Новак Петаковић из Дубраве „погибе невидно од ајдука у пољу Грабовици 1. ок. и престаи се и сарани се 18. октомбр. у 1867. г.”. Трговац Тодор Кнежевић „погибе борећи се с ајдуцима на друму крај потока у Миросалц. 9. маија 1867. г.”, а уважени Благоје Вратоњић из Лисе „од стране хајдука уочи Госпођинудне 1885. год. на путу идући од куће судници ов. ниже гробља из пушака погибе и одмах испусти своју племениту душу”.

Ако нису могли да увребају жртву под ведрим небом, хајдуци су вршили нападе на кућу и ноћу, на спавању, препадали и убијали „планиране” људе. Они су тако убили газду Василија Николића из Радоваца и престрашили му кћеркицу, која после десет дана од очеве смрти и сама умре. „Он (Василије) је живео 24 г., а крвнички би рањен између 28. и 29. јулија 1868. г. од хајдука у својој кући. После 20 дана од исти рана престаи се.” Уз запис, клесар остави и ликовну успомену на ту стравичну препадну ноћ. Исклесало је очеву и кћеркину фигуру. Отац у једној руци држи пушку, а другом милује кћер. Можда се тако и бранио од хајдука. А страшна је била та ноћ у Радовцима. Са Василијем је тешко рањен и његов слуга Обрад Младеновић из Сеништа, али је и један од хајдука платио главом.

Сл. 48. Споменик Витора Петровића кога је убио хајдук Јосовац (Врнчани, 1888)

То сведочи запис на пожешком гробљу у коме се каже да Обрад „од ране пушчане умрије коју доби бранећи свог газду Василија Николића из Радоваца; а Обрад уби на место једног од ајдука именом Веселина из Високе”.¹¹²

Узрок смрти ретко је помињан, али чињеница да су жртве били углавном богати људи, сеоске газде и трговци, указује на отимачину новца. Отимање дуката наводило је „горске цареве” на проливање крви. Неколико записа то потврђује. У њима се каже да су хајдуци неком имућнику узели, отели, однели дукате или динаре. Због новца хајдуци су убили трговца Миљка Ристића из пожешке Жежевице. „Изненада дођоше хајдуци, ухватише га у његовој механи и однеше из касе 3000 динара, и зато је свој живот изгубио од ајдучке пушке 18. августа 1888. г. у Жежевици.” Хајдуци „у боићкој меани по наводу... 6. маја 1891. г. за његови

200 дуката” убише и двадесеттворогодишњег Радивоја Тодоровића из студеничког Понора који је као „каплар болнички” живео у срезу поцерском. Милош Јованчићевић из Гостинице „погинуо (је) од силније горски кајдука у Јеловој гори, кои су га опљачкали и паре однели 16. јула 1893. год.”

Записи о нападима на људе ради отимања новца указују на чињеницу да је хајдучија била облик пљачкашког привређивања и да су хајдуци, пљачкашким насилништвом, долазили до олаке зараде. Том зарадом плаћали су пребивалишта код јатака и обезбеђивали нова зимишта, јер без добре награде мало се ко одлучивао на опасан јатачки посао. А осим новца хајдуци су, да би задовољили лупешке навике, отимали и разне скупocene предмете: сат, прстен, одело, оружје - што ће се из неких записа који следе видети.

Ређи су записи у којима се именују хајдуци. Страх од поновне и још црње освете није смео убицу да означи. Избегавало се име хајдука као име зла. Не споменути га! Име се означавало само онда ако је хајдук-убица погинуо или на робији скончао пре него је споменик покојнику исписиван. Но, има записа у којима су

112 Хајдук Веселин Савић из Високе хајдуковао је у дружини харамбаше Николе Јевђовића.

хајдуци злотвори именовани и у време кад су били у највећем бесу. Из ината, из пркоса јачег од страха. Наиђосмо на двадесет четири хајдучка имена у камену урезана. Међу њима су имена „горских царева” чувених широм Србије, али и пустошника чија је слава једва прелазила атаре једног среза.

И управо овакви записи су најзанимљивији. Неки су сасвим једноставни. Састоје се из једне кратке реченице у којој се само саопштава да је неко погинуо од тог и тог хајдука, а не казује се ни зашто, ни где, ни како. „Уби га Јелесије Биечевих из Брусника”, записано је на споменику Милисав Тадића из Дајића. Без помена да је Јелесије хајдук. А Јелесије је хајдуковао шездесетих година. Прво са дружином Маринка Раковића, а онда код харамбаше Николе Јевђовића. У Миоковачком гробљу се поменуло име неког хајдука Сипића. На накривљеном сивом споменику је уписано: „Љубомир Веселичић из Миоковаца поживи 28 год., а погибе од хајдука Станисава Сипића 15. маја 1884. г.”

Разлози убистава се у многим записима не наводе. Они се само могу наслутити или од мештана сазнати. Није се увек због ћара убијало, него и из других побуда: из освете, из злобе, из пизме. Доказују то убиства људи из свога или суседног села, људи са којима су одбегли у хајдуке имали старих закачки још из младости. Са трговцем Милосавом Виторовићем из Вучковице раскрстили су браћа Станко и Јован Солдатовићи. Они су му, најпре, новац узели, па га онда, на путу, поново засрели, зато што су дочули да их је псима називао.¹¹³ Он „погибе од хајдука браће Солдатовића 21. маја 1886. год. у селу Вучковици на државном путу”. Илију Бошњаковића из златиборског Качера убио је, 1889. године, земљак Тодор Станимировић, хајдук из Јосовчеве дружине. Из записа се сазнаје да је Илија „код поштени људи свако поверење добио, 7 пута кмет био,

Сл. 49. Споменик Милоша Јовковића кога је убио хајдук Цоковац (Зеоке, 1895)

113 Војимир Дуканац из Вучковице каже да је Милосав изгубио живот што је, кад су га сељаци питали како њему Солдатовићи не узму паре, рекао: „Ја сам пашчад омаио.”

Сл. 50. Споменик „газде” Јеврема Сретеновића, жртве хајдучког напада (Тучково, 1895)

у рату одликован” и да је стога изазвао „злобу” код Тодора. Запис се завршава: „Вите, брате Срби, шта злоба уради!” На сличан начин настрадао је и Савко Андрић, председник добирињске општине. Он „погибе од кајдука Митра Коларевића из Добриње 28. маја 1894. г.”. Хајдук Колар је био некад Савков слуга, па се сада светио газди за неке стварне или умишљене увреде.

Извесни записи су дужи и они се махом налазе на споменицима пожешког и драгачевског краја, а односе се првенствено на време последњих „горских царева” из деведесетих година, на „радикалске” хајдуке који су, најчешће, политичка убиства вршили. Они су застрашивали и убијали напредњачке и либералске прваке. Један такав запис забележен је на Пуховском гробљу. Хајдуци, са предводником Бркићем, нападају жртву „усред бела дана”, слободно и изазивачки, не кријући нимало своје дела. Они престашише и опљачкаше напредњака Илију Нешовановића, тако да је, касније, умро у тузи. „Но највећу тугу однео је (Илија) са собом у гроб ту што га је чувени зликовац и харамбаша Бркић са своја 4 друга напао усред бела дана на њиви 1896.

год,¹¹⁴ везана га одвео кући и однео му сто дуката.¹¹⁵ Страх што га је поднео од тих зверова у људском облику пореметио је његово радом изнурено тело и та туга за својом праведном тековином убрзила му је и смрт.”

Сличан је запис и на споменику Јеврема Сретеновића из Тучкова, напредњачког председника општине гугаљске. У њему се препознају и именују исти зликовци који су дрско опљачкали Илију из Пухова. Они опет нападају изазовно,

114 Година напада на Илију је погрешно на споменику наведена. Напад се одиграо 20. маја 1895. године, пре подне. (Пера Тодоровић: *Хајдучија*, Додатак Малим новинама, бр. 26 од 29. IX 1897)

115 У писму које су хајдуци дали опљачканом Илији да га преда начелнику среза драгачевског стоји да су му однели „сто банака”. (Пера Тодоровић: наведено дело, бр. 26 од 29. IX 1897)

„у пола дана”, али им је сада человођа хајдук Војко Тимотијевић. Тек што су преко дљинских брегова и Мораве измакли потери после похаре у Пухову над чича-Илијом, натревили су, у Тучкову, на нову жртву, газду Јеврема. Јеврем је „у свом трудољубивом домазлуку поживео 50 год., а својим одличним поштењем изабрат је за председника општине гугаљске, а према његовим добрим цељима омрзнувши на њга непоштени и покварени људи наведоше зликовце хајдуке кои га у његовој ливади на кошењу ухватише 20. маја 1895. г. у пола дана, одузеше му сребрн сат и прстен и убише га 5 хајдука: Војко Тимотијевић, Илија Павловић, Милан Бркић, Дмитар Колар и Дмитар Трифуновић - сви из среза пожешког. Он је мученички од 7 хајдучкиг маузерових метака погинуо, кои су му више рана начинили”. Ево како одметници нападају: групно, по договору, отворено. Пуцају свих пет, један за другим, да се не зна чија га маузерка уби. Лакше се на суду бранити, ако се несрећом, падне у пандурске или жандармске шаке.

Још дрзовитији су, изгледа, били браћа Солдатовићи. Десетак година пре Бркића они су били горски господари Драгачева и ивањичког краја. Као да им је годило да их велика маса света посматра у крвничким акцијама, они нису презали да нападну човека и на великим скуповима. На обетини у Котражи, „пред целим светом”, они незалечиво ранише Танасија Милосављевића, председника суда општине миросаљачке. Танасије „би тешко рањен од хајдука браће Солдатовића из Лисе на котрашкој завјетини код цркве 18. маја 1886. год. пред целим светом кои се на сабору састао беше. Услед тешких рана испусти своју мученичку душу 28. маја 1886. г. у 48. г. своје старости”.

Тако је било у Драгачеву, гнезду радикала. А горе, у Старом Влаху, на граници према Турској, хајдуци су вршили још чудније работе. Отимали су стоку и покућанство сточарима, грошеве кирицијама, златнике трговцима, па умицали с пленом преко границе кад их потере притисне. Дружећи се са „сумнителним” пребезима и кријумчарима, сукобљавали су се и са граничарима, јер су им пограничне буљубаше и пандури сметали у opakим пословима. Кивни хајдуци су наносили штете царинским органима и светили се чуварима границе, не марећи за њихове националне заслуге. На врху Јавора још увек стоји мермерни крсташ храбром јаворском буљубаши кога устрелише два златиборска хајдука: „Ово је спомен гди почива раб божи Максим Лаушевић из Васиљевића, а храброг и чувеног буљукбаше јаворске границе, кои је за храброс 1876. год. одликован сребрном медалом и споменицом, кои поживи 23 год., а погибе 3. септембра 1880. год. од ајдука Милана Шишака и Јована Брашња пред кућом Боја Павловића из Кушића.”¹¹⁶ Храбри Максим лежи поред својих ратних другова који погибоше у бици на Јавору. Хајдуци му беху тежи од Турака.

116 Запис о погибији Максима буљубаше произвољно је наведен у књизи Матије Мурка *Трајом српскохрватске ейике*. Тамо он гласи: „Овдје почива Максим Лаушевић, чувени буљубаша Јаворске границе, који је одолио Турцима, али су га године 1880. убили домаћи хајдуци!”

Сл. 51. Споменик Илије Нешовановића, напредњака кога су убили хајдуци (Пухово, 1896)

Златиборски хајдуци су редовно надзирали сву трговину која се обављала преко „њиховог” терена. Они су из заседа меркали златиборске и санџачке трговце, пресретали их на друмовима, пљачкали и каткад убијали. Убише тако нововарошког трговца Стевана Томића. У порти чајетинске цркве пободен је биљег са епитафом: „Стеван Томић, трговац из Нове Вароши, погинуо од зликоваца у Златибору 20. јула 1894. у 70. г. свога врло часног живота.” Иначе, по златиборским селима готово да и нема споменика хајдучким жртвама! По мишљењу Љубише Ђенића, доброг познаваоца живота Златибораца у прошлости, на Златибору није ни било много хајдучких жртава, јер је крај био сиромашан те није имало много да се пљачка, а многи домаћини од којих се новац могао измамити били су главни заштитници и јатаци хајдучки! Зато су златиборски хајдуци чинили више зла у доњим, „гуђим” теренима: у богатим пожешким и лужничким селима.

Хајдуци су често мучили своје жртве пре него их усмрте. Понекад су усијаним веригама прљили тела, понекад лице ножевима грдили. Стравичне муке од хајдука поменуте су само у

три записа. Хајдуци су у Лиси, 1866. године, убили двадесетпетогодишњег председника Мијаила Солдатовића, а клесар је убележио све зашто и како то би: „Млади овај преседник, да би позиву и заклетви својој одговорио, држао се закона по ком је зле и рђаве по заслуги његовој казнио, па зато код рђави падне у ненавист. Поводом ближни свој издан буде разбојницима са којима и они у погибели његовој учествоваше и у горке га муке турише: очи вадише, лице грдише и у тешкој муки испусти душу - за које нека им бог суди.” Гнусници харамбаше Јевђовића искалише своју зверску душу на добром лишанском председнику. Како хајдуци муче осетио је на својој кожи и седамдесетпетогодишњи газда Јован Томовић из Ласца. На овећем, накривљеном и потамнелом, студеничком

крсташу у Лишанском гробљу чита се: „Од непријатеља горски хајдука мучен је бијо 1884. г.” Морао је лазачки газда да претрпи претешке муке, чим је ускоро по хајдучком нападу умро. Грозна смрт задесила је, 1885. године,¹¹⁷ и напредњачког посланика Вељка Јаковљевића из Бершића. Њега хајдуци „ноћу везаше, на најгрознији начин мучише, сикиром исекоше и убише”. Како је језива смрт сустигла несрећног Вељка најбоље се види из телеграма који је окружни начелник Браловић упутио министру унутрашњих дела у Београд. Браловић, између осталог, каже да су осморица наоружаних људи извели Вељка из своје механе „у мрак понев секиру механџијску па одмакнув од механе за 200 корачаји убили га секиром, разбив му сву главу из које се мозак просуо и једно око избивено. На телу се налазе и 4 модрице од ударца ушњиком секире”.¹¹⁸

Поменуто је неколико записа о хајдучким пљачкама. Понекад хајдуци и читава имовину газди „пониште”. Запале кућу, посеку воћњак, упале сена, побију стоку. Дружина Ива Караклаје упропастила је Милосава Вучићевића, трговца и председника брезовачке општине. Њега хајдуци „изненадно ухватише у кући 26. марта 1895. год. Те га убише и паре узеше и осталу му имовину поништише”.

Смицали су хајдуци свакога ко им је на пут стајао и који је планиран да земљом више не ходи. Али, нису од њих гинули само они који су их, заборавивши да се за хајдуком у гору не иде, као потерници, гонили. Притешњен хајкачима, хајдук је убијао свакога ко му на нишан први дође. Рудничанин Теодор Чивовић чекао је, заклоњен у једном липару, опасног хајдука Аксовца, Оштровидни Аксовац је дејствовао муњевито, хајдучки. Повукао је обарач и погодио хајкача-заседника. Али је и Теодор опалио у истом тренутку прецизно, те је и хајдук пао смртно погођен! Запис о овом невероватном смртном сусрету остао је на Рудничком гробљу. „Овде лежи мртно тело Теодора Чивовића из Рудника који поживи 34 г., а погибе 25. јула 1883. г. у потери од хајдуда Радована Аксовца. Пуцаше и један другог убише!” У претражи за хајдуцима платио је главом и младић Драгоје из Табановића. На споменику у Лоретском гробљу је уписано: „Овде почивају кости Драгоја Благојевића, младића нежењена, који у 22. г. свог млађаног живота гонећи хајдуке погибе од хајдука Вранића и његовог друштва у Добрињи 27. јуна 1891. год.” У Добрињи се, после осам година, поновио призор са Рудника. Кажу да је млади Табановчанин опалио на хајдука чим га је опазио заклоњеног иза једне шупље врбе и ранио га, али је брзооки Вранић био присебнији и тачнији: згодио је злосрећног младића посред срца. Иначе, и хајдук Вранић је погинуо у тој добрињској потери, што ће се видети касније, из записа на Бранићевом споменику.

117 На споменику пише да је Вељко убијен 1883, што је погрешно. Из извештаја начелника Браловића се види да је убиство извршено 1885. године.

118 Др Бранко Перуничкић: наведено дело, књига II, 290.

Сасвим ретко се догоди да хајкач погине не од хајдучке, већ од потерничке пушке. Нехотично, из забуне, или намерно, с леђа, због старих рачуна, од комшије гађан. Милован Илић из Бакионице „погину од пушке а од Маринка Бушића неотице терајући у чети хајдуке” (1871). На већ поменутом Лишанском гробљу у Ласцу забележена је једна погибија „на стражи”. „Случајно погибе на стражи 10. октобра 1667. г.”, уписано је на белом крсташу младића Мијаила Томовића. Мијаило није погинуо као војник, на војничкој стражи, већ као „цивилни” стражар који је мотрио да се хајдуци ненадано у селу не појаве. Да ли је погинуо нехотично, сам од себе или од неког другог, из епитафа се не сазнаје. Слично Мијаилу настрадао је и млади Будимир Ђукић из Брекова. Он „у 16. лету погибе на стражи неотично из пушке од свога другара 2. октобра 1895. г.”. Будимир је стражарио очекујући хајдуке Ива Караклају, Милана Луковића и Дмитра Равањца. Ова хајдучка тројка била је страх и трепет за грађане аријског и ивањичког краја, па су они, да би се заштитили, истурали страже по раскрсницама и пролазнијим местима у селу. Стражари су задуживани да хајдуке, по могућству, убију или да обавесте угледније људе да се на време склоне ако хајдуци преко села намину.

Као хајкачи, „непланирано” су гинули и они који су се ставили у одбрану нападнутих жртава. Видесмо какав је био крај младића из Сеништа који је бранио газду у Радовцима. Слично прођоше још неки. Тако заврши и Младен Николић из Милићева Села. Он погибе „од ајдука бранећи брата свог; брат за брата погину 3. новембра у 1889. г.”.

Кад се деси да потерник или нападнута жртва убије хајдука, следује му повећа награда, Јер, уцене за хајдуке, нарочито опасне, биле су велике. Зна се да је хајдук Јевђовић био уцењен са сто дуката, а да је за награду учесницима у потери и хватању његовом утрошено из државне благајне 1.630 цесарских дуката. Браћа Солдатовићи су уцењени са по пет стотина цесарских дукага, а потказивач Јосовчев добио је награду од 4.800 динара. За Бркићеву уцену бачена је нечувена сума: 15.000 динара! На надгробнику поменутог младог Обрада Младеновића, који је убио хајдука Веселина из Високе, поменута је награда, али је споменик опузнуо и не разазнаје се о коликој се суми ради. Препознаје се само, на основу заосталих искрзаних слова, да је награда била у цесарским дукатима.

У записима се с поносом наглашава кад хајдук изгуби главу. Случај Веселина из Високе и Аксовца о томе јасно говори. Један запис на Бељинском гробљу хвалисаво је објавио неуспеле нападе хајдука на газданску кућу. Домаћин се надао хајдуцима, па их је чекао спреман, с пибодовом, или је жандарме у кућу добавио. „Хајдуци нас три пута нападали и паре отимали па су зато сва три пута изгинули.” Међутим, проверавањем истинитости овог записа, утврдило се да су хајдуци стварно безуспешно нападали, али да ниједном нису изгинули.

Погибија хајдука била је само домаћинова велика жеља коју је он, кривотворећи сећање, приказао као готову чињеницу.

Записи о хајдуцима ређају се непрекидно све до 1896. године, када заувек нестаје масовна хајдучија. Те и претходне године побијени су или похватани сви главни хајдуци. Ухваћени су Бркић, Војко и Сима Милинковић, а побијени Колар, Караклаја, Џоковац и Илија Павловић. Нестанком ових и других хајдука прохујао је и последњи, можда и најопаснији, циклус хајдучије у Западној Србији. После Бркића јавиће се ту и тамо тек понеки мање знатан хајдук, без ореола правих хајдука. Они ће деловати појединачно или у друштву са највише два-три друга, али ће, као положаре, лупежи и кесеције, остати без икакве подршке у народу, без јатака, и зато ће брзо налетети на жандармске куршуме или пасти у руке власти. У једном запису поменуто су два хајдука из 1898. године. На накривљеном и у земљу утонулом споменику, у Коштунићком гробљу, записано је: „Љубомир Веселиновић из Коштунића поживи 40 г., а погibe (код) своје куће 24. маја 1898. г. од зликоваца хајдука Николе Ђатовића из Трбушана и Дмитра Милићевића из Бешића.” Кажу у Коштунићима да су и оба хајдука погинула код Љубомирове куће. Љубомир је друговао са Николајем и Дмитром, па му пало на памет да их изда. По договору са њим, жандарми су му опколили кућу, а он им из дворишта дао неки уговорени знак. То опазе увек сумњичави хајдуци, па га здиме кроз прозор, а затим и сами изгину у сукобу са жандармима.

Трагови хајдучки зађоше и у овај век. Остави их страшни Радоје Караца из Доњег Дупца који је за свега педесет два дана хајдуковања убио пет жртава. И док су његови претходници претежно смицали, напредњаке и либерале, он се светио радикалским првацима, својим земљацима који су му „помогли” да, пре него што се похајдучио, оде на робију. Два записа о томе сведоче. Дубачком кмету Јовићу Караца Радоје приреди ужасну смрт. Оби му лобању заворњем и остави је „на једном пању у ливадама” да је после петнаестак дана косачи нађу. Зато на споменику остаде да Јовић „погибе од душманске руке од хајдука светског тиријанина навек... 28. маја 1907. г.” После седам дана умукну и дубачки председник Стеван Војиновић. Њега „по наводу увати хајдук Радоје Караца у воденици, дово га кући, оте му одело и оружје и на силу отеро у планину и убијо”. И Стеван је заворњем усмрћен. Караца је, кажу Дупчани, под левим скутом гуња, у нарочито ушивеном џепу, носио заворањ који му је увек десној руци био на мети, за тренутан ударац. Заворњем је убијао „мукло”, да се не би одавао пушком, а меткове је чувао за сусрет са жандармима.

Четири године после Караце појавио се као зликовац Горачанац Милић Васиљевић Маћанин.¹¹⁹ Он је учинио најужасније убиство од свих хајдука. Грозна

119 За Милића Маћанина нема писаних извора да је био од власти оглашен за хајдука, али по тврђењу Радована Маринковића, новинара „Чачанског гласа”, који одлично познаје прошлост Драгачева, а Горачића посебно, Маћанин се може са сигурношћу сматрати правим хајдуком.

смрт Пауна Главоње, горачићког кмета, најбољи је пример за то. На Пауновом споменику у Расовачком гробљу уписано је: „Па на свом имању пресрети га зликовац па као бесан јурне с ножем и удари га где му срце стоји па му ни то не буде доста: он га обори пода се и осече му главу, и покојник премину и богу душу даде у 4 сата после подне 24. јуна 1911. године; кое сад одговара за ово дело Милић Маћанин из Горачића.” Паун Главоња је тако језиво остао без главе зато што је купио неку Маћанинову њиву док је овај, због неке кривице, робијао. На истој њиви Маћанин је, кад се вратио са робије, пререзао грло несрећном Пауну. Због овакве, свирепе и гнусне, главосече и данас се у драгачевским селима за неког напасног и „недоказаног” човека каже: „Треба њему Милић Маћанин!”

Својеврсни хајдуци појавили су се у току Првог светског рата. То су били тзв. комити. Времена праве хајдучије су прошла, па се и назив хајдук изменио. Нови назив комита није одговарајућа замена за хајдука. Ова реч ушла је у наш језик почетком овог века, а означава „шумског” човека, одметника у гору ради борбе против турског завојевача. Ако би се дословно превела, најприближнија би јој замена био четник, али у смислу који је ова реч имала пре балканских ратова. Почетком овог века, кад су се српски и бугарски интереси сучељавали у Македонији, Срби су на македонском тлу организовали, против Турака, четничке, а Бугари комитске акције. Тада су се и четници називали комитима. Тај назив је, касније, пристао и уз људе који су се из пркоса према аустроугарским властима одметнули у шуме. То су, за разлику од старих, „кумановских”¹²⁰, „нови” комити. Сведочанство о једном таквом новом комити остало је у књизи умрлих у брезанској цркви. У њој је за Војина Цмиљанића из Теочина уписано: „Погинуо као нови комит.” Комити су убијали понеког аустроугарског улицицу или жандарма, али су се можда више бавили отимачином и пљачком газдашких домова, нарочито оних чији су домаћини шуровали са окупаторском влашћу. У народу комите често називају и хајдуцима. Тај назив се среће и на надгробним споменицима и у црквеним књигама. Комите гробља махом запамтише као убице и пљачкаше. На гробљу у Чедову је споменик са записом да Стеван Вранић „пред својом кућом везан и опљачкан од зликоваца погибе 1917. г. 21. јуна”. То се санџачки хајдук-комита Симеун Гагрица са својим друштвом светио чедовском домаћину због његове сарадње са Швабама, у Сјеници. Комити, због новца, убише немоћног старца Јеврема Софронијевића из Горње Добриње. На старчевом споменику пише: „Јеврема убише хајдуци у својој кући између 21. и 22. јула 1918. год.” А не беше га тешко усмртити, јер старац „спреми у рат пет својих синова и три унука” те оста сам у дому, без одбране. Због новца хајдуци-комити окомише се и на Војина Мијатовића из Буара, који „погибе 30. септембра 1918. г. од ајдука у својој кући”. Епитаф се даље .наставља: „Новац узеше, живот

120 Кумановски комити је назив за четнике који су пред балканске ратове деловали на ширем подручју кумановског краја.

не опростише.” Неко је Војину, вероватно из освете, обалио и разбио споменик са оваквим записом, па синови „и по други пут” подигоше оцу нови, лепши и већи споменик, али са записом у коме је оно „погибе од ајдука” замењено са „погибе од пљачкаша”. У новом епитафу, као из неког ината и противосвете, хајдуци су „унижени” и „ољагани” - названи су најружнијим именом.

Напад комита посредно се препознаје и у запису на Зеочком гробљу. „Убише га крвопилни аустроугарски жандари; бранећи свог ближњег погибе у истом селу”, уписано је на надгробнику Витора Лончаревића. Витор је, сиромах, бранио суседа газду, кога комити ноћу нападоше. Газда је додао из Гуче аустроугарске жандарме, јер се нападу надао. И у сукобу између комита и жандарма Витор ненадано погибе, али не од жандармске, већ од комитске пушке.¹²¹ Зашто клесар истину преокрену остаде тајна. Можда је повољније и за родбину и за покојника да се каже да је жртва пала од непријатељске, окупаторске руке.

Карактеристично је да се готово сви помени комита односе на 1918. годину. Све своје акције комити су извршили последње године рата и то у тромесечју које је претходило пробоју Солунског фронта и у данима када су се наши ослободиоци приближавали Србији. Тада су се осилили, јер окупатор пропада, и као да су се плашили да им време, доласком мира, заувек пролази, па су журили да што више „подвига” учине. Доласком „солунаца” комита нестаје, враћају се кућама. Неки, који су починили зла дела и према сопственом народу, и даље остају у шуми, али убрзо падају у шаке нове власти.

Посматрајући надгробне записе о хајдуцима, пада у очи да нема ниједног записа из времена Карађорђевог, Милошевог и уставобранитељског владавине. Не нађе се ниједан запис о Цаворини, Шадану, Бурмазу, Микавици, Бошњу, Платоњи, Зекавици, Татићима, Јелисавчићима... Све до друге владавине кнеза Михаила надгробници ћуташе о хајдучким работама. Тек од шездесетих година хајдучки записи се појавише и све до краја века се умножаваше. Непомињање хајдука из првих четрдесет година може се објаснити рејим подизањем и непостојањем споменика из тог доба, али зачуђује што се ниједан запис о хајдуцима није нашао у раздобљу од 1840. до 1860. године. Да ли су у том времену хајдуци били душевнији, па зла за собом не оставише? Или се то може тумачити знатно смањеним бројем хајдука за време уставобранитеља?

Шездесетих година хајдучких убистава је прилично у моравичком и ариљском крају. То харамбаша Јевђовић и његова дружина смичу главе богатијих сељака. Из седамдесетих година записа о хајдуцима је сасвим мало! Осамдесетих година, међутим, хајдучких убистава је подоста и она се добрим делом могу тумачити и као последица разбукталих политичких страсти после оснивања првих политичких партија у Србији. До тог десетлећа Србија је била беспартијна,

121 За Витора је тијањски парох Младен Поповић забележио у књизи умрлих: „Логину од комита.”

па су и хајдучка злочинства чињена из ванпартијских мотива. Међутим, од 1881. године почеле су оштре партијске међусобице које су од загрижених партајиста стварале покатакд праве крвнике. Тако је убиство поменутог посланика из Бершића чисто политичко убиство. Вељко Јаковљевић је био „народновладин посланик”, двогласац, па га из следе политичке омразе убише људи из радикалског тора. Не написа случајно начелник Браловић у свом телеграму за Београд да су то убиство извршили не обични хајдуци и разбојници, „већ органи познатих српских анархиста”. Под анархистима овај повереник краља Милана и члан дворске камариле подразумевао је, разуме се, радикале. Разјарени радикалски људи су при Вељковом убиству имали и јатагане, и револвере, и пушке, али грозно злодејство учинише секиром, намерно, ради застрашујућег дејства на своје политичке противнике. У време седмогодишње напредњачке владавине, а нарочито у доба „народног одисаја”, после пада напредњака са власти 1887. године, могао је хајдук, по налогу „партијских” јатака, да убије неког напредњачког председника или кмета.

Осамдесетих година хајдукује и Маринко Јосовац, можда најчувеније хајдучко име Западне Србије. Сељаци су говорили да је био „отрован ајдук” и о њему са наклоношћу причали, иако је био врло свиреп. Кажу да је умео да буде и великодушан, доброћудан, чак и племенит! На надгробним споменицима наиђосмо на четири записа са поменом Јосовчева имена. Наводимо их по реду по коме су текла убиства. Јосовац је из освете убио Витора Петровића из Гостинице јер му је овај убио друга Тиосава Познановића. Витор се са свог надгробног „стењака” кукавно жали на своју худу судбину у подужем тужбаличко-поетском „монологу”:

*„Јао мене, били свиеџу,
 ѿојину їди се надо нисам.
 Били свиеџу, како се одмичеш,
 вечна кућо, како се їримичеш.
 Земља јесам, у земљу одлазим
 и дегове моје (да) ѿолазим.
 Нека бої суди ономе ѿо їравди
 кои вако од мене уради.
 Појинук од ајдука Маринка Јосовца
 и њејови друјова у 27. ї.,
 а ѿої. 5. сејїем. 1888. ї.”*

На Митрића гробљу у Карану налази се запис: „Овде почива раб божи Марко Миловановић из Губина Дола који поживио 55 г., а крвнички погинуо у својој кући 22. новембра м. 1888. г. од силног горског кајдука Маринка Јосовца.” На две Јосовчеве жртве указују два мала споменика у Маковишту. Браћа Ђебићи, Иван и Богосав, убили су Јосовчевог друга Живка Бајевца, па их је Јосовац, као и

Витора Петровића пре осам месеци, светећи друга, усмртио. Кажу у Маковишту да је Јосовац браћи Ђебићима, непосредно пред њихово погубљење, подвикнуо: „Ово није Бајевац Живко, већ Јосовац Маринко!” На запуштеном гробљу у Маковишту, на коме се одавно нико не сахрањује, данас постоје један до другог два мала, накривљена и тешко читљива мермерна споменика, утонула у земљу. На првом се чита: „Иван Ђебић из Маковишта живи 25 г., а погибе од ајдука Јосовца 6. маја 1889. год. Диге спом. браг Јован и жена Јанока.” На другом је запис писан по истом шаблону: „Богосав Ђебић из Маковишта живи 35 год. Погибе од ајдука Јосовца 6. маја 1889. г. Дигосе спом. браћа Рајко и Филип и син Теован.” Ђебићи су били браћа од стричева, што се види по томе ко им је споменике подигао.

Деведесетих година, нарочито у драгачевском и пожешком крају, настала је чиста партијска хајдучија. У време либералног полицијског режима и врхунца страначких сукоба, посебно после горачићког крвопролића 1893. радикали су „сатирали” противнике из хајдучких пушака. Каонски поп Урош Оцокољић можда је најбоље окарактерисао то црно време партијских хајдука, кад је о хајдуку Иву Караклаји записао: „Због чега је отишао у хајдуке писац не зна тачно. Неки причају због партијских разлога. Кажу: онда су сејмени напредњачки по Србији и жарили и палили. Сејмени и жандарми прича се да су били најцрњи елеменат људи. Лопови и робијаши. Такви су били и пандури и потајници. Противници напредњака, да би силу силом одбијали, лиферовали су из народа типове, као што је био Иво и његова дружина. Иво је велику дружину имао. Сматрао се као народни бранилац од грубе силе власничке.”¹²² Због оваквог стања, из страха од радикалско-хајдучких куршума, обреновићевски председници општина све се чешће окружују пратњом сејмена - „чувара јавне безбедности”. Средином десете деценије учесташе убиства по селима уопште. Као да је завладало неко злодејско и људоморно време, у коме се приличан број сеоских житеља испизмио и зазлобио, па почео да незаконује и злотвори. А хајдуци готово 95 одсто убиства починише 1894-1896. године. То је време кад партијски хајдук Бркић чини са напредњацима и либералима осветнички дармар, а окружни начелник Шурдиловић све више повећава број жандарма и потајника да стамањује хајдуке по Драгачеву и околне њега.

Прва жртва осветничких радикалских куршума после Горачићке буне био је загрижени напредњак Драгић Драшковић, највећи „локални” кривац за смрт радикала пред горачићком судницом. Драгић је убијен осам месеци пре него што су Бркић и Војко учинили прво политичко убиство, убивши у Миоковцима „либералну перјаницу” Живана Радојичића. На витком пешчару у Петковића гробљу записано је: „Овде леже посмртни остаци газда Драгића Драшковића, трговца из Горачића, који је невино убијен у свом дому 16. марта 1894. г. у својој

122 Урош Оцокољић: *Караца*, рукопис, својина Ранка Оцокољића, свештеника у Каони.

50. години живота.” Драгића је убио најмљени моравички хајдук Миљко Мунитлак, уз саучесништво Јеремије Јоровића.¹²³ Миљко је исте године пао од потере, а Јеремија је следеће стрељан, па је то родбина Драгићева, као олакшање и утеху, уписала на споменик: „И на утјеху породице, Миљко Мунитлак из села Пресеке, главни злочинац, убијен је у потери као злотвор народни, а његов саучесник Јеремија Јоровић из Живице убијен је по пресуди 16. јуна 1895. г.” Да Миљко и Јеремија нису једини кривци за Драгићеву смрт, сазнаје се из даљег текста у коме се каже да ће „и остале злотворе приређене смрти Драгићеве” стићи заслужена казна. Под осталим злотворима родбина је, наравно, подразумевала радикале из окружног радикалног одбора, од којих је и „приређен” план за ово убиство. Запис се завршава: „Ожалостњена фамилија бога моли и у нади живи да ће и остале злотворе приређене смрти Драгићеве јарко сунце проказати и правда их божија казнити.”

Нешто више од годину дана после Драгићевог убиства радикално-хајдучка освета стигла је и Горачанца Мијаила Кнежевића за кога Велисав Јањић каже да је био познати разбојник и лопов.¹²⁴ Мијаило је платио главом зато што је претресао и празнио јанџике и недра још врућих жртава горачићког крвопролића.¹²⁵ Хајдуци су му прекинули живот, а на споменику је остало да Мијаило „поживи 49 год., а погибе од кајдука 5. јуна 1895. год.”

Неколико хајдучких убистава из 1895. године већ је наведено. Све жртве хајдучке биле су окорели напредњаци и либерали. Три Џоковчеве жртве (Владислав Милованковић, Милош Јовковић и Радован Јовичић) беху напредњаци. И све главе које те године падоше беху представници обреновићевског режима. Потврђује то и душковачки покољ. Бркић, Колар и Војко Гугљанац убише председника и писара душковачке општине. То је било на Васкрс, када се Бркићу, како је сам говорио, досадило да више брсти по Маљену кријући се од напредњачко-либералског режима. Тада у душковачкој механи изгибоше председник Урош Филиповић и писар Тихомир Филиповић. Урош је, по изјави Бркића на хајдучком процесу у Чачку, „гонио радикале као Турчин”, а Тихомир се као некадашњи радикал „пришуњао” напредњацима да би под њиховом управом, као писар, био господин.¹²⁶ Клесар Вељко Јанковић из Љутица урезао је и председнику и писару готово истоветне епитафе, али је епитаф несрећном писару, кога уби Колар, нешто особенији: „Пред овим споменом почива Тихомир Филиповић, бив. писар општине душковачке, који поживи 26 г. свог живота. Својом науком са сваким лепо поживи и полага труд за народне и државне интересе. У томе звању

123 Јеремија Јоровић није био хајдук. Његов син Миљко је, као радикал, погинуо у горачићкој буни, па је Јеремија био јако мотивисан да, светећи се Драгићу, освети сина.

124 Велисав Јањић: *Осамнајесет жрџава*, 58.

125 Велисав Јањић: наведено дело, 63.

126 Пера Тодоровић: наведено дело, бр. 46 од 19. X 1897.

погибе изненадно од хајдука у мекани душковачкој на Други Васкрс ове 1895. г.” Клесар Вељко је урезао фигуре обе жртве. У председничковој руци револвер тулумбаш, којим је кроз механски прозор пуцао на хајдуке пре него га је Војко Гугљанац прорешетао из магаџинке. Са Урошем и Тихомиром погинуо је и дућанџија Никола Николић из Љутица који је, такође, био напредњак. Скресао га је безмилосни Колар у главу кад је, преплашен, почео да бежи из механе. На омањем мермерном биљегу у Симовића гробљу у Љутицама стоји да Никола „погибе од хајдука на Други Васкрс 1895. год.”.

Године 1895. хајдуци су иступали као радикалски „политички. радници” који су куршумима смењивали напредњачке и курџонске¹²⁷ сукметице и регенте. Њихово писмо напредњачко-либералском капетану Белом Мемеду, писано 30. априла 1895. године у Субјелу, „у гори зеленој”, то потврђује. У њему хајдуци, с Бркићем на челу, псују Белом Мемеду¹²⁸ бога напредњачког и либералног и прете да се неће оканити док не скину „количину напредњачких и либералних глава”, јер су они својом „силом поганом” отерали „најбоље српске синове у шуму”. И већ сутрадан по писму хајдуци доказаше да се не шале. Они убише у Субјелу јаког курџона Јанка Божовића.¹²⁹ На драгачевском пешчару у Субјелском гробљу клесар је уписао: „Овде пред овим ладним спомеником тихо почива раб божи пок. Јанко Божовић, часни домаћин, неуморни радник села Субјела, а кои пожив(и) 63 г., а крвнички погибе од хајдука Бркић(а) и њег. друств. 1. маја 1895. год.”.

Партијски хајдуци завршише партијски посао у Душковцима, Тучкову, Субјелу и у још неколико села. А Бркић беше главни и можда једини прави идеални хајдук-партаист. Он је био ватрени радикал пре одласка у хајдуке, због партијских разлога се и одметнуо у маљенске шуме и само је, из страначке мржње, партијске противнике убијао.¹³⁰ Он није био хајдук пљачкаш, већ хајдук радикал.¹³¹ Убиства је чинио искључиво из политичких разлога. „Политичка убиства он је вршио са страховитом мржњом и с неким скора мистичним заносом”, каже за њега Драгослав Јанковић у својој књизи „О политичким странкама у Србији XIX века”. Бркић никог није убио из личног користољубља и никог ко је у политици

127 Радикали су либерале погрдно називали курџонима по њиховом вођи Јовану Ристићу, названом Кир-Џон.

128 Тако су хајдуци и сељаци називали Милана Васиљевића, капетана среза црногорског, са седиштем у Косјерићу.

129 Пера Тодоровић у својој *Хајдучији* погрешно уместо Јанка помиње Василија Божовића (бр. 24. од 27. IX 1897).

130 На хајдучком процесу у Чачку, Бркић је казао председнику суда: „Ја вам ево отворено кажем, ја сам нарочито убијао напредњачке и либерале... Зато што су ме они и отерали у хајдуке.” Он се у поменутом писму Белом Мемеду потписао као „председник суда напредњачке и либералне странке”. (Пера Тодоровић: наведено дело, бр. 5 од 8. IX и бр. 46. од 19. X 1897)

131 Требало би разликовати партијске од друмских хајдука, пљачкароша, мада је то врло тешко учинити пошто су се и партијски хајдуци бавили отимачином. Хајдуци пљачкаши су хајдуци разбојничког, кесеџијског типа, којима је хајдучија искључиво служила као начин привређивања. Углавном, већина хајдука о којима је реч у овој књизи су, у основи, разбојничког, похарничког типа и за мало кога би се могло рећи да је јунак. Више би им кудикамо пристајао немачки назив Раубер (разбојник) него Хелд (јунак). Уосталом, у неколиким записима они се помињу као разбојници.

био неутралан или радикалски опредељен. Он је једини хајдук тог доба за кога се сматра да је одржавао везу са Ранком Тајсићем, главом радикала у Западној Србији. Он је и једини хајдук који је имао свој печат.¹³²

Од хајдучке руке падоше многи земљоделци, добростојни домаћини или народни прваци. Цело пролеће, лето и јесен „нагорели” су страховали од препада хајдука. Али, запажено је да су хајдуци највећи део својих послова обављали у месецима бујања природе: априлу, мају и јуну. То говори да су многа убиства већ била добро планирана и утврђена за време зимишта, код јатака, и да су се за акцију само чекали пролећни дани. Спутане снаге и убијени досадом дугих зима и тамом скривених јатачких пребивалишта, хајдуци су, са првим зеленилом априла, тражили размах својих улежаних снага и у извршењу својих и јатачких планова празнили своје тамне нагоне. Ценећи по надгробним записима, преко две трећине од свих хајдучких убиства извршено је у поменута три месеца, у мају највише. Убиства су, наравно, вршена и преко целог лета и јесени. Чини се да су нешто у порасту у предзимске месеце, пред одлазак на зимовање. Јер за време снежног тромесечја хајдучка рука не ради.

Занимљиво је како су клесари портретисали, односно приказивали особине хајдучких жртава и хајдука. Хајдучке жртве, по клесарима, биле су готово увек по свему успеле личности. То су били људи економски јаки и друштвено угледни, са високим социјалним стањем и улогом, са поседовањем политичке моћи. Били су то главни и часни домаћини и трговци, „дични Срби”, врсни грађани, добре старешине својих домова. Њихова је реч била свуда главна, јер то беху редовно и људи од власти. Клесари им придају и најпожељнија морална својства. То су људи са „одличним поштењем”, са „добрим цељима”, са задобивеним поверењем „код поштени људи”, храбри, одликовани у рату итд. Тако је о њима, у ствари, мислила честољубива родбина по чијој су поруцбини клесари и писали. Хајдуци су, напротив, мислили друкчије. Али, њихових речи и оцена на споменицима нема. Иначе, хајдук Војко је на суђењу хајдуцима у Чачку означио те поштењаковиће који су били уведени у Бркићев и његов смртни тефтер или као велике партијце који се улагују полицији или ценабете, насилнике и рчине „који на свакога хоће да налете”. Можда је Војко и био у праву. Многи властољубни председници и кметови осионо су се главарили, а имали су слично душевно устројство баш као и хајдуци! Били су лакосрди, дурновити, задрти, осветољубиви.

Насупрот хајдучким жртвама хајдуци су, на споменицима, гнусни суровњаци, потпуно опречни својим жртвама. Иначе, особине хајдука се врло ретко непосредно описију. На њих се најпре посредно указује описом начина извршења злодела. Из тих описа произилази да су хајдуци грозни, крвнички, разбојнички људи. Јер, од њих је неко добио „грозну телесну повреду”, неко је био „крвнички рањен”,

132 На Бркићевом печату је писало: „Милан Бркић 1895 у гори зеленој – цар горе.”

а неко „разбојнички опљачкан”. На споменицима жртава срећу се и овакви подаци: „Мученички погинуо”, „У горке га муке турише”, „На начин најгрознији мучише” и слично. Уз хајдуке најчешће нема никакве непосредне одредбе. Довољно је рећи хајдук, па да све буде казано. Тек понекад се, уместо хајдук, упише само зликовац или то зликовац служи као атрибутив уз хајдука („зликовци хајдуци”). На једном споменику за хајдуке се рече да су „силни”. Од хајдука појединаца дате су само особине Јевђовића, Јосовца, Бркића и Караце. Јевђовић је чувен, Јосовац силан, Бркић зликовац и харамбаша, Караца светски тиранин! Бркић и његови другари су означавани и као зверови у људском облику. Та ознака је, изгледа, преузета од Пере Тодоровића, односно из његове „Хајдучије”. Све одреднице поменутих хајдуцима, иако исказане са емоционалном осудом од стране родбине погинулих, у основи су тачне и добро одговарају уз наведена имена.

Погинулих од хајдучке руке је доста. Њихова старост се креће од 22 до 70 година, али их је већина погинула у најбољој снази, пре четрдесете. Жртве старије од педесет година обично су трговци или мирни богати сељаци од којих се новац отимао, а они млађи су већином били људи са неком политичком улогом: председници, кметови, писари. Све су то биле главе породице, кућне старешине, хранитељи и васпитачи деце. Без њих породице су остајале без главног материјалног и моралног ослоња, па су биле изложене ненаданим економским, социјалним и психолошким неподобностима. Зато су у записима хајдуци-убице оштро осуђивани. Називани су злотворима, душманима, разбојницима, пакленим чедима, зверовима. Пошто се са хајдуцима нису могли понети и сами се осветити, а нису се, најчешће, могли понадати ни у земаљске власти и законе, покојници, или њихова родбина, су у помоћ понекад призивали више силе, духове. Веровали су да ће душмане, по логици хришћанског учења о кажњавању грешних, стићи божја казна, страшни суд. Видесмо да убијени Витор из Гостинице призива на Јосовчеву главу божји суд: „Нека бог суди ономе по правди кои вако до мене уради!” Тако се дозивају Бог и Свети Јован да „прокажу” Милића Маћанина: „О боже и свети Јовану, прокажи зликовца, нека и он плати главом за овако крволролиће!” На извесним споменицима је записано да душа убијеног одлази у „царство вечитог бога” да се тамо потужи на своје убице. Миладину Вујовићу из Граба „душа оде ка престолу бога свевршњег да се тужи на злотворе своје”, а његова родбина дозива правду у помоћ: „О вечна и неумитна правдо божја, суди им по делима њиховим!”

Прекор је некад упућиван непосредно убицама да се, болом, дарне безмилосно хајдучко срце. „Еј зликовци, што на своју децу не помислите те му живот не остависте! Не дадосте ми зори сванути, ни душом данути, ни са мојом децом се поздравити!” Тако се дозива са споменика Радована Јовичића кога на Јелици, пред вече, ухвати хајдук Караклаја, а уби га исте ноћи, у предзорје, Џокочева дружина. Ојађена мајка Радивоја Тодоровића жали се, као у тужбалици, са надгробника

свог младог сина: „Хајдуци, жалосно је што му живот у најлепшем цвету узесте!” Записи су осуђивали и клели. У народу се верује да је клетва редовно стизала не само хајдуке него и наводаче и јатаке.

Оптужбе су оштре, прекорне, болне. За хајдука се немаде ниједне благе речи, никаквог оправдања. Рекло би се зато да су сеоски житељи имали према „горским царевима” само јаке негативне ставове. Али не беше тако. Јер, како бисмо објаснили чињеницу да су толики хајдуци дуго остајали неискорењени да нису имали подршку мноштва пријатеља. Вук Караџић је забележио пословицу: „Не може бити хрсезин без јатака.” Тако и хајдук. Без добрих и бројних чувалаца ни најбољи хајдук не би се могао у шуми одржати више од месец дана. Њих су у стопу гониле опасне хајке и претраге окружних начелника Ђелмаша, Браловића и Шурдиловића, али без већих успеха. Није много помагала ни велика уцена, ни сашораванье села и рушење планинских колиба и пољских колараца, ни расељавање хајдучких и јатачких породица, ни повећање броја жандарма и потајника, ни ангажовање трећепозиваца и регуларне војске. Сеоски човек, уопште, гајио је култ хајдука и одметника од друштвеног и законског реда!¹³³ Имао је, уистину, двострук осећајни став према овим дрзовитим пустоглавим људима, али са преовлађујућом позитивном компонентом. Хајдуци су, као прекршитељи закона, чинили забрањене ствари, према којима у несвесном постоји јака склоност, па су постајали заразни, изазивали подражавање и будили завист и наклоност код многог сеоског човека. Хајдук је био знамен отпора, побуне и освете (свеједно какве и против кога), па се знатан број сељака, поготово сиромашнијих, најчешће с њим саглашавао, с њим у души, умишљено, хајдуковао против свих запрека што су му живот теретиле. Поистовећујући се са хајдучима, земљоделци су иживљавали своје неостварене ћутње и ослобађали се притиска личних неуспеха и друштвених неправди. И зато су они оправдавали многе хајдучке поступке и као да су се утркивали ко ће им јатак бити. Зато су брдима Западне Србије хајдуци могли „рат” да иду, коло по Драгачеву да воде, зборове по Маљену држе, прилоге на свадбе доносе!” А јатаци су им били и богати, и сиромашни, и припадници супротних партија, и народни посланици, и пандури, чиновници, и попови! Драгачевски хајдук Јован Солдатовић је изјављивао на суду да је имао око хиљаду јатака! Какав диван пример и доказ о постојању тесне хајдучко-јатачке животне повезаности, заједничког живљења јавних преступника и тајних, паразитских подстрекача.

Постојање јатака се и на споменицима препознаје. Вук Караџић је записао: „Прави ајдук никад неће убити човека који му ништа не чини, већ ако да га

133 Ово потврђују и неки полицијски извештаји у којима се каже да је хајдучија „зло укореењено у народу”, да „народу је дика што држи и чува хајдука”, да се са утамањивањем хајдука „код поквареног света, који их крије” тешко шта може учинити, да се хајдуковању не може стати на пут „усјед силних и добро извежбаних јатака и саучесника”.

наметне какав пријатељ или јатак.¹³⁴ У извесним записима о хајдучким убиствима или пљачкама назире се да су баш јатаци држали у рукама судбине појединих људи и да су били прави виновници нечије несреће. На споменицима се срећу подаци да су хајдуци некога убили „по наводу”. Убиства по наводу разоткривају појаву да су „горски цареви” често били слуге у замкама јатачким и да су извесне злочине чинили без своје воље, већ под притиском разних опадача, клеветара и потуткача. Никола Јевђовић је учинио опасну пљачку по наговору, односно наводу завидних људи.¹³⁵ Због њега је председник лишанске општине Петар Срећковић морао да напусти родно село Лису. На њега „рђави људи зависношћу њином подведу чувеног ајдука Јевђовића те га разбојнички опљачка; због тога пресели се у Ивањицу 1869. г.”. Јевђовић је похарао лишанског председника по жељи злонаравних подводача. Био је обавезан да их послуша, јер су га чувањем задужили. Слично Јевђовићу чинили су и други хајдуци, па зато на споменицима читамо овакве реченице: „Хајдуци му по наводу живот узеше”; „Поводом ближни свој издан буде разбојницима”; „Омрзнувши на њега непоштени и покварени људи наведоше зликовце хајдуке”; „По наводу увати га хајдук” и сл.

Јатаци су били препреденији и од хајдука, и од полиције, и од хајдучких жртава. Кривоумни и бесавесне душе, са свима су били у дослуху. Они и јатакују, и подводе, и издају, и, чак, убијају. Руководе се једино могућношћу да се што боље окористе и већи шићар измаме. То што ће неком живот објадити и очемерити, њихових се злогубих срца не тиче. Зато су, на споменицима хајдучких жртава, означени горе од хајдука. Они су рђави, завидни, непоштени, покварени. Иначе, није се нашао ниједан споменик на коме је уписано да је неко био јатак. Нико се јатаклуком, нечасном работом, није узносио. (Из сличних разлога, нема споменика ни потајницима, полицијским шушкацијама и доушницима) Читајући споменике оних за које се зна да су били јатаци, подводници или слободњаци,¹³⁶ наћи ћемо да су то били врло угледни и узорити људи! Намерник, кад чита надгробнике неких осведочених мајстора јатачког заната, помисли, ако словима верује, да су то биле рајске душе које ни мрава нису згазиле! Толико споменици могу, понекад, истину да прећуте. На надгробнику ненадмашног јатака и наводника Недељка Игњатовића из Дљина пише да је он био ДИЧАН Србин! Спомен му се, пешчар, подлупио и осуо, па се остале „врлине” овог „дичног” Србина не виде. Неоштећена три слова „прв” упућују на одредбе први домаћин, први човек у селу, првак народни! Иначе, ако би се тражили дубљи корени зашто су се многи јатаци отиснули на зле путе, нашло би се да их је на то, као и хајдуке, натерала

134 Вук Караџић: *Српска историја нашег времена*, Београд, 1959, 174.

135 Имена хајдука Јевђовића, Николе и Благоја, урезана су на споменику њихова оца Јована, у Дубрави („Овај спомен подиглоше синови Раде и Никола и Благоје и синовац Радисав”). Јован је био кмет приличке општине, а умро је 1853, дванаест година пре него су му се синови похајдучили.

136 Слободњаци је назив за људе који хајдучима служе као извидница, да намиришу потере и потајнике и поведу хајдука куда је најлакше ударити на нечију кућу.

нека злосрећа. Запажа се да је неколико истакнутијих јатака и хајдучких саучесника било без деце, што се у патријархалном свету доживљавало као велика коб. И поменути Недељко из Дљина, јатак над јатацима, био је бездетан. Он је и послужио Светолику Ранковићу као прототип за злоумног јатака чича-Вују у роману „Горски цар”.¹³⁷

Пишући о хајдуцима из времена турске владавине, Вук Караџић је записао: „Што су гођ Турци бољи и мање зулума, то је мање ајдука; а што су гођ Турци гори, то је више ајдука.”¹³⁸ Ово Вуково опажање о зулumu као главном узрочнику одметања у хајдуке може се без остатка применити и на раздобље после Првог и Другог устанка. Јер, престанком турске власти нису нестали хајдуци. Постојала је, дакле, нека нова, српска зулумија која је шуме пунила одметницима. Уочава се да се хајдучија јављала у круговима који су се обично поклапали са годинама зулумских режима. Тако је у време самовласне прве владавине кнеза Милоша Србија била „огрезла у хајдучији”. За време благог уставобранитељског режима хајдучија осетно јењава, да би у добу друге владавине кнеза Михаила поново била у порасту. За време два последња Обреновића она поново достиже неслућене размере, јер и краљ Милан и краљ Александар засноваше владавину на полицијској стези. У њихово доба сељак је, уз многе недаће „недржавне” природе, био оптерећен притиском грубог административног апарата, злоупотребама среске власти, самовољним држањем капетана и писара, подвалама на изборима, све већим бројем пандура, сејмена и потајника. На зулум власти одговарало се зулумом из шуме. Браћа Солдатовићи, који су себе сматрали народним осветницима, убили су 1885. године начелника Матића што их је, док још нису били хајдуци, обедио за крађу и затворио, и што им је касније, као хајдуцима, злостављао породице. Друштвене неподобности изазивале су друштвени отпор и бунт који се, код хајдука, најчешће претварао у појединачно крвништво, лупештво и пљачку. Дакле, далеко од тога да је само наслеђена зла крв вукла планинце у одметачину од друштва, реда и закона, како су то неки мислили. Хајдуштво није искључива последица „устаничког атавизма”, „четничких навика”, „рђавих нарави” и урођених злочиначких нагона. Она је, бар исто толико, последица „рђавог” друштвено-економског стања, неподобне „психолошке екологије” и чудних политичких збивања. Урођеном склоношћу за одметање и хајдучком ћуди планинских горштака не може се тумачити масовност хајдучије у овом делу Србије, Додуше, Западна Србија је скоро цела насељена лакосрдим динарским типовима који, због плаховите и несређене нарави, брзо и за малу неправду потржу руку за силав. По Љубомиру Павловићу, у ужичкој Црној Гори седамдесет фамилија, по старини, воде порекло од хајдука.¹³⁹ Само их у Гостиници, под Јеловом гором, има петнаест!

137 Велибор Глигорић: *Српски реалистички*, Београд, 1956, 222–223.

138 Вук Караџић: наведено дело, 54.

139 Љубомир Павловић: наведено дело.

Из Гостинице је и страшни хајдук Јосовац. Није нимало чудно што су у Јосовчево време у лужничким селима честе погибије. Попови каранске парохије бележе тада почесто у књиге умрлих и овакве записе: „Погинуо од пушке”; „Убијен из пушке”; „Распорен ножем”; „Стрељан по судској одлуци”; „Убијен од зликоваца”; „Заклат од зликоваца”; „Убијен коцем”; „Убијен од потере”.

Занимљиво је, ради потпунијег увида у хајдучке послове, поменути и како су попови у књиге умрлих бележили хајдучка убиства. Књиге умрлих су нека врста посмртних споменика са вишеструко корисним записима. Бележећи податке о покојницима, попови су били сувише ограничени захтевима образаца из „смртних” књига, па су њихови записи кудикамо шкртији и укалупљенији од записа каменорезаца. У рубрици „Од какве је болести или којим начином умро” попови су често уписивали сажете реченице: „Погинуо од пушке”; „Погибе од зликоваца”; „Убијен од разбојника” итд. Овакве нас реченице остављају у недоумици, јер не казују да ли су жртве пале од хајдучке или нехајдучке руке. Временске одредбе тих убистава упућују нас и на хајдучка убиства, јер хајдуци су најчешће разбојничили ноћу, кад сведока нема, а попови су често бележили да се погибија баш десила „ноћи”, „пре поноћи”, „после поноћи”, „по поноћи”. Зашто су попови били „нетачни” па нису издвајали хајдучка од осталих убистава кад им је родбина убијених достављала убице? Зашто, на пример, карански прота Тадија за Витора Петровића, кога је убио Јосовац, само уписа „Погинуо од пушке”? Могао је макар да напише „од пушке ајдучке”. Чег се плашио? Био је сигуран да му Јосовац у књигу неће завиривати. Ипак, наилази се и на податке да се страдало од хајдука: „Убили га хајдуци”; „Погинуо од хајдука”; „Од зликоваца хајдука”; „Погинуо у потери хајдука” и сл. Разумљиво је што се никад није наводило име убице, па ни хајдука. Црквена етика је то избегавала.

Србијом, на гробљима од Рудника до Јавора, остао је траг хајдучких времена. Споменика хајдучких жртава је исувише. Али, биљега „горских царева” готово да нема. Ко би им га и подизао? Јер, хајдуци су са кућом и породицом раскрстили. Познате су народне изреке-пословице „Хајдучке куће нема”, „Управио кућом као хајдук” и „Хајдучкој мајци по обору трње расте”. Чим се у шуму одметне, кућа се раскући, а породица раздоми. „Хајдуци се не броје у људе друштва људскога”, забележио је на једном месту Вук Караџић, мислећи притом на немогућност нормалног постојања породичног и друштвеног живота код отпадника од домаћих послова и брига. Кад хајдук погине, најближа се родбина, жигосана од власти као и хајдук, прићути, па о подизању споменика не сме ни да помишља. Ко раскући и злочинитељу посмртно обележје да значи? Чиме на њему да се похвали?

Тамањени од пандурских, жандармских, потајничких и војничких потера, хајдуци су сахрањивани ван гробаља, тамо где их је и смрт затицала. На утринама, крај шума, међа. Или у кругу робијашница где су, робујући, скончавали. Неки, које

у потерама потукоше или, ухваћене, стрељаше, осташе на Сарића осоју, Алвациници, Руји... И тамо им гробови само у називима осташе. Познато је хајдучко гробље на Сарића осоју изнад Ужица, на коме је први сахрањен хајдук Јевђовић, а потом браћа Познановићи и Владимир Равић-Јевђић. Спомен на хајдуке задржао се и у називима поједних места. Постоје хајдучке воде, хајдучке чесме, хајдучке пећине и стене. Одоше страшни хајдуци под земљу без надгробних знакова, а своја имена оставише на туђим споменицима. Да о њима говоре у суде туђа уста.

А шта би било да они, или њихова родбина, прозборе о себи и другима? Нашло би се да су то били махом велики злосрећници. Свакоме је нешто у животу додијало, свакоме се нешто на душу попело. Свакога су неки људи белаји од куће дизали и против људи окретали. Неуспели у животу, друштвено неприлагођени и неприхваћени, са урођеним или стеченим оптерећењима и манама, узапћени са свих страна, ови одбаченици од друштва покушавали су злорадом да се потврђују. Митар Колар је био пука сиротиња. Војку Тимотијевићу је живот загорчавала маћеха. Сима Милинковића је све погађало. Без родитеља, а сиромашан, гутлав и шкрофулозан. Гвозден Видојевић је био убоги досељеник, слуга и лопов. И тако даље.¹⁴⁰

Споменик хајдуку је случајност. Нађоше се само четири камена сведока хајдучка. Хајдуку Петронију Вранићу споменик је на Буарском гробљу, на Ћетеништу, до самог пута што води на Јелову гору. На том скромном, од сињевачког камена, споменичку једноставан је запис: „Петроније Вранић из Буара поживио 26 год., а погину као хајдук 25. јуна 1891. г. у селу Добрињи. Овај спомен подиже брат Василије и мајка Симуна.”

Следећи запис, изузетно ганутљив, саопшти разлог одласка у хајдуке. А разлог је тако људски болан да служи као најбоља одбрана хајдука. Родбина је правдала одметника, изазивала код намерника сажаљење. Почујмо цео запис о хутом златиборском хајдуку: „Светозар Маринковић из Равни живио је 25г. часно. Потрешен смрћу његове млађане дечице Драгољубом и Богољубом доби душевну болест. Побеже од своје куће и као оглашени хајдук погину 21. нов. 1894. г. Спомен подигоше мајка Јована, брат Лазар и жена Анка.” Злехуда судба оте Светозару оба нејака чеда, па се он, болом престашен и тугом избезумљен, без икакве наде у нормалан породични живот, одврже од куће да онако, убијен несрећом, без циља безвија по златиборским шумама. Да нападом на друге јад свој убија. И алкохолем се помагао: да мртве синчиће, у пијанству, оживљава Припитог га и жандармска патрола затекла, у шуми, близу своје куће.

140 Јосовац је најбољи пример хајдука за кога би се смело рећи да је био оптерећен наслеђеним злочиначким набојима. Он је пре одметања у хајдук био касапин. По Фројдовој психоаналитичкој теорији, људи са агресивним склоностима несвесно бирају занимања у којима те склоности могу да задовоље. Јосовац је могао у клању стоке и гледању њене крви, да несвесно смирује своје тамне убилачке нагоне. Кад му је касапска радња пропала, он је прешао на убијање људи! Морао је нешто да „касапи”!

Ту је обезнађени поремећеник Светозар, полупијан, заспао са два своја друга и тако га на спавању, у зору, жандармски куршуми стигли.

Трећи споменик хајдука је у чачанској Жевици. То је мрки успутах, без речи, Сретену Џоковцу. Овом немирном досељенику из Санцака, који се убрзо по доласку у Драгачево похајдучи, биљег над гробом подигоше брат, или јатак, и оставише га потпуно немог. Никакве податке не саопштише ни о хајдуку, ни о себи.¹⁴¹

Најзад, на једном гробљашу у Гојној Гори поменут је један од последњих српских хајдука-комита: Исидор Бајић. На њему епитаф почиње: „Хајдук Бајић Исидор...” Прва реч: хајдук. Родбина се хајдуком хвалила, поносила! Знала је да ће оно „хајдук” бити чувеније и дуговечније од домаћин, земљорадник, кмет, председник. Исидор је био, после помиловања, тридесетак година миран и примеран земљоделац и умро је тек 1957, године, али се не заборави његово обележје из млађих дана. Не говори ли и то нешто и о позитивном односу сеоског човека према хајдуштву?

Пошто су хајдучки споменици изузетно ретко подизани, клесари нису имали никакву могућност да о судбини самих хајдука нешто више проговоре. Али, оно што нису могли клесари учинили су попови који су у књигама умрлих оставили драгоцене успомене на живот и последње тренутке хајдука. Ти поповски записи су одлична надокнада за непостојеће хајдучке епитафе јер су по начину казивања толико слични епитафном изражавању да би се многи од њих могли сматрати правим епитафима само да су, уместо у књиге „умрлушких”, уклесани на надгробне каменове. Посмотримо поповска сведочанства о крају деветорице мање познатих хајдука чија се имена, иначе, на споменицима не налазе. Карански парох Тадија Костић забележио је основне податке за три хајдука из своје парохије. Тиосав Познановић убијен је 1887. године „пре по ноћи”, а сахрањен „у хајдучком гробљу код Ужица”... „Тијосав је се био одметнуо у хајдуке и као такав оглашен је од власти. Опојат је по одобрењу више духовне власти.” Владимир Равић-Јевђић је 1888. године „убијен из пушке... пре по ноћи” и сахрањен „у хајдучком гробљу више Ужица”. Борисав Познановић је (1889) „стрељан по судској одлуци... на хајдучко гробље до Ужица... пре подне... Исповедио се. Опојат по одобрењу архијерејске власти”. О четвртм хајдуку, Тихомиру Ивановићу Дики, забележио је поп Новица Костић да је „убијен од потере... у Бачевцима ер. рачанском... по подне... По дозволи духовне власти опојат 22. децембра 1890. године”. Као зликовци и злотвори, хајдуци су сматрани великим грешницима који су се дрзнули да чине богомрска дела, па се за њих, као и за самоубице, обавезно тражило одобрење да могу бити опојани. Подаци о крају петорице хајдука убележени су у књиге умрлих

141 По Пери Тодоровићу, Џоковцу је споменик подигао брат, али Рисим Рисимовић из Зеока, који се оженио Џоковчевом синовicom и наследио Џоковчево имање, тврди да је споменик подигао неко од јатака.

чачанске цркве. Године 1883. умро је у окружној болници Радоје Солдатовић из Лисе, пошто су га претходно „ноћу сељаци премлатили”. Следеће године је Петар Обрадовић из Сивчине, „иначе Сконцуловић, оглашени ајдук, убијен од чувара код куће Вука Аџемовића у Заблаћу”. Прока Матковић из Трнаве, за кога је у рубрици „Место становања” записано „Ајдуковао”, погинуо је у Вучковици 1885. Јосип Ковачевић из Мушића умро је „од тбц. у окр. затвору “(1897), а Милисав Тошић Ђенда из Радоваца, убијен је од потере у Јанчићима (1898).

Свих ових девет хајдука завршили су врло млади. Тиосав и Владимир у 24, Тихомир у 26, Јосип у 28, Радоје и Ђенда у 30, Борисав у 32, Сконцула у 36. години. А сви су хајдуци, уопште, гинули млади. Старих хајдука нема. Тек понеки претури тридесету. Крај им је преран и јадан, јаднији чак и од краја њихових жртава. Стизао их је црни судњи дан по оној народној: „Ако ћеш да се осветиш Србину моли бога да оде у хајдуке.”

Надгробни записи о хајдуцима и њиховим злоделима много говоре не само о хајдуштву као посебној друштвено-политичкој појави него и о општем стању друштвеног и политичког бића нашег села у прошлости. Они су драгоцене сведочанство о једном суровом виду живота и менталитета нашег човека, које нас одводи у тамнило патријархалног села у коме се непрестано дешавају врло „непатријархални” догађаји. Сељачка Србија сама пролива сопствену крв јер не може олако да стане на пут укрвљеном војевању хајдучких пустошника, насилника и разбојника. Тек што посече корен једних непокорника, дрзника и безаконика, јаве се дружине нових бојација, бусијаша и похарника. Оштре противречности убрзаног друштвеног, економског и политичког развоја села, и друштва у целини, често су стварале погодне прилике да неко крене заблудном странпутицом. А реч хајдук, по првобитном, коренском значењу, на арапском, означава баш човека који је скренуо с правог пута.

ПРЕСТУПНИЦИ

„Људи, ѿребиѿе зликовце и неваљалсѿво, ѿозива вас и овај белеі!”

Србија је зликовала и независно од хајдука. Упоредо са хајдучким, јављају се и нехајдучка злодела. За време хајдучког вакта нека од њих су приписивана хајдуцима. Убије комшија комшију кришом па каже: хајдуци. Међутим, нестанком хајдука нису нестала убиства. Чак се нису ни смањила! Земљоделци су се међусобно често крвили и у извесним приликама сусед је суседу постајао гори крвник и од најострвљенијег хајдука! Зле пизме никад нису јењавале, па су душмански поступци и злочине радње и даље остајали. Неваљалаца и преступника никад да претргне.

Убијали су земљоделци један другог свуда тамо где су се чешће у групама састајали. Крв је могла олако да падне на свадбама, комишањима, мобама, вашарима, задушницама, у механама. Тамо се, у вреви и гужви, указивала најбоља згода гневљивим кавгачима да на некога насрну. Тамо се и алкохол појачаније пије па се, у припитим стањима, код старих завађеника наново пробуде и још јаче разбукте давне чарке и зађевице.

На свадбе се, због весеља, редовно доносило оружје. Пуцало се уз песму и вриску, гађало у младину јабуку, шенлучило за препуном „собром”, али је, покаткад, пуцањ свадбу у жалост претварао. Пушка, или нож, окретани су и на омрзнуте комшије. Чедомир Ћировић из Тучкова погинуо је „од зликовца Светозара Бојовића који га намерно из пушке уби 31. окгобра 1904. г. на свадби Миленка Никитовића”, а Божидар Пантелић из Дљина „са својом породицом оде на свадбу код Драгића Пантелића-Милошевића из Дљина, где га Обрад М. Јовановић из Дљина расече ножем и од истог бола одмах је издахнуо”.

На комишањима су обично гинули момци. Крваве туче на комишањима нису биле ретке. Хоће делије сеоске снагу да одмере и љубавну освету учине. Туку се групе момака из суседних села, па неко и главом плати. Двадесеттрогодшпњи Светозар Пајовић из Јездине погибе „у свом селу на комишању пред кућом Миљка Јелуше од своик коншија” (1892). И регруг Милан Марјановић „погину у Пријевору на комишању 8. септембра 1906. године од Миленка Колаковића из Горње Добриње као једног ванбрачног лица”.

Кад дођу задушнице, нарочито зимске, онда цело село изађе па гробље да мртве спомене. Кад вино и ракија тугу и плач у вриску и песму претворе,

дође и до кавгарења започетих још у време мртвих дедова и отаца. И настане кошкање и гушање око лишајивих пешчара и тоциљака. Многи су после задушница патили од убоја, а понеки су и мртви на гробљу остајали. Тако и Милић Бајчетић из Рогаче „погибе на задушнице. Уби га Василије Радовановић из Рогаче” (1934).

Убиства у сеоским механама, или пред њима, нису ретка. Пред механама зликовци су чекали трговце и „труле” газде који су се из трговине или са панађура враћали. Марвени трговац Симо Савић из Карановца је „у путу... ради трговине дошао у меану Бумбарева Брда с концем месеца 1868. г. буде убиен од рђави људи проклетога Петронија из Бумбарева Брда”. Слична је прошао и трговац Милић Торлаковић из Мрсаћа. Он је погинуо „на правди бога од душманске руке у меани Самаи-лима споља кроз џам 11. марта 1889. г.”.

Пред механама је могао да погине и онај коме паре нису отимане. Полупијаним „механским” људима помрча свест и морални обзирни попусте па надзор над злохотним моторним нагонима ослаби. Тако је „пред механом марковичком” погинуо кмет Чедомир Дивљак из Марковице (1899). У кафани је настрадао и Веселин Доловац из Балуге. „Веселин је ударен два пута ножем на превару у кавани званој „Цар Лазар” од свога комшије Радована Карамарковића” (1937).

Гинуло се често и у сопственим кућама и двориштима. Обично ноћу, од лопова, злих комшија или одељене браће. „Плану пушке из помрчине, зрно протури кроз груди Андрина”, записано је на споменику Андрије Кораћа из Расне који 1904. погибе „од стране зликоваца” на прагу своје куће. Ниједно овакво убиство „из помрчине” није учињено случајно, из нехата, већ са добро смишљеним планом, али се са надгробника то најчешће не види, пошто је на њима махом убележен само чин смрти, без навођења икаквих разлога. Тако се срећу овакви записи о ноћним убиствима: „Зли и проклети крволилци убише га у својој кући”; „Погибе

Сл. 53. Крајпуташ Јакова Новичића који је погинуо „од злобива коншије” (Врнчани, 1849)

Сл. 54. Споменик трговца Василија Чкођевића
кога су убили Турци (Штитково, 1899)

у својој кући за собром”; „Изгуби живот на прагу своје куће”; „Погину сред куће своје”; „Погинуо пред својом кућом”.

Погибије на путовима су можда најчешће. Жртва се, иза бусије, готово увек чекала када се са неког даљег пута враћала кући. Никад кад је од куће одлазила! Тако је сигурније: обично се кући враћа у сумрак или касно у ноћ. Нису ретки записи типа: „Погибе идући својој кући” или „Уби га на путу”. Јова Поповић из Божетића „испусти своју душу од душманске руке на путу у Буковику у Вршевини” (1909). Понекад се наводило одакле се кући враћало. Душан Василић из Јанчића погинуо је „на путу идући из Чачка својој кући”, а Момчило Златић из Братљева „би пресрећен на путу из Ивањице од зликоваца”. Каткад се, путујући, падне и од неверне дружине. Милоје Брковић из златиборског Качера погинуо је „на Забучју путујући из Ужица од неверног друштва” (1888).

Некад се жртва намамљивала у госте, где се злу најмање нада. „Пријатељ” зовне „пријатеља” на част па му мртву замку приреди. Микаило Стевановић из Балуге „погибе од највећих душмана ко(ји) му узеше живот на преварени начин. Одведоше га на час у Ивана Бошковића кућу и попише му крв место ракије. Злочинци овог дела Станмир и Светозар Бошковић, шураци покојникови”. Препознају се у овом убиству нерешени имовински односи. Јер, Микаило је живео на миразу, као домазет, па је „имовински” сметао шурацима.

А гинуло се доста због чарки око имања, међа и путова. Сељаку је земља душа јер су му осећања према земљишном поседу снажна, исконска, елементарна. Због земље и крв, на омеђинама, лине. Комшија комшију на њиви убије. Клесари бележе такве смрти, уз обавезно наглашавање да је покојник погинуо „на свом имању”. Живан из Дружетића „погибе од душманске руке свог рђавог коншије Драгомира Симовића бранећи своју имовину”. Гинули су због имовине и они који су је бранили и они који су на њу насртали. То показују два епитафа на Бакионичком гробљу. Два живота су пала због земље и оба - праведно! На једном

споменику пише: „Овде почива Милета Бојић из Бакионице, рођен 12. фебруара 1868. год., а погибе на свом имању од својих комшија Косте Тешовића и синова 4. маја 1905. год.” Петнаестак метара од њега, на другом споменику, забележено је: „Владимир Тешковић из Бакионице који у најлепшем цвету младости у 18. год. пострада бранећи своју мајку, браћу и стоку од Милете Бојића, јер су бесправно нападнути. Ту је Милета погинуо лудо. Владимир је умро 1. децембра 1906. г. у Топчидеру, на осуди 10 година.” Милета паде на свом имању, а Владимир заврши на робији. Оба у праву беху! А земља и даље оста земља, неосетљива, без њих, завађених помеђаша.

Због нерешених имовинских односа убијали су се и блиски сродници, па се јављају епитафи са поменом породичних злочина. Попрекају се раздељени чланови задруге, па се из тежих препирних сукоба изроди и смрт. Кмет Лука Андрић из Доње Добриње би „нападнут од своје рођене браће од стрица; Тиосав и Трифун нападоше и на грозни начин са колем убијен” (1872). Због имања је и брат брату бездушник постајао! Уписано је на споменицима да се страдало од братске руке. Каинов братоубилачки грех оставио је трага на двадесетак надгробних каменова. Браћа су очевину подвојила и замеђашила, али жељу за земљом нису. И зато крв на међи, као да се најљући крвник убија. На међама се обистињавала пословица да није крвника без брата родника. Милан Бојић из Бакионице погибе у 28. години „од свога непријатеља брата Величка Бојића кога напа на своме имању”, а Пријеворац Радован Миловановић прође три рата и дође кући да га убије брат! Он „погибе од свога брата Милоша душманске руке у недељу по Видовудне 17. јуна 1893. г. у 42. г. свог живота, које му је суђена срећа изнела, које сам све ратове свршио са непријатељима од 1876. па до 1885. г. и дођог својој ситној деци и погибог од душмана код своје куће”.

Жеђ за земљом била је све неутаженија. Пропадањем задруга и деобама породица земља се све више браздашила, поседи ситнили, међе укрштавале и ближиле. Окућнице се смањивале, животни простор се стешњавао. Пренасељено село није имало куд да отекне. Занати су у варошима пропадали, а од индустрије ни трага ни гласа. Тесно на поседу, тесно у грудима, па међу насртним помеђашима стални сукоби. Зато и убиства због имовине учесташе од краја 19. века. Међу браћом завлада „имовински” мрзлук, па учесташе с парницама, тучама и вечитим неговором. Лични интерес се, нарочито у време појачаног продора тржишне привреде, све више стављаа изнад љубави, а пропадање породичног морала доводило је до све чешћих сукоба око наследства. Светозар Прелић из Бањице уписа на свом споменику: „Све сам време провео у муци и парници. Судаћи се са браћом и тражећи правду и свој део имања па и оно што сам имао ја сам изгубио. Браћа ми кривицу створише те ми окућницу сами продадоше и лицитираше и сами за себе купише. Своју душу наранише, а мене жива саранише.” Без окућнице, Светозар смртно омрзну браћу, па их

са споменика речима убија. Окрете речи путу, свету на увид, да се свети пред сваким пролазником, наново.

У једном „имовинском” епитафу осуђује се свако зло произашло из родбинских распри око имања. Упозоравају се пролазници на узалудност погибија због имовине. Усмрћен од својих, Душан Томић из Мршеља дозива и саветује:

*„Хеј, Србине, њриђи,
оваква зла обиђи.
Бранећи имовину своју ја
остави сиротињу имовину моју.
За имовину животи дадок,
а од својих мртви остав дадок.”*

(1936)

Записи о сеоском породичном преступништву стављају у сумњу дубину породичног осећања и искреност сродничке љубави, коју су писци о сеоском патријархалцу увек преувеличавали. Нарочито је бачена сенка и пољуљана вера у урођену братску љубав и слогу, у култ братства који је био одлика старог патријархалног света. Са расулом задружног живота и морала све су мање истинито звучале изреке „Пазе се ко браћа рођена” и „Вреди брат брату”, а обичајно ословљавање међу задругарима и сељацима уопште са „брате” и „браћо” све је више попримало значење празне фразе. Брагоубиства нарочито учесташе крајем прошлог и почетком овог века, у време кад су се нагло рушили зидови задружног живота, а породичне стеге и обзири пуцали. Грозота неких „братских” убистава запањује. Једно од њих је потпуно уништило четири брата, четири породице. На споменику у Миоковачком гробљу уписана је породична трагедија: „Живојин Никитовић поживио 37 год., а погибе на жалостан начин од своје браће Јована, Милосава и Драгојла из Мијаковаца, који га изазваше пред своју кућу у ноћ 24. фебруара 1910. год. са сикирама исекоше. За ово дело Јован стрељан, а Милосав и Драгојле на 20 год. робије.” Уз Живојинов споменик је и биљег његове жене Персе, која исте ноћи погибе „од својих ђевера”.

Од осталих злочина међу најближим сродницима једино се још, али изузетно ретко, јавља помен оцеубиства. Један од њих је, можда најособенији и најжалнији на Паковраћком гробљу: „Илија Петровић из Паковраћа, кои поживи 50 год. а погибе пред својом кућом од свога јединог сина, кога је волео и подизо да га подпоможе у старости, али он га убије из пушке 4. септембра 1911. г.”

На убиства у оквиру породице указују и неколики епитафи о „верним друговима”. Иако су се супружници, ценећи по надгробном казивању, волели и добро слагали, нађе се, ипак, понеки запис да је муж убио жену. Тако је на споменику

чачанског кмета Милосава Антонијевића уписано: „Осуђен на смрт због убиства своје жене Стоје 12. јануара 1874. год.” Супруга Јулка из Горње Краварице „погибе од свог другог мужа Алексе Станојевића у својој кући 30. септембра 1930. г.”. На мужеубиство упућује само један епитаф. Жена из Каленића је распорила мужа чакијом. На прилично оштећеном споменику у Штуловића гробљу је запис: „Овде почива Јован Марковић из Каленића. Живио 35 година и погибе од своје жене. Распори га малим ножићем 12. ноем. 1866. г.”

На неким споменицима су уписане погибије „од лопова”, „од лоповске руке”. Али треба одмах рећи да на лоповске работе не указују само записи са изричитим поменом лопова, већ и многи од њих у којима се помињу зликовци или разбојници. С друге стране, реч лопов може да се у понеком запису односи и на хајдуке. Тако је, на пример, на споменику Дмитре Јешић из Горобиља записано да је погинула од лопова, иако се зна да су је похарали и убили хајдуци Гуџићи из Пилатовића.

Лопови су, као и хајдуци, отимали новац сеоским богатарима и имућницима и убијали их у њиховим домовима, па се зато записи о њима и њиховим пљачкама нимало не разликују од хајдучких. Многа убиства у „кућама” говоре да су разбојници вршили нападе искључиво из провалничких, лоповских побуда, јер су једино ту могли до богатијег плена да дођу. Гајо Бугарчић, посланик из Липнице, убијен је лоповском пушком, па му је на надгробној плачи уписано: „А године 1863. 1. марта од лопова погођен из пушке кроз пенџер у собственој кући својој. По изтеченију 3 сата вечному животу пресели се у 52. години живота свога.” У епитафу се даље саопштава да Гајова смрт „проузрокова те строжиј закон изиђе са преким судом и тако се лопови утамане”. То је само била жеља, јер за читавих четрдесетак година после Гајове смрти лоповске дружине Србијом не ишчезоше. Остао је на Гајовом споменику и део записа који по много чему одражава праву слику разбојничко-лоповских времена у Србији 19. века. „А до његове смрти поштени људи ни са имањем ни с личношћу сигурни не бијау.”

Један лоповски посао сликовито је приказан на споменику у Вионици. На Голији, близу некадашње српско-турске границе, лопови-кријумчари отимали су вионичком сељаку коња кога су, свакако, наменили за брзу трампу са својим санџачким заграничним савезницима. На накривљеном и једва читљивом студеничком крсташу у крају Вионичког гробља разабера се: „Приђи, мили брате, виђи овде раба божиј. Андрија Раичевић из Арбулића пожив(е) 24 г. Погину 1888. г. 20. јула у Даићима од лопова који су га напали ноћу да му отму коња. Он јуриши са секиром на лопове, а лопови њега пушком у грла убиу.”

Лопови су 1865. године напали на Теодора Цицковића, чобанина из Маова. Убили су га далеко од дома, на здравчићким пасиштима, код стада, па

епитаф па Душковачком гробљу казује: „Овај Теодор Цицовић из Маова у 46 година чувајући своје овце у Здравчићима убише га лопови тражећи код њега новац.” Ради отимачине новца извршен је напад и на чачанског трговца Јеврема Милића. У Палилули, на некадашњем имању Јевремовом, стоји двометарски драгачевски пешчар, са записом о лоповској дрскости: „Овај споменик показује смртне остатке Јефрема Милића, трговца, богата и честита домаћина из Чачка, кога су разбојници 17. септембра 1898. годин(е) у путу уватили, по ноћи кући довели, новце однели, да и њега више његове куће наред пута из пушке убили.”

Реч лопов на надгробницима има посебније значење од онога које данас има. Под лоповима треба подразумевати обијаче, отимаче и пљачкароше већег обима. То су били људи који су, удружени у банде, крали уз претњу и присилу. То нису били обични, свакидашњи крадљивци, а нису били ни хајдуци, већ нека врста сеоских насртника и провалника кији су ноћу лоповисали и разбојничили, а дању код својих кућа мирно радили. Вук Караџић је у свом *Рјечнику* о лоповима записао: „У Србији су се од прије лопови звали они лупежи који обијају зграде те краду, или који ударају на људе у кућама или у пољу те их харају а нијесу прави хајдуци; тако н. п. онај који украде јаре или макар коња и вола није лопов, него само рсезин или крадљивац, као ни хајдук, који човјека на кући или гдје у пољу похара.” Клесари су под лоповима, кад год су их на споменицима помињали, подразумевали баш онакве људе на какве је и Вук мислио кад је правио разлику између крадљиваца, лопова и хајдука. Кад су год поменули лопова, радило се о нападу на газдашку кућу, пљачки и, обавезно, убиству. Обични крадљивци никад нису убијали, а њихове свакидашње ситне крађе нису биле насилничко-отимачког типа, па нису ни заслуживале помена на надгробницима. Узмимо само неколико исечака из епитафа о лоповлуку: „Погибе од душманске и лоповске руке на бањском путу”; „Зликовци наиђоше те му мученички живот узеше због газдиног новца”; „Погибе у својој кући од лопова на правди Бога”; „Убише га лопови тражећи код њега новац”; „Погибе у својој кући од пљачкароша на зверски начин”.

Лопови нису штедели ни људе који су руковали црквеним или манастирским дукатима. Они су, 1868. године, у трнавској цркви „поткрали” њеног татора Василија Вујовића. „Не мислише што је греота 200 дуката му однеше, те је милостињом новац од људи покупио и манастиру изложио 1868. г.” И калуђери овчарско-кабларских манастира били су покатакд мета лоповштине. Године 1887. настрадао је од врнчанских лопова архимандрит кабларског Благовештења. Стотинак метара изнад манастира чита се на крајпуташу: „На овом месту погину од зликоваца неуморни трудбеник и старешина манастира Благовештења архимандрит Исаија Катанић ноћу између 1. и 2. фебруара 1887. год.” Невини калуђер у чуду се питао што ли на њега насрнуше разбојници,

па их са споменика, као у молитиви, упитно дозива; „О људије моји, што вам сатворих, воздасте ми злаја за благаја.”

Понекад се гинуло и од „државних” људи. Сукоби се дрвосеча са шумаром и мртав међу грмове падне „Тешко је, браћо, на правди бога истинога виђети пушчаном ватром моје тело исечено од крвопилца државног шумара”, уписано је на споменику Гвоздена Јањића из Горачића.

Овако је било у Србији. А горе, с оне стране Голије и Јавора, у негдашњој „Турђији”, у селима од Новог Пазара до Нове Вароши, беше друкчије. Посебна је прича, и мотив, када се говори о разлозима убистава у крајевима у којима је Турска владала све до 1912. године. И ту су се људи крвили из сличних побуда као и у „доњим”, ослобођеним крајевима, али су главе далеко највише летеле због националне и верске натрпељивости. Али на надгробницима се могу пратити само српске жртве, јер на турским нишанима није остало никаква писана трага. Отуда се о муслиманским погибаоцима уопштено може говорити, било да су жртве православаца или међусобних сукоба. А записи о међусобним убиствима санџачких Срба тако су ретки и подацима сиромашни да и не заслужују посебну пажњу.

Често се помињу убиства код стоке, у планини. Вршене су крађе и прекрађе оваца, говеда и коња, па се око њих стварале кавге, убиства и крвне освете. На споменицима су остали записи да су некога убили зликовци „код његове стоке”. Коста Војиновић из Штавља „погину овце чувајући у Лису од Иљаза Лакоте у 25. г. 16. марта 1908. год.”. Родбина Костина се осветила Иљазовој породици, па је зато, из противосвете, исте године, пао још један Војиновић. „Овде почивају кости дична младића, наде родитеља Милоја Војиновића који погину на царску џаду у Дубиње од Турака у 21. год. 1908. год.”, уписано је на споменику Костиног брата од стрица.

Царски друм био је „турски”, и ако је неки „Влах” њиме поносно, усправно ишао, не онако како доликује правој раји, могао је очас живог да изгуби. Ако је још јахао коња, спаса му тешко беше. На џади је погинуо и Коста Красић из Ступа. Он је живот завршио „у Дубиње на сред царске џаде од Турака, проклетих душмана, који га убише и отеше му 12 дуката. Живео је 21 годину, а погину 1902. год., фебруара”.

Турци¹⁴² су убијали оне који су се на било који начин истакли међу Србима. Трговце, газде, борце за црквено-школске „користи” и сумњиве „кауре” који су било како успостављали везу са Србијом. Погинуо је трговац „главнијег трговина” и поштоватељ „народно-православнога вјероисповједа” Мићо Борисављевић из Нове Вароши. Убијен је „29. јунија 1871. г. код цркве у Буковику од крвничке

142 Назив Турчин и Турци у овом раду је услован. Преузет са споменика из санџачких села, он готово никад не означава праве Турке, већ припаднике исламске вероисповести, муслимане.

руке непознатог и проклетог непријатеља”. Непријатељ је био познат, али се, за тада, његово име морало прећутати. Касније, можда тек после 1912. године, одрична саставница у придеву „непознат” прецртана је масном црном бојом. Прећуткивање турског имена није било реткост на санџачким споменицима све до Првог балканског рата. Тако Антоније Јеличић из Новог Пазара казује са свог споменика: „Погибох невин у средини чаршије од непријатеља свог” (1902). А да је тај непријатељ био Турчин, окупатор, сведочи родољубиви део епитафа, у коме се каже: „За род мрети - вечно је живети.”

Видесмо у „Досељеницима” да је трговац Василије Чкоњовић из Штиткова страдао од сјеничких Турака због подизања националне свесги у свом крају. Додајмо овде да је штитковачки трговац отворио школу у селу, добавио учитеља из Србије и за њега, опет из Србије, организовао дотурање плате, јер турска управа није хтела да плаћа „влашког” просветара. Зато је остао и без живота и без десног ува. Кажу у Штиткоау да је, из неутаживе освете, сјенички кајмакам обесио Василијево уво о конач испред свог чардака да га с уживањем посматра као драгоцен победнички трофеј!¹⁴³ Као и Василија, група Турака је убила и Риста Гујаницу, ковача и дућанџију нововарошког. Разлози убиства на споменику нису наведени, али су морали бити јаки чим Турци упадају јавно у Ристов дућан и ту га „грозно” убијају („Грозно погинувши у свом дућану од четворице зликоваца Турака 4. јануара 1903. г.”).

Турци су нарочито били подозриви према сваком Србину који је из ма којих разлога чешће прелазео у Србију на јаворском или рашком граничном прелазу. Кад су у Србију одлазили или се из ње враћали, таквим људима су постављане смртне замке. Јер они су се, поред трговачких и кириџијских послова, најчешће упуштали и у обавештајне, шпијунске радње. Велимира Пејчиновића, кад се од Јавора враћао јашући коња, сачекаше Турци у Вијуљу. Епитаф са Велимировог споменика дозива: „О путнице, приђи ближе, прочитај споменик Велимиру, сину Радула Пејчиновића из села Штавља, који је путујући с Јавора 3. октобра 1880. г. у селу Вијуљу од непријатеља погинуо у 30. год. свог живота.” (Да Велимиров пут у Србију није био невин и да га Турци нису убили случајно, сведочи и слична смрт Велимировог брата Видоја) Из Судског Села, засеока Дежеве, пале су, 1908. године, четири жртве у истом дану. Турци су код Тушимљанске реке, при граници према Србији, побили трговце Тривуна Митановића и Јосифа Стојановића, Тривуновог сина Косту и шурака Прока Ристовића. Ови Дежевци су се били упутили према Рашки, па им је на споменицима уписано да су погинули „идући за Рашку”. Сва четири епитафа су готово истоветна, па зато наводимо само један:

143 Василијев унук Миле Чкоњовић прича да је сјенички кајмакам пушећи на чардаку ударао чибукком по коњу да би „трешењем” давао знак својим слугама да му нешто треба! Слуге су биле задужене да пажљиво мотре на покрете каурског ува!

„Тривун Митановић, трговац из Судског Села, жив(ео) 70 г., а погиб(е) 5. априла 1908. г. од зликоваца на путу идући за Рашку.”

У убиствима су, изгледа, предњачили Турци Кладничани. Они не само да су вршили убиства на турској територији, него су то чинили чак и преко границе, на српској страни. Као да су увек, у пределу јаворске границе, плански прежали виђеније људе. Дуго припремано убиство кушићког трговца и председника Дмитра Вишњића причинило им је неописиво задовољство. Запис на Дмитровом споменику то потврђује: „Споменик Дмитра Вишњића, чувеног трговца из Кушића, који поживи 55 год., а погибе од Турака Кладничана ноћу 23. јуна 1887. год. у месту Ограђенику - Јавору близу границе, код своје колибе и трговине, огледајући своју стоку... Из бусије 2 пушке пукоше, Дмитра оборише, опљачкаше новац и оружје однеше и на њему 5 смртни рана остаде. Јутро свану, Дмитар мртав у крви лежи, синови и фамилија за њим пиште, коњиц вршиш, целеп риче, душмани се према томе диче и шенлуче у Сеници Турци.” И док су Турци у Сјеници три дана шенлук терали, у Кушићима су завладали страх и бес, али је све остало на клетви крвника. После четири године Кладничани су убили и пограничног буљубашу Јована Масловарића из Дајића. Он „погибе од Турака Кладничана у Јавору 14. новембра 1891. Год.”

Било је убица знаних и незнаних. За нека убиства кривац се никад не сазнаде. Клесари су тада бележили да се погибе „од незнано кога”. Јанићије Затеза из Лиса „погибе 11. марта 1866. год. незнатно од кога пред својом кућом”, а Ненад Бојић из Лопаша „погибе идући својој кући 25. априла 1889. г. од незнано кога а на правди бога”.

Ако се убица знао, његова се име обавезно на споменик урезивало. Највећа освета нанесе се крвнику ако му се име на надгробнику обелодани. То горе погађа него свака усмена клетва. Зато крвник, или његова родбина, понекад, ноћу, ишпицају своје име са споменика жртве, да зао траг униште. А родбина убијеног волела је изнад свега да злотвора именује. Да се зна који је тај што зло учини, да се обележи рђав, злокобан човек. Тако се олакшавало покојнику, а чемерило убици. Као да је покојник свом крвнику говорио: Ти си мене убио једном, у трену, а ја тебе убијам док си жив, сваки пут кад ми ко у споменик погледне. Светим се тако и твојој породи. Кудим ти синове, кћерке, унуке и праунуке: да се теже жене и удају и никад не могу, због укора, у први ред да стану. Твоје зло нашкодиће највише твојима. Зло дело се дуго памтило. На њега се позивало кад је требало кога оцрнити, укорети. Јаков Новичић из Граба паде од рђаве комшијске руке 1849. лета. „Погибе за правду жртвујући пред кућом својом од зловива коншије Павла Илића, а и прегдашњи крвопилаца србски.” Не заборави Јаковљева родбина да је Павлов предак Петар издао Турцима 1813. године српски збег у Овчару па епитаф заврши са „а и

прегдашњи крвопилаца србски”. Издајство од пре тридесет шест година оживе и добро дође као потпун утук на убицу и целу његову фамилију. Срамно дело из прошлости нек појачано оцрни садашње злодејство.

Убистава је било на претек. Крвило се као да се радило о непрестаној крвној освети. Записи озбиљно намећу питање да ли је у овом делу Србије заиста било праве крвне освете. По ономе што се на споменицима чита то се не би смело тврдити јер се она нигде јавно није исказала. Али поједини изрази упућују на ту могућност. Помиње се у записима нека „осветна пушка”. Зликовци су неког убили „осветном пушком”, неко је погинуо „од осветне пушке”, неко је учинио злодело „у освети”. Да ли су те пушке крвнице окидале баш из крвне освете? Пре би се рекло да је ту реч о освети из других разлога, из злобе и зависти, на пример, а не стога што је неко некоме био крводужан. Ако је неком домаћину све ишло добро, кућа му у свему напредовала а углед свуда растао, завист је код рђавих комшија расла, па су гледали да га некако смакну, иако им овај никакво стварно зло није претходно нанео. Отуда неки записи казују да су поједини угледни људи изгинули што „паклени изроди срећи мојој и напретку завидеше”. Епитет „осветна” уз пушку могао би да буде и стални, стајаћи придев који уопште не подразумева противосвету, поготово крвну. У сваком случају, убијени су, док су били живи, морали неку, па таман и безначајну увреду да нанесу онима који су се куршумима на њих бацили. Не верујмо много упорном настојању родбине погинулих да пошто-пото докажу да су пали потпуно невини, на правди бога. Иначе, помен крвне освете се на споменицима избегавао јер би се, у противном, и сопствена кривица тако признала. А ње је, ту и тамо, морало да буде. Она се само вештије и скривеније чинила. Не онако отворено како је то некад у Црној Гори и Албанији било. Од старијих сељака сазнали смо да су неки људи, убијени током последња два рата, били жртве крвне освете коју су њихови преци зарадили још у време политичких убистава између либерала, напредњака и радикала.

Разлози убистава су, како видесмо, били разноврсни. Да ли убицу увек осудити, а убијеног сматрати поштеним и невиним? Запањује да су многи кметови и председници убијени. Говори ли то да су криво радили, свој повлашћени положај злоупотребљавали и понеком наносили тешке неправде? Зна се да су понеки преки кметови и председници и за мале преступе пресуђивали дреноваком. И да ли су наведени разлози прави? Ко да одгонетне ко је крив у запису у коме се вели да је главни кмет „обштине каранске” Радован Марић погинуо (1852) „од безбожничке руке свог комшије коме је његово праведно суђење била неповољно... и та овде код обштине у којој је 18 година ревностно и справедљиво служио”. Карански кмет је, по запису, судио праведно, а његовом комшији је то било неповољно, дакле, неправедно! Зашто би га, иначе, убио, и то баш пред општином, тамо где му је и суђено? Да ли је сама комшијина рука

била „безбожна” или се и главни кмет карански према комшији, у суђењу, и уопште, „безбожно” понашао? Јер, не диже се олако рука на добре и праведне.

Каменоресци наводе и један разлог чисто психолошке природе. Кажу да је мотив злочиначког поступка завист и злоба. Нису ретки записи у којима се каже „Завист, злоба, та паклена чеда, пре времена живот ми узеше” или „Паклени изроди срећи мојој и напретку завидеше”. Шире узев, овај мотив лежи у основи већине убистава, јер завист и злоба су убијали, а други наведени разлози су најчешће рационализовани. Многа убиства по наводу, из политичких смерова или неких других разлога у ствари су злобне природе. Људска завист је лако могла да најми руку неког разбојника. Злоба је била психолошки чинилац у основи свих осталих разлога убистава, али је у многим случајевима неизвесно шта је, заправо, злобу рађало и шта је у њеном најдубљем корену лежало. Јер злоба не долази сама од себе.

Чиме су убиства вршена најчешће се у записима не наводи. Каже се само да је покојника убио тај и тај зликовац. Ако се наводи, то је, разуме се, готово увек била пушка. У народу је увек било доста пушака, заосталих од Карађорђевих и Милошевих устаника. Касније, у време народне војске, имало их је још више. А и онако, сељак је увек волео да држи ратничку или ловачку пушку. Нек се нађе, злу не требало. На споменицима стоји: „Погибе од пушке”; „Уби га намерно из пушке”; „Погибе од 3 зликовачке пушке”; „Убише га из пушака” итд. Понекад се убијало и ножем. То у некој гужви, мучки, кад се изненада закавжи, кавгација кркне противника сечивом у трбух или међу плећке. У записима се казује: „Погибе од ножа”; „Мучки га је ножем ударио”; „Разбоден ножем”; „Удари ме из преваре ножем”; „Изнада погибе од ножа на жетви”. Изузетно се ретко живот и секиром одузимао. Убиства ножем и секиром су најгрознија. Ножем се клало, секиром глава мрскала. Срећу се записи: „Њу заклаше у кући”; „Од зликоваца исечена”; „Са сикирама исекоше” итд. Сасвим ретко се убијало коцем („Са кољем убијен”). Кад није било ничега при себи, коришћене су голе руке. Жртва се давила („Удављена од свог слуге Стевана”; „Удави га маћа”).

Надгробни записи убедљиво указују на развијеност сеоског „крвног” преступништва, али да би се још боље употпунила слика о крвништву на селу, потребно је завирити и у црквене књиге, јер оне прегледније од епитафа откривају учесталост међусобног убијања сеоских житеља. Попови су за сваку жртву у књиге умрлих обавезно бележили и начин смрти, што клесари нису могли пошто се надгробници нису подизали сваком убијеном. Овде наводимо девет изузетнијих поповских сведочанстава о суровом „пуштању крви” међу сељацима, изостављајући притом убиства извршена пушком и ножем којима, иначе, обилују црквене књиге. Сељаку је, у изазовним и усијаним стањима, свашта што му се нашло при руци постајало убојно средство, па зато у „црквуљама” читамо: „Убијен каменом”; „Премлаћен на пугу”; „Убијен секиром у главу”; „Погинуо од

убоја”; „Удављен”; „Убио га на сокаку батином по глави”; „Убијен коцем”; „Погинуо од другог у свађи будаком”; „Убијен косом”.

Смрт која није дошла сама од седе, неизбежном судбином сваког човека, сматрала се неприродном, па се на споменицима означавала као смрт „без судбине”. Срећу се записи као „Смрт немила без судбине дође” или „Погибе без судбине”. Живот је ионако кратак, а кудикамо је краћи кад га превремено прекине крвопилска рука. „Живота људског кратки су дани, а још краћи кад га узму душмани.”

Баш зато народ је убиства и убице осуђивао. Али је за њих имао тежу реч него за хајдуке! Хајдучко убиство се могло некако и правдати, али „цивилно” никако! На споменицима се налазе тешке клетве: „Проклет био његов убилац”; „Проклет био и овога и онога свега, и његова породица” итд. Клетва је у народу имала велико морално-психолошко дејство, некад чак и снажније од законских прописа. Отуда су и споменици често клетвом проговарали. За убице се тражила казна. Она мора доћи. Од кога и како - не зна се. „Злотворе ће стићи казна изненада”, уписано је на неким споменицима. Три нејака сина Јеврема Милића, опљачканог и убијеног од лопова, „целог века (ће) зликовце и саучаснике проклињати и бога молити да их прокаже и казни”. Бог је остајао као последња претња неоткривеним и непохватаним убицама. Зато се на споменику Икодину Ковачевићу из Ртара, „убијеном од зликаваца које земаљска власт не похвата”, епитаф завршава: „С тим нека им бог суди.” Обрачун са убицама Турцима изречен је емотивније, са узвичницима. „Ох, крвници, зашто тако бедно живот узимате! Ох, крвници, кад ће и на вас ред доћи да крваву чашу попијете! Христос рече: Ко убије биће убијен. Бог дужан не остаје. Крвник зебе, свуда звера”, записано је на биљегу Дмитра Вишњића из Кушића. Са надгробника Алексија Миливојевића из Севојна дозивају се људи да уништавају неваљалце. Поново је проговорила жеља Гаја Бугарчића, после четрдесет пет година. „Људи, требите зликовце и неваљалство, позива вас и овај белег, јер је то срушило и ову чувену снагу и целу фамилију тугом обавило!”

Починитељи убистава су с осудом и клетвом помињани, али шта је с њима у животу било, да ли су искусили неку стварну законско-судску казну, са споменика се ретко сазнаје. Само се ту и тамо помене казна робијом. Подаци као што су: „Осуђен 15 г. затвора”, „Умре у Београду у кажњен-заводу”, „Одговаро код ок. суда у Чачку и осуђен на робију”, „Умро у Топчидеру на осуди 10 година”, изузетно су ретки.

На понеком споменику се и робијашу упише да је живео „часно и поштено”. То је родбина правдала свог преступника ако је сматрала да није крив или ако се касније стварно доказало да је осуђен као невин. Тако је Петар Петровић из Горичана поживео „часно” 22 године, а умро у београдској робијашници. Главног домаћина Радисава Илића из Честобродице упорно,

са споменика, брани супруга Миљана. Муж јој је „биво суђеник казнитељног завода”, али је век провео „чесно и поштено”, јер „Радисав је пао под каз. завод на правди Бога без икакве грешке”.

Чести записи о убиствима, свеједно да ли од помеђашке, лоповске, хајдучке или „политичке” руке, изгледа да добрим делом потврђују Цвијићеву тезу да су људи динарског типа, посебно они из Старог Влаха, огњевитог, праскавог, хајдучког темперамента. У овим крајевима необузвано и срдовито поступа већина људи, па се зато брзо и олако нароге, супроте и „покосе”. Своје нагонске и занесене реакције они су испољавали и на међама, и на путовима, и на скуповима, и у личним, и у политичким сукобима, па су због неотрпљених увреда кочевци пуцали, ножеви севали и пушке праштале. Многи је сељак очас могао да убије или да буде убијен. Брзи у поступцима као брзаци Моравице, Рзава и Скрапежа, људи „горњих” крајева су чинили честа кривична дела. Кад се, међутим, сиђе у област Мораве и шумадијских пропланака, записи о убиствима се запањујуће смањују. (То је последица и знатно смањене речитости споменика на овом подручју: подаци о покојницима су сведени на најмању меру) Сељак равничарских крајева утишао се као вода моравска и ублажио опорост и ватреност брђанску. Као низинац, изгубио је плаховитост крви, постао одмеренији и мање пизмичав, па је убојичке преступе много мање чинио.

Али, посмотримо још једну врло занимљиву појаву. Запажа се да је злочина била знатно више у деценијама које су обиловале животним неподобностима ма које врсте. Тако је посебно много убистава било у последњем десетлећу 19. века. Томе је погодовала духовно загађена средина која је могла лакше да покрене успаване злочиначке нагоне и доведе до знакова друштвене патологије. Тада је преступништво полазило и „одозго” и служило обичним планинцима за углед. Те деценије краљ Александар и раскраљ Милан праве „разбојничке” политичке потезе, те деценије политичке трзавице, страначки сукоби и полицијска безакоња достижу неслућене размере. У том десетлећу појавио се и последњи велики круг хајдучије, с Бркићем као главним представником. То је време „крвавог Божића” у Чачку, Горачићке буне, Чебинчеве афере, великог процеса хајдучима, бекства Ранка Тајсића у Црну Гору, Ивањданског атентата... У таквом времену долазило је да ширег „увођења” у зликовање, до правога заразног преступништва, па се сељак од опште политичке, друштвене и душевне несигурности бранио и злочиним. Убијао је један другог а да често није знао зашто. (Међулични сукоби и мете напада нису били увек у нужној логичкој вези са друштвеном напрегнутошћу и срединским притисцима, стварним узроцима њиховог душевног осујећења, спутавања и незадовољства). Међутим, после 1903. године, у нешто пабољшаним срединским условима, број убистава се, ценећи по броју надгробних записа, знатно смањио, иако су преступнички темперамент и емоционални узруји остајали увек мање-више исти.

Читајући записе о преступницима и крвницима сваке врсте, човек стиче једну застрашујућу слику о патријархалној Србији и у чуду се пита откуда у њој толико међусобног зликовања. То није земља пастирске идиле и рајских душа, већ попреште опасних кривоумника и паклених злодеја. Нека несловесна, мрачна и крвничка земља, обузета бездушјем и кривоумљем. Земља сеоских „гангстера” и лоповских банди коју није видео Јанко Веселиновић, а којој је био потребан један Лотреамон! Надгробни записи, поред добродушне и доброхотне, нуде и слику неромантизоване и сурове Србије.

Сл. 55. Сломеник са представом јагагана (Ђутовница, почетак XIX века)

Сл. 56. Сломеник Ђака Божо Ђакић (Доња Краварица, 1899)

ЂАЦИ

„Бијај ђаче као роса, њокоси ме смртна коса.”

Са појавом првих сеоских ђака појавили су се и надгробници чији су записи чували успомену на њихово кратко ђаковање. На споменицима умрлих ђака почесто су урезиване витке ђачке фигуре са смерним крупним очима и танким, у озбиљност скупљеним уснама, а још чешће симболи ђачког живота: књиге, мастионице, пера и ђачке торбе.

Најстарији записи о ђацима појавили су се крајем прве владавине кнеза Милоша. Ти су записи изузетно ретки јер то је било време кад у Србији, како каже Вук Караџић, ни у сто села није била једна школа. У то време, а и касније, сеоски подмладак готово да није имао где да ум свој „јуношески” изоштрава, па су споменици букварцима, часловцима и псалтирцима, који су пошли у школу ради „возделанија ума и облагорођенија срца”, изузетно ретки све до шездесетих година. Тада се још увек писменост стицала у тами манастирских зидина јер ће световна училишта за прве сеоске букварце почети тек да се оснивају. Да се потпуно поћачи цео сељачки подмладак требаће да се сачека још читав век! Није онда чудо што се два ђака из тог доба објавише на надгробним плочама у порти манастира Никоља под Кабларом. Један од њих је био световњак, а други се за пострижника спремао. Први је умро тек што је бекавицу и часловац почео да сриче. На малој плочи од белог мермера уписано је: „Зде почивајет раб бж Товда Филипович, ђак от села Горевнице. Поживе 10 лета, а престаи се мц марта 11. 1838. лета.” Други је био прави калуђерски ђак. Дошао је из Субјела да у манастиру за цео век остане. На његовој плочи је урезано: „Зде положено јест тело блаженочившаго раба божијего Спасоја Јовановића, ученик (а) сшче-нојеромонака Исаије Поповића. Родио се јест у селу Субјелу и поживи 16 лета, а престаи се јануара 1839. лета.”

Од средине 19. века јављају се и споменици ученицима богословских наука. Ученика Светог писма, који су се spremали за живот под мантијом, било је тада врло мало, па се у надгробним записима ретко и помињу. У једном се запису каже да је Максим Јовичић иа Лиса, који је умро у шеснаестој години 1858. године, био „трудољубиви ученик Светог писма”, а у другом да је двадесетчетворогодишњег Алексу Видаковића из Здравчића згодио смртни мач „у савршавању II г разреда богословије” у Београду (1870). За Вичанина Димитрија

Милекића не зна се да ли ће учећи Свето Писмо спремао за свештеника, пошто је касније постао кмет, председатељ и депутирац. Димитрије сам, у камену, казује: „Родитељи ме Свјато писмо дадоше учити. Књигу добро сам изучио, па још и друге визикусне науке приљежно вручио.” Димитрије се књизи учио почетком тридесетих година. У којој школи или манастиру не зна се. Да ли је он свету књигу савлађивао у овчарско-кабларским манастирима или у некој школи у Београду? Још је већа загонетка где ли је Димитрије могао да учи „визикусне науке” и шта оне, заправо, значе. Подразумева ли се под њима искључиво медицинска струка или је то, можда, назив за све науке световне врсте, оне које не проучавају свете, богословске, ствари.

У неколиким записима поменути су ђаци самоуци. Они што су азбуковали по планинама трчећи за овцама и говедима и што су постајали књигочатци а да у школу никад нису ни заварили. Дељући зову за пуцаљке и свирале, они су под пазухом носили прве књиге тек забукварене Србије. Неки од тих бистроумника су и ишли у школу, а опет им је остао назив самоук, ваљда зато што су више код куће радили, нередовно или врло кратко уз учитеље бивали. На једном споменику у Видови уписано је „самоук ђак”, на биљегу трећака из Лисица „самоук”, а на Врнчанском гробљу „самоук основне школе”. На књизи урезаној на надгробник деветогодишњег Војислава Стефановића из Сирче ушпицано је ситним словима: „Самоук, знао писати и читати”, а на споменику Јеврема Јевремовића из Богојевића: „И знао је писати.” Са споменика самоука из Пријевора дозива се: „О мили роде, прочитај спомен овај мог кратког ђачког века, где почива Воислав, син пок. Перише Маркешевића из Пријевора, самоук од своје природе.”

На споменицима се понекад уписивало да су умрли школници били добри ђаци. Најбољи књигочученици, одликаши, били су чувени и цењени међу сељацима. Нарочито у она времена када су ђаци били права реткост, а тада их је већина била добра, јер су ипак само одабрана деца ишла у школу. Такве је ђаке требало и на надгробницима похвалити. Као што су се зрели људи поносили својим богатством, карактером и поштењем, тако су се полазници школа једино могли китити успехом, знањем из школских књига. Најбољи школари морали су и на споменицима да буду најбољи. Одличник Светислаа Никитовић из Честобродице награђиван је књигама сваке године, па му је на споменику урезано: „Светислав ђак на свима испитима добиво на дар књиге као добар ђак.” На споменику Милоша Циврића из Кушића урезано је: „Он је у школи био добар и признат ђак.” Придев „признат” значи свима познат као добар, осведочен одликаш. Сви су морали признати да је први, најбољи. Милосав Петровић из Добрача је „три основна разреда у школи прилипачкој преваскодно свршио”. „Преваскодна” значи одлично и примерно. Божидару Протићу из Субјела, ученику шестог разреда гимназије, урезано је на надгробник: „Он је био одличан ђак”, а Милосаву Маћићу из Папратишта: „Милосав је био одличан ђак II раз. чач. гимназије.”

Нађоше се и два споменика ђацима цензорима. Цензори су били најбољи ђаци, пораснији од осталих и духом и телом. Они су, као страсни књигољупци, замењивали учитеља у одсутности, умиривали и учили своје другове. Част је било бити цензор, па су се родитељи њима хвалили. Један цензор је био из Пријевора, други из Трбушана, а оба су цензоровали у миоковачкој школи, једној од најстаријих у чачанском крају. Са пријеворског гробља дазива мајка цензора Танасија: „О мили роде, прочитај спомен гди почива Танасије Радовановић, бивши цензор школе миоковачке, а на жалост своје мајке у 18-стој г. престаји се у вечност 26. јануара 1871. г. А спомен подиже му мајка Иконија и сестра Марија јего.” Две године после Танасија умро је цензор Добросав Крстовић, Трбушанац. На Добросављевом обореном и преломљеном биљењу једва се разазнаје: „Добросав поживи 15 г., цензер III раз., умре 1873. г.”

Сл. 57. Споменик ђака Милосава Маћића (Папратиште, 1911)

Ђачки споменици се готово искључиво односе на ђаке основце, јер је других ђака у нас све да Првог светског рата било врло мало. Ти ђаци се различито називају. Најчешће као ђак, а напоредо с њим и ученик, само нешто ређе. Осим ова два назива једном је поменут књигоученик (1862), а једном учењак (1886). Ови учењаци су били најписменије главе сељачке Србије, јер до половине 19. века у селима готово није ни било писменог човека! Ко је знао како било да чита и пише сматран је за учена човека. У то време је сваки основац био „високоучен”. Зато је на споменику четрнаестогодишњег основца Андрије Ђусловића из Прислонице, који је умро 1850, лета, уписано: „Овде дочива тело младог и високоученог Андрије...”

Младој српској држави нису биле довољне само основне школе, па је тридесетих година почела да оснива и школе вишег реда. Зато су се на гробљима Србије појавили и споменици ђацима средњих школа. Најстарији су записи о ђацима крагујевачке гимназије. Већ половином века у епитафима се помињу ученици „гимназије крагоевачке”. Године 1859. умро је јуноша Милош Сарић,

„ученик III разреда гимназије крагујевачке” (Заблаће), а 1865. Данило Вељовић из Мрсаћа, „бивши ђак I гимназије у Крагујевцу”. На Даниловом споменику се нагласило „прва” гимназија, јер је, заиста, гимназија у Крагујевцу била прва у Србији. Основана је 1833. године, шест година пре Прве београдске гимназије. У запису на Негришорском гробљу Антоније, син Јанка Молера, говорећи о свом школовању, каже: „Ја се од детињства мог одам к науци и учим у Крагујевцу науке...” Није најјасније да ли је Антоније учио науке само у гимназији или је можда мислио и на Лицеј који је у Крагујевцу био отворен претпоследње године Милошеве прве владе.

Крагујевац је, у почетку, био најважнији гимназијски центар за ђаке са подручја Западне Србије, али су нешто касније и Чачак и Ужице са својим полугимназијама, а затим гимназијама, привлачили приличан број ученика. У записима у којима се не наглашава у којој се гимназији учило не може да се препозна у ком се од ова три града школовао. Једино се по близини родног села ученика неком од ових градова може претпоставити где су школу похађали. Тако се за Петра Сокића из Липнице, сина „господина капетана”, који је био „ученик прве класе гимназије”, може тврдити да је школу учио у Чачку, а за Тиосава Смиљанића из Љубиша, који је завршио „4 основна разреда гимназије”, у Ужицу. Чачанска гимназија се изричито помиње тек од последње деценије 19. века, а помен ужичке не нађосмо ниједном! У Ртарима је 1891. године умро Милан Недовић, „ђак II-ог разреда чачанске гимназије”, а следеће године Миладин Лазовић из Миоковаца, кога „изненадна смртна судбина изведе из скамлије III-ег разреда чачанске гимназије од 17 г. свог живота”.

У једном епитафу из 1855. године поменуто је школовање у Београду. У гробљу у Приликама уписано је на једном здепастом и већ прилично у земљу утонулом драгачевском пешчару: „Знак овај показује благонадежног ученика Радована Бајовића који је три гимназије превозодно свршио, а у четврту ступио. При овим наукама умре у Београду. Погребен 1ог октобра 1855. год. у 20-тој години, у убавој младости својој...” У Београду је стицао гимназијско образовање и Филип Илић из Тврдића. На споменику пише да је Филип умро у деветнаестој години 1864. „свршивши пети разред београдске гимназије”.

Осим гимназијалаца у надгробним записима се помињу и ученици неких других средњих и виших школа. Наилази се, поретко, и на имена полазника пољопривредних, „земљоделичких” школа. На споменику Димитрија Јовићевића из Лорета уписано је: „Он је свршио после основне школе и земљоделску школу првоосновану у Топчидеру године 1852.”¹⁴⁴ Исту школу је похађао и Александар Протић из Негришора, „бивши питомац топчидерско економског заведенија”.

144 Земљоделска школа у Топчидеру основана је 1853. године, а укинута на Светоандрејској скупштини 1858, јер се установило да она није у стању „изобразити сеоске синове за ваљане привредитеље”.

На неколико споменика из прве деценије овог века помињу се винодељско-воћарска и ратарска школа. У Гугљу је 1914. године умро један „свршени ђак винодељско-воћарске школе”, а у Грдовићима, 1915, један „бивши ђак ратарске школе”. На гробљу у Вирову очигледно је погрешна и негодговарајуће названа некаква „француска” школа. Радомир Ђирјаковић је умро 1927. године

Сл. 58. Мотив књиге на споменику једном ђаку

„као ђак француске школе у Чачку”. Први ученици учитељске школе помињу се већ од осме деценије прошлог века, али их је највише на споменицима између два светска рата. Један од најстаријих епитафа о учитељу је из 1889. године. Тада је прекинуто ђаковање Миленка Томића из Богојевића, „свршавајућег ђака учитељске школе у Београду”. Миленко је умро „кад је о школским феријама дошао био да се у крилу нежних родитеља одмори од силних трудова и напора школских”. Ученици осталих средњих школа (техничке, економске и медицинске) појавише се тек после последњег рата, док се полазници високих школа помињу и на споменицима из предратног доба. То су студенти неког од београдских факултета. Из 19. века наиђосмо само на два студента који су студирали у иностранству. На споменику у Турици уписано је да је Јанићије Достанић био „бив. профисор великих школа и школски друг Г. Николе Пашића”. Јанићије је студирао у Швајцарској, на Циришкој политехници, и постао касније професар Велике школе у Београду. На прелазу векова студирао је у Бечу, као државни питомац, Војислав Марковић из Ужица. На споменику му пише да је умро 1903. као „свршени студент Бечке културне технике”.

Ученици средњих школа су много коштали родитеље. Родитељи су морали на даљину, у Ужице, Чачак, Краљево, да шаљу новац и намирнице. Зато се, ако такав ученик умре, сматрало да је родитеље и оштетио, осим што их је ожалостио. И на понеком споменику умрли ђак се „извињава” родитељима што им је новац узалудно потрошио. Учитељац Лука Ружић из Паковраћа, жалећи што напушта диван, премили свет, саопштава своју „кривицу”:

*„Родитеље рано уцвијелих,
школу учих, новац им пошроших:
смртј немила живој ми ујаси.”*

У записима се готово увек наводи у ком је разреду ученик умро. Уз године старости наводио се и школски „стаж”. Основцима неизоставно, гимназијалцима

такође. Гимназијалци су обично завршавали четири разреда, што упућује на чињеницу да су прве гимназије у Србији биле четвороразредне, полугимназије. Тиосав Смиљанић из Љубиша завршио је „4 основна разреда гимназије” (1863), а Владимир Радисавчевић из Качулица био је „на наукама и свршио 4 раз. осн. школе и 4 гимназије” (1894).

Запажа се да су ђаци били прилично стари за данашња мерила. На основу разреда и година старости лако се уочава да су у 19. веку ђаци били по три до шест година старији од данашњих својих вршњака по школи. Основци беху стари чак и до осамнаест година! Лазо Брковић, „учењак школе основне” из Теочина, умро је 1886. године у осамнаестој години! Срећу се често записи да је првак био у једанаестој години, трећак у петнаестој итд. Уколико се приближавамо савремености, године се све више усклађују са годинама данашњих ученика. А у 19. веку школе су биле тако ретке да су ђаци морали покаткад до школе да препешаче и по петнаестак километара само у једном правцу. Зато су сеоска деца морала да сачекају да добро поодјачају и одвркну да би могла свакодневно да преваљују дуге и гудураве планинске стазе до школе. И гимназијалци су били „престарели” за данашње појмове. Поменути Радован Бајовић из Прилика тек је у четврти разред ступио, а имао је двадесет година! Ртарац Милан Недовић је био у другом, а Миоковчанин Миладин Лазовић у трећем разреду, а оба су умрла у седамнаестој години. Први је „каснио” шест, други пет, а трећи четири године.

Видесмо да се за гимназијалце почесто саопштавало у којој су гимназији учили. Тако се, понекад, и за основце каже у ком им се селу школа налазила. Место школе се најчешће обележавало присвојним придевом. Ђаковало се у пожешкој, гучкој, приличкој, миоковачкој, самаилској итд. школи. За Димитрија Вујовића из Трнаве каже се да је био „ученик из школе трнавске”, а за Тихомира Јовичића из Граба да „изучи основну школу тијањску”. Школа у Трнави је радила већ половином 19. века, што се сазнаје и са споменика поменутог Димитрија који је, као ђак, умро 1848. године. Школа у Тијању је једна од најстаријих школа у Доњем Драгачеву. У њу су ишли ђаци из пет-шест драгачевских села све до Првог светског рата, па и касније. Раде Велисављевић из Доњег Дупца „основну школу од 1858. до 1861. год. изучио је у Ивањици”, Здравко Лужанин био је „ђак првог разреда у Миоковцима” (1860), а Гвозден Мићовић „ђак I раз. основ. школе каменичке” (1906). Богољубу Обрадовићу из Самаиле поменуто је, уз место школе, и име учитеља код кога је учио. Богољуб је „свршио 4 разреда основне школе самаилске код г. учитеља Аврама Анђушића из Самаила” (1902).

На ђачке споменике почесто су урезиване ознаке ђачког живота: таблице, „легиштери”, мастионице, пернице, књиге, торбе. Таблице и „легиштери” су нешто ређи, мастионице и пернице такође. Књиге су, међутим, толико честе да их готово има на сваком ђачком споменику. Те књиге би се могле поделити у две групе:

књиге-уџбеници и књиге „уопште”. Од уџбеника се најчешће сусрећу буквари и читанке, буквари нарочито. Од осталих уџбеника нашло се само неколико рачуница и геометрија. Оне су урезиване, свакако, само добрим рачунџијама, математичарима. Те књиге уцртаване су обично на бокове споменика, при врху, одвојено од текста епитафа, али су понекад приказиване и у руци. Држе их испружене деснице међу прстима, отворене, раскриљене. На њима је покрупним словима уписано: „буквар”, „читанка”, „читанчица мала”, „рачуница”, „геометрија” итд. На књигама „уопште”, неуџбеничким, срећу се две групе записа. На једнима је уписано да су те књиге припадале покојним ђацима („Књига Ђорђева”, „Ова књига ученика Богосава”), а на другима у ком је разреду био умрли ученик („Ђак II разреда”, „Ђак III разреда гимназије”). Осим ових, срећу се књиге, а њих је понајвише, на којима су исписиване разне етичке, философске и религиозне изреке, али о њима овом приликом нећемо говорити, јер се оне не налазе само на ђачким, већ и на споменицима осталих, махом писмених, покојника.

На неколико споменика је убележено шта су постали они који су били на вишим наукама. Половином 19. века могло се са четири разреда гимназије постати поп или учитељ. Државни чиновник такође. За практиканта није требало ни толико. Била је довољна колика-толика писменост па да се успешно обављају послови општинских и среских писара. Димитрије Јовићевић из Лорета је 1852. године завршио земљоделску школу у Топчидеру, а следеће године је постао учитељ у Тучкову. На споменик му је урезано: „Постављен за учитеља 1853. године у школи тучковачкој.” Антоније Протић из Негришора постао је поп, а учио је педесетих година гимназију у Крагујевцу и војну школу у Београду. Нека сам Антоније о томе казује: „Ја се од детинства мог одам к науци и учим у Крагујевцу науке па и у Београду војну школу. После би произведено од духовне власти да се запопим на парохију мога брата Јосифа” (1862). Владимир Радосавчевић из Качулица завршио је четири разреда гимназије и „доби за практикан(т)а у Краљеву, срезу жичком” (1894).

По народном схватању напоран умни посао штети здрављу. Учење је према томе врло мучан и тегобан рад који одузима снагу и исцрпљује организам. На ђачким споменицима се среће и наивно веровање да од многог учења може да се оболи и умре. (Стварни разлози обољења и умирања ђака били су слаба исхрана, мемљив стан и туберкулоза, а никако претерано учење) Милосав Маћић, раније поменути одличан ученик чачанске Гимназије, казује са свог споменика:

*„Школу њочек учийи
и мали се мучийи.
Бијај ђаче као роса,
њокоси ме смрјйна коса.”*

Алекса Видаковић из Здравчића, богословац друге године, навукао је смртоносну болест наводно због десетогодишњег бдења над књигама. „За време 10-тогодишњег школовања брижњом и особитом жудњом за науком доби болест и премину 30. новем. 1870. г.“. Од велике науке умро је и студент „бечке културне технике“ Ужичанин Војислав Марковић. Он је подлегао због даноноћног напрезања „да сазна закон вечне истине“, због посла „обима силна“. На споменику му се чита:

*„Обдарен умом рејике бисџрине,
ојијен науком и њеном моћи,
да сазна закон вечне истине
чиџаше дању, чиџаше ноћу.
Ал џоме џослу обима силна
џодлеже здрављем, живоји изџуби.“*

Са неких ђачких споменика дозивају се ђаци да сврате код својих умрлих врника, да их се сете и успомене на ђачки живот оживе. На споменику Косте Миросавића из Мрсаћа убележен је дозив Костиних родитеља:

*„Свраџи, ђаче, и џрочиџај и за Кола увек
џиџај,
јер и он је ђаче био,
џод земљу се сада скрио.“*

Школски другови се призивају да се с њима последњи пут опрости. Десетогодишња ученица се поздравља са својим друштвом: „Збогом остајте, драги ђаци, лепо друство!“ Опраштања умрлих ђака увек су жаловита. Нарочито је дирљив напис у коме ђак жали што се занавек одваја од другова и тек започету науку прекида. У Крстачком гробљу првачић Радоје Станчић ганутљиво се обраћа милој дружини:

*„О ђачка мила моја дружино,
сеђајџе се џужне 1900. џодине:
како велика судбина дође
и нас миле друџове џораздваја
и мене на вечносџи себе џризва,
а не би од боја судбина
да заједно школску науку свршимо.“*

Полазак у школу био је велики доживљај за децу и родитеље. Родитељи су једва чекали дан да дете одведу пред школска врата. Међутим, нека се деца никад не зађачише јер помреше непосредно пред полазак у школу. У том случају ти несуђени ђаци означавани су у записима као будући, могући, ђаци. Жеља родитеља да имају ђака остала је на споменицима. Они узраст детета нису мерили

само календарском зрелошћу него и његовом дораслошћу за школу. Са споменика се јавља уснули седмогодишњи дечак:

*„Време дође да у школу идем,
ал бої рече да у гробу ѿрунем.”*

На надгробнику у порти цркве у Придворици чита се да је седмогодишњи Данило Пејовић из Вионице био „спремљен ђак за основну школу”. У Горњој Горевници је на споменику осмолетног Гојка Ракановића уписано да „отац Чедомир и мајка Миљана свог сина Гојка сарањују, а његова врста у школу се потражује”. Гојкову суврст је, почетком овог века, сеоски пандур у школу потраживао, а Гојко, уместо на школска врата, закуца на капију вечне куће.

Жалост за умрлим младим особама, за децом нарочито, превелика је. Родитељи су у том случају окривљивали и проклињали и Бога, и судбину, и смрт, и гроб. Али, као да је жалост за ђацима била највећа. Умрлог ђака, изгледа, нису жалили само родитељи, већ и цело село, пошто се књигоученик у селу, као реткост и изузетност, много ценио. Зато се сада на гроб и смрт баца посебна кривица. Па како су могли невине ђачиће да усмрте и да им прекину тек започет нови живот? Како да не чују родитељске молбе и преклињања? Родитељи из Дучаловића се молећиво и заповедно обраћају гробу: „Тужни гробе, стани, не зароби ђака првог разреда!” Родитељи из Врана су оптуживали и нападали злу смрт, јер им однесе малог првачића: „Смрт пакосна, сузе је умолити не могоше, већ нам узе из наручја ђака првог разреда школе, Станишу.”

За време Првог светског рата неке сеоске школе нису радиле, па су многи који су у том времену стасали за школу остали неписмени. Једном младом покојнику остаде и у гробу жао шта га ратно време спречи да књигу изучи. Покојник се жалио:

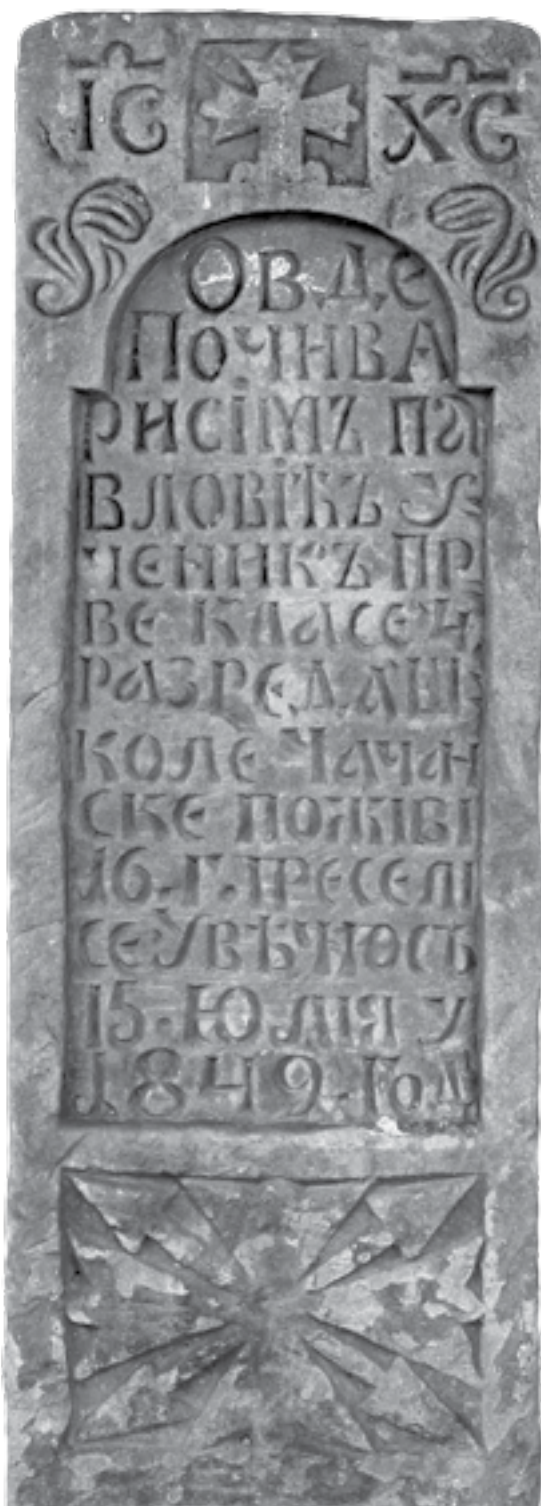
*„Каг је био евројски рајѝ,
ѝа остѝадо нешколовајѝ.”*

Занимљиво је напоменути да се гогово сви ђачки споменици односе на ђаке мушкарце. У 19. веку не нађе се готово ниједан споменик некој ученици! То је било време кад је само мушка Србија полазила у школу, време када су они који су женско дете школовали сматрани чудацима! Први споменици ђацима-девојчицама појавили су се почетком овог века, али и то доста ретко. Тек после Првог светског рата они ће нешто више учестати. Иначе, најстарији помен женског ђака је из 1872. године. Те године је, у Трнави, умрла дванаестогодишња девица Ђурђија Вујовић, на чијем је мермерном крсташу уписано: „Учила је I разред школе девојачке.”

У вези са записима о ђацима треба нагласити да су се у Западној Србији, насељеној динарцима претежно ерског варијетета, писменост и учени људи много

ценили. Ерски сељак је жудео за сазнањем, па је зато међу Ерама, по тврђењу Цвијића, била највише самоука међу Јужним Словенима. Да се наукољубље много ценило потврђују споменици на којима је као посебна вредност покојника истичано да је био писмен, да је знао књигу. Није онда чудо што је сељак овог дела Србије школовању деце придавао велику важност и што су гробља од Голије до Мораве са посебним нагласком помињала полазнике школа.

Клесари су на ђачким споменицима сетном емоцијом обележили живот и умирање првих сеоских школника који су под пазухом, уз свиралу и чобански штап, носили и књигу да је, на пропланцима и утринама, за кравама и овцама, толкују и одгонетају. Они су одлично сачували жаловиту успомену на минута времена у којима је сеоски подмладак први пут у историји Србије почео да ступа у светове азбуком отворене.

Сл. 59. Споменик ђака Рисима Павловића (Горачићи, 1849)

НЕСРЕЋНИ СЛУЧАЈ

„Ево, браћо, несрећноја сѝрева!“

Сеоски житељи нису умирали само од болести и гинули од ратних танади. Њих је и несрећни „стрев“ често походио и живог им „без судбине“ скраћивао. На надгробним споменицима се таква смрт издвајала од осталих: бележила се као неприродна, слично смртима од зликовачке руке. На надгробницима је кратко уписано да је покојник настрадао „несрећним случајем“ или се тај случај нешто подробније и сликовитије приказује.

Често су временске непогоде биле узрок смрти „без судбине“. Земљоделци су покаткад губили животе у бесним поплавама, несносним врућинама, љутим мразевима и снежним сметовима, али их је смрт најчешће тукла одозго, од удара муњевитог грома. Такве смрти надгробни записи нису прећутали. На малом крсташу из 1841. године, у Марковици, забележено је да је Савка, кћерка неког Јована анџије, „поражена громом от неба“, а један запис из 1932. у сјеничким Горачићима, каже да младић Рајко Ранитовић „погибе од грома код оваца“. Епитафи у којима се казује да је гром био виновник нечије смрти нешто су чешћи и опширнији од осталих епитафа ове врсте. Они сведоче да је гром најчешће убијао раднике у пољу, на неком раду. Десимир Јоксимовић из Горобиља погинуо је „од грома 3. јула 1908. г. у пољу на чистој ливади при раду“. На неким споменицима је уписано да је гром некога усмртио „на кошењу“, „код стоке“, „чувајући стоку“, „у пољу чачанском“ и сл. Смрт од грома најчешће се казивала реченицом „Погибе од грома“, али се срећу и нешто сликовитији изрази: „од облака“, „од стреле и облака“, „од времена“. Јован Мијатовић, марвенокупац из Миоковаца, „погинуо (је) од стреле и облака 16. априла 1853.“, а Драгојле Пајовић из Дубраве „пострада од времена код стоке 9. 5. 1918. г.“. Осамнаестогодишњи Божо Лојаничић из Акмачића „погину на ливади на кошењу од облака 15. VII 1957. год“.

Неки записи су писани у стиху и поетским сликама. Од њих је најкарактеристичнији онај на Јездинском гробљу који говори о трагедији која је почетком овог века задесила рабацију Ђурђа Продановића и његовог брата. Смрт браће је очевом тугом забележена:

*„15. маја њо њодне, у 4 саша,
небеска се ошворише врайша.
На сред њуша крај моије кола*

*Ѐром и уби с оба моја вола.
Рабаџија јесте бијо ррви
и од њера ррорекло је крви,
Волови су укорани онде,
код ћуррије, крај воде Скрарежа.”*

Осим грома, од природних непогода, као узрочници смрти, помињу се велики снег, поплава и земљотрес. Лазар Трипковић из Атенице „погибе у Јелици планини од усовине великог снега 13. марта 1875. године”, а Косту Ђерића из Пријепоља „постиге изненадна смрт 5. 11. 1896. г. због велике несретне поплаве Лима”. Један војник из Средње Добриње погинуо је „од потреска земље у Берову 4. јуна 1914. г.”, а други, из Угриноваца, „од земљотреса у Скопљу 26. јула 1963. год.”.

Доста је несрећа долазило од воде. Вировите реке су својим таласима мучки несрећнике давиле. Топили су се у њима ђаци који су их прелазили да би у далеку школу стигли, чобани који су се за стоком верали, рибари који су рибу чекали, сплавари што су низ Дрину пловили и рабаџије што су са воловима журиле. Записи чувају успомене на зло расположење реке, али их ретко именују, јер се подразумевало да се несрећа могла догодити једино на реци која је најближа утопљениковом селу. „Погибе на води”, „Пострада од воде”, „Умро од водоплави”, уписано је на неким споменицима. Један утопљеник дозива: „Ој Србине, мили роде, ја пропадох од воде... Утопи се у воду!” Занимљиви су записи у којима се наводи име реке несрећнице. Ибар, Морава, Дрина и Лим однели су доста утопника. Овде наводимо само неке „потопљеничке” записе или њихове делове. Младић из Мрсаћа „несрећним случајем купајући се утопи се у воду Мораву 3. августа 1897. г.”. Мајка и син рабаџија из Дљина пошли су са колима и воловима у Чачак, на пијацу, али су изненадно, у жељи да што пре пређу на јелендолску обалу Мораве, омађијани несрећном, кљукнули у дубоки вир. „Својом потребом пођемо са колима и воловима у Чачак од своје куће. Наиђемо преко реке Мораве, где се потопимо 9. децембра 1936. г.” Године 1955. утопио се у Морави, на језеру у Међувршју, млади Вук Ружичић из Табановића, па му је на споменик уписано: „Превари ме мутна вода, Међувршје мутна вода.” Младић из Раче „путујући па сплаву утопио се у Дрину”, а војник из Кремне „утопи се на Рачи у коду”. Милован Богићевић из Речица „случајно 15. августа 1908. године утопи се у реци Детињи иа купању”, а војник Радомир Антонијевић из Виљуше „рђавим случајом удави се у реци Лиму 23. августа 1915. год.”. Дављенику Луки Марјановићу из Ушћа, који се удавио у Ибру, уписано је на споменик: „Била му је прека смрт - наћен код воде 15. јулија 1873. го.”

У неким записима се река дављеница препознаје посредно, из именована места где се несрећник удавио или где му је леш пронаћен.

Сл. 61. Споменик Тому Нешковићу кога је убило дрво (1874)
и неименовани споменик са мотивом кубуре (Брусница)

Два таква записа упућују на Студеницу. Педесетосмогодишњи Милан Марић из Ратара „идући својој стоци утопи се у проклету реку више цркве Остатије 23. априла 1879. г.“, а осмогодишњи чобанчић Миљојко Милутиновић из Вионице „услед хрђаве ћуприје утопи се у реку 19. маја 1915. г. Нађен ниже Пештери“.

Честе несреће су долазиле од ватре. Људи су се нехотично пржили и горели. Деца нарочито. Али записа о опржајима и смртима „од ватре“ готово да нема! Један, који се нађе на Лучанском гробљу, довољно је језив да укаже на несреће свих нагорелаца. Кћерка куне мајку шта је није, као малу, од ватре сачувала. На мајчином споменику Живана Златић је своју коб и прекор тужбалички урезала:

*„Мајко Сїано, ниїда ми мила ниси
шиїо ме од вайїре ниси сачувала!
Ја сам мала од вайїре йосїрадала:
дан-ної сузе љевам,
моїа здравља немам!
Ја збої їебе десне руке немам!“*

(Лучани)

Неретка је несрећа затицала земљоделце „од дрвета“. Гинуло се при крчењу шума и обаљивању столетних храстова и букава, борова и јела. Каже се да је неко погинуо „несрећним случајем од дрвета“, „у планини од дрвета“, „при сечи шуме“ и сл. Врста дрвета од којег се погинуло није навођена. Од свих дрвета једино се помињала буква, а од ње се најчешће и гинуло. Буква се при сечењу чудно понаша.

Никад није сигурно на коју ће страну и кад почети да пада. Изокрене се изненада, склизне с пања, а дрвосеча не стигне да се измакне. У записима се казује да је неко погинуо „случајно од букве”. Богдан Старчевић из Доље Краварице је „неотично погинуо од букве на свом раду”, а Драгољуб Богдановић из Сивчине „од букве на воденичком јазу као добар радник”. Под буквом је издахнуо и Александар Рацић из Деретина. Олуја је, стару и прозуклу, срушила на путника. Он је „погинуо на путу у Црвеној гори од букве коју је олуја оборила”.

Смрт „од дрвета” сналазила је и оне који су се пели на воћке па са њих падали. У таквим случајевима на споменике се уписивало да се гинуло „са дрвета” и, ређе, „на дрвету”. Туричанин Никола Проковић „погину од пада са дрвета 1905. г.”, а Гучанин Милојко Гавриловић „неотице погибе на дрвету” (1885). Понекад се наведе и врста дрвета, односно воћке са које се сломило. Никола Рисимовић из Зеока „погибе са трешње 10. јунија 1870.”. Није се гинуло само од пада са воћака, већ и са шумског дрвећа док се кресао лисник са јасенова, багремова и грмова. Омакне нога са гране, или чвора, и са животом је готово. На крстатом вангробљашу у Брекову записано је: „Путниче, погледај и прочитај спомен овај почившег Мијаила Луковића, који погибе на 2. Васкрс у гори 1853. г.” Стари Брековци кажу да је Мијаило погинуо у Кукутници, с букве, крешући лист за стоку. На надгробној плочи у порти манастира Враћевшнице чита се да је Дамљан Марковић „погинуо с грма од 23 го. у Љуљацима”.

Најзад, наведимо и једну врло необичну смрт од дрвета. На споменику у Субјелском гробљу пише да деветнаестогодишњи Борисав Ковачевић „неотично пред својом кућом очевидну жалост своим родитељима принесе” (1869). На боку споменика је објашњење младићеве смрти: „Овај је младић носио на своме рамену неко велико дрво, па пане те га убие на место.”

Извесни несрећни „стревови” дошли су због непажљивог и неспретног руковања оружјем или експлозивом. Живот је одузимала пушка, револвер, прангија, мина, граната, динамит. Каже се да је неко погинуо „од своје пушке”, „од пушке која се сама отакла”, „неотично од пушке”, „умро од пушке” итд. Младић из Дучаловића погибе 1848. године јер „отакла му се пушка сама из руку”, а дечак из Гугља „неотично погибе од пушке... 1899. г.”.

Од нехотичних убистава пушком треба издвојити намерна, жељена убиства, односно самоубиства. Иако су таква убиства извршена са жељом, народ их увршћује у несрећне случајеве. Грозно самоубиство починио је неки Мијаило Костић из Прањана. Кратак запис казује: „1841. г. Закла се Мијаило Костић. Писа Теодор Илић.” Самозакланом Прањанцу не дадоше да се у гробље сахрани, па му споменик и данас стоји, сам и обаљен, на пропланку Орлевцу. Љубомир Стојановић из Драгојевца „у 17-ој год. своје старости намерно из неразвишљености пушком себи сам узео живот” (1899), а домаћин Обрад Ђокић из Косовице „у

онесвешћеном стању сам себи живот одузе пушком” (1912). Родбина је покушала да правда самоубице, да докаже да се оне на очајнички чин нису одлучиле при чистој свести. Зато Љубомир диже руку на себе „из неразмишљености”, а Обрад „у онесвешћеном стању”.

Од револвера је настрадао ужички трговац Милош Лојаница. Он „купи револвер и у Бачевцима окр. ваљевског рани се у леву руку од кое ране у Ражаној 17. септембра 1862. год. у 40-ој години живота премину”. Слично је завршио и Михаило Митровић, младић из Бајине Баште, који је умро „од ране коју непажљиво рукујући револвером себи зададе у очевој радњи коју по свршеном школовању беше предузео радити” (1911). Смрти од гранате, мине и динамита биле су куди-камо ређе, па је и записа о њима много мање. Уписано је да је неко погинуо „од проклете гранате”, „од немачке пуне мине”, „од динамита у риболову” итд. Један нешто дужи запис ове врсте је на споменику деветнаестогодишњег Драгомира Павловића из Пилатовића погинулог 1918. године. Он „са својим друговима оде Морави. Играјући се са гранатом баце (је) у ватру, која пукне, и погибе на сам дан Божића”. После последњег рата, нарочито у првој половини 1945. године, гинуло се и од заосталих немачких бомби. Жртва „швапске” бомбе био је Љубивоје Павловић из Табановића, који начин своје смрти сам казује:

*„У руци сам држо швајску бо(м)бу
и чукнуј је да извршим ѝробу.
Пуче бо(м)ба, млад ми живоӣ узе.”*

Смрг од експлозије бомбе препознаје се и на споменику четрнаестогодишњег Мирка Илића из Адрана. Мирко је „погинуо од експлозије са његова два друга у Адранима 1945. г.”.

Људи нису, нехотично, убијали само себе. Понекад, не желећи, убије комшија комшију, друг друга, брат брата. На двометарском крајпуташу у Соколићима убележено је нехотично синоубиство. На споменику је записано: „Зде почивет раб божи јего Веселин Спасојевић, погинуо особито о отца свога. Убиши отц сина неотице. Погинуо месеца јануара 1838.” Ни отац ни син нису из Соколића, већ из неког „чемерничког” села, али се гроб и споменик несрећног сина налазе на месту погибије, јер су „Соколићи село погибац”. Кажу Соколићанци да се на месту Веселинове несреће догодила опасна туча између неких људи који су се на коњима тркали од манастира Вујна и да је отац сина убио случајно, бранећи га, у гужви. У тој тучи погинула су још два човека, што сведоче и два неписана споменичка постављена поред Веселиновог гроба.

„Хрђав” случај стизао је непажљиве и невеште јахаче који су падали са помамних коња. На споменику писара Обрена Бјелића из Остре уписано је „Погибе са коња” (1859), а испод тога је уклесан пропет коњ, без јахача. Средњошколац

Љубомир Симовић из Београда дошао је у село да проведе лето, али га „сулуди” неоседлан дорат збаци са себе. Љубомир „за време школског одмора код својих у Латвици јашући коња падне и погибе” (1949). И војници су били жртве. Драгољуб Павловић из Краљева је „као војник хрђавим случајом пао са коња и умро” (1905). Смрт је могла задесити и нејакче. Бесан коњ је копитом задао смрт своје газди. Филиман Топаловић, трговац из Љубања, настрада од коњске копите. „Грозни случај прекрати му живот. Тимарећи свог коња удари га исти задњим ногама од ког удара умре 2. марта године 1881. у 42. год. живота свог.” Од коњске копите погинуо је и Петар Божић из Пилатовића. Он је прекинуо свој живот „у селу Прилипцу у сватовима, а код куће свога сестрића. Увече огледајући своје коње удари га једна кобила у слепо око ногама од чега је после два дана на великим мукама испустио своју племениту хришћанску душу” (1896).

Смрт од осталих домаћих животиња не нађосмо на споменицима. Ниједног записа да се страдало од рогова бика или овна. Само се за једну смрт од пса сазнаде. Сава Радовановић из Чечине „погину од бесна пса” (1898).

Нехотично се и на свадбама гинуло. Пијан сват ненамерно, шенлучећи, убије неког развеселеног свадбара. На свадби је изгубила живот несрећна Јока Пејовић из Папратишта. „Јока, жена Микаила Пејовића, из с. Папратишта, која је 13. новембра 1911. г. позвана на свадбу кући Обрада Маћића из Папратишта. И Обрад Маћић пуцајући из пушке тешко је повредио. Јока са свадбе оде са своим другом Микаилом у болницу чачанску и 3. децембра 1911. г. умре у 28. г. живота свог и остави децу...” Веселница Јока јадује са споменика што се није са свадбе вратила кући да своју децу помилује.

Злоудесни случај се могао догодити при ма каквом раду. Копање бунара је било нарочито опасно. У дубини земље смрт је стизала бунарџије, неуморне трагаче за питком водом. Записи да је неко пагинуо „у бунару од несретна случаја” јасно говоре о томе. Добривоје Милованчевић из Крстаца затрпан је „у бунару код Филипа Томашевића у Д. Краварици на раду 18. јула 1934.” И при прављењу грађевина могао се догодити зли удес. Пад са крова најчешће је био узрок смрти. „Погибе са салаша пред својом кућом”, записано је на једном споменику у Милићевцима. Оправљајући гучку цркву, са њеног торња се усмртио грађевински радник Гаврило Гавриловић. Он „несрећним случајем као радник паде са торња цркве гучке и на место погибе 12. јуна 1893. год.” На грађевинском раду грозно је настрадао и предузимач Филип из Паковраћа. Послушајмо цело казивање о његовој несрећи: „Овде почивају земни остатци Филипа Благојевића, предузимача из Паковраћа, који је државне мостове предузимањем радијо, а судбина његове смрти грађењем јелектричког пута између Овчара и Каблара отисла је се стена-камен која је својом разпрслотином домашила радника, а Филипа предузимача намртво убила, који само каза: јао, моја мајко! Филип је поживео 53

год., а страшним случаем од стијене погибе 28. јануара 1902. г.” Живот се губио и у рударским окнима. Деретинац Михаило Рацић „изгуби живот у руд. несрећи 10. I 1965. са 13 другова”. Несрећа се догодила у ибарским рудницима.

И при свим осталим радовима, кућним или пољским, несрећни случај је насртао на земљоделце. Пријеворац Симеун Веселиновић се отиснуо у кацу кад је у њу шљиве сасипао. На његовом је биљегу, између осталог, записано: „И случи му се на С(ве)тог Јаћима: с мобом шљиве берући смрт убио на кацу сасиплући шљиве 1835.” Душан Спасојевић из Беле Реке „погибе са кола терајући сено на Бадњи дан 1940. г.”. Неки су погинули на кошењу, од косе, неки у рабацилуку, под колима, а неки на вршидби, од вршалице или „мотора”. А могло се на сваком пољопривредном раду настрадати. „Милисав је изгубио свој живот од несрећног случаја. Погинуо је као радник на пољопривредном раду”, записано је на споменику Милисава Божовића из Драгојевца.

У неким, врло ретким записима се препознају смрти од нехотичног тровања. Тровање се нигде изричито не помиње, али да је о њему реч сазнаје се по томе што из породице умре по двоје или троје укућана за неколико сати, па чак и минута, а не помиње се никаква епидемична болест. У Паковраћу су 1861. године за један минут умрле жена и сестра Филипа Ћосића. „Станка, прва супруга Филипа Ћосића из Паковраћа, умре од 34 год. живота свог и сестра му девојка Љубица од 19 год. Једног минута обе преминуше 17. дец. 1861. год.”.

У новије време, са појавом железничког и аутобуског саобраћаја, долазило је до несрећних удеса на пругама и друмовима. На споменицима између два рата, и касније, могу се наћи записи да је неко погинуо „од воза”. Смрт под точковима захуктале машине обично се бележила сасвим кратко. Каже се: „Погибе од воза”, „Погибе на возу”, „Погибе несрећним случајем под возом” и слично. Понекад се смрт приказивала подробније и сликовитије, што показује и запис на споменику Милуна Пејовића из Тучкова: „Бивши на добровољном кулуку са воловима и колима преноса материјала за подизање школе у Јелендолу и погибе са воловима од воза на прелазу рампе 7. фебруара 1924. год. у старости 36. г.” Понекад су и саме возовође биле жртве несреће. „Као машинис-возовођа погибе 26. XI 1946. год. на путу у Добруну ка Вишеграду”, записано је на споменику Стојана Ђорђевића из Крстаца.

Смрт у аутомобилским несрећама увећала је број несрећних случајева. У епитафима су верно забележене те смрти, симболи најновијег, моторног, времена. „Погибе у лимузини”, „Настрада од камиона”, чита се на споменицима над још свежим хумкама. Погинуо је Раде Марковић, шофер из Дражиновића, па му се на црни мермер урезало: „Био си возач на друмовима белим, ал судбина од нас те одели” (1971). На гробљу у Риђагама, на споменику дванаестогодишње Мирјане Мићовић, каменорезац је урезао родитељски бол и оптужбу:

*„Мира, наше дејте, ученице млада,
на њују из школе њи нам настѣрада.
Саниѣей несвесној шофера
ѣебе, Мирѣ, у смрти оѣера.”*

На учестале саобраћајне несреће најбоље указују три споменика на гробљу у Узићима, на којима су уписани „моторни” удеси што су за седам година однели три млада живота из фамилије Цветковић. Александар је погинуо „са моторцикле” (1961), Миланко „са трактора” (1964), а Станислав „у саобраћајној несрећи у својим колима” (1968).

Било је и невероватних несрећних удеса. Девојка је носила воду на обрачачи. Кад је пралазила поред старе, дотрајале сеоске кафане, дунула је луда олуја и срушила кафану на њу. („Погибе од кафане Ђироваче 11. маја 1944. год.”) Дечак из Сивчине пео се на високи споменик Грома буљубаше у Одаљенику, споменик се преломио, својом га тежином притиснуо и усмртио. Као да га стиже клетва са стећака: „Человече, не тикај ме, тако да ниси проклет.”

Занимљиво је, најзад, ради употпуњавања слике о врстама несрећа, навести и примере кобних случајева које су попови забележили у књигама умрлих. У тим књигама се срећу сви случајеви које су и каменоресци на споменике урезили, али постоје и они којих на надгробницима уопште нема. Овде наводимо десетак таквих: „Замела га мећава”, „Смрзнуо се од јаке хладноће путујући преко Златибора”, „Пала на леду и од тог је смрт проузрокована”, „Сагорео код казана”, „Опржен врелом водом”, „Погинуо од трупца товари га на кола”, „Утопила се у мочило”, „Строшен камењем у каменом мајдану”, „Нехотице пао у урвину и сломио се”, „Од ракије коју је попио у већој количини”, „Од потреса при паду колевке”.

Нестајали су тако злосрећни земљоделци. Зли удес их је стизао и у стара и у модерна времена. Само је време мењало узрок и начин његовог доласка. А да коб буде већа, рђав стрев је готово без изузетака стизао младе, неискусне људе: дечаке, момке, девојке, људе у пуној животној снази.

Сл. 62. Сломеник Ђорђа Маринковића који је погинуо од букве на Црном врху (Доња Врбава, средина XIX века)

БОЛЕСТИ

„Мене скоси јако бољка клеџа.“

Клесари су оставили врло занимљиве надгробне податке о болестима од којих су сеоски житељи боловали и умирали. Болест је усмрћивала сигурније него ратничко тане и хајдучка рука, опасније од злобива комшије и несрећног удеса. Она је била стални подмукли душманин који је сваком поколењу претио десетковањем. Клесарски записи о страшним и неболним болестима одводе нас у времена кад се неуки земљоделац бранио од насртаја многих смртоносних болештина не само лековима и опасивањем него и бајањем, гашењем угљевља и молитвом. На споменике нису уписивани само називи „клетих бољки“, већ и народни лекари, трагање за лековима, процеси боловања, доживљавање болести и начин умирања. Ови врло занимљиви записи осветљавају историју болести патријархалног села и дају податке о здравственом стању наших предака, те зато заслужују посебан научни студиј који би нарочито требао да заинтересује медицинске стручњаке.

Пољоделци су покатакд умирали лаком смрћу, без боловања. То су случајеви кад сељак изненада занемогне и „изумре напрасно“ на њиви, у воћњаку, на путу, услед срчане „капље“ или нечег другог. На извесним споменицима забележене су такве, брзе, без боловаља, смрти. Неке од њих су приказане опширније и сликовитије, са навођењем места и начина умирања. Тако је Симеун Ђукановић из Рожаца „преку смрт добио на 3 дана пред С. Аранђела у 1868. г. И спрема чинити весеље својој ћери: звао коншије и пријатеље, па дође кући својој и престаји се“. Павле Стевановић из Тврдића умро је „у својој њиви званој Лијешћа на раду међу своим радницима на одмору; до умрлог часа није болово“. Домаћин Гаврило Ивановић из Гуче „радећи у својој башчи без боловања седе и исти час умрије“, а Спасоје Петровић из Дљина „на лијеп дан Свети Јована, са гостима пошто руча и са њима се поздрави“. Старог Светозара Јовановића из Вучковице утукла је „капља“ кад је на крају пута сео да се одмори. Запис казује:

*„Једној дана на ноће се диже,
јер он њослом код свасџића сџиже.
Кад је сео, са живоџом њресџо,
јер џу му је било смрџно месџо.“*

У смрти без боловања могле би се уврстити смрти породиља при рађању деце. Нису ретки записи да је мајка умрла „на порођају”, да је преминула „од тешког бола на порођају”, да се „као жена у другом стању са својим бременом раста” итд.

Понекад су се покојници хвалили да су били здрави као дрен, да их болест никад није нападала, те да су умрли презрели, од дубоке старости, као многолетни храстови. Мијаило Томашевић из Бељине, који је умро у 85. години, сам је себи, за живота, на споменик, уписао: „За свог века нисам пио докторског лека; није ме доктор прегледо.” Горштакчи здрав, пркосио је болести и лекарима. Милић Шапоњић из Комарана поживео је 119 година „без никакве муке ни болести”. Карађорђевић и Милошев устаник Јован Ристановић из Ракове није се хвалио здрављем, али је оно морало бити беспрекорно кад му на споменику пише да „поживи 120 година”.¹⁴⁵

Некад се умирало овако, на ногама, кад лекови и лекари нису били потребни, а некад се тешко и друго боловало па се лек свуда тражио. Куда све родбина болесника, или сами болесници, нису ишли да спас од смртне бољке нађу. Али лека нигде није било. Ни у апотеци, ни код травара, ни код врача. У надгробном запису се каже: „На све стране тражисмо ти лека, ал залуду кад ти нема века.” Родитељи и „остала задруга, који су прошли доста света, не нађоше Арсу лијека”, а једна супруга, такође, умре, јер „не може се њојзи наћи лека”.¹⁴⁶ Благоје Чкоњовић из Штиткова (тада у Турској) прешао је српску границу да би се у Врњачкој Бањи лечио. „Својој бољци коју је имао у бубрезима тражио је лека код више лекара, као и у Врњцима.” Тешким, неизвидним бољкама нигде лека. Лек се само сањао у страху што га збиљски нема. А веровало се да свака болест има свој лек, али да га људи не знају. Један младић криви смрт што му је рано болест невидовну дала, „а науци за лек моћ не даде”. Наука је закаснила, а можда би се несрећни младић излечио.

Неки су у трагању за леком стизали чак до Беча! То су, разуме се, могли да учине само врло богати и угледни људи. Тако је каонски поп Аврам Кнежевић „боловао 3 године и најпосле тражећи да се излечи оде у Беч, у Маџарску (!), гди је и умро 25. септ. 1884.” У аустријску престоницу, ради лечења, стигао је и трговац и члан Светоандрејске скупштине Ника Бугарчић из Кулиноваца (1885). Он „у Беч иде да се лечи”, али без успеха. Не поможе царски Беч ни попу Авраму ни трговцу Ники јер, по народном, коме није века није му ни лека.

145 Споменици стогодишњацима су доста ретки и готово су сви из прошлог века. Наводимо их пет. „Зде почивае раб божи Јован, поживи лета Р или 100” (Рокци); „Овде почива старац Вуица Илић од 113 л.” (Граб); „Петроние Каранац умре од 110 г.” (Врчани); „Аксентије Раичевић живе 116 г.” (Вионица); „Госпава, супруга поч. Милутина Јанковића, поживила 130 година” (Лазак).

146 Понеки покојник исказује захвалност родбини на неговању и лечењу. Трговачки помоћник Вујица Илић из Честобродице захваљује: Мили моји, своју сте дужност око моје неге и набавке лекова испунили.” (1924)

Насупрот лаким смртима, без боловања, забележене су и смрти после дугогодишњег боловања од тешке болести. Та тешка болест била је свака смртоносна и дуга болест, али се под њом најчешће подразумева туберкулоза, која се на споменицима ретко кад помиње изричито, а често изразима „Бољка клета” и „неизлечива бољка”. Епитафи као што су: „Мене скоси јако бољка клета” и „Дугогодишња служба, усталачки и неуморни рад донели су му неизлечиму бољку”, јасно говоре да је реч о „сувој” прсомољи која је постепено и дуготрајно, уз кашаљ, исцрпљивала организам. Ова заразна болест крила се од комшија, па се и на споменицима избегавало њено право име. Ипак, постоје записи који именују ову болест народним изразом јектика. „Подлегао је неизлечивој болести јектици од које је умро”, пише на споменику једног чачанског механџије. „Од неумитне сухе јектике престави се”, забележено је на надгробнику једног чачанског трговџића. А од ове сушичаве болести најчешће су умирали млади кафански људи, шегрти, калфе и трговџићи - они који су са чистих планинских висова сишли у прљаве паланачке сокаке. Понекад је клета јектика затирала и читаве породице. На старом Новопазарском гробљу остао је запис о четири несрећне сестре. Јектика их, као кобни урок, умори. Мајка им дозива пролазнике: „Браћо! Погледајте ову хладну гробницу гди почивају четири сестре. Болест јевтика сахрани их једних година.” На понеком споменику из новијег времена јавља се и назив туберкулоза. За војника преминулог у лагеру Браунау каже се да је умро „од туберкулозе у плућима”. (Лагер му је, свакако, био тежи од јектике)

Осим јектике помињу се и остале заразне болести. Нарочито епидемичне. На споменицима се може прочитати да се умирало од богиња, грипа, шарлаха, тифуса, колере, дифтерије, дизентерије итд. По овим записима може се тачно одредити време кад је која епидемија појединим крајевима харала.

Да је неко умро од куге (асталука) нађено је само четири записа и сва четири се односе на 1815, односно 1816. годину, када се у Чачку и около њега

Сл. 64. Споменик Лазара Бешлића који је извршио самоубиство због тешке болести (Кремна, 1856)

умирала од „црне смрти”. На споменику у Зеокама забележено је да Јанко Трифуновић, отац драгачевског капетана Максима Амице, „умре од куге 1815. г.”. У Ртарима је запис: „Овде почива раб божи Петар Крунић. Поживи 60 год., а умре од асталука у 1816. г.” Исте године асталук је сморио и старца Обрена Савића, житеља марковичког. Обрен је умро у 86. години „од асталука 12. окт. 1816. год.”. На доста оштећеном споменику у Негришорима, датираном 1817. годином, распознаје се да је жртва куге био Михаило, отац протојереја Јанка Михаиловића Молера („1817. Михаило..., прота Јанка молера, куге, сеп.”).¹⁴⁷ Занимљиво је да се сва четири ова споменика налазе ван гробља. Умрле од куге родбина је сахрањивала на брзину, одмах уз кућу, у воћњаку, без икакве пратње, да се зараза не преноси на кућане и село. Кажу да су их до места сахране кукачком довлачили и укопавали без икаквих обреда, као живинче - нико није смео да приђе близу и пипне мртваца. Прва три споменика жртвама куге подигнута су око пола века после смрти докојника. И Јанку, и Петру, и Обрену биљеге су подигли тек унуци. Зашто ли се толико чекало? Зашто синови не поменуше очеве? Да ли зато што се прво колена плашило да помене име те страшне морије, те чуме што је немилосрдно давила народ.

И богиње се поретко помињу. Средином 19. века оне харају целом Европом. Попеше се тада и уз Каблар и у Рошцима уморише младог неимара дунђерског Василија Ђунисијевића. „Богиње живот узеше му и велију жалост причинише родитељима јего.” У Мачкату је гроб Љубомиру Ковачевићу, ћаку из Равне Горе, „умрлом од богиња 2. феб. 1876. г.”. На неколиким споменицима из седамдесетих и осамдесетих година јављају се натписи са поменом богиња. Само се у једном од њих забележи да су то биле велике богиње. У Здравчићима је 1880. године преминуо петнаестогодишњи Петар Видаковић „од тешке и опасне бољке великих богиња”.

Нешто се чешће може наћи да је неког покосила „страшна болест грип”. Посебно је ова болест по својој отровности била страшна 1918. године. У јесен те године од грипа је боловала и самирала читава Србија. Враћала се са сахране једног чељадета, а код куће се затицао нови мртвац. Укопавало се из понеког дома и по двоје-троје за дан. Две сестре из Добрача загробиле се заједничком хумком. „Овде су две сеје рођене девојке Косана од 18 год. (и) Миљка од 16 год., ћери Јоване и Здравка Павловића из Добрача. У један гроб сахрањене 10. новемб. 1918. г.” Заплашен и окарен, народ је схватио да помор влада целим светом па је грип назвао светском бољком. У Дубрави „за време дугог светског рата подлеже светско-ратној бољци грипу” млада Катарина Тодоровић. Њу је однео тзв. шпански грип који се на споменицима помиње и под именом грознице. Војник који је

147 Уз Михаилов споменик налази се неписан споменик његове жене, за коју се у Негришорима тврди да је такође умрла од куге.

дошао на одсуство „умре код куће од шпањске грознице 1918. г.". Но, грип је усмрћивао и пре и после те године. На споменику осамнаестогодишње девојке из Трбушана урезано је: „Овде почива Радмила, кћи Илије Колака, девојка од 18 година. Умре од болести грип 19. марта 1924. године.”

Тифус је такође помињан као узрочник смрти. Нарочито се од њега умирало за време Првог светског рата. Био је то пегавац који је Србијом беснео у току зиме 1914-1915, када је поморио око 150.000 људи. Те ратне зиме, кад је поболела Србија лежала као снопље и мирисала на кољиво, неке се породице потпуно затреше под најездом ове опаке болезање. На извесним споменицима је урезано да готово сви чланови породице „изумреше од тифуза 1915. год.". Тако, у Мокрој Гори, на два споменика набројисмо девет мртвих тифусара. На једном: Перку Рабасовић и њену децу Станоја, Петронија и Радину, а на другом: Недељка Симића и његове младенце Љубомира, Љубицу, Станку и Станојку. На надгробнику једног младића из Горње Добриње наводи се да је аустријска војска унела у Србију тифус. „А препадом аустријске војске у Србију 1914. г. унесе тифус и он би жртва." Војници су такође страдали. Један војник је умро „од тифуза у болници ужичкој у Крчагову", а други, тобџија, ратујући на Шапцу, пао је „усред љутог боја", али „не од зрна и гранате клете, већ тифуза болести проклете”.

Колера је у неколико валова захватала Србију у 19. веку, али њеног помена на споменицима из тог века нема. Последњи се пут појавила у балканским ратовима. Свом жестимом избија у Брегалничкој бици и односи 5.000 војника. И на споменима војника из „бугарског” рата нађе се понеки помен ове болести. Срећу се подаци као: „После крваве борбе на Штипу са Бугарима он се разболи од колере”; „Умро од несретне и неумитне болести колере у рату као војник” итд. Добросав Ивановић из Адрана „подлеже тешкој болести колери и умре у својој 31. години 18. јула у 1913. години у селу Псачи”, а Самаилац Миливоје Минић „учествова у рат бугарски (и) по свршеном рату пође кући и у путу се на Ристовцу разболи од заразе болести колере и умро је 1913. г.”.

Од осталих прилепчивих болести помињу се дифтерија, шарлах и дизентерија. Грлобоља удави девојчицу Стојику из Ушћа, па је родитељи љуто проклињу:

Сл. 65. Споменик сестрама Чекановић, помрлим од „јевтике” (Нови Пазар, 1904)

„Проклета болести дивтерија, што отрже нашу ћер Стојику у 6. г. живота 15. авгус. 1896. г.” Дифтерија се помиње и као гушобоља или болест грла. „После кратког боловања умре од гушобоље у Чачку 23. августа 1873. год.”, записано је на споменику „пијонера стајаће војске”.

Шарлах је оteo од родитеља петогодишњу Даницу, сестру поменуте Стојике из Ушћа, па му се они, ојаћени, обраћају клетвом, исто као и дифтерији која им је Стојику отргла. На споменику двогодишње Милеве Вујовић из Бањице уписано је да је она умрла „од пакосне болести шарлаха који ми као младој и малој не даде живити и проводити се са мојим другарицама”. „Од опаког шарлаха ком не беше лекара” умрла је и седамнаестогодишња девица из Врана. Међутим, најстравичнији податак о шарлаху је на гробљу у Сеништима. Шесторо деце Милана и Јованке Љубојевић, једно за другим, обори у гроб. Ужаснути родитељи на камен су уписали: „Овај спомен подигосмо и наменисмо с ове стране нашој деци - синовима Божидару, Миломиру¹⁴⁸ и Љубу; кћеркама Грозди, Станици, Славенци и Стојни - који су помрли мали сви испод 12 год. од шарлаха 1916. г. Сви за 9 дана, сем Миломира и Љуба, за време окупације.”

За дизентерију, болест црева, употребљава се народни израз срдобоља. Године 1850. ђак Крсман Чикириз из Ртију био је „уморен срдобољом”, а 1865. „умре од средобоље” Вукосава, супруга Вуја Филиповића из Бањице. И на неколико споменика из осамдесетих година уписано је да су неки земљоделци преминули од „болести тешке средобоље”.

Наћен је и један запис о маларији. Миливоје Аксентијевић из Севојна био је на Солунском фронту, „где му је здравље проклета маларија нагризла”.

Од осталих болести нешто се чешће помињу запаљење плућа и „бубрежна” болест. Од запаљења плућа често су умирали млади. Четворогодишња девојчица је умрла „после дводневног тешког боловања од запаљења плућа на рукама оца и мајке”, а двадесетдогодишњи младић „доби запаљење плућно па умрије”. Од бубрега је умро Губеревчанин Алексије Плазина. Он је „на Шапцу од непријатељског ш(р)апнела контезован, од чега је добијо бубрежну болес и. .. идући кући из Чачка умре на асталу у жежевичкој механи 1. маја 1927. год.”.

Остале болести помињу се изузетно ретко. Многа гробља треба да се обиђу да би се нашао само један запис о њима. Шлог, водена болест и запаљење мозга не могу се наћи ни у педесет гробаља. Реума, епилепсија, тетанус и рак такође. Коста Прокић из Ушћа „11 година болово је од шлога на рукама његове жене Јоване и умре 1903. г.”, а Новопазарац Спиро Вељковић је „отргнут од живих тромесечном бољком воденом болести”. Младић из Дајића умро је „од запаљења мозга”, а чаругџија из Вучковице „од раматизме после дугог боловања”. Посебно

148 Миломир није Миланов син, већ синовац, што се из записа на споменику види. Ово наводимо зато што је у тексту речено да је шарлах родитељима усрртио шесторо деце, а у епитафу се помиње седморо.

је занимљив запис у коме се каже да је писар лишанске општине Тимотије Вратоњић умро од падавице. „А умре од падајуће болести у канцеларији истој 2. јула 1881. год., а остави перо и артију са којом се свагда радо занимаше.” Млади Богосав Мијатовић из Вучковице „рани се из пушке и умре у чачанској болници од титенуса 17. јануара 1930. г.” Сељак ни име болести није тачно знао па је тетанус претворио у „титенус”. У једном запису се казује зла судбина једног од рођења слаботелесног младића, који се због „тешке слабости” није до смрти усправио на ноге. Ђурђе Ћосић из Паковраћа говори са свог споменика: „Од рођења па до смрти у моих 23 г. младости моје за ово времена не могок ни да пођем ни да добро зборим од тешке слабости.” (1904) У последње време, са учесталошћу смрти од рака, појави се понеки запис о овој опакој болести. На споменику младог Бранка Мајсторовића, у Жаочанима, уписано је:

*„Младос̄и ми је увенула
од болес̄и љӯио̄и рака.
Одвојик се од једино̄и бра̄иа.”*

Рак је уморио и четворогодишње дете у Рашчићима. Оно „премину од неизлечљивог рака на цревима”.

Осим ових сасвим кратких записа о врстама болести које су у смрт људе одводиле, постоје и врло тужни, прилично дуги записи који описују боловање болесника, нарочито ако је боловао дуже. Ти записи се састоје од око десетак стихова, у којима се описује првенствено душевно стање болесника у очекивању смрти. Дирљив је епитаф младићу Радомиру коме се, у осветку пролећа, смрт прикрадала. Он не дочека време пролећних цветова, а то је једино што је, претешко болан, још желео. Умро је почетком марта, у време првог топљења снега, лета 1892.

*„Сне̄и се ѿо̄и и изниче цвеће,
радују се људи ѿрема ље̄иу.
Али мене оздрављења нема,
мој се живо̄и вечном ѿробу с̄ирема.
Од болова изнемо̄иле очи,
нӣи но̄иа с креве̄иа да крочи.
Само још̄и се молим виш̄њем бо̄иу
до ѿроле̄ћа да живе̄и мо̄иу.
Да бар цвећем окићена ѿроба
кад умирем у млађано доба.”*

Наводимо текст још једног епитафа овакве врсте из најновијег времена. Урезан је на споменик грудоболника Драгољуба Танасијевића, момка из Заблаћа, коме се, због тешко болних плућа, „млади живот саломио”.

*„Ову ѿесму нека сви зайамѿе
како моја болна ѿлућа ѿаѿе.
Ја сам ѿешку болесѿи оболио,
мој се млади живоѿи саломио.
Сада видим ѿоследњи су часи,
млади живоѿи хоће да с уѿаси.
Дивно ли је моје родно село
у коме сам живоѿи зайочео.
Болница је моја нова кућа,
у ѿој лечим своја болна ѿлућа.
Тешки јади, болесѿи ѿроклеѿа,
шѿио ме ѿонии са овоѿа свеѿа?
Кад ѿомислим на моје друѿове,
онда ѿеже ѿоносим болове.”*

Болест је често била неизлечива, дуга и неиздрживо тешка. Болеснику понекад ништа друго није остајало него да, после свих мука и неуспеха у лечењу, дигне руку на себе. И нађе се запис, у Кремни, о самоубиству претешког болника. Запис је из половине прошлог века, тешко читак и неуко срочен. Као да га је у камен урезивао сам избеzumљени болесник пред сам смртни час, у бунилу страшне одлуке. Нек он говори сам за себе: „Годи 1856. Овде раб бижи кои овде почивам Лазар Бешлић сваког умолава да види страшне смрти мое и болести. Носи се дан и ноћ и годину дна тражи лека на све стране, али мука свое води: мене гони гладна-жедна да себи сам смрт дам и досади и умори себе и ја се преведо у вечност.” Због нелечиве и дуге бољке умро је „од пушке и своје руке” и стари Недељко Аѿемовић из Радаљева. Знајући да ће бити под осудом јавног мњења што је сам себи живот одузео, Недељко се са споменика правдао: „Ово, браћо, није замерити, јер је мене мука натерала: жива рана на нози стајала дуго време 50 г.” Не могући да издржи честе нападе епилепсије, на грло је намакла омчу девојка Миленка Томић из Здравчића (1925). На споменику јој је, у стиховима, приказан начин самоуништења. Она је ушла у зграду-вајат, сама себи запалила свећу „и на згради заклопила врата и метнула замку око врата, због болести падавице тешке”.

Сеоски житељи су се у прошлом веку махом лечили у селу, код народних видара, а у овом веку су почели све чешће да силазе у град и траже помоћи од правих дипломираних лекара. Међутим, сеоски се човек понекад сам лечио. У ћаси или чанку справљао је лекове од трава, препраних вода и разних смеса и ѿима тешке болове утољавао. Некад су такви лекови, погрешно справљени и исто тако употребљени, погоршавали болест и смрт убрзавали. Један болесник се отровао тим својим лековима, па се са ѿеговог споменика саопштава: „Браћо, тражећ лека то отрован буде... Богу душу крос 3 часа даде.”

Кад није било помоћи ни од сеоских ни од градских лекара, сеоски житељи су се за помоћ обраћали магијској медицини, односно празновјеричној врачарији. Лечили су се бајањем, басмањем и записима. Ишли су чаровницима и чињарицама да се „бенђијама” и заварчивањем спасавају. Болест се терала белом метлом, запаљеним угарком и глоговим трном. Гасило се угљевље, сливало растопљено олово. Надало се у младе и скончане дане и у амајлије сваке врсте. Лекови су били и раскршћа, и потајнице, и пећине, и гробови, и црквине, и манастиришта. Због болести се обносило, оборавало и закађивало. Последња нада биле су народне светиње: цркве и манастири. Тражио се лек у молитвама, иконама, свећама и кандилима. Веровало се у исцелитељску моћ великих и малих речи из уста попова и калуђера. Извесни гробови и споменици поред црквених и манастирских зидина указују да је неким болесницима био крај у портама светих храмова. Таквих је гробова неколико око овчарско-кабларских манастира. О умирању балесника у светињама нашао се само један запис. На споменику у Бањском гробљу уписано је: „Анђељко Пантовић из Бранежаца, срез златиборски, Србија, живео 18 г., умро у манастиру Бањи, у Турској, 28. маја 1912. г.”

Раније су поменуте прелажљиве болести и заразе. На споменицима се препознају не само она велика заразишта из 1915. и 1918. године, већ и она мала, локална, која су захватила само неколико села или општина. Налазе се записи да је од незнано какве заразе из једне породице умрло по два-три члана за неколико дана, па чак и за један дан. Такви записи се најчешће односе на дечје болести. Редња гушобоље из 1888. године била је кобна за приличан број младенаца из Доњег Драгачева. У новембру те године умрле су за два дана две кћеркице Ранка Тајсића, а за један дан два синовца. Исте године нека дечја заразност заредила је по селима око Бајине Баште. У Рачи је једном сељаку помрло троје деце „као три златне јабуке”. Клесар Продан Зарић из Солотуше невешто је урезао на заједнички споменик три детиње главице, да појача бол и коб родитељску. Почетком овог века у Горњој Горевници брат и сестра „умреше у један дан и сат”. У Гојној Гори затрла се, од неке болештине, цела породица за пет дана. „Недељко и Винка угинуше обоје за два часа 26. децембра 1905. год. и њин једини син Војимир умре после 4 дана 1. јануара 1906. год. Оста кућа без никога.”

Трајање болести се најчешће одређивало уопштеним изразима. Каже се да је неко умро „у дугогодишњем боловању” или „после кратког боловања”. Али има записа у којима се прецизира дужина трајања болести. За дуга боловања срећу се „рокови” од три месеца до педесет година! Неко је умро мучен „тримесечном бољком”, неко после „годину и по дугог и тешког бола”, неко се лечио „три године дана”, неко је „11 година болово” итд. Кратка боловања су означавана данима и сатима: „Мене младу за два дана узео бољка клета”; „Свега боловао 10 дана”; „Боловао је 24 часа”; „Болова 1 сат и по” итд. Понекад се тачно одређивао и почетак и

крај болести („Разболе се 17. децембра, умре 27, на сам Стевањдан”), а понекад се саопштавао и сам час смрти („изјутра у шес сати”, „у 3 сата после подне”).

Све до пред крај 19. века болнице су у Србији биле права реткост. У Западној Србији оне су постојаде само у Чачку, Ужицу и Краљеву. У та времена сељаци, па и већи део грађана, умирали су код својих кућа, у кругу породице.¹⁴⁹ Уместо на болничким постељама и под надзором лекара и медицинских сестара, они су склапали очи у својим вајатима и собама, под губерима и шареницама, на рукама својих најближих. У записима се помињу умирања „на рукама”. Муж је умро „на рукама његове жене”, а дете „на рукама оца и мајке”. Деца су издисала родитељима у наручју, па је отуда прилично записа у којима се каже да су судбина, смрт или болест отргли дете „из наручја родитеља”. Слика отимања деце из родитељског наручја делује на први потлед као једна успела метафора, али она никако не представља измишљену песничку слику, већ стварну представу умирања младенаца у загрљају беспомоћних мајки и очева.

И кад су се појавиле прве болнице, сељак их је задуго избегавао. Више је волео да, по навици, болује и умире код куће него да се мрциња по скученим, примитивним „шпитаљима”. Колико се ретко лечило у болницама најбоље сведочи податак да је у чачанској болници 1860. године умрло свега три болесника, а да је у току те и претходне године у округу чачанском било 3.516 смртних случајева.¹⁵⁰ У болницу је понеко одлазио само онда кад је, свладан болешћу, већ био потпуно замртвао, живи предсмртник постао. Али већ крајем прошлог века појављују се записи и о умирању по болницама. То је, као реткост, новост и значајност, требало на споменику забележити. Отуда срећемо податке да се умирало „у окружнај чачанској болници”, „у проклетој ужичкој болници”, „у бановинској болници у Горњем Милановцу” итд.

Узроци обољења су врло ретко помињани. Некад се као главни узрок наводио сталан, тежак, неуморан рад. Један трговчић је умро јер „дугогодишња служба, усталачки и неуморни рад донели су му неизлечиму бољку”, а један занатлија је ослабио „наглошћу свога рада” и убрзо умро. За ратнике Првог светског рата каже се да су се разболели од ратних напора или од мучног лагерског живота, ако су пали у аустроугарско ропство. Нису ретки записи да се војник разболео „од ратних напора”, да „наруши здравље ратујући” итд. У извесним, изузетно ретким, записима наводе се социјално-економски разлози, са призвуком скривене оптужбе, јер је сиротиња оболевала и умирала у служби код богатих. Сиротном младићу Владимиру Корићанину из Каоне, који је из службе издржавао остарелу мајку и брата у учитељској школи, уписан је читав социјални историјат болести: „Постаранитељ своје старе мајке. Служећи и мучећи се по туђим кућама да би својом

149 У болницама су једино умирали војници, било рањени у рату или оболели у миру. Почев од српско–турских ратова на војничким споменицима се помињу болнице у којима су војници умирали.

150 Љубодраг А. Поповић: наведено дело, 193. и 212.

зарадом подмирио себе и мајку и свог брата који оскудеваше, доби најопаснију болест, грудна, од које је после дугог и тешког боловања у најлепшем цвету своје младости преминуо 31. априла 1884. г.” За младог келнера Вилимана Раковића из Севојна каже се: „Он се јесте разболио по кафани служећи господу: капетане и младе писаре и остале официре редом.”

На извесним споменицима су као узрок болести и смрти помињани разлози душевне природе - јака и трајна тужна осећања. Превелика туга сламала је срца мајки којима су помрла деца. Клесари казују да је мајка „уморена тугом за децом својом”, да „прецрче од жалости”, да дете „својом самрћу зададе смртни ударац матери, који је у гроб отера” и сл. На надгробнику Јулке Виторовић из Атенице убележено је: „Јулка је била здрава као девојка и као млада, али кад јој је ћерка Марија у 6. г. умрла, Јулка се разболе и после кратког боловања умрла 1909. год. на рукама свог мужа.” Због прерано преминуле кћерке „емоционална” смрт је задесила и Миломирку Станковић из Сивчине („Узрок смрти: рано изгубљена кћи Брана”). Осим мајки, од туге су умирале и сестре за изгубљеном браћом. Сестра којој је брат погинуо у „европском” рату „увену за њиме”, а сестра чијег су брата стрељали четници „пресвисну од туге”.

Особен је, најзад, један запис у коме се као узрок смрти наводи страх. Деветнаестогодишњи регрут Василије Достанић из Турице престашио се кад су се, у Колубарској бици, Аустријанци са топовима приближавали његовом Драгачеву. Он се разболео „од страсти и осећаја аустро-немачке војске улазећи у нашу отаџбину Србију и после двадесетодневног боловања предаде Богу своју невину душу 8. децембра 1914. год.”

Болест је сељак схватао као највеће зло које жива човека може да снађе. Отуда су болести на споменицима одређиване „најгорим”, најнегативнијим одредбама. Уз болест су придавани „застрашујући” епитети: страшна, тешка, пакосна, прека, опака, љута, неумитна, несрећна, клета, проклета. Јектика је била неумитна и неизлечима, шарлах opak и пакостан, рак неизлечљив и љут, грип страшан, срдобоља тешка - а све су болести биле клете и проклете. Запажа се да већина наведених епитета оживљава болести, приказује их као неке зле, демонске духове. Зна се поуздано да је сеоски човек извесне болести заиста представљао и доживљавао као душманска, рђава бића. Кугу је, на пример, замишљао као ружну бабу одевену у бело, са ресом под грлом и метлом пред собом. Из страха од ње право јој је име избегавао, па јој је, да би је умилоставио, тепао: кума или тета! Кумом је и колеру оличавао. Тако у особу преображене болести народ је клео. Веровао је да ће их магијом речи отерати са свог кућног прага, да ће им се клетвом траг затрти. Зато су и најчешћи епитети који „куну”. Сетимо се само како љуто куну родитељи што им дифтерија отрже шестогодишњу кћеркицу: „Проклета болести дивтеријо, што отрже нашу ћер Стојику!”

Надгробни записи о болестима раскрили су здравствени картон некадашње Србије која је веровала да човека разболева божја казна, судбина и нагаз на сугреб. Тој Србији, која се здрављем није могла никад похвалити, болест је почесто односила баш оне који су тек у пупљењу и цветању били - децу, момке, девојке. Нарочито су пуна гробља споменичака прерано уснулим младенцима, јер то је било време кад је смрт понекад годишње односила са сисе и до петнаест дојенчади у једном селу! У записима су поменуте многе болести које су Србију у црно повезивале. Разуме се да многим болеснику тачна врста болести није погођена, јер једна је смрт а триста узрока, а дијагнозу су доносили невични народни лекари, а и сама родбина, онако, одока. Природно је што нису саопштене баш све „болезање”. Да су каменоресци неким случајем загледали у књиге умрлих, сазнали бисмо за још неке болести и разлоге још многих смрти. Записивано је да су неки земљоделци помрли од сипње, пришта, килавости, ницине, коњштака, краста, грчева у стомаку, бронта. Тијањски парох прота Добро забележио је да је дечак издахнуо „од врућице”, да је нестала жена „шлогирана одавно”, да је скончала супруга „с ума сишла-полудила”, да је девајчица умрла „недонешена”, да је старац ишчилео „природном смрћу”.

Сл. 66. Сломеник умрлом длету (Дренова, средина XIX века)

ПОЗДРАВИ

*„Збојом, свейе, мој йремили рају,
ја одлазим зайробноме крају!”*

Мртви су непрестано и на разне начине дозивали живе да им кажу себе и своју злу судбину. А кад су им, после дозива, све што је било важно саопштили, онда су се са животом, светом и родбином поздрављали, опраштали. Онако како су чинили и за живота кад су се од неког свога за дуже или краће одвајали. Неписана друштвена правила, а у њих спадају и поздрави, поштована су и после смрти. Неуљудно је раздвојити се од свог ближњег а не казати му: збогом или уздрављу! Епитафи на приличном броју споменика се баш и завршавају поздравом. Последња реч многих надгробника је опроштајно „збогом”.

Приличан број поздрава је већ поменут при обради појединих мотива у претходним одељцима, али су они тамо помињани узгредно, без намере да се посебно на њих указује, већ само из потребе да се неки од мотива јасније искаже. Овде ће се говорити о суштини и начину надгробног поздрављања опраштања у целини, као о посебној теми, па се на неке већ „искоришћене” поздраве мора поново враћати.

Покојници се у поздравима готово увек опраштају само од укућана и најближе родбине. Увелико су сузили широки „аудиторијум” из дозива. Круг „опроштајника” свео се, у ствари, само на чланове породичног гнезда. Опраштања од особа изван кућевног круга су врло ретка, мање-више случајна! Зато су опроштаји у односу на дозиве много мање сеоски, народски, „светски”, а много више породични, сроднички, „приватни”. У њима се одликава „појединачност” сеоске породице, осећајна веза покојника с њом, број, а понекад и име укућана, посмртне жеље, поруке и савети.

Има прилично поздрава који се упућују целој родбини, родбини уопште. Нејасно је да ли се у њима под родбином подразумева само ужа породица, задруга, или родбина у ширем смислу, која понекад може да има и значење „географско”, завичајно. Такви су поздрави: „Збогом остај, сва родбино мила”; „Збогом, мили роде”; „Збогом роде, мој премили крају” итд. Овакви поздрави, у којима се помиње само род, прилично су ретки. Више их је који уз родбину помињу и поједине чланове те родбине. Умрли се опраштају од свих чланова породице, зависно од тога кога су у њој имали. Опраштају се од родитеља, деце, супружника, браће, сестара - већ према томе какав је породични положај покојник имао.

Од родитеља се опраштају најчешће деца, али и младићи и девојке. Понекад и жењени људи, ако су млади умрли. Једна седамнаестогодишња девојка се са тугом поздравља: „Збогом, отац и мајко! Кад постадок најлепши цвет, онда одок на онај свет!” Млада невеста је умрла заједно са тек рођеним дететом, па се опрашта од оца и мајке: „Збогом, отац, и мила мајко! Ви остајете весели и радни, ми лежимо у овом гробу јадни!” Два брата, оба погинула на Погледу код Јавора 1876. године, поздрављају се са родитељима и теше их што су им оставили унучиће:

*„Збоіом, оіац, збоіом, маіи!
Немојте се ви бринуіи,
ми ћемо молиіи вишњеі творца
да уіјеши тебе оца,
да іоживи вам унучад,
шіо вам осіа сва уіјјека.”*

Понекад родитељ отпоздрави мртвом детету, па читамо: „Збогом, мајко!”, „Срећан ти пут, синко!” То мајка из Милићеваца испраћа сина јединца у неповрат, али као да ће се он отуд вратити.

Каткад се у поздравима именују најближи чланови породице. Млади Мина Лишанин из Ласца се опрашта: „Збогом остај, моја жалосна мајко и сестро и ви моја децо мала, Александра и Наталија, и Крстина, супруго моја!” Деветнаестогодишња Петкана Божовић из Драгојевца поздравља се са осам укућана (од којих троје именује) и са другарицама из села:

*„Сага збоіом, оіац и мила мајко
и браіићи Милеіа и Рајко! Збоіом, моја два
рођена браіа!
Не дочеках да ми доћеш из раіа,
да им, брале, ја и тивоја Наіа
кад нам доћеш, оіворимо враіа. Збоіом, моја
јединица сејо
и іо селу друіарице миле,
које сіе ми на сахрани биле!”*

Родитељи се ређе опраштају од деце. Срећу се поздрави: „Збогом, моја децо”; „Збогом, сине”; „Збогом, мили сине” и сл. Понекад се домаћин обраћа свом потомству са упозорењем да оно следи његов морални лик. Старина из Висибаве, поздрављајући се са децом и унуцима, упутио им је последњи савет да се држе карактера којим је он у селу светлео:

*„Збоіом, децо и унуци моји,
ви сад знаіе шіа вам дужності сіоји!
Пошіјуј боіа и ближњеіа своіа,*

*Ћридржѣ се каракѣера моѣа,
све радѣѣ шѣо је боѣу мило!”*

Прилично су ретки поздрави са братом. Некад се опраштало само од брата а некад и од осталих укућана. Један погинули војник на Самокову 1877. године опрашта се: „Збогом, брате, немој се ти бринут!”, а један Прељанац одлази у земљу са последњим речима; „Збогом, брате Тадија са осталом родбином! Ви се, роде, шалите и радите, до неба ви равно, а моје се срце умирило давно!” Са братом су се поздрављали обично они који су живели у задрузи а своје деце нису имали. Такви покојници се прво опраштају од брата, а онда од синоваца, снахе и осталих. Ако су имали дете, онда се прво опраштају од њега, па онда од брата. На споменику једног Прељанца уписано је:

*„Збоѣом, сине Миловане и браѣе Алекса!
И ја одох одакле се враѣиѣи нећу,
а ви ми, браѣе, зајалиѣе свећу!
А сад ми је до неба равно:
моје срце умирено давно!”*

Занимљиво је међусобно опраштање супружника. На споменицима се срећу поздрави: „Збогом, мужу!”; „Збогом, мој верни друже” и сл. Ти поздрави су ређи јер су се супружници, најчешће, стидели да се једни другима обраћају и док су били живи. Млада супруга из Милићеваца опрашта се:

*„Збоѣом осѣај, мој верни друже,
ѣи осѣајеш на земаљском свећу!”*

Супруга се често у редоследу поздрављања стављала на последње место. Муж се најпре опраштао од оца, мајке и осталих укућана, па тек онда од жене. Такав је патријархални ред и обичај. Маринко Драгачевац из Добродола, остављајући ожалошћеног оца и своју верну супругу, говораше: „Збогом, драги и мили родитељу Иване! Збогом, верна моја супруго Миљана!” Супруг из Ариља урезао је на споменик венчаном другу: „Збогом, мила Круно наша!” Круна није била само његова, већ и целе његове породице: деце и остале задруге. Овако се опраштао сеоски супружник, а градски је то чинио слободније, не кријући осећања, понекад чак и тепајући својој брачној други. У Краљевачком гробљу муж-грађанин се овако последњи пут поздравио са умрлом женом: „До виђења, мила моја душице, моја племенита пулета!” Сентиментално и помало ћивтински, али дирљиво и искрено. Понекад се, уз супружника, помену и деца („Збогом, мужу, збогом, моја децо”).

Срећу се и поздрави у којима покојници набрајају сваког живог члана породице, али не именујући њихова имена. Шеснаестогодишња девојка из Свештице упућује последње речи:

*„Збоіом, браћо, збоіом, миле сеје,
збоіом, мајо и ѿи ѿајо!”*

Девојче тепа мајци и оцу, јер је, тако рећи, још дете. А деца испод пет година обавезно, у опроштајима, тепају. У томе су их родитељи, док су била жива, и подржавали и учили их да им се обраћају „миловито”. Зато се трогодишњи Војин Петровић из Здравчића, који је тек био научио да мало разговетније збори, тепаво опрашта од својих најдражих: „Збогом, тато и мамо; збогом, ђедо и чико!” И двогодишњи младенац Јосип Перишић из Жаочана набраја своје најмилије:

*„Збоіом, дедо, мила бако,
збоіом, моја мила млајко,
и ѿеѿка мила -
ѿи си мене добро уѿамѿила!”*

Старац Коста Матовић, домаћин из Адрана, такође се поздравља са свима кућанима;

*„Збоіом, браћо, и ѿи баба, неуморни друже,
и ви мили сине, ћери, снахе, унуци и унуке моје!”*

Поздрављање са особама које не припадају родбини сасвим је ретко. Понегде се нађе да се момак опрашта од своје заручнице, испрошенице. Младић из Слатине казује: „Збогом, девојчица, моја заротника!”, а момак из Зеока: „Збогом, девојка, моја заротнице! Ја одок на далека пута, одакле се повратити нећу!” На једном споменику умрли ђак основац поздравља се са својим друговима. Десетогодишња Јелена из Доње Краварице упућује последње речи својим школским друговима: „Збогом остајте, драги ђаци, лепо друство!” На свега неколико споменика покојници се опраштају од пријатеља и комшија („Збогом, другови, пријатељи и коншије!”).

Има записа у којима се мртви опраштају од читавог света. Под светом овде треба понекад подразумевати живот, понекад завичај. Ево три таква опроштаја.

- *„Збоіом, свеѿе, мој ѿремили рају,
ја одлазим заѿробноме крају!”*
- *„Збоіом, мио свеѿу и зелени цвеѿу!”*
- *„Збоіом, свеѿе, мој лијеѿи цвеѿе,
збоіом, завичају,
ја се сѿремам друіом крају!”*

Свет је у оваквим опроштајима уопштен, јер му нису ближе одређени ни обим ни значење. За њега се само каже да је леп и мио. Међутим, понекад се тај свет одређује подробнијом сликом, тако да се тачно зна шта је то што је

покојнику сачињавало „његов свет”. Златиборска чобаница се опрашта од свог света: оваца, поља и цвећа. Од златиборског пастирског предела, од идиличне природе. Из области пашњака и сточарења, она се друкчије није ни могла одвојити од овог света. Бранковски тужно, она одлази од онога што је највише волела, од белине стада, кола другарица и поља са дивним цвећем. Док нестаје, речи јој ветар Златибором носи:

*„Збојом, сѝада биели оваца, збојом, кола мојѝ
друјарица, збојом, ѝоље, збојом, дивно цвеће,
мене више нико виђетѝ неће!”*

Побуђује пажњу једна посебна и врло ретка врста поздрава: поздрав-говори. Такви поздрав су, у ствари, прави посмртни говори, које са споменика изговарају покојници, а понекад и најближи сродници који мртвог у гроб испраћају. У овим поздравима исказан је цео покојников живот, јер они су дуго опраштање посредством казивања о својој животној судбини. У ствари, овде је цео епитаф исказан у облику поздрава, Све је о покојнику у том поздравно-опраштајном говору речено, сви су животни подаци ту, тако да ван тог поздрава на споменику ништа више и нема. Сви ови поздрав су писани по једном калупу те много личе један на други. У њима се осећа реч и стил једног те истог каменоресца. А они и јесу искључиво дело лисичког клесара Тихомира Петронијевића-Мандрка. Нађосмо неколико Мандркових „поздрава” на гробљима у Дљину и Крстацу, у Драгачеву. Наводимо три.

• „Драги моји: друже Матије, децо, мајко, комшије и пријатељи! Данас дође време да се поздравимо, јер полазим на онај свет. За време мога живота у почетку била сам сиромашног стања. У браку са мужем имала сам осморо деце, коиг сам јуначки сачувала за време рата од 1912. до 1918. г., и данас остају наком мене сви живи. И лепо сам доживела: имање закупила и грађевине поградила. Збогом! Ваша Јулијана-Јула Радуловића.” (Крстац)

• „Драги моји: браћо, комшије, пријатељи и вамилијо! Дође време да се поздравимо, јер полазим на онај свет одакле се никад повратити нећу. Данас имам 90 год. старости свог живота на овоме свету. За време мог живота био

Сл. 68. Група крајпуташа и надгробних споменика (Брезна, крај XIX века)

сам међу првим људима као деловођа општине 20 г. Био сам у војци и учествовао сам у рату као ађутант 1876. г. Живот свој провео сам као поштен грађанин две општине. Збогом! Ваш Гаврило-Гајо Пантелић.” (Дљин)

• „Опроштај - Вучићу, мили и једини сине! Са твоје стране јарко ме сунце огријало било. А данас сину, па се вину и рано за облаке зађе. А ти се у најлепшој младости и са милим оцем браћом, сестрама и другом Милевом, фамилијом и сродницима, пријатељима и коншијама поздрављаш и опрашташ. Па и на онај свет оде и мене стара оца и остале у жалости остави. Нека је теби, мој мили сине, проста моја отчина трудба и крана и овога и онога света! Душа ти у рају достојна била! Лице божије видила! Твој отац Гаврило Пантелић из Дљина.” (Дљин)

Срећу се и поздрави изречени посредно, у неуправном говору. То покојници препричавају своју смрт, своје последње збогом. Такви поздрави обично су на споменицима младих особа: момака, девојака, младенаца. Њихова је намена више да, сликом, саопште да је смрт врло рано банула, да укажу читаоцу већ на самом почетку епитафа да је она неправедно дошла, да намернике већ одмах ражалосте и пажњу им привуку да надгробну реч до краја прочитају. Тако су ти поздрави, у неку руку, више особена врста дозива а мање стварни опроштаји. Овакви „поздрави” се састоје из дистиха типа:

*„Тек шїо сїуїих на свей ноїом, целом свейу
рекох збоїом.”*

У првом стиху место „ступих” често се јавља „крочих”, а у другом се, уместо свету, „збогом” може упутити роду, детету, мајци итд.

Сви су поздрави, као и дозиви, исказивани са појачаним осећајним тоном, па су отуда, као и сви доживљаји узбудљиве природе, тражили облик песничке слике и ритам песничке речи. Зато су скоро сви надгробни поздрави обликовани у стиху или ритму поетске прозе. Опраштало се, за сва времена, говором поезије.

Поздрави се, што је сасвим природно, јављају на крају епитафа. Њима се надгробна казивања завршавају, као што дозивима почињу. Али, док су дозиви тако чести да их има готово на сваком споменику, дотле су поздрави-опроштаји кудикамо ређи. Лако се дозивало, лако се оно „еј” изговарало, јер оно је спајало мртве и живе, али пусто „збогом” тешко се и претешко преко усана преваљивало. Збогом, реч одвајања, растанка и вечитог удаљавања и несвесно се избегавала да би се смрт лакше поднела. Ту последњу реч теже је било изговорити него умирати. Најтежа реч живима била је најтежа и мртвима. Али, кад се већ једном изговорила, трудило се да она ипак не буде последња. После ње говорило се и даље! Поручивало се, „сјетовало”, желело. Болно је било прекинути дијалог, а

слатко продужити разговор. Зато су можда најчешћи поздрави у којима се иза опроштајног „збогом” тек ређају покојникове речи. Потреба да се сопствени живот говори у недоглед није се лако заустављала.

Покојници су се поздрављали, јер су смрт схватили као одлажење „на далека пута”, одакле се вратити неће. Али они нису пристајали на пут у ништавило, у нигдину, па су најчешће избегавали да кажу куд су се то запутили. А кад су то и казивали, гроб су много ређе од раја помињали. Рај, онај свет, загробни крај, други крај - изрази су који означавају места одласка, наду да смрћу није наступило коначно Ништа, страشان „прах и пелел”. Тај „онај свет”, та велика утеха, чинио је да растанак и одлазак у „шарено село” буду безболнији. Рано упокојени Вучић Пантелић из Дљина гогово је уверен да ће се на „оном свету” поново видети са онима који су му на сахрану дошли. Као да одлази на неки вашар на који ће нешто касније цела пратња за њим да крене, он се, као шеретски, поздравља: „Сви збогом остајте. Дабогда да се видимо на ономе свету.”

Кад се споља, са обликовне стране, посматрају надгробни поздрави, рекло би се да су они смисаоно супротни надгробним дозивима. Међутим, ако се уђе у срж њихове праве психолошке улоге, увидеће се да се они по дубљем смислу нимало не разликују од дозива! Реч „збогом” није изговарана ради одлажења, него ради остајања! И она је, у крајњем, психолошком, исходу, имала улогу дозива, обраћања. Нек нас, по поздраву, памте! Нек нас, због ганутљивог опроштаја, не забораве!

Сл. 69. Мотив голуба који једе грозђе на споменику дечаку Јанку Костићу (Видовско гробље, 1905)

ТУЖБАЛИЦЕ

„Авај, сине, наше слајко лице, ти нам оде неојрејан сунца!”

Мртви су се опраштали, а живи туговали. Али, кад се читају записи са надгробља, човек се ретко кад растужи! Надгробни каменови, за чудо, нису знаци туге и плача, већ историја прохујалог живота минулих људи. Иако се за сваким покојником искрено туговало и нарицало, од туге и плача није остало много трагова. За младенцима, за момцима и девојкама, за младим особама уопште, просуто је по гробљима небројено суза, уздаха и јаука, али је у надгробна слова од те преголеме жалости ушао само мали део. Толика туга није могла у речи да стане. Туговање су угушили епски подаци о покојниковом животу, па за њега није ни било довољно места! А и споменици су подизани после годину и више од укопа покојника, па је жалост, временом ослабљена, на њих стизала без првобитне снаге.

Туга за мртвима ипак се осећа у приличној мери на многим гробним каменовима. То родитељи жале своју децу, сестре браћу, деца мајку, супружник супружника. Нису ретки помени родитељског бола за рано изгубљеном децом. На споменицима се чита да је хумка „родитељском сузом заливена”, да родитељи „образа не суше”, да је „тешко свима оним родитељима који ваку жалос дочекају”. Мајчина туга и кукњава кудикамо се чешће помињу. Казује се да је мајци јадованци „срце извађено до вијака”, да она надгробни камен „грли и љуби” а хумку „сузама својим роси”, да је остала „у глас кукајући”, да „пишти као под каменом гуја”, да „од жалости једва дише”, да је „уморена тугом за децом својом”. Понекад се и очево жаловање наглашавало. Отац жалосник, коме су сва деца помрла, уписао је на споменик: „Остак у жалости са женом Илинком”, а други је отац, каменорезац, на споменицима своје деце урезао свој бол стављајући испред свог имена атрибут „тужан отац”. Очево тешко туговање за сином јединцем исказује, са свог споменика, сам син: „Неутешан уздише ми бабо.” Сестринска туга за братом такође је истицана. Срећу се записи да сестре наричу за браћом, да „оста сестра наричући за јединим братом”, да „овде вене дична младост и сестрама превелика жалост” итд. Понекад је превелика туга за братом сестру у гроб одвела. Каже се да сестра „увену за њиме”, да „пресвисну од туге”, да умре „од туге за изгубљеним братом”. Сасвим је ретко записано да је брат туговао за сестром. Супружанска

туга се само понекад саопштавала. Она се некако стидно скривала. Ипак, понека супруга обелодани своје туговање. Једна од њих је уписала на супругов споменик:

*„Каг њи овај сйомен њишем, од жалосѝи
једва дишем, Тебе крије ѝробна ѝама,
а ја живим у сузама.”*

Друга је супруга, бездетна, остала да „кука сама сваког белог дана”. И мужеви су понекад признавали своју тугу. На неколико споменика они су уписали: да им је љубав према умрлим женама трајна, а туга голема и преголема. Некад се убележи да тугује цела родбина, сви чланови породице. На биљегу јединца Вујице Меанџића из Атенице записано је: „Овде мене трудна земља скрива, кукавни отац Никола сузе пролива са мојом супругом Саром и са моим неачким чедом Јеленом.” Јадовања „неачких” чеда за рано изгубљеним родитељима могу се наћи тек на неком споменику. За преминулим оцем из Врањана „два сина и ћер пиште ко црви”.

Сва ова жалост за умрлима је узредно забележена, као кратак лирски одељак, као уметнути део целине епитафа, која је обично епске садржине. У свим оваквим описима жалости говори се о нечијој тузи посредно: онај који тугује је у трећем лицу. Тако је то туговање подоста изгубило од своје непосредности и снаге, јер је од каменорезаца некако епски, а умањеном тугом, препричано. Али на извесним споменицима уписане су праве тужбалице, у којима ожалошћене особе саме исказују своју тугу. Обраћајући се покојнику, оне непосредним исказима саопштавају своја жалобна стања.

На надгробним каменовима нађено је око тридесетак тужбалица. Те тужбалице понекад представљају и једини запис на споменику, тако да се цео епитаф састоји готово искључиво од туговања. Из сваке од ових нарицаљки јасно се уочава да је нарицано над гробом покојника. Али никако се не сме схватити да су ожалошћене нарикаче дословно нарицале по тексту ових тужаљки. Чак би се са сигурношћу могло тврдити да се ове тужбалице у камену уопште нису никада откукале, да оне нису „кукајуће”, већ искључиво „писане”. Познато је да тужбалица у нашем народу није остала само у оквиру изреченог, већ да се, попут класичних „похвала”, везла на платну. На гробљима ширег златиборског краја и данас се вијоре платнене марамнице извезене дирљивим тужбалицама, а баш такве тужбалице „везли су” и клесари на надгробном камењу. Знали су да ће уклесане успомене-тужбалице трајати по сто и више година, док су оне „говорне” брзопролазне, заборава се већ сутрадан по нарицању. Све су оне у стиху, а право нарицање је најчешће у прози, неспутано никаквим шаблонима стиха. Карактеристично је да је свака од ових тужбалица јединствена, јер се ниједна од њих није поновила у камену.

Њих каменоресци нису преписивали, те су све одреда изворне, без овешталих места. Писане су за сваки смртни случај посебно, као последња почаст којом се покојник испраћао, и прилагођаване су захтевима покојникове особености и природе туге ожалошћених.

Највише је тужбалица у којима мајка плачевница тужи за сином или кћерком, док је кудикамо мање оних у којима сестра јадује за братом, дете за мајком, отац за сином. Све су оне до суза ганутљиве, нарочито оне у којима јадују мајке и сестре. Оне, жалоснице, не могу тихо да одтугују и ожалују синове и браћу, па јаукалички сузе просипљу. Читајући тугованке са надгробља, човек не може а да се не сети Вукове опаске: „Доста би пута суза из камена ударила, како жалостиво мати нариче за сином или сестра за братом.”

Они за којима се жали обично су млађи од двадесет година, а често су то деца јединчад. Све су ове тужбалице из овог века, свега их је пет-шест из последње деценије прошлог века. Оне се састоје од два до шеснаест стихова, а махом су писане у осмерцу и десетерцу, али их има и у дванаестерцу, па и у слободном стиху. О садржинским, обликовним и уметничким особеностима надгробних, писаних, тужбалица најбоље ће оне саме рећи. Наводимо их поређане по годинама умирања оних за којима се тужило. Изузетак су две последње које нису са споменика, већ су извезене на маијаним марамцама-пешкирима, и тако се вијају изнад гроба, обешене о надгробно постоље, заједно са венцима.

1.

*„Од жалосѝи на земљицу ѝаде
ѝа овако нарицајѝи сѝаде:
Кукај, мајко, ѝе се разіоварај,
више се ѝвоме сину јединицу не нагај.
Плачиѝе и ви удаљене сеје,
данас вашеї браѝа сарањују
и њеїово ѝела црној земљи ѝрегајују.”*

(Јежевица чачанска, 1890)

2.

*„О Милоше, дична слико,
авај, сине, наше слајко лице,
ѝи нам оде неоїрејан сунца,
ѝвоја ѝрестѝа на небу звездица.
Ти остѝави љеда, оца,
мајку рањавоїа срца.”*

(Краљево, 1892)

3.

„Рано цвеће, рано ти цвeташе,
још раније ђовену ми цвеће
ко росица ђо зеленој ђрави.
Сунце ђрану, росицу оману –
ђаки ми је живођи у Сређена.
Тешко мајци која ђако сђрема,
лакше оној ђђо никако нема.”

(Севојно, 1898)

4.

„Кука мајка:
Еј, Јованка, кћери мила,
ниси с нама дуђо била.
Кука мајка кукајући
и сузе ђевајући
све на ђвоје друђарице ђледајући.”

(Пријевор, 1898)

5.

„Три ђа сеје леђо ђризивале:
Пружи, брале, ђвоје беле руке
да их сеје у недрима вију
и сесђринске услуђе учине.”

(Ивањица, 1900)

6.

„Коса, Сђана, Мица, Маша,
ко чеђири ђолубића,
дошли ђробу ђа ђоворе:
Ево, мајко, деце ђвоје,
ођвориде ђужне дворе.
Жеља нас је занијела
да видимо лице ђвоје.
Ти си наша жеља жива,
довека си нама мила.”

(Ивањица, 1902)

7.

„Хладна смрђи ми ђебе ође, мили сине,
све је мајка жерђвовала да ђе мине.

У најлејшем цвейџу века ѿи се вину
служии Боју, анђелима, на висину.
Мајка, сесѿра за ѿе йлачу свакої дана,
ѿвоја смрѿи ми на срцу је ѿешка рана.”

(Рашка, 1906)

8.

„Црна земљо, сѿаросѿи узми,
нашеї браѿиа нама враѿи.
Црна земљо, йрех ѿи бијо
шѿо нам узе милої браѿиа.
Мио оцу, мајци, браѿиу
и свакоме ко ѿа знаде,
јер је дисо йравдом.
Оцу сѿаса на одмену,
маѿери на радосѿи,
браѿиу на йомоћ,
целој кући на йонос и дику.
У 19. ѿ. смрѿи ѿа уѿраби,
оде наша крв, наша снаѿа.”

(Миоковци, 1908)

9.

„Свенуло је мирисаво цвеће
које никад йроцвейѿаѿи неће.
То је цвеће наша Рада мила
шѿо је од нас рано одлеѿила,
у срцу нам рану осѿавила.”

(Ивањица, 1910)

10.

„Сѿавај, сѿавај, Живораде сине,
кад ѿе не хѿе рана да умине.
По йодине беше ѿвоја рака,
за нас беше мноїо ѿужних дана.
А шѿа ћемо кад смо ѿаке среће,
ѿу нам вене најмилије цвеће.”

(Слатина, пре 1914)

11.

„Сунце јарко крије маїла сива,
мили сине Анїо,
у даљини шебе їроб їокрива.
Несїа шебе усред млада дана,
мили сине Анїо,
надо закоїана.”

(Гојна Гора, 1916)

12.

„На ївом їробу суза чисїа
ко росица кад заблисїа.
Знаш, Лазаре, мили браїе,
да је суза моја милом браїу їоздрав.
То је шїо їи шаље
сесїра ївоја Јелица.”

(Самаила, 1917)

13.

„Свеїомире, моје росно цвеће,
шебе мајка заборавиї неће.
Сїричеви се їобом їносили,
ујаци їи їросили девојку,
а мајци си срице расїориїо.”

(Штитково, 1918)

14.

„Лейа моја ружо од двадесетї лейа,
зар се їако брзо їи наїледа света?”

(Љубиш, 1918)

15.

„О Сїанимирка, злаїна јабуко,
ейо шебе їред їобом ївоїа чиче Драїа,
їослушај їа лейо
кад је ше он їреволео.”

(Деретин, 1918)

16.

„Шћо ми оче шћако рано,
шћи зелена млада шћрано?
У најлейше своја доба
мајка иде шћокрај шћроба.
Увек шћужна сузе рони,
а Боју се за шће моли.
За јединче своје мило
шћио је рано шћреминуло.”

(Милићевци, 1926)

17.

„Ђери моја,
ошћвори дворе мајци саморанци
да шћи видим
је ли шћеби лице шћомодрило,
јесу ли шћи зуби шћошћамнели,
је ли шћебе коса замршена,
шћио је мајка нешћовала
шћунијеј 11 шћодина.”

(Пријевор, 1929)

18.

„Тебе немам, очи моје,
надо моја изшћубљена.
Увенуло моје цвеће,
младосшћи шћвоја закошћана,
ојађена шћвоја нана.
Башћо, сине, кућо моја,
рано моја без шћребола.”

(Чачак, 1934)

19.

„О Љубинка, злайшћо моје,
удају се друшћарице шћвоје.”

(Табановићи, 1943)

20.

„Виде сине, моје радовање,
радовање за мало јодина.
Видосаве, моје јарко сунце,
рано ти ме беше ојрејало
још раније за јорицу зађе,
за јорицу, јод црну земљицу”

(Липница, 1943)

21.

„Неће јроћи много дана,
доћи ће ти сиња мама
и донети разно цвеће
још јо Раде вамо неће.
Сине Раде, наш јоносу,
кад ће мајка сјлесити косу?
И нас сунце да не јрије
ја твој ћале да с обрије.
То ће бити све у реду
кад нас у јроб јонесегу.”

(Горачићи, 1945)

22.

„Тужној ли живојја без шебе,
Милинко, наше блајо,
збојом, наша душо,
збојом, срце драјо.”

(Кнић, 1970)

23.

„О драји сине, највећа радосити и јујо.
Неумољива смрт је јрерано
одузела јвој млади живој,
живој са којим си се јтек јјознао.
Нека ти друштво буду
цвеће,
јесме јјица
и љубав наша
шјо ће вечно сјајати уз овај камен.
Ти ниси умро,

ӣи си о̄ӣишао,
умрли су они који су заборављени.”

(Краљево, 1970)

24.

„Вијај ми се, мара̀мце моја,
изнад двора мило̀ ро̀ђе мо̀ӣа.
Даи знаке свуг о̀коло себе
да мо̀ј ро̀ђо њод зем̀љицом вене.
Црна зем̀љо, олакшај ми ро̀ђу,
рас̀твори се кад дево̀јке њро̀ђу,
да ња ви́де, да их жѐља мине,
да се макар руку̀ју са њиме.
Ос̀т̄о ми је жѐљан дево̀јака,
њресрѐӣи ња судбина о̀йака.
Ружо мо̀ја, цвѐт̄ај свако̀ј дана,
нек мо̀ј ро̀ђа у ружама с̀јава.
Дању цвѐт̄ај, а но̀ћу се кру̀ни,
ӣе ми ро̀ђу свако̀ ју̀њро буди.”

(Кремна, 1968)

25.

„Брале мили, сеја ӣе зове
ӣӣо дарове носим ове,
јер је, брале, слика ружна
судбина је њво̀ја њужна.
А од ђачке њво̀је свѝӣе
њерјаницу ӣӣо ӣи кѝӣе
њу се врела суза лије,
а црни се барјак вије,
ӣӣо ос̀тави клу̀ње ђачке,
ло̀њӣу, књѝе и њра̀чке.
Ти, брале, с нама нѐћеш,
вѐћ се ладно̀ј њами шѐћеш.
Кад смо, брале, на рас̀танку,
њоздравѝћеш мо̀ју ма̀јку.
Реци, брале, мо̀јо̀ј ма̀јци:
били смо јо̀ј добри ђаци.”

(Кремна, 1968)

МОЈА ЗЕМНОГ
 СВЕТА СЕТИ
 ТЕ СЕ ПРОЧИ
 ТАЈ ТЕ СПОМ
 ЕН ГРОБНОМ
 КОЈИ ПОКАЗУЈЕ
 УКРАСНОГА
 КРАТКОГ ВОКА
 НА ДИПШЕГА
 ВОТА У ПОГОД

МИЛИВОЈ
 СИВАТНОЈ
 МИЛИЈЕ, КРА
 ЛОВЕ ЛОНА
 КРАЈИЗВОЈ

ПОЗАЈМИЦЕ ИЗ УМЕТНИЧКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

„Блаіо шоме ко довијек живи, имао се рашіа и родиіи.”

Клесари су садржај епитафа сами скрајали или су га уз помоћ родбине „дотеривали”. Зато се клесари могу сматрати посебном врстом народних приповедача и певача који су, прозом и стихом, опричали толике животе и судбине минулих покојника. Сваки клесар је морао бити стваралац и за сваког умрлика да изнађе неки нов израз, нову појединост, нову „разлику” по којој се он одвајао од других покојника. Неки клесари су били даровитији, изворнији, својеврснији, па се њихови епитафи одмах, на споменицима препознају, док их је већина била немаштовита па је епигонски опонашала своје узоре. Тако су опонашани Радосав Чикириз, Млађен Раковић, Јосип Симић, Вељко Јанковић, Љубисав Кукић и други. Клесари су се угледали једни на друге, позајмљивали сваку успелу фразу, израз или идеју - па су посмртни записи постали шаблонски, скоро исти. Тако су сви епитафи деци врло слични, девојкама и младићима - слични, мужевима и женама - слични, ратницима - слични, старцима - слични. Међутим, ти шаблони нису остали занавек окамењени. Нови нараштаји клесара уносили су у њих увек нешто ново и тако разарали њихово устаљено, старомодно ткиво. Тако су се смењивале клесарске школе од којих је свака изналазила свој нови начин епитафног изражавања. Зато, кад се упореде надгробна слова из разних раздобља, запажа се међу њима велика разлика. Кудикамо се и садржином и стилем разликују епитафи из 1850. од оних из 1880, а ови од оних из 1910. године.

Али, клесари нису само једни друге опонашали. Они су били под утицајем и разних других извора. Пре свега, у стварању надгробних текстова помагали су им даровитији сељаци који су, у ствари, и били прави изумитељи многих епитафа. Ти људи изналазачког духа умели су убедљиво да допричају сваку сеоску догоровштину, измисле здравицу, поскочицу и ругалицу, испевају јуначку или љубавну песму. Као врсни причаоци били су вични да и врсна посмртна слова скрајају, па су клесари са њима сарађивали и од њих, заједно са родбином покојника, надгробне речи наручивали. А ти надгробни записи који потичу од надарених сеоских приповедача-песника најбоље је што се на гробљима може прочитати. Снагом изворне лепоте и лепотом простодушне речи они делују на читаоца и поезијом и искреношћу. Они који су позајмљивани од „учених” људи биће најчешће лажно отмени и извештачени, спарушени младари накалемљени на здраво стабло народног умотворства.

Осим сеоских састављача посмртних животописа, на клесаре су деловала још три извора: народно усмено стваралаштво, црквени текстови и уметничка књижевност. Утицај народног стваралаштва се више огледао у језику и облику епитафа, а мање у самој садржини. Наиме, у надгробним словима се јављају извесне устаљене фразе из народних прозних умотворина и ритам из епских и лирских песама, а непосредног преписа, или препричавања, готово и да нема. Разлог томе је што су епитафи и сами народно стваралаштво, али такве природе да ни садржином ни наменом нису налик ниједној другој народној врсти. Црквени текстови су деловали преко попова и калуђера нарочито на најстарије клесаре, оне из прве половине 19. века, па и нешто касније, јер они нису ни имали других писаних узора. Дејство уметничке књижевности осетиће се на надгробним текстовима тек од осамдесетих година, а нешто појачаније од прве деценије овог века.

На надгробницима је нађено петнаестак дословних или парафразираних књижевних текстова. Погледајмо уметничке изворе, путеве, време и разлоге њиховог усељења на сеоска гробља.

Из Његошевог „Горског вијенца” на споменицима се среће само афоризам о вечитом животу оних који су учинили неко светло, чојствено дело. На неколико споменика је убележено:

*„Блаіо ѿоме ка довјека живи,
имао се рашіа и родийи.”*

Овај афоризам уписивао се само изузетнијим људима, онима који су се у свом крају истакли изузетним људским вредностима. Њега је заслужио Милош Раковић, народни лекар, који је био „чувен у целој Србији јер је млоге невољнике на ноге подига а млогима руке способним за рад учинио”. Уз то, Милош је надвисио своје сељане и по скромности, поштењу и доброти срца („А по доброту свога срца свакоме је, па и пријатељима, само добра чинијо”). Зато се толико добром човеку, који је и према непријатељу добровоа, епитаф завршио: „За покојног Милоша може се с правом казати: Благо томе ко довјека живи, имао се рашта и родити” (1895).

Ови Његошеви стихови стигли су до клесара и народа преко попова који су надгробне говоре врло често завршавали овом мудро и утешном изреком.

По смислу сличан Његошевом је и Змајев дистих:

*„Блаіо іробу и у ішами шііо се сјаји,
іде кандила іриіаљују нарашіјаји.”*

Ови стихови се стављају на споменике људи који су се жртвовали за општу, народну ствар. Ови Змајеви стихови су преузимани од учитеља и попова, али и из основачких читанки.

Речју „благо” почињу и неки други надгробни записи. Њом се благосиљају они који су се жртвовали за народно добро. На споменицима неких жртава Горачићке буне клесар Млађен Раковић је позајмљивао „благослове” из „Поменика” Милана Ђ. Милићевића. Као што је Милићевић одавао пошту заслужним јунацима и народним старешинама из Првог и Другог устанка, тако је чинио и Раковић својим изгинулим земљацима пред горачићком судницом 1893. године. На споменику Максиму Цогољевићу из Губереваца Раковић је уписао:

*„Блаіо ономе кои оваквом смрћу умре,
Лака земљо која іа іокриваш,
својом іше је оішкуйијо крвљу!”*

Исти текст је и на споменику кмета Милића Ружичића. На неким споменицима је испред првог „стиха” уметнут нов почетак: „Нема живота без слободе.”

Раковић није дословно преписивао Милићевићеве „благослове”. Чинио је мање измене и уметке. У ствари, он „Поменик” вероватно никад није ни видео, већ је текстове из њега сазнавао од радикалског попа Арсенија Ђендића, који је стварни творац већине епитафа горачићким жртвама.

На споменицима се срећу и стихови Љубомира Ненадовића који говоре о брзој пролазности живота. На неколико споменика уписано је:

*„Ко іаласи брзе реке,
ко облаци, као сенке,
као зора, као вече -
іако овај живоіш ішече.”*

Први пут ово песниково поређење тока живота са таласима, облацима, сенкама, зором и сутоном уписано је на споменику протојереја ивањичког Арсенија Прокопијевића (1899). У прве три деценије овог века Ненадовићев „запис” ће се наћи на још десетак споменика. На једном од њих, у Бершићима, клесар ће испод стихова потписати и песниково име.

Од Ненадовићевих стихова на споменицима се још једино среће почетни дистих из гробног натписа „Младићу”:

*„Сіаніше ко још свеіш ужива, оіоменіше с ви
и мене.”*

Овај дистих урезиван је само на споменике дечака и младића и то врло ретко. Нађен је на свега неколико споменика у ближој околини Чачка и на њих је највероватније доспео посредством неког учитеља. Први пут овај се запис појавио 1871. године на Пријеворском гробљу. На књизи урезаној на споменику осамнаестогодишњег Танасија Радовановића, који је био „цензер школе миоковачке”, уписано је: „Станте ко још свет ужива, опоменте се ви и мене, Танасија!”

Није ли, можда, сам Танасијев учитељ свом најбољем ученику посмртно слово, на књизи, срочио? Исти запис, опет на књизи, урезан је двадесетак година касније и на споменику дечака Радомира Мајсторовића, у Чачку.

О муњевитој пролазности живота, о његовом пребрзом хујању и изневеравању земника говоре и епитафи позајмљени из почетка поеме Димитрија Марковића „Са гроба Љубе Дидића и Божиновића”. Марковић је ову песму написао после Тимочке буне и у њој описао смртни крај водећих радикала, Дидића и Божиновића, на Краљевици. Клесари су из ове песме користили само првих осам стихова. Некад су на надгробнике уписивали само прва четири стиха, некад прва два и последња четири, а врло ретко свих осам. Ови стихови су се уселили на сеоска гробља почетком овог века и налазе се махом на споменицима радикалски опредељених људи. До клесара су дошли преко радикалских учитеља и попова, а и преко саме песме која је, као књига, поклањана на дар сеоским основцима. Пошто је у почетном стиху живот упоређен са варницом која „у час се угаси”, цео почетак песме олако је нашао место над знацима угашених живота. Ево два примера позајмица од Марковића:

*„Живої људски варница је нека,
ко шїо сунце сија издалека.
У час сине, у час се уїаси,
ал ѝрохуји ко морски ѝаласи.”*

(Милићево Село)

*„Живої људски варница је нека,
ко шїо сунце сија издалека.
Но кад сија, оно чуда сївара - једної диже, а
друїої обара; једном љуїко, сјајно заїррейери, али
мене живої изневери.”*

(Јездина)

После Првог светског рата клесари ће обично користити добро познату родољубиву песму „Епитаф” од Владимира Станимировића. На споменицима многих ратника чија су тела остала у туђини - на ратиштима Солунског фронта, Крфу, Виду или аустроугарским лагерима - епитафи почињу стихом „На хумкама у туђини”. Станимировићева песма, која је постала најпоетскији и најжалнији ратнички епитаф, гласи:

*„На хумкама у ѝуђини
неће срїско цвеће нићи;
ѝоручиїе нашој деци
нећемо им никад сїићи.”*

*Поздравити оца и бину, љубити српску
југу! Сјомен борбе за слободу
нека наше хумке буду.”*

Овај епитаф је ређе навођен у целини, а много чешће се користила само његова прва строфа, чија су се два последња стиха често прилагођавала ратничковој судбини. Тако се порука да се неће никад стићи, уместо деци, шаље мајци, сестри, оцу, брату итд, већ према томе кога је ратник на дому оставио. Ови Станимировићеви стихови певали су се у народу по доласку солунаца и по ко зна који пут подмлађивали и мамили сузе мајкама и сестрама. На споменике су уписивани да сузе утихну, да туга угаиши.

Од осталих уметничких родољубивих песама само су на једном ратничком споменику уписани стихови Драгољуба Филиповића. Почетни стих је из песме „Нејаки Ненаде”, док су остали преузети из неке друге песме. На споменику војника Адама Павловића из Табановића, који је у 21. години погинуо „на Гучеву Костајнику” 1914. године, уписано је:

*„Млад ко зора ђурђевских честшара,
дадох врело крви из недара...”*

На надгробницима се јављају и анакреонтски стихови - речи весеља у којима се слави живот а обезвређује смрт. Ти стихови су, у ствари, слободнија парафраза Змајеве песме „На гробу Хафисовом”. Клесари су, како би то рекао Бранко В. Радичевић, „сојчили” Змајеве стихове на свој глас. Цела Змајева песма гласи:

*„Накуцо се чаша, најеве њесама,
најио се раја са медних усана,
јде је нашо сласџи, џиу јој није љрашџио,
саг јори л му душа - барем знаде зашџио.”*

Погледајмо и упоредимо два „хедонистичка” епитафа са оригиналом њиховог узора. На споменику земљоделца Ранисава Јоровића из Криваче уписано је:

*„Хеј животије шџио си досад био,
и сад си ми још сладак и мио!
Најио се ракије и вина,
науживо лијейих њесама.
Све шџио беше слајко - све сам уживао,
џа кад морам мрејџи није ми ни жао.”*

Добросав Протић из Гуче, кафеџија и фијакерист, сам је себи подигао споменик, на Чачанском гробљу, са записом:

*„Еј живоїше шїо неїда бијаше!
Ала сам се ја найїјо вина,
насисо се сласїи медених усана.
Све шїо беше слаїко - све сам науживо,
їа кад морам мрейи да ми није криво.”*

Занимљиво је да су и Ранисав и Добросав умрли доста стари. Ранисав у седамдест петој, а Добросав у осамдесет шестој. Дуг живот и уживалачки начин његовог провођења понудио је обојици све животне сласти.

На десетак споменика убележен је и дистих Бранка Радичевића из „Ђачког растанка”, у коме се говори о умрлом часу који је прекинуо многе жеље и почетке („Млого тео, много започео, час умрли њега је помео!”). Ова два стиха се увек јављају на споменицима младих особа, а ретко су кад верно преписани. На надгробнику Илије Оростијевића из Рајца уписано је: „Млого хтео, много започео, смртни час њега је омео.” Понекад се јављају и већа одступања, тако да натпис само по смислу подсећа на изворник. На пешчару седмогодишње Јеленке Смиљанић из Годовика (1876) чита се: „Доста хтела, мало извршила, смрт немила младос одузела.”

Присећања на Бранкове стихове појављују се и у надгробним поздравима, опроштајима. Понекад су ти опроштаји по облику и ритму толико слични Бранковим да се човеку учини да су прави преписи. Зар следећи надгробни поздрави не упућују на поздраве из елегике „Кад млидија умрети”? Младић Војко из Прањана се опрашта од света: „Збогом свете, мој премили рају, ја одлазим загробноме крају!”, а старац Ранисав Јоровић из Криваче: „Збогом свете, мој лијепи цвете, збогом завичају, ја се спремам другом крају!” Поздрав златиборске чобанице, која се опрашта од оваца, другарица, поља и цвећа, међутим, много подсећа на поздраве из „Ђачког растанка”:

*„Збоїом сїадо биели оваца,
збоїом кола мої друїарица,
збоїом йоља, збоїом дивно цвеће,
мене више нико виђейи неће!”*

На надгробницима је уметничких текстова и њихових прерађених, понародњених облика, уопште узев, врло мало. Уметничка позајмица никад није на гробљима, ни по броју појединих узорака ни по учесталости сваког од њих, постала општа, масовна појава. Клесари су некако нерадо позајмљивали речи и мисли од књижевника јер су осећали да су оне, својом „господском” бојом, недовољно подесне да изразе праву жељу, укус и начин мишљења сеоског човека. Од уметника су зато само покаткад преузимали једино оне стихове за које им се причињавало да су из народа произашли и да су за епитафно исказивање по свему прикладни.

Сл. 71. Група споменика фамилије Николић на гробљу у Зеокама (почетак XX века)

Сл. 72. Сломеник рака Светислава Јаћимовића са мотивом књиге (Пухово, 1893)

КЊИГА

„Књиго, моја разонодо, ја сам тебе највише волео.”

Један од занимљивих, а ретких, мотива на надгробним споменицима јесте мотив књиге. Иако сами споменици на неки начин представљају једну врсту књига на којима је исписиван животопис покојника, понекад су на њима урезиване праве књиге на којима се бележило нешто што је, по мишљењу покојникове родбине и каменорезаца, представљало посебну важност.

Књигу обично држи уклесани покојник у руци, на прсима, као што су је и свеци на фрескама и иконама држали, али она може да стоји и у руци спуштеној низ тело, у висини бедара. Често је књига приказивана и у испруженој руци, обично десној, али руци која је на споменик урезана сама за себе, без постојања покојникове фигуре. Само шака и подлактица. Но, књига се најчешће урезивала са бока споменика, при врху, а понекад и са чела споменика, поред уклесаног покојниковог портрета. Ретко се срећу по две књиге на једном споменику.

Урезиване ђацима, писарима, деловођама, писменим и уопште отменијим људима у селу, ове књиге су се појавиле шездесетих година прошлог века, а умножавале су се, углавном све до Првог светског рата. Оне могу бити отворене или затворене, празне или испуњене речима.

Највише је књига на ђачким споменицима. На ђачким уџбеничким књигама обично је уписан назив тих књига: буквар и читанка, најчешће, рачуница и геометрија, понекад. На неким се наводи да је књига припадала упокојеном ђаку. Текстови са неких књига поменути су кад се говорило о ђачким епитафима, а овде ће се поменути још неки, занимљивији. На књизи основца из Трговишта уписано је: „Читанка ђака Владимира”, а на књизи калфе из Лисе: „Читанка трг. школе”. На споменику у Цветачком гробљу је књига са податком: „Ови ђак Добрица учио три разреда”, а у Опланићима се, на књизи у испруженој руци, чита: „Милан Трифуновић, ђак III-г разреда. Лака му земља.”

Књиге су, свакако, чешће урезиване на споменицима бољих ђака. Одличном другачићу Никиту Никитовићу из Тучкова уклесана је књига даровница са уписом на њој: „На дар добром ђаку.” Сигурно да је добар ђак и велики љубитељ књиге био и ученик техничке школе Добрица Јовановић из пожешке Жежевице, чим му је на надгробни мермер „угребана” књига, а епитаф испод ње почиње: „Књиго, моја разонодо, ја сам тебе највише волео.” (1970)

Прилично је књига и на споменицима људима који су радили у управно-административном апарату. Оне најчешће означавају њихово занимање. Председницима општина, писарима и деловођама урезиване су књиге са насловима: закон или законик. Тим књигама се посебно наглашавало да су покојници своју дужност вршили савесно, законоподобно. Председник лишанске општине Мијаило Солдатовић, кога су убили хајдуци 1868. године, „држао се закона” у свом раду, па му је на раскрыјеној књизи урезан наслов „Законик”. Тако је и деловођи дљинске општине Михаилу Рендулићу, уз канцеларијски сто, мастионицу и штап, урезана књига са уписом: „Закон”. Писарима и деловођама су урезивани на споменике и протоколи, књиге у које су се заводила судска и друга канцеларијска акта. Овакве књиге се срећу само на понеком споменику у рудничком Поморављу и западној Грузи. У Сирчи је, на споменику Светислава Миленковића, књига са насловом „Протокула Светислава”. Светислав је био „стајаће војске поднаредник и у грађанима у општини писар 8 г.”, а умро је у 25. години 1887. године. У грузанском Губеревцу на књигу је уписано: „Ова протокола Милетија Мирковић”. Милетије је умро 1890, али је неизвесно да ли је био писар, пошто то на споменику не пише. Један врло занимљив споменик „законском” човеку налази се на Негришорском гробљу. Писар среза драгачевског Сретен Протић-Молеровић јаше на помамном дорату и у десној руци држи свитак-књигу са насловом „Устав”. Сретен је умро у време уставобранитељско, 1848. године, па му то „Устав” указује на његова политичка опредељења. Сретену је Устав, као најопштији законски акт, био путоказ у писарској дужности и знамен политичких ставова. Устав је поменут и на књизи на каменој плочи узиданој у зид конака Антонија Вучићевића из Пријевора. Антоније је за време прве владавине кнеза Милоша био „служитељ среза мо(равског) као шумар и писар”, а за време уставобранитеља „преседател обшт. приеворске”. На плочи је „изображен” Антоније са раскрыјеном књигом у руци. На књизи је уписан текст налик на неки члан кривичног законика: „Злочинства и преступљења противу отечества, владетеља и устава казна смрћу!”

Људима осталих занимања књига се изузетно ретко, или никако, није урезивала. Неколико их је нађено на споменицима попова. То су обична молитвене књиге, са крстом на средини, копчом за корице и раздвајачем листова. На једној од њих, на споменику добрињском попу, ушпицана су два грчка слова: Алфа и Омега. Почетак и крај. Све. Цео живот. На споменику учитеља у Цветкама је, у испруженој руци, књига са „легендом”: „Ова ситна књижица учитеља Ненада Драшк(овића).” У једној књизи је поменут и народни лекар. Онај који се при успостављању дијагнозе и предузимању лечења служио књигама лекарицама. На боку споменика Милована Јанковића из Турице уклесана је књига са записом на њој. „Миле је са помоћу књиге лечио народ те зато му се ставља књига.”

Отворене књиге готово никад нису празне. Њихова два листа су најчешће испуњена неком поучном изреком. Тако се најчешће јавља морално хришћанско начело: „Радуј се прави, покај се грешни” или у множини: „Радујте се праведни, а покајте се грешни”. Ова порука-поука јавља се у неколико варијација: у неким књигама она се продужава са „рече господ бог”, а у неким се израз „грешни” замењује са „криви”. Понеки од ових записа се продужује реченицом која опомиње да се треба кајати док има времена, пре него нас смрт изненади. „После смрти покајања нема”, уписана је на неколико књига на споменицима из краја прошлог и почетка овог века. Наводимо два цела записа ове врсте. На споменику полицијског практиканта Андрије Протића из Гуче урезана је књига са

„светим” упозорењем: „Праведни, држите се, грешни, покајте се, јер бог праведне прима, а грешне очекује за грехе!” (1863). Са надгробне књиге писара, благајника и председника општине дљинске Јевђа Јевђовића такође је упуњена опомена и праведним и грешним: „Радујте се праведни, а покајте се грешни! После смрти покајања нема!” (1911).

О уздизању правде и благосиљању оних који по њој делају (али без указивања на некаква „виша”, религиозна обећања) говори и запис: „Благо оном ко право ради. Правда чува земљу и градове.” Овакав запис-изрека нађен је само два пута. На књизи шестогодишње девојчице Милене Штуловић из Каленића (1909) и књизи ћака Светислава Никитовића из Честобродице (1915).

Чести су и текстови у којима се изражава сељаков однос према животу, смрти, пролазности и вечности. Почеста је религиозно-философска изрека: „Родимо се да мremo, а мremo да вечито живимо.” Овај аксиом хришћанског учења о бесмртности душе може да се јави и у проширенијем облику. Наиме, само се дода његово изричито објашњење које се састоји у реченици: „Душа нигда не мре.” О неумирању душе, односно о загробном животу у Царству Небеском, има и друкчијих записа на књигама. На отвореној књизи ученика Микаила Ђукановића из Рожаца уписано је: „Родик се да мрем, а умријег да вечна живим

Сл. 73. Мотив голуба и књиге на надгробним споменицима

у царству небеском.” На књизи у Доњодубачком гробљу смрт је схваћена као пут у царство неба. Поред оваквих јавља се један по смислу и слици нешто друкчије обликован текст, који заступајући вечитост живота, наглашава његов овоземаљски вид („Родимо се да *живимо*, а мремо да у *рај* идемо”).

Побуђује пажњу и супротно гледиште које, сумњајући у вечитост битисања духа, прећутно пориче постојање овоземаљског света. На једној књизи је записано: „Родимо се да живимо, а живимо да мремо.” О постојању загробног живота ни речи. Главно је после рођења живети, јер иза живота не остаје ништа.

Осим ових најчешћих записа јави се и понеки врло чудан, изненадан, одударан. Од њих вреди поменути онај који упоређује небески рај са земаљским келнерајем. На књизи уклесаној на споменик Јестротија Миловановића у Горњој Горевници урезано је: „На небу је рај, на земљи келерај”. У овом шеретском тексту није јасно чему је дата предност. Да ли је господњи рај омаловажен или је, напротив, узвишен над прозаичним земаљским келнерајем? Или је, можда, келнерај ознака правог, овоземног, за уживање створеног, живота, а рај је само претпостављен, умишљен производ маште?

Књига је некад служила да се са ње упути дозив намернику да приђе гробу. Са растворене књиге, урезане поред главе Јована Затеге, катане кнеза Михаила, из Лиса, дозива се: „Приђите, браћо, и реците: бог да му душу прости!” На књизи дванаестогодишњег Радомира Мајсторовића из Чачка такође је уписан дозив: „Станте ко још свет живи, опомените се ви и мене, Радомира!”

Осим дозива, на књигама су уписивани и поздравни покојника са „овим” свегом. Поменути Јестротије Миловановић из Горње Горевнице поздравља се са књиге: „Збогом, мио свету и зелени цвету!”, а то исто чини, такође са књиге, и двадесетогодишњи Веселин Мићић из Годовика: „С богом авај свегу, навеки одог.” Осмолетни Обрад Маричић из Горобиља је „згрешио” што је премлад кренуо на неповратне путе, па са књиге моли родитеље, опраштајући се од њих, да му тај изненадни одлазак опросте: „Збогом отац и мајко. Опростите путе моје.”

На надгробним књигама лако се уочавају две врсте текстова: световни и црквени. Световни су потекли од учитеља, писара и школованијих сељака, а црквени од попова. Утицај попова био је нарочито јак, па отуда на књигама честе молитвене фразе и опомињања на мисли из Светог Писма.

Књиге на сеоским надгробним споменицима много казују о сељаковом схватању књиге као изузетног средства за саопштење „виших” истина о животу. Клесари су знали да ће књиге, иако врло мале и ситнословне, имати јаче дејство на пажњу путника и намерника него крупно ишпицана слова на пространим споменичким плохама, ничим неограниченим. Зато су бокове споменика омеђавали листовима књига и у те просторе уписивали само ретке, несвакидашње „ствари”.

Као нека знамења мудрости, књиге су заустављале пролазнике и обавезивале их да прочитају и протумаче њихове поруке и тајне. Настале у времена неписмена и полуписмена и урезиване од вештих чикириза у друштво будака, пушака и преслица, оне су најавиле почетак ослобађања неугог земљоделца од таме вековног незнања и прве закорачаје села у еру словима обележену. Истовремено, оне су одличан доказ да је наш опори планинац, заокупљен тајнама живота и смрти, умео да размишља о вишем смислу трајања и пролазности и чини напоре да схвати и превазиђе загонетно лице битисања и нестајања. Знак да је човек у гуњу и опанку имао своју мисао о „последњим стварима” коју је мучно савлађивао несигурним противречним одговорима.

Сл. 74. Сломеник на гробљу у Зеокама за почетним речима „О мили свету, мој зелени цвету...” (почетак XX века)

ТРИ СВЕТА, ДВА ЖИВОТА

*„О ви срећни које њреје
још на земљи сунца зрак,
сладиће се, уживајте,
у њробу је вечни мрак!”*

*„Са овој њремилој светиа
одлазим зањробноме крају.”*

На надгробним споменицима може се пратити сељакова животна философија. Сељак је тумачио и одгонетао смисао сопственог битисања и нестајања, размишљао о богу, души, греху, кајању, пролазности и вечности. Смрт га је чинила мислиоцем и терала га да свладава нерешиве тајне живота и смрти. У тумачењу живота говорио је о три света: земаљском, гробном и небеском. Сва три су добијала вредности и својства једино у односу на смрт.

Да видимо најпре како се о самој смрти на надгробницима мислило. Хришћанство је тврдило да смрт не постоји, да је она само нестварни причин и да је се стога не треба плашити као нечег злог, опасног и стравичног. У надгробним записима је такође заступљено такво схватање, али је и поред тога смрт врло често означавана као највеће зло и проклетство људско. Уз смрт су често стављани „страшни” епитети: немила, црна, клета, пакосна, грозна, несита, бесна. Схваћена без иједне позитивне одлике, смрт је као неко чудовиште немилосрдно косила људске животе. У записима се почесто помиње неосећајна смртна коса. То је она коса којом на сликама Страшног суда размахује Смрт представљена у облику ненаситог косача-костура. Понекад се смрт замишљала као аждаја („Несита аждаја истрже ме из крила мајке моје”). Као таква, она сваког коме се приближи зачас „у чељусти своје немило уграби”. На неколико споменика смрт се, јер долази изненада, приказивала као варалица. У једном се епитафу каже: „Право веле: смрт је варалица”, а у другом: „Проклета смрти варалице, много ли си света у црно руо обукла!” А смрт је редовно неосетљива на људски бол. Не обазире се она на плач ожалошћених („Она не чу мајке плач ни сестрица јад”, „Сузе је умолити не моглоше, већ нам узе из наруча ђака”). Дакле, смрти су увек приписиване моралне одредбе негативног смера, па је она увек схватана као поособљено зло биће, које никоме не гледа у брке и не пази ни старо ни младо.

Смрт је обично долазила „по судбини”. У записима је изражено схватање да мука душе не вади, но суђен дан. Свакоме је одређено докле ће живети. Оно што су три суђаје при рођењу просудиле не може да се избегне. Нема смрти без суђена данка. Али се покојници са судбином нису мирили. Роптали су против ње као и против смрти. Називали су је злом („О зла судбино моја”) и проклетом („И наљеже судбина проклета”). Овако су је само називали кад је била „брза”, па је пре времена усмрћивала младе особе. Чести су записи-оптужбе: „Хеј судбино брза, и ти ли си клета, што ме млада скиде са овога света!” Иначе, сељак никад није осуђивао судбину што мора да се умре. Он ју је правдао сасвим мирно кад је долазила у старе дане, а само се с њом споречкао онда кад је стизала у невреме, у младо доба. Кад умре старији човек, судбина није ни помињана, а ако се каткад и помињала, никад није осуђивана.

Сл. 76. Споменик јереју Јосифу Протињу (Негришори, 1862)

Судбина је долазила сама по своје жртве, а често и по наредби њеног господара, бога. У записима се почесто помиње да је бог господар судбине. Нису ретки записи као: „Од бога судбина дође”; „Божја судбина била је”; „По судбини бога милостивога овде почивају кости” итд. У једном се запису поменуло више богова, као у претхришћанско време („О ви бози судбине света!”). Од смртне судбине се не може побећи. Млађи нараштаји морају поћи за својим прецима („Ни младост моја не оте ме од судбине наших праотаца”). Судбина руководи и болешћу („Тако ме судбина доведе те моја ме десница забоље”). Судбини се мора одазвати кад нас позове („И судбини кад позове поћи”). Многој се смрти нађе узрок у судбини. Свака је смрт суђена. Па и неприродне, насилне смрти су „по судбини”. И кад човек погине од зликоваца, каже се да „погибе по судбини”. Али су се смрти од крвника разне врсте чешће бележиле као „без судбине”. На биљезима убијених

наилазимо на записе: „Погибе без судбине”; „Смрт немила без судбине дође”; „Погиноу од зликоваца без суђена дана”.

Кад су смрт и судбина тако зли, разумљиво је што је овоземаљски, пресмртни свет сматран за нешто најлепше и најсрећније. Поднебесни свет, свет стварног свакидашњег живота, приказан је на споменицима као свет радости и уживања. Без обзира какав је био живот, лак или тежак, у записима је изражено схватање да је „овај” свет нешто најмилије. У њему су простори за идилу и заносно живовање. Зато се покојници тешко и претешко одвајају од њега. За њих је он најлепши и најидеалнији. Бог га није могао бољег створити. Свет лајбницовски схваћен: најбољи је од свих могућих светова. Жедни живота, умрли се никад нису могли заситити земног света, па су са језивим узвиком *аох!* остављали дивне земаљске пределе и опраштали се од „милог и премилог” света:

*„Аох свеће мио и ѿремио,
дивно ли те вишњи угесио!
Само још те да мријети није,
ал се мора кад друкчије није!”*

Претешка срца се напуштао овако диван овоземаљски свет. Један покојник тугује одлазећи са белог овоземља у царство мрака: „Жао ми је овога лепога света.” Та жалост утолико је била већа што се живот на овом свету, ма колика трајао, сматрао врло кратким. Прохуји брзотеко као трен, као сен. Истоветан је са пријатним кратким сном. Дивота света не стигне ни да се види ни проживи. Светозар Марковић из Прањана (1895) казује са свог споменика:

*„Шта је животи?
Само је сан.
Прођоше ми 25 година
као један дан!”*

Ту, у ствари, место Светозара, и многих других, говори Јосип Симић-Теочинац, једини клесар који је живот потпуно изједначио са сном. Јосип је, урезујући надгробна слова о животу-сну, дошао до епитафа крајњег облика:

*„Земни животи само је сан, Сито су лећи
као један дан.”*

Клесар из Теочина је схватио да је живот и леп, и брзотек, и варљив као сан.

Цео живог овоземни причињавао се сваком умирућем несхватљиво кратким. Дани муњевито јуре, за живот их све мање. Пребрзо скраћују ходање земаљско. Тијањски парох Јосиф Протић их је, у 35. години, све збројао, па мртав, живе „саветује”: „Човече! Број твоје кратке дане!” (1862). А уверавало се

свакодневно да се очас може обеживотити и претворити у прах и пепео. Смрт је тако близу живота, прати га сваки дан. Јуче игра, данас рака. Петогодишња девојчица из Пријевора зачуђено и преплашено упозорава: „Јуче сам се играла, а данас ето гди сам.” Умирање и ништавило су стално у човеку. Његова суштинска одредница. Отуда застрашујуће опомињање и „убеђивање” са споменика рано преминулог Васа Бајовића из Дражиновића:

*„О Србине, ко си да си,
да ти је знаји штиа си?
Знај да ништиа друго ниси
него њра и њејео.”*

(1861)

У неким записима је забележено да је овде, на земљи, рај. Овде су рајевни вртови, овде се рајује. Смрт одводи људе са земаљског раја. Наилази се на записе као: „Смрт ме скиде са земаљског раја, уклони ме од мог завичаја”; „Збогом свете, мој премили рају, ја одлазим загробноме крају” и сл.

Једино је на земљи уживање. Срећни су сви они који земљом ходе. Мртви опомињу живе да што боље искористе овоземаљску животну згоду, да не обуздавају жељу за пријатношћу. Један покојник, довикујући из гроба, саветује:

*„О ви срећни које њреје
још на земљи сунца зрак, сладији се, уживајиие,
у њробу је вечан трак!”*

(Чачак)

Овог анакреонтског и хедонистичког савета неки су се, изгледа, доследно придржавали. Искористили су сва уживања што им је живот нудио а они волели. Драгачевац Ранисав Јоровић је сам себи, под старост, за живота, на споменик, у раздраганом тону уписао:

*„Хеј животие штио си досад био,
и сад си ми још сладак и мио!
Најио се ракије и вина,
науживо лијејих њесама.
Све штио беше слајко,
све сам уживао,
ња кад морам мрејии
није ми ни жао!”*

(Кривача)

Одвајање од земног света увек је тешко. Понекад се даје конкретна слика онога што је покојник на овом свету волео а оставио. Један млад човек јадикује:

„Мирис цвeџа више ме не буди,
џовeџараџ шџо џранџице џише,
џџиџице,
лузи -
сви ме оџџавише.”

(Горачићи)

На надгробницима се као симбол овоземаљског света врло често помињу пролеће, цвeће и сунце. Сунце, као источник свег живота земаљског, понајчешће. Сунчева светлост супротстављена је гробном мраку. У епитафима се казује: „Ништа лепше од сунчаног зрака, а страшније ништа од гробнога мрака.” Покојника је „мрачна кућа затворила и од сунца навек заклонила”. Сунце јарко се и у поздравима често помиње. Понекад се светлост овог света исказује белим даном („Бели данче, куд ми се измаче, црна земља, куд ми се примаче”).

На споменицима се „признају” само два света и два живота: овај и онај. Никад се не помињу ни *џај* свет ни *џај* живот. Преко показне заменице другог лица *џај* прескакало се као преко неке неспоменице, неког зла. Као да она и не постоји. Јер, она је, у ствари, упућивала на немило гробље, на неживот и ништавило, па се избегавала и у говору. Веровало се, по номиналистичком схватању, да оно што није у речима не постоји ни у реалном свету. Постоји само *овај* свет у коме заиста осећаш било живота и *онај*, у који се толико надаш и који толико жудиш. Па, ипак, на гробљима се, по невољи, помиње и *џај* свет. Тај мртви свет је ту, на домаку ока и руке. Свет оголелих костију, зелених хумки и шарених споменика. Преко њега не може да се прескочи, кроз њега не може да се, непоменом, протрчи. Зато се и он помиње, али најчешће као прелазан, као пуг од *овој* до *оној* света. Од *овој* до *оној* живота.

На овом, земном свету све је светло, све трепери од сунца. После смрти одлази се у подземље, у *џај* гробни свет. А какав је тај укопни свет, тај подземни крај? Он је приказан црним бојама, са присуством грозе и језе. Последње човеково боравиште сматрало се врстом подземног стана. Наилазимо на честе записе у којима се гроб назива кућом или двором. У ту вечну кућу, која се пребрзо пред земницима отвара, одлази се неприпремљено и насилно, па јој се са споменика, негодујући, упућује нека врста прекора: „Кућо вечна, брзо ти се градиш, још не мишљах да ћеш моја бити!” Ти неизбежни подземни двори су станиште само за људска тела, за материјалне остатке човекове. Зато готово на сваком споменику пише да у гробу лежи покојниково тело, кости, телесни, земни, последњи остаци. А како је мртвом телу гробовати најбоље показују епитети који гроб одређују. Каже се да је гроб „ладан” и „таман”, да су куће мрачне, а дворови жалосни. У њима труну утруђене кости и вену уморна тела. Тела леже у „мрачности”, „где ладна тишина влада”, где је земља покојника „од сунца навек заклонила”. Гробна кућа је најчешће бојена тамнилом, па се каже да су покојници остали вечно

„у тамном кревету”, „у подземној тамној руци”. Зато се гробница, покаткад, и тамницом називала („Ох, гробнице, проклета тамнице!”; „Моје тело у тамници вене”; „Вијек прође, у земљу се дође, у тамницу ће не грије сунце”). Кад се покојници, или њихова родбина, обраћају гробу, обично почињу са: тужни гробе, црни гробе, а понекад се жале на подземне „тамне дане”, јер у гробном укопишту ни покрета ни даха. Црна земља не да подземнику да мрдне. Гроб је мучилиште што се стеже са свих страна, па је гробовање ужасно тешко. Један умрли ђачић вапајно се жалио: „Са свих страна тамни гроб опасно, нада мном је небо затворено!”

О помену живота под земљом ни речи. Ту је само грозно труљење, пропадање и „прах и пепел”. Зато гроб изазива искључиво застрашујуће опомињање на потпуно и вечито ништавило. Али постоје извесни записи у којима се ублажује страхота подземних двора. У њима се говори да се у гробном покојишту спава или сања. Сан спасава од потпуног нестајања. Нису ретки записи у којима се казује да покојник „заспа занавек”, да у гробу „вечни санак борави” или „вечити санак спава”. Смањивањем сна родбина је покојнику и себи умањивала несрећу. „Мртвога сматрај срећним”, рекао је гномичар Хилон из Спарте. У нашем народу та утешна поука никад није била прихваћена, али су чињени различити покушаји да се несрећа због смрти некако смањи. Санак је био „поетска” утеха. У неким записима се наводи да покојника не може нико да покрене из сна. Каже се: „Нема ко да ме буди вамо”; „Не може ме нико да пробуди” и сл.

У једном се епитафу покушава да се у гробу нађе избавитељ од свих мука овоземаљског живота. Тај епитаф је оригинално дело ивањичког попа Арсенија Прокопијевића, а заснован је на хришћанској догми да су сви људи пред богом једнаки. Поп Арсеније га је, осамдесетих година прошлог века, својом руком урезао на очевој надгробној плочи код ивањичке цркве:

*„Ево гроба, неизбежна двора,
ђе с одмара њјело од умора;
ђе је њравда њодједнака свима,
ђе се равња њросјак с царевима;
ђе се не зна за чемерне дане,
ђе су сваком сузе убрисане;
ђе несѡјаје од бола лелека,
ђе све бољке нашле себи лека;
ђе су двери шѡо воде свакоја
крз њих њознаѡ ѡворца великоја.”*

Овај изум ивањичког попа који је, у ствари, слободно песничко препричавање неких делова православног опела, одмах су прихватили каменоресци и почесто га уписивали на споменике. Врло често они су из њега користили само поједине делове тако да се он ретко среће у првобитној целини. Преиначавања,

упрошћавања и скраћивања учинила су да се епитаф попа Арсенија ретко где јави у изворном виду.

Последњи стихови наведене песме казују да су гробови врата кроз која се улази у царство Бога. У гробу се не остаје, он је само пролаз између овог и оног света. Иза њега се указује нов живот, ускрснуће. И у неким старијим надгробним записима гробови су схваћени као „вечне жизни двери”. То је, у ствари, по садржају једна иста мисао исказана на различите начине, обично у две-три варијанте. Најчешће се срећу следећа два записа о гробовима-дверима:

- 1) *„Гробови су вечне жизни двери,
кроз њих смртни свак мора да прође.
Благо оном ко у чистој вери
из овога у нов живој иође.”*
- 2) *„Боје оцац, гробови су жизни двери,
кроз њих сваки смртни мора проћи
и судбини кад позову ићи.”*

У гробовима, дакле, није крај. Иза њих се јавља нов, онај живот. То је трећи, изагробни, небески, рајски свет. Трећи свет, а други живот. Дуалистичко схватање света и живота указује се у пуној снази на надгробницима. Осим свакидашњег живота у области природног, земаљског, јавственог, емпиријско-разумског, појављује се нов, трансцендентни живот у подручју натприродног, космичког, метафизичког, надискуствено-умственог. Смрт је покренула митски начин мишљења и логику сањарског закључивања. Од застрашујућег нестајања морало се како-тако бранити, па су активна затајивања трезвеног расуђивања предузимала улогу несвесних одбрамбених механизма. Претерано се верује у свемоћ жеља и прецењују душевни процеси у односу на стварност. Наместо здраворазумског и реалистичког погледа на овоземаљски и гробни свет, јавља се некритичко и сањарско поимање које снагом жеља ствара бесмртност у новом, сновном животном вилајету. Сад се одбрамбеним маштањем надокнађује оно што не може да се објасни снагом ума. Дејством узбуђења оносветска истина се открива магијом. Треба појачати веру у победу наде у нови живот над страхом од ништавила, па надање не сме да изневери, нити жеља да обмане. Осећајно-нестварном свету наде мора по цену свега да се обезбеди вечито трајање. У многим записима се и помиње постојање тог метафизичког и окултног света наде, названог рајем. Покојнику се жели да га бог прими у рај, у рајско насеље. Записи се обично завршавају оваквим жељама: „Нека га бог у рај насели, где је вечито весеље”; „Бог му дао у рају насеље”; „Бог да му душу опрости у рајском насељу” итд. Уместо раја понекад се помиње небеско царство. А жеље родбине су исте: „Насели га, боже, у блаженство небеснаг царства гди ће вечна уживати блага!” Један домаћин, у уверењу да су му у рају осигурана „вечна блага”, при самрти се обраћа потомцима: „Одок радосан на небеско царство” (1886).

По надгробним записима, овај свет је привремен и пролазан, а онај - ванвременски и вечан. Човек, умирући, само меша светове. Прелазак из једног у други свет најједноставније је речено изразом који се среће половином прошлог века, нарочито на Чикиризовим споменицима: „Временост са вечностју променио.” У новије време среће се иста мисао само мало друкчије речена: „Пресели се из временог у вечни живот.”

А како је приказан онај, ванземни свет на надгробницима? Као и све невиђено а настало производима несвеснога, уобразиљом и сном, он је кудикамо и лепши и бољи од овоземаљског света! Сељак је, често притиснут немаштином, болестима, ратовима, временским непогодама и друштвеним неправдама, замишљао онај свет идеалним, срећним, радосним. Богатом маштом стварао је свет бајке и блажене идиле, у коме се могу надокнадити све несавршености и неуспеси поднебеског живота, врт у коме ишчезавају све бриге и бољке. Царство ванвременских сновидовних пространа, слатког премалећа и вечите милине - вилајет „где су сваком сузе убрисане”. То је рај стваран испољавањем жеља и изражајем осећања. Како се замишљао рај и „онај живот” у њему најбоље казују стихови којим умрла девојка теши своје родитеље:

*„О цару вселене, уи́хехе им даруј и ѿласе од мене:
да млађана душа моја има у рају ѿкоја,
да се у њему с браћом и сесѿрама шеће,
јер је у њему увек слајко ѿремалеће.
Да жишѿљи њејови немају ѿорчина,
да је живои у њему вечиѿа милина.
Блајо свакој души безѿрешној и чистиој,
у рају с налази задовољсѿиво исѿиој.”*

(Ивањица)

Помен раја је умиривао родбину умрлих и тугу утихивао. А уколико је туга била већа, рај је постајао лепши и сновидовнији. Отуда се рај готово увек јавља на споменицима младих: младенаца, девојака и младића. Родбина упокојених је у постојању раја, несвесно, видела средство за умањење бола и жалости. А рај је имао изванредну средствену вредност - био је лек за срца тугом поражена.

Покојнике, нарочито млађе, у рају прима раније помрла родбина: дедови, бабе, очеви, мајке, браћа, сестре. Живот се, тако, наставља. Исто онака како је и на земљи трајао. Са својим најближим, најмилијим, у породичном кругу. Зато не треба умрле жалити и за њих бринути. Десетогодишња девојчица из Краварице поручује мајци: „Не брини се, не плачи, моја мила мајка, у рају ме загрлила моја мила бака.” Један преминули дечак слично теши родитеље. Њега је горе, у царству неба, бака чак и оженила!

Рај је представљен као шеталиште, перивој у који је душа умрлих отпутовала на вечити излет. У пољима раја покојници или шетају или сновијају. Чести су записи који се завршавају са: „Душа моја сад по рају шеће” и „Душа моја сад у рају снови.”

У рају се млади покојници придружују анђелима и сами постају анђели. Нарочито младенци, момци и девојке, постају другари анђела и са њима песме певају. То се понекад казивало у поетским сликама. Двадесетдвогодишњи младић

*„ост̄ави овај земни свет̄
и ѿрну небесном ѿлавейниту
у круї добрих серафима
да ѿесмом својом весели
сен родийеља својих.”*

(Гуча)

Седамнаестогодишња девојка, која је увенула „као мирисна мајска ружа”, јавља се са вечитог боравишта пролазницима: „Винук се у небесне висине да тамо анђеоским животом цватим.”

Иако се у многим записима потврђује вера у постојање прекогробног живота, постоје и записи у којима се у то сумња. Видесмо да неки од њих овоземаљски свет називају правим рајем, јер после смрти све је неизвесно. Рај је овде, на земљи, а у загробљу је само неки и некакав крај, можда лепши од овоземног, али сумњивији. Са овоземаљског премилог раја одлази се некуд и негде, у непознати недостој, где вероватно неће бити „премило” као на сеоским ливадама и њивама. Због овакве сумње нико се добровољно није пожуррио да напусти овоземаљски живот, нико се без дубоке туге није определио за онострани свет. Млади умрлици са уздахом *аох!* остављају земни свет у коме је дивније него у ма каквом замишљеном рају. Они су приморани, насилно отерани са премилих предела свога завичаја.

Радост, уживање и смех су овде, а туга тамо, иза гроба. То потврђује упокојени младић Милан Маричић из Миросалца, који каже:

*„Са осмехом
на ѿривидни овај свет̄ се родих,
а са ѿујом
к оном одох”*

Можда је ово младићево казивање најбоље оповргавање постојања живота после смрти. Јер овај свет нуди осмех, а оном се с тугом одлази. Занимљиво је да је готово истоветно мишљење, крајем 15. века, исказао и један младић на стећку у Свитави, западна од Стоца. Четири стотине година пре младог Миросалчанина син Луке Стјепанова жалио се са свог великог надгробног крста:

*„Родих се у велику радосӣ,
а умрх у велику жалосӣ.”¹⁵¹*

Дакле, у погледу постојања раја на споменицима је најчешће изражен двострук, удвојен став. Рај постоји и не постоји! Противречност загонетно питања није могла да нађе решење. Ова противречност сеоском човеку није сметала. Он је чак није ни примећивао! Као што није био свестан супротности између свог оптимистичког веровања у олако освајање срећних загробних вртова, с једне стране, и силног страха од смрти и дубоке туге што мора да се умре, с друге стране. Рај је слadak, а ипак се нико у њега не жури, свако јако жели да смрт за колико било одложи и на овом поднебесју што више остане. Као да се подсвесно бојало да је срећа у загробном животу тужна и веома налик на смрт.

Насупрот врло честом помињању раја, разумљиво је што се пакао на надгробницима уопште не помиње. Свима се смртницима причињавало да су у животу тако делали да су сигурно заслужили рај. Страшни пакао се, као неспоменица, није смео ни замислити, а камоли у реч и слово узети. Помен пакла нашао се само једном, и то с намером неуобичајеном: да се покаже да пакао за сиромашне и обесправљене није на небу него овде, на земљи. Отац, пун жалости и озлојеђености што му је, кривицом трговаца, умро син шегрт, излива свој друштвени бунт на свештенике и читаво грађанско друштво:

*„Свешћениче, лажовчино сћара,
нема љакла да на небу влада.
Па’о земљом јосиодари, влада:
неједнаким људма - неједнака љавда.”*

(Чачак)

И помен ђавола, чеда пакла, узалуд ће се тражити на гробљима. Па ипак, на једном споменику је уписано да душа, ако је зла, живи с ђаволом („Само душа вечно живи. Ако добро чини - са богом, ако зло - са ђаволом”).

Да видимо сада какав је однос сеоски човек имао према Богу, господару сва три света, који даје „милост и немилост”. У једним записима Бог се приказује као снага, моћ. Са бока споменика понекад се упише: „Бог је сила.” Једино је бог јакостан, неуништив, свемоћан. И он једини зна укупност и смисао светског збивања. Зато је на споменику у Новопазарском гробљу уписано: „Бог створитељ знаде све шта се светом збива.” Други записи говоре да је Бог неопозива величина са судијским и спасилачким моћима коме се само треба молити за опроштај грехова и спас душе. Покојник поручује читаоцима:

151 Мак Диздар: *Сћари босански њексјови*, Сарајево, 1969, 284. Из ове Диздареве књиге узети су и сви примери текстова са стећака који су употребљени у одељку „Реч дозив”.

*„Не чуди се, чийшаоцу, іробу моме,
но се моли ітворцу небесноме
за ойрошіај ітвои іријекова,
јер знај да ћеш мене доћи.”*

Покојници моле: „Помјани, Господи, во царству твоєм!”; „Боже, упокоји и помилуј раба твојега”; „Боже, насели ме у блаженство небеснаго твојега царства у наручиа своиг праотаца.” Сестра моли за брата: „Боже, спаси душу мом брату Рисиму.” Овакве молбе указују и на догму да је Бог бесконачно добар и да му се, стога, и вреди молити. У ствари, Бог је приказан као велики избавитељ од ништавила, као свемоћно „оно” што штити душе од коначног посмртног угаснућа.

Али, Бог је виновник смрги. Он узима животе по свом нахођењу. Он узима а буне нема. Покојници скрушено, плашљиво, помирљиво, дошаптавају: „Овако рече господ бог”; „Бог је хтео, тако наредио”; „Ово је само његова воља”; „Па пошто је тако бог смислио” итд. Буна је свемоћним угледом силе ућуткана, али се ипак у далекој дубини назире. Тешко се на Бога роптало јер, веровало се, испод њега и његове воље нема се куд.

Противна осећања према Господу не само да су савладавана и потискивана, него су и преокретана у своју супротност. Није смела да се каже истина, па се изрицала неистина. Преожалашћени очеви, који су остали без синова јединаца, дакле, без најдражег на овом свету, не пожалише се нигде на споменицима да су остали обесињени због божје немилосрдности и његове преке, зле воље, него да се то догодило „по милости божјој”, да је тако хтела „блага воља творца”!

Особен је један запис из којег се уочава двострук став према Богу, али са угушеним „састојком” побуне. Упокојени младић са споменика казује:

*„У 16. іодини млађаної доба
ітворец ме іозва да доћем іроба.
Не іужіше за мном, родбино моја, убришіше сузе іа
хваліше боіа –
ово је само њеіова воља!”*

Какав је Бог овде? Добар није, јер је младост у гроб позвао, уцвेलіо родбину и само своју вољу, саможиво, испунио. На жељу младића да живи није се базирао. Али откуда жеља покојника да се такав Бог хвали? Да ли зато да умањи сузе родбини или да се некако умилостиви Свевишњем да би га у рај позвао? Однос је чудан: двострук. Бог је и рђав и добар! Он се не сме нападати јер је моћан, силан, непобедив. Морамо га и таквог хвалити! Није ли овде реч о посебном типу механизма одбране - о поистовећењу са особом које се плашимо? Јер овом младићу Бог и живот одузе, а он у хвали не заоста за библијским Јовом! Као и Јова, који је благосиљао Бога и кад му је овај, искушавајући га, уграбио сва

добра, тако се и преминули младић мирио са ужасном судбином и хвалио силног кривца, Господа. Надао се, свакако, још увек у нови, онај живот, који му је једино тај исти Бог могао обезбедити.

Живот се ипак опирао божанском угледу. Јављала се сумња да није баш све добро што Господ даје. И у неким записима већ се почиње напад на Бога „крвника”. Умрли младић би још могао и волео да живи. Каже: „Ој младости, још би живети мого!”, али: „Господ рече, његово би прече.” Оптужба отворенија, али још пригушена. Бог је и даље „мили”, иако је младе увредио прераним дозивом у гроб. Мртва девојка с негодовањем, али бојажљиво, пита; „Боже мили, што чуда ствараш, што ме рано у земљицу баци?” Али почињу и гласнија гунђања. Младе особе се жале: „Ово беше воља свевишњег творца, не пожали што ја беја једина у оца” и „Покоси ме смртна коса, бог не жали што сам роса”. Понекад се оптужба претвори у клетву. Сметне се с ума да кога је молити, није га срдити. Мајка проклиње надземаљског старатеља јер јој узе двадесетлетног сина јединца и показа се већим крвником од хајдука и сваког крвопилца земаљског. „Мајка кука до бога се чује и проклиње бога великога што јој узе сина јединога.” (Липница)

Прекор Богу упућивао се само кад су нестајали млади животи. Кад умре стар човек, ту кривице нема. Али зашто Свевишњи не имаде нимало срца према невиним младим бићима? Због чега живот у цветању покоси? Ако је он бесконачно добар и апсолутно праведан, зашто шаље зло и несрећу на невину младост, која казну ни по чему није заслужила? Он је противприродан, окренуо се против самог себе. Родитељи шеснаестогодишње девојке, непомирени с оним: бог дао, бог и узео, упутише му протестно питање, као да га упућују неком злом човеку:

*„О вишњи боже,
како ти се може
узимати младе душе? Родитељи образа не суше!”*

(Јанчићи)

Један унесрећени отац окривљује не једног, већ више богова. Као у античко време, а не у хришћанско:

*„О ви бози судбине светиа,
ви сѣ мене јошиј за животиа одузели најмилије блаіо,
милоі осмолейноі сина Ристіу,
кои се је јошиј анїелски смејао!”*

(Чачак)

Тако оптужује претужни отац Стеван Бошковић-Сарајлија 1852. лета.

Осим Богу, прекори се понекад упућују и анђелима. Обично се каже да је анђеоло узео „млађано чедо”, дете млађе од десет година. Најчешће је оптужба изречена на следећи начин:

*„Млађано чедо као роса њрава
ѡред овим сѡмеником у ѡробу сѡава, Родѡиѡељске не
ѡледећи сузе,
анђео божји к небу ѡа узе.”*

(Трнава)

Анђели су такође оптужени и на споменику једне девојке: „Анђели је под своје узеше, то је њена судбина проклета.”

Занимљиво је, најзад, поменути епитаф у коме је Бог одређен узвратно према човеку. Како се човек односи према Богу, тако се и Бог односи према њему. Човеково понашање изазива одговарајуће „противпонашање”. По том схватању свако непоштовање против Бога било би неоправдано, јер су несреће и казне заслужене! На споменику једног побожног Драгачевца уписано је:

*„Какви смо ми ѡрема боѡу, ѡакав је и боѡ ѡрема нама.
Ко боѡа заборавља,
ѡѡѡа ће и боѡ заборавѡиѡи.”*

(Турица)

Уз Бога и анђеле, у записима се помињало и Христово име. Оно се помињало доста ретко и, углавном, на два начина. У извесним епитафима Христос се призива да спасе и упокоји душе покојника („Христe боже, спаси душу!"; „Христe боже, упокоји и помилуј раба твојега!"). На споменицима оних које су побили хајдучи или ма какви зликовци Христово име служи као претња и застрашивање зликовцима. Наводе се речи Исусове из Јеванђеља по Матеји да ће убице бити убијене. Најчешћи су записи типа: „Христос рече: ко убије биће убијен. Бог дужан не остаје” или „Христос за зликовце рече да сви они који оружјем убијају друге и сами ће од њега погинути.” Овде треба указати и на неколико записа у Драгачеву који уз годину покојникове смрти наглашавају да је то било „од Христа” („Поживи од својег рођења 60 година, а од Христа у 1862. г.”).

Вратимо се поново *оном* свету. Да би се у њега доспело, веровало се да треба имати чисту душу. Без чисте душе и праведних дела пред Господара раја не треба ни излазити. Ваљда су зато на споменике и стигли стихови из народне „сљепачке” песме „Шта да чини ко мисли Бижиј бити”:

*„Кад човека самрѡи нађе,
ниѡѡѡа с собом не ѡнесе,
већ скрѡѡѡене беле руке
и ѡраведна дела своја.”*

Из сличних разлога препричани су и стихови из божјачке песме у којој се казује да мајци Светог Петра нема места у рају јер није гладног нахранила,

жедно напојила, голог предела, босог преобукла, слепом уделила и мртвом за душу наменила. На споменицима извесних богатих а добродивних људи и жена, који су помагали сиротне и убоге, уписивана је покаткад „препука” Богу. Неранца Таловић из Зеока је „гладнога нахранила, жедна напојила, сиротне предела, божјацима уделила, мртвима наменила, ради бога и севапа”. Сличан је запис и на споменику Стефана Стојића из Врана: „Стефан се од рођења па до смрти своје придржавао Светог писма те нагог одено, страног у дом привео, болна посетио.”

О души се на надгробницима уопште много говорило. Култ душе је толико запахнуо посмртне каменове да се готова не може наћи ниједан епитаф а да у њему није, ма на који начин, поменута душа! Сељак је, чини се, због изванредне чулности својих духовних слика, опажао покојнике, доживљавао их у визијама - а ти опажаји и доживљаји доводили су га до вере у душу, живог натчулног заменика упокојених. Зато се причињава да је сеоски човек, кад год је помињао душу, истовремено и „видео” своје мртве. Сматрало се да се бестелесна душа смрћу дели од тела, напушта га, и као птица, становник светлог ваздушног царства, одлеће у небо да лута. Отуда на споменицима реченице: „Испусти душу”; „Дух одлете са овога света”; „Дух свој предаде оцу небеском.” Ту душу-птицу треба некако смирити и било како наћи јој испоконј у неком сталном боравишту. Та лебдећа душа, која је по народном веровању и дах, и ваздух, и ветар, и сенка, и дух, треба некако да се скраси, стане, нађе себи мира. И све се чинило да јој се обезбеди бесмртије и блажена будућност, да је не постигне пепелна судбина тела.

Пре свега, молио се Бог да душу спаси, упокоји, у рај насели. А за њу је, оптерећену грехом, требало много да се моли, па су чести молитвени записи као: „Бог да му душу прости во вјеки вјеков”; „Христе боже, спаси душу”; „Бог му дао у рају души насеља”; „Насели га, боже, у блаженство небеснаго твојега царствија” итд. И сам споменик се подизао за спас душе. Сматрало се да душа, ослобођена окова тела, лута све док јој се споменик не подигне. А надгробник се у старијим временима подизао у току прве године по смрти и основна му је намена била да буде привремено склониште душе. Ту улогу привременог чувара душе имало је и дрвеће посађено на гробу. Најзад, за душу је нађено вечито склониште - „царство свевишњег творца”, рај. Постојање раја и вековитог живота у њему помиње се, како видесмо, у многим надгробним записима. То је тај трећи свет, измишљен искључиво за вечито бивствовање бестелесја. Јер душа је, по веровању, вечна, она никад не мре. На неким књигама, урезаним на споменике, уписано је: „Живимо да мремо, а мрема да вечито живимо, јер душа нигда не мре.”

Човек је, по хришћанском учењу, грешно биће. Он умире са грешном душом. Тај грешни земник препознаје се у приличном броју записа. Пре свега,

готово сви старији записи се завршавају неком врстом благослова којим се призива Бог да покојнику опрости грехе. Грешна душа одлази на судиште господару небеса и он треба да се смилује, да јој све овоземаљске грехе поништи. Зато су се све до најновијег времена задржали епитафи који се завршавају са: „Бог да му душу прости!” или „Бог да му душу опрости у рајском насељу!” Са извесних споменика покојници опомињу „грешне” пролазнике да благовремено моле Бога да им опрости грехове пре него умру.

Осим мољења за опроштај, грешни и сами треба да се кају. О потреби кајања говори следећа реченица која се почесто јавља као пратиља многих епитафа: „Радуј се прави, покај се грешни!” Један покојник из гроба упозорава пролазнике на благовремено покајање: „За грехове своје брзо се кајте, и кад мене стигнете, доцкан је - знајте!” Души треба било како обезбедити посмртно блаженство. По надгробним словима, и Бог и човек то могу да учине. Али у чијим је рукама право спасење душе из записа се јасно не разазнаје. Да ли је довољна сама божја милост или само човеково кајање? Стиче се утисак да је потребно и једно и друго. И платоновско и августиновско решење. Јер, Платон је сматрао да сам човек својим разумним и моралним понашањем може да обезбеди блажен загробни живот, а Августин је мислио да судбина душе једино зависи од божије милости. Биће онако како Бог одлучи, а човеку не вреди ништа да се упиње у моралном прочишћавању самог себе. Човеку остаје само голо надање и надразумна приврженост Богу заснована на страху. Ценећи по надгробним записима, сељак је, углавном, веровао у спасење те зато на споменицима толико молби Богу и толико упозорења на кајање. Али, измољавање будућег живог кајањем, односно патњом, није била одлика сеоског човека. Надокнада кајањем је знак мазохизма, а пагански горштаци нису имали чуло за самомучење, патње и искушеничке подвиге ради *оној* живота. Ради Бога и раја нико није душу присиљавао да трпи. Зато на споменицима нема искушеника, самомученика и паћеника због Бога и избављења. Помињање кајања зато више делује као устаљена „христијанска” фраза, а много мање као права животна збиља.

На споменицима је заступљено мишљење да није потребно да се сви људи кају и да је човек одговоран само за сопствене грехе. Испаштање за туђе грехове не постоји. Ниједног помена да је човек дужан да се каје за првобитни, прародитељски преступ почињен у Едену. Грех није наслеђен, већ се стиче животом. Он није у генима, већ у делима. Зато је већина људи безгрешна, а нарочито млади који нису добили прилику да се огреше, јер су увели малодобни, чистих руку. У записима се говори да је греха утолико мање уколико се у гроб пре оде. Умрли младић теши своје родитеље да не тугују за њим „јер се од вијека знаде да сви живи помријети морају, а што прије - то омање муке и гријеха”. Потпуно су безгрешна једино деца. На споменику двогодишњег младенца уписано је:

*„Ко јод умре вако крайка века
шај не има нако себе ірека.”*

Због тога се у народу верује да деци није потребно ни кољиво ни опело и да одмах по смрти постају анђелчићи.

Осим чисте душе човек треба, да би обезбедио посмртно живљење, да буде и чисте вере. Да никад не посумња у побожни наук. На неким старијим споменицима уписано је: „Благо оном ко у чистој вери из овога у нов живот пође.”

Пада у очи да је на извесним споменицима наглашено да је покојник умро на неки празник. На први поглед ништа необично, јер се то бележило у време кад је народ празницима придавао велики значај, кад су му они били основни показивачи у препознавању протока времена и оквири за смештај и памћење догађаја и доживљаја. Али празници нису навођени само из тих разлога. Наиме, веровало се да ће светац чије се име празнује помоћи покојнику да му се душа насели у рајско насеље. Зато је умирање на празнике, нарочито велике, сматрано срећном околношћу за покојника. Поуздано се зна за народно веровање да ће сви они који умру на Васкрс отићи у рај, јер су тог дана широко отворена рајска врата. У једном запису се то изричито казује. На споменику неког Алексија из Гуче, који је умро 1860. године, урезано је: „Алексије, бжи человече, то да буде бог рече. Они си се дана престабио када се Христос воскресао, 8га месеца априла, када бог у рај прима.” Отуда није нимало случајно што се Васкрс најчешће помиње на надгробним споменицима. На каменове је уписивано: „Умре на Васкрс”; „Престаби се на Други Васкрс”; „Богу душу даде на Трећи Васкрс”; „Умре радоснога дана свијетлаго Христова Васкрсенија”; „Умре на трећи дан Воскресенија”. И сви дани пред Васкрс, дани у Великој недељи, посебно Велики Петак, помажу ускрснућу покојника. Зато срећемо записе да је неко умро, или погинуо, на неки од „великих” дана („Умро на Велики петак”, „Ја погинух на Велику среду вече”). Па и дани по Васкрсу, светли дани - дани су ускрснућа. Јер како објаснити што се на споменику Новице Јовановића из Ртију записало да он „умре 5 дана по Васкрсу 1854. г.”. Родбина је датум Новичине смрти везала за Васкрс, приближила га Велик-дану у жељи да Новици олакша успење на небо. Вероватно је из истих разлога смрт Игњата Боровићанина из Главоча приближена Тројицама („Умре уочи Свети Троица на недељу дана 1880. год.”).

Осим Васкрса веровало се да ускрснућу душе нарочито помажу Богојављење и Крстовдаи, али та два празника се ретко срећу на споменицима. Од осталих празника помиње се нешто чешће Божић, а само понеки пут Аранђеловдан, Јовањдан, Стевањдан, Спасовдан к Петровдан.

Иако се надало у спас душе и рај, страх од смрти није могао да се отклони. Он је, иако на тренутке потиснут у подручје несвесног, ровао по души

и нанова излазио на површину свести са застрашујућом снагом. Требало га је превазићи и утешити се и новим „методама”. Један од успешнијих начина утехе налази се у исказима да ће и други умрети, да нисмо сами у нестајању, да све живе чека исто исходиште. У једном се запису каже: „Ко се није родио тај неће умрети.” Смртна коса покосиће и тебе, путниче намерниче - „само време у које ће нико не зна”. И покојници се теше смртним редом који ће на сваког доћи. Чести су записи: „Данас је ваки (оваки, овакав) ред мој, а сутра ће бити твој.” Ово „сутра” било је утеха за мртве, а страх за живе, јер толико је смрт приближена живом створу. Један покојник каже да је попио смртну чашу, али „здравица ће сваком доћи, на сваког ће доћи ред”, а други се теши „претњом”: „Јер сви ћете ову чашу испити”. Један се умрлик обраћа намерницима: „Кад сам умиро, ја сам се трзо, па и ви за мном сви трчите брзо.” Изгледа да су мртви завидели живима, па су из зависти, тешећи се, чинили „освету”. Претили су смртним редом и понекад застрашивали. Говорили су: „Читаоци, сви ћете у гроб”; „Окреће се коло смрти”; „Нема оног који гробу неће.” Упозоравали су читаатеље да се не чуде, не диве, не свете „случају ваком”, да се, док упиру очи у смртна слова, опомену и сопственог умирања. Опомиње један запис: „Не дичи се, читаатељу, гробу нашем, вако будет и животу вашем!” Смисао ове карактеристичне застрашујуће опомене са утешном и „осветном” улогом често се казује и на друге начине. Најчешће подземник саопштава намерницима да је он био што су они, а да ће они бити што је он. Наведимо две такве, готово истоветне, опомене: „Стани, прочитај! Ја сам био што си ти, ти ћеш бити што сам ја!” и „Ето, видиш где сам ја! Што сте ви бејаш ја, што сам ја бићете ви!” Овакве застрашујуће опомене имале су намеру да дозову читаоца споменику, да кажу човеку да се не клони од гроба. Покојници су страховали да их живи пребрзо не забораве. Љубоморни и завидни на живе срећнике, довикивали су им: Еј, и ви ћете умрети, не заносите се, не охолите се, и ваше је за кратко! Иде коло наоколо! Скоро ћете бити са нама, у загрљају таме!

У приличном броју записа јављају се мисли из Светог Писма. Све оне, у основи, говоре о пролазности овоземаљског и вечности „оног” живота, а махом су исказане у покајничко-молитвеним тоновима. У већини од њих реч је о лако уочљивој народној престилизацији и упрошћавању појединих ставова из ове „свете” књиге, а у неким о не увек лако уочљивим присећањима. Има и записа који представљају праве преписе извесних религиозно-философских изрека. Они се јављају и на црквенословенском и на народном језику, али треба нагласити да нису увек потпуно верни изворнику. Упоређујући их са изворним текстовима из Светог Писма, увиђа се да неки од њих не одговарају у потпуности ни црквенословенском изворишту, ни преводима Вука Караџића и Ђуре Даничића. Оваквих записа је, додуше, мало, а већина их се налази над гробовима црквених људи или побожних старијих земљоделаца. Прилично је

записа који опомињу на Давидове псалме. На споменику драгачевског протојереја и иконописца Јанка Молера уписан је 15. и 17. стих 103. Давидовог псалма:

*„Человек јако ѿрава,
днеие јвїо јако цвейї селниј.
Јако дух ѿроидевнем и бугейї:
истиїна іосїодња ѿребиваейї вовјек.”*

Из Давидових псалама највише су коришћени поетски стихови у којима се изражава схватање да је живот пролазан као дим, цвет, трава, роса, прах. Обично су то парафразе које су некад врло сличне првобитном узору, а некад се толико од њега удаљују да се препознају једино по „звучу” речи и смислу. Неке од тих парафраза су: „Живот наш јест цвет, дим, роса утренаја”; „Сија бо отходит јако дим од земљи, јако цвет од цвете”; „Образ воспријем вси конечнаго часа сеј бо отходит јако дим од земли, јако цвет од цветет, јако трава посечесја и свех сродников и другов нине разлучаемсја”; „Што је човек овог света него шака пра.” Но, не значи да су овакве реченице преузете искључиво од Псалмопевца, већ могу да буду позајмљене и из погребне поезије, из стихира Јована Дамаскина, из Мојсијеве Прве књиге итд. Тако се прва реченица у горњем наводу налази и у опелу, односно погребној стихири, а трећа је истовремено парафраза и Давидовог псалма и погребних стихира „Придите последњеје цјелованије” и „Зрјашча мја безгласна и бездыхана предлежашча”. На једном споменику је уписан први део 48. стиха 88. псалма у коме се казује мисао да нема човека који неће осетити горчину смрти („Кто јест человек иже жив будет и не узрит смерти”). Наилази се и на један уобичајени запис што делује као „препис” из Књиге о Јову. Умрли младић се опрашта од живих: „Ја одох на далека пута, одакле се повратити нећу!” А стар и сит живота Јов казује: „И полазим путем одакле се нећу вратити.” (Јов 16, 22)

Јављају се и преписи из јеванђеља по Јовану и Матеји. На споменику домаћина из Крстаца убележен је стих: „Не могу аз от себе творити ничесоже.” Исти стих је и на плочи игумана овчарског манастира Никоља, али са „додатком” да он потиче из Јеванђеља по Јовану („Јоана, гл. 5, стих 30”). Из Јеванђеља по Јовану уписан је стих и на гробљу у Буковику. То је 26. стих 5. главе, са слободно уметнутим почетком: „Молих Христа господа да ми покаже пут који нам говори: отац има живот и даје га сину.” Од осталих навода из Библије треба поменути онај којим се казује мисао да ће људи морално исправни бити на оном свету награђени од Створитеља. Он гласи: „Блажени чисти сердцем јако ти бога узрјат” или на осавремењеном језику: „Благо чистима срцем јер ће бога видети.” Ово је, у ствари, цео 8. стих 5. главе Јеванђеља по Матеји који се, иначе, пева и у погребној стихири.

На извесним старијим споменицима, отприлике до 1870. године, јављају се реченице из разних молитава. Некад су то изворишни наводи, а некад слободна

препричавања. Тако су честе молитвене реченице: „Помјани, господи, во царству твоєм!” и „Христе боже, упокоји и помилуј раба твојега!” Прва је готово буквални препис молитве покајаног разбојника (Лука 23, 42), а друга молитве из погребних стихира и погребних јектенија. На споменику у Грдовићима уписана је парафраза једне молитве Богородице: „Спаса и надејушчихсја на тја мати незаходимаго солнца богородителнице!” (1867) У преводу, ова молитва гласи: „Богородице, мајко Сунца које не залази, спаси оне који се у тебе надају!” У Љубишу је, на књизи умрлог гимназијалца (1863), уписана молитвена фраза: „Отче мој, приспе душамоја тебе, јако ти воздаси комужд(о) по деле јего.”

На споменику Исаије Катанића, архимандрита кабларског Благовештења, кога су убили разбојници 1887, уписана је реченица из песме о Великом Петку, веома слична оригиналу: „О људије моји, шта вам сотворих, воздасе ми злаја за благаја.” Исте речи могле су да дођу до клесара и из стихира „О како безаконо је сонмишче” и „Сија глагољет Господ Јудеом”.¹⁵²

Посматрајући већину записа о загробном животу, могло би се помислити да су житељи наших села били сувише побожни, чак и изразити богомољци. Записе као да су писали правоверни хришћани и скрушени побожњаци. На извесним споменицима се као једна од главних одредница покојникових узима баш реч хришћанин. Уз ознаке: добар Србин, добар човек, добар супруг - човек се одређивао и верском особеношћу. Тако срећемо записе да под каменим знацима леже добри, примерни и достојни хришћани и хришћанке („добар хришћанин”, „добра христијанка”, „достојна хришћанка”, „вјерна христијанка”). На неким споменицима је уписано да су то хришћани православци. Атрибут „православни” чешће се среће на споменицима у Санцаку, а прилично ретко на простору од Јавора до Рудника. У Санцаку је чест и атрибут „верни”. У тој области је још од 16. века почело прелажење хришћанског живља на ислам, па је током векова, под све већим притиском турске управе, било све мучније остати веран својој хришћанској вери. Зато на споменицима санџачких Срба пише да су били верни хришћани. Записи да је човек поживео као „добри Србин и верни христијанин”, да је нестало „дичног Србина православнога”, да под земљом леже кости „врле Српкиње и верне хришћанке”, да гроб скрива „чисту православу христијанку” нису ни ретки ни случајни на санџачким гробљима. Национална и верска одредба ишле су увек заједно, нераздвојене. У уму санџачког рајетина под турским јармом појмови Србин и хришћанин били су синонимни. Зато се и Србин понекад одређивао придевом веран („Овде почива верни Србин”).

Али тај српски хришћанин је у свакодневном животу био сасвим друкчији. Иако је непобитна психолошка чињеница да је сеоски живаљ веровао у Бога,

152 У тражењу извора из Светог Писма и погребних стихова, на које су се угледали клесари, много ми је помогао др Лазар Милин, професор Теолошког факултета у Београду. Зато му усрдно захваљујем.

плашио га се и молио му се, сељак се најчешће одавао као окорели паганин, ратник, хајдук, преступник и богохулник! Многи се сељак није причешћивао и по педесет година, а крстио се само уз чашу ракије због оног „ваља се”. А нико није скаредније умео да псује Бога и свеце од србијанског сељака! Скидао је он псовком све свете са неба, унижавао их и потцењивао кад му послови нису ишли како треба. А од попова и калуђера, божјих изасланика, правио је у својим шалвим умотворинама спрдњу. Само се на споменицима, кад се суочио са страшном смрћу, враћао Богу и „лепом хришћанском понашању”. У невољи се Бог јако моли, а од смрти веће невоље нема. Религиозно понашање сељак је ипак преузео од оних које је исмејавао! На његову мисао и осећање увелико је деловало учење хришћанске религије баш преко попова и калуђера. Народско православно духовништво имало је полупатријархално гледање на свет, па је сељачка маса лако примала „поуке” од њој блиских људи. А смрт је била најподеснија област у којој су црквени људи могли да шире хришћанске догме међу сеоским житељима. Јер, смрт је, као највећа пометња живота и застрашујући животни сукоб, била основни и најјачи извор религијског схватања света. За човека суоченог са заго-нетком нестајања могла је лако да прионе свака утеха која је произлазила из хришћанског аксиома о бесмртности душе. А уз утеху у сељаков ум се постепено увлачио и остали садржај црквеног, богољубног гледања на свет.

Код сеоског патријархалца култ посмртних обреда врло је раширен, а готово се ниједан није одржавао без свештеника, па су попови били у згодној прилици да често буду у додиру с народом. Долазили су они у дом покојника на дан сахране, седмице, даће, полугодишњице и годишњице и увек су, уз обред, и по коју хришћанску рекли. А осим на пригробним церемонијама попови су били редовни и главни гости на крштењима, венчањима, крстоношама, славама, црквеним саборима - и свуда су могли на разне начине да протуре у главе сељака понешто од своје науке.

Но и многи су други разлози одређивали велики утицај црквеног учења на записе по сеоским гробљима. Пре свега, претходници првих сеоских клесара били су попови и калуђери који су писали надгробне плоче око цркава и манастира и ретке споменике изузетнијим личностима у селу. А први сеоски каменоделци научили су слова од попова и калуђера, а с њима и побожно схватање живота и смрти. Поред тога, попови су често сами, или по жељи неуке родбине, састављали надгробна слова или давали упутства каква она треба да буду. Уз то, први учитељи основних училишта у Србији, који су махом били нерукоположени богослови, усађивали су у умове дечачке главна и основна начела „христијанског благонравија”, настојећи да од ђака створе „христијане”. Основна писменост основаца из прве половине 19. века стицала се из часловаца и псалтира, а главни предмети су, од средине века, поред писања, рачуна, земљописа и историје, били читање српско и старословенско, историја Старог и Новог Завета, катихизис

и црквено певање. Тако је сваки свршени основац стицао довољно „поповске” науке од које је на споменике, касније, много штошта уписивано.

Осим тога, не треба сметнути с ума да су у прошлом веку Западно Србију искључиво насељавали бежаници из турског царства, у коме су ђаурска вера и верски обреди нерадо гледани. Верско осећање досељеника и њихових потомака било је, стога, појачавано, и то више из националног пркоса него из унутрашњих верских побуда. Одбегли од турске управе, досељеници су у новој постојбини задржавали и још више упражњавали хришћанске обичаје које су у старом зави- чају морали скривено, и уз страх, да проводе.

Најзад, не треба пренебрегнути и утицај чувених богомоља које се налазе баш на подручју Западне Србије. Жича, Студеница, Сопоћани, Милешева, Бања, Рача, Бела црква и Враћевшница окружују област у чијем се средишту налазе Ариље и овчарско-кабларски манастири. Сва су ова стара молитвеништа могла, преко беседа калуђера и попова, верских књига и ауторитета, преписи- вачке и просветне делатности, да делују на обим и снагу верског образовања и убеђења сеоског човека.

Почетак и крај готово свих старијих надгробних записа скројила је црква. Пре навођења основних података о покојнику, при врху споменика стављано је обавезно осам светих слова: *ИС ХС НИ КА*. Дословно преведена она значе Исус Христос победник. Под овим знаком сахрањивани су сеоски и градски житељи Србије све до најновијег времена. А крај записа се завршавао обавезним *Бої да іа йросїи* или *Бої да му душу ойросїи!* Овакав завршетак ни до дана данашњег није потпуно ишчезао.

И први текстови најстаријих споменика су црквеног порекла. Као да су дословце преписани из књига умрлих („написаније умрљушчих”) које су се први пут у нас појавиле 1837. године. Као да је посао првих каменорезаца био да само испуњавају утврђени образац из поменутих књига. Ради доказа, упоредимо обра- зац и један од старијих надгробних записа. Образац: „Раб бжи... жител... престави се... Мца... дне... лета предположенаго.” Текст надгробног записа: „Зде почивајет раб божи Лазар Ђукановић, житељ рожачки, престави се мца јануариа 9-тога дне 1829 лета.” Костур обрасца јасно се запажа и он је остао готово у свим епитафима до почетка овог века, посебно оним на плочама око цркава и манастира.

Човек је на споменицима увек „раб божји”. То *раб* остаће читав век на сеоским споменицима као прва и главна одредба човекова. Човек је роб Све- вишњег, његов слуга, играчка и сенка. А „престави се” и „пресели се” преовлађује над изразом „умре”. Човек се смрћу само преображава, прелази у другу суштину, други, загробни живот. Оба ова израза вуку корене из далеког средњег века у коме је утицај цркве био кудикамо јачи. Срећу се и на средњовековним српским надгробницима и на босанско-херцеговачким стећцима.

Црква је, пре свега, „прописала” облик споменика. Најстарији надгробници су искључиво у облику крста. Читавом Западном Србијом срећу се мали бели крсташи од студеничког мермера. Тих крсташа, и њима сличних од љутика и пешчаника, има све до краја 19. века и на њима често пише: „Овај крс подиже му...” Дакле, име првих, крстатих споменика било је крст. А на старијим споменицима у облику издуженог квадрата клесари су урезивали обавезно по један крст при врху, испред текста, док су на неке ушпицавали по пет-шест, па и више, са свих страна споменика. Такви крстови су основно обележје и споменика новијег доба.

Осим крста, на споменике су урезивани и други хришћански симболи. најчешће распеће, ангел и дух. Нису ретки споменици са приказом разапетог Христа, крилатих анђела и човековог духа у облику главе која лети. Представљање духа са главом и крилима и пратећи запис уз то „тј. человек” израз је веровања да после смрти од покојника остаје само душа која, одвојивши се од тела, одлеће у рај. Или, можда, тај уклесани дух представља једину вредност човекову, његов карактер и морални лик који остаје међу сељанима, у успоменама, и кад од сатрулог тела већ одавно, у гробу, ничега нема. Дух је, међутим, много чешће представљен голубом. Душа се замишља у виду голуба, па је тако и Света Тројица оваплоћена са голубом као симболом Светог Духа. Отуда су надгробни споменици, нарочито они у Драгачеву и околострања, искићени лепршавим голубовима што зобљу сочна зрна грождја. Гробља су у јатима населили голубови-душе, спремни да сваког часа прхну небеском плаветнилу.

Кад се изучавају натписи о пролазности живота, смрти и загробном животу, стиче се утисак да су у њима све сами одједи хришћанских догми и да се у њима уврежило строго цркварско мишљење натурено од стране духовника. Јер на споменицима су обилно заступљене готово све догме хришћанства. Ту су, пре свега, три основне догме: да је Бог творац света и човека, да је душа бесмртна и да се Бог о свету и човеку непрекидио стара, награђујући га и кажњавајући. Ту је и догма о свемоћи и бескрајној доброту Бога, о Страшном суду, по коме су сви смртни пред Богом једнаки, па догма да се покајањем може заслужити блажен рајски живот. По томе, од правог народног, рустикалног мишљења ту би било мало или нимало. Међутим, веровање у бесмрће било је израз дубоког сељаковог осећајног шкрипца пред смрћу, а црква је само то веровање озваничила, прогласила га узорним и светим. Сеоски житељ је само примио облик црквеног канона, а суштина страха била је његова. Јер он је сам схватио, и говорио, док су му сахрањивали неког укућанина или комшију, да је човек као биљка, као травка и лиска, као дим и прашина. Није требао на то да га Псалмопевац подсећа, али кад је већ једном од попова чуо Давидове псалме, примио их је као „свету” потврду сопствених мисли и као своје их на надгробнике урезивао. Хришћанска наука је свој потврдан суд о постојању

загробног живота у основи наметнула сељаковом уму. Али сељак није био пасиван прималац. Сувише срастао са животом природе, његов се пагански дух често упорно опирао црквеним догмама и забранама и изграђивао властити стил живота. Сеоски човек ће сувопарно догматско црквено схватање тумачити на свој начин, фолклоризовати га, прерађивати и преиначавати, чак му се и супротстављаги и тако створити један свој, наиван а оригиналан, суд о овом прастаром људском проблему. Суд заснован на животном искуству и противречан као и сам живот. Сељакова три света стварао је, у суштини, сам сељак, по својој вери и ћуди.

Сл. 77. Представа голуба
на надгробном споменку војника
Петра Давидовића
(Лучани, 1915)

1865
 ВА:БІА
 ГЪ ПОВАЗУ
 Є ГДНОЧІ

ВАРАБЪОВЪ
 АЛЕКСАНДРЪ
 ДІМІТРІЄВИ
 БУТСАГОРЪ
 ЧКІН ПОЖІВІ
 32. ГОД. ПРЕ
 СТАВИСЧО
 ФЕВРАРА
 У 1863. ГО.
 БОГАДІВРО

КІСНО
 МЕНІКЪ
 УДАРІ

АЛЕКС
 ІВАСІС
 БАВЛЕН
 БІАТРО
 ШКОЛА
 ІСТІА
 СЕЛНО
 ДІМІТРІ
 АНДРА
 БОГАДІВРО

Сл. 78. Споменик терзије Александра Димитријевића (Горачићи, 1865)

ЈЕЗИК

„Лейа реч лейу ишије.”

„Човек се њо бесеги њознаје.”

Као и сви динарци, планинци Западне Србије имају необично развијену говорну културу. Ерски сељак је посебно многоречив: одрешеног је језика па говори чак и онда када га нико не слуша! Потекао махом из Херцеговине, ковнице језика и постојбине народних певача, он је у говорној култури превазишао, по некима, и немачког и енглеског сељака. Ту говорљивост он је осведочио у разним фолклорним умотворинама, али и на надгробним споменицима. Зато је студија језика у надгробним словима изузетно важна и занимљива. На споменицима су зајубориле речи са усана драгачевских, старовлашких и златиборских сточара, рабација и кириција и разастрла се њихова урођена склоност за епску ширину и лирску топлину. У постојбини лакоречивих и златоустих говорција морали су и надгробници да постану красноречиви и златословни.

Овом приликом ће се о језику са надгробника баш и говорити првенствено као о красноречју, као о песничкој, књижевној „врсти”, али ће се обратити довољно пажње и на неке његове чисто граматичке, језичке особености. О језику надгробних слова биће речено само оно што је главно и општије природе, што је уочено као нека језичка законитост и норма. Неће се наводити ни место ни година кад се која реч, сликовит израз или гласовна особина јавила, нити ће се о језику говорити на начин како то чине строги језички научници. Намера нам је само да у крупним потезима обелоданимо сирово језичко богатство надгробника које ће одлично послужити као корисна полазна грађа за даља, свестранија и дубља, проучавања језичких појава на овом терену. А језик овог подручја је врло занимљив: чини прелаз од ортодоксног херцеговачког ка шумадијско-сремском говору и у основици је књижевног језика. Са књижевним језиком он се готово у потпуности слаже, али ће се овог пута првенствено обратити пажња на оне његове особености по којима он одступа од књижевне норме, јер то и чини његову главну посебност. Пре него што пређемо на говор о „надгробном” језику, треба нагласити неколико важних чињеница. Прво, језик са надгробника не представља потпуно једнородну целину у свим крајевима овог прилично широког географског подручја. Зато ће бити потребно да се каткад укаже на обласне језичке разлике и особености. Друго, најговорљивији су споменици у Драгачеву и општинама

које се с њим додирују, па је далеко највише говорног блага из тих крајева у овој књизи и коришћено. Отуда се, на неки начин, може сматрати да је то, у основи, говор Драгачева, чији су клесари вештину надгробног говорења разносили и далеко ван свога завичаја. О језичком надгробном благу из рудничког Поморавља готово се не може ни говорити јер га, просто, на споменицима и нема, пошто су људи и клесари овог поднебља били без епске и поетске склоности! Треће, на споменицима је заустављено језичко наслеђе у распону од сто и више година, па га је немогуће пратити у једном тренутку његовог развоја, како то данас чине изучаваоци говорног језика на терену. Четврто, на споменике је стао само један део, односно област, народног језика, ограничен захтевима епитафног изражавања. Зато језик са споменика не представља све богатство народног језика, нарочито његове лексике, већ само оне области које су на било који начин везане за говор епитафа. Отуда се нека језичка особина уочена на споменицима само једном не може сматрати неким изузетком, већ сталном и општом одликом овог говора. Пето, овде је реч о писаном а не говорном језику, па се може одлично пратити и писменост народа, односно његовог писменијег слоја - клесара. Ту се, осим језика, као на длану указује „народни правопис” од превуковске епохе до данас. Најзад, у вези са писаним говором може се понекад, с правом, упитати да ли је он, нарочито у неким гласовним особинама, потпуно истоветан са живим говорним језиком.

ГОВОР - ПЕСМА

Посмотримо најпре надгробно језичко богатство са становишта његове сликовитости. Дубоко емоционална садржина епитафа тражила је песнички начин изражавања, па се испољавала обиљем осећајних слика. Отуда је језик надгробника, који се потпуно подредио емоционалној улози, добио изразиту књижевну боју. Клесари нису мртвима писали штура, мртва, слова, већ су казивања о њима китили песничким сликама и тако стварали једну својеврсну уметност посмртног говорења. Посматрајући већину надгробних записа у Драгачеву и околу њега, стиче се утисак да се клесари нису умели изражавати без поетских слика и стилских фигура. На споменицима је толико чистог литерарног језика да би се о њему могла написати обимна студија. Овог пута говориће се само у најкраћим потезима, без икаквог улажења у танчине, о сликовитим изразима постигнутим са три стилска средства: епитетом, поређењем и метафором. Неке слике биће овде само на нов начин поновљене, јер су многе од њих, али с другом намером, поменуће на одговарајућим местима у претходним поглављима. Пада у очи да су клесари необично много користили епитете. Готово да нема именице на споменицима уз коју није приденут један или више епитета. На надгробним каменовима је убележено преко 500 различитих придева! Није ли само тај број довољан да се наслути велико богатство дивних песничких слика на сеоским

гробљима. Додуше, нису сви ти придеви тако сликовити, јер међу њима има и прилично присвојних придева који су готово без икаквог поетског дејства, мада је већина од њих употребљена не са присвојном, већ описном улогом.

Уз највећи број именица придодају се епитети добар (32) и српски (30), а затим велики (24), мили (20), вечан (16), леп (15), веран (10) и поштен (10). Не открива ли највећа учесталост придева „добар” и „српски” срж бића патријархалног човека који је у моралним и националним вредностима видео водећа начела свог живљења и делања. Добар је родитељ, супруг, домаћин, радник, младић, дечко, ђак, јунак, Србин, хришћанин, пољопривредник, економ, цвет, споменик. Добра је девојка, супруга, мајка, снаха, радница, Српкиња, љубав, послушност, цел. Добро је живљење, владање, поштење, стање, имање, срце, дела. Српски је народ, род, свет, син, младић, читатељ, војник, јунак, питомац, издајник, пораз. Српска је земља, домовина, војска, омладина, старина, вера, слога, победа, слобода, слава, мисао, зора, помоћ. Српско је име, цвеће, војинство.

Да би што ближе одредили особине појединих покојника или појава клесари су изналазили разноврсне „оцењивачке” придеве. Занимљиво је да су највећи број епитета стављали уз супругу (25) и Србина (23). Жена је највећу вредност имала као човекова друга, а човек као друг народа, нације. Супруга је била верна, часна, карактерна, добра, предобра. Била је мила, незаборављена, похвална, понашна, непорочна. Била је вредна, идеална, врсна, одлична, предрага. Кад умре муж: тугујућа, ожалошћена, брижљива, уцељена, осамљена, сиротна. Уз то: првобрачна, другобрачна, трећебрачна. А Србин је био велики, главни, врли, неумрли, ваљан, честит, дичан, сладак; добар, храбар, славан, вредан, родољубив, отмен, писмен; искрен, поштен, угледан, одабран, веран, благочестив, православан, вајни.

Од осталих именица са највише епитета кићене су живот, болест, младић, син, рука, смрт и мајка. Погледајмо само епитете уз живот и смрт. Живот је частан, честит, леп, млад, млађан, буран, драгоцен, удобан, девојачки, брачан, вечан, тежак, трновит, напаћен, мученички, бедан. Смрт је грозна, пакосна, несита, страшна, прека, кобна, бесна, хладна, проклета, немила, природна, невина, хитна, врешка, изненадна, напрасна.

Многи од придева се врло често употребљавају уз одређене именице као њихов устаљени пратилац, па су добили својство сталних епитета. Они су некако потпуно срасли с именицом уз коју стаје тако да се именица готово никад без њих није употребљавала. На споменицима се срећу стални епитети који су, иначе, чести и у народној поезији. Ту су бојно поље, јарко сунце, сућен дан, златна слобода, силна војска, црна земља, бели свет, царски друм, нејако чедо, верни слуга, јуначке кости, истинит бог и др. Од осталих надгробних сталних епитетских синтагми честе су: верна супруга, мила сеја, храбар ратник, упокојени раб, земни свет, племенита душа, мирисаво цвеће, проклета болест

(и судбина), мрачан (и хладан) гроб, блажени покој, вечни споменик, надгробни знак, божја судбина, божји раб и сл.

Осим сталних и чешће помињаних, у епитафима се наилази и на изузетније епитете, оне који се уз поједине именице срећу само по једном или, највише, два-три пута. У таквим епитетима се обично упоједињавају особине покојника или појава. У такве епитете, између осталих, спадају: умиљати син, похвална супруга, хитар војник; премилосна кћерка, отмен Србин, паклени изрод, невидовна болест, неисцрпљена љубав, понашна младост, синовна љубав, младосни цвет, светле кости, дичан споменик, милени род, приуготовљени момак, младежно тело, прежалостива мајка, гостољубан домаћин, дубећи камен, љубавно живовање, живомаран трговац, времен живот, високоучени младић, сладак брат, богом украшени младић.

Многи надгробни епитети не означавају унутрашње својство именица, њихову битну, унутрашњу, неодвојиву особину, независну од људске субјективности. Бића, предмети и појаве бојени су осећајним тоном који је пратио њихово доживљавање. Зато су предмети и појаве често субјективизирани, односно почовечавани. Они поседују особине које стварно, у њима, не постоје. Тако је смрт несита, пакосна и бесна, болест несрећна, пакосна и прека; споменик тужан, жалостан и добар. Дан је срећан, година жалосна, шарлах opak. Овакви епитети, који поособљују неживи свет, високе су литерарне вредности. То су, у ствари, епитетске метафоре које, изражавајући одређене осећајне односе, добијају повишена естетска својства.

Песничку снагу имају и многи други епитети са пренесеним, метафоричним значењем. Многима од њих, нарочито оним са синестезичком употребом, постигнута је изражајнија емоционалност слике. Тако су појачаног осећајног и поетског дејства следећи епитети: слатка мајка, сиња мама, чемеран дан, горка мука, грозан случај, пуста мина, рањаво срце, смртни мач, ледена тишина, ватрена нарав, светло дело, сјајна победа...

Поређења нису толико честа ни разноврсна као епитети. Она су најчешће једног типа, јављају се само у вези са извесним појавама и готово су увек исказана у облику стиха. Главна њихова особеност је што су сва осећајне природе, без икакве интелектуалне, сазнајне улоге. Иза њих се најчешће назиру тужна осећања покојника и њихове родбине, па већином делују као „жалосне” слике о начину нестанка умрлих и плачном стању живих, ожалошћених. Најчешће се пореди рано умирање са увенућем цвећа („Увенух као мирисна мајска ружа”; „И ти паде као цвет од крина”; „Као цветак кад попане слана”; „Као цветак који пада кад га ладна јесен свлада”) или са нестанком росе („Још раније повену ми цвеће ко росица по зеленој трави”; „Бог ме скиде са овога света као роса кад од сунца спадне”). Деца, момци и девојке, односно њихова младост, пореде се са

росом и цветом („Бијах млада као роса”; „Млађано чедо као роса права”; „Живо чедо као леп цвет остави”). Пролазност живота се пореди са сенком, сном, даном („Живот прође ко варљива сенка”; „Прође живот као златан сан”, „Сто су лета као један дан”). Родитељска туга за умрлом децом исказивана је на неколико споменика поређењима: „Ми остајемо као два камена”; „Ја остах сам као чам”; „А мајка им пишти као под каменом гуја”). Од осталих, врло ретких, поређења поменимо само нека. Војник је погинуо „ко Милош Обилић”, срећа је ишчезнула „ко у јесен мирис руже”, сестринска суза је „Ко росица кад заблиста”, девојка почива у гробу „као камен ладни”, младић је отишао са овоземља „као пчела са росног цвета”, зликовац је журнуо на жртву „као бесан”.

Клесари су метафори, скраћеном и прећутном поредбеном средству, били наклоњенији него правом, развијеном поређењу. Често су нека од поменутих поређења сабијали у метафоре, па младенци, младићи и девојке нису више *као* роса, *као* цветови, него су сами постали роса и цветови. Метафора је на споменицима више него поређења. Већина их је изворног порекла, док су неке преузете из народних умотворина, а неке позајмљене из писане литературе. Највише је метафора за сина. Оне се јављају махом у тужбалички интонираним епитафима, тамо где је проговарала јака родитељска, посебно мајчинска, љубав. Син је радовање, понос, слатко лице и голубић („Виде сине, моје радовање”; „Сине Раде, мој поносу”; „Авај, сине, наше слатко лице”; „А њих остави голубић сиви”). Син је млада грана, дична слика, јарко сунце и нада закопана („Што нам оде тако рано, ти зелена млада грано”; „О Милоше, дична слико”, „Видосаве, моје јарко сунце”; „Мили сине Анто, надо закопана”). Син је крв и снага („Оде наша крв, наша снага”). Млада створења су роса, цвеће, златне јабуке, анђелске душе („Покоси ме смртна коса, не пожали што сам роса”; „Ту нам вене најмилије цвеће”; „Овде борави лепи цветак”; „Овде почива тек уцветала ружа”; „Овај споменик представља златну јабуку Станимирку”; „Овде вене анђелска душица”). Неколико је метафора и за смрт и гроб. Смрт је варалица, оштра сабља и проклета аждаја, а гроб тамница, тамни кревет, подземна тамна рука, али и „жизне двери”. Од осталих метафора, које се јављају врло ретко, поменимо само неке. Човек је „шака пра”, живот је сан, мајка - звезда, слобода - света зора, свет - цвет, споменик - чувар, а небо - ваздушно море. Од „глаголских” метафора наводимо пет. Дете је цветало (родило се), младић је увенуо (умро), Ђаја-пашина сила је покисла (побеђена), син је посадио (подигао) крст оцу, зора се смркнула (пало се у ропство).

У посебан вид метафоре спадала би и персонификација. Клесари су често очовечавали неживи свет и као човеку му се обраћали. То се добро видело у надгробним дозивима и у епитетима којима су одрђиване болест и смрт. Овде ће се поменути само неколико персонификација, у ствари, „глаголских” метафора. Смрт може човека да пресрети, изведе из куће, скине са овога света. Може да

закуца на врата, жртву нађе, позове и узме са собом. Богиње живот узимају, суђен час пресеће, судбина Богу оправља, душа снови, итд.

У епитафима се, ради песничког дејства, јавља прилично миловитих деминутива и хипокористика. Те именице субјективног односа, које се готово све срећу и у народном песништву, поетизују надгробна казивања уносећи у њих мили и тепајући звук. Већина од ове лексике одмила односи се на чланове породице међу којима је владала љубав и слога. Ту су деминутиви: мајчица, синчић, сестрица, дечица и јединче и хипокористике: тајо, оцо, бабајко, маја, нана, бака, сеја, сеша, брале, синак, ћера. Од природних појава и предела у деминуцији се помињу зорица, данак, сунашце, звездица, земљица, горица, цветак и росица. Неки деминутиви се односе на човекова својства (десница, срдашце, крвца, душица, санак). У деминуцији су употребљени и придев млађан и глагол чекнути.

На споменицима се јављају и песничке речи. То су речи које нису употребљаване у прозном, свакидашњем говорном опхођењу, већ су преузете из језика народне поезије. Такве речи Вук Караџић је у свом *Рјечнику* назвао стајаћим и обележавао их знаком (ст). Уз неке је записао да се налазе „понајвише у пјесмама” или „ријетко се говори, него се чује у пјесмама”. Употреба тих песничких речи на надгробницима говори о две значајне чињенице. Прво, код сеоског човека је народна поезија била толико омиљена да су речи из ње лако за срце пријањале. Иако избачене из прозаичног пословног говора, оне су као нешто изузетно лепо и поетски сликовито, живеле у души епских брђана и преживеле памћење и трајање саме фолклорне поезије. Друга, урезујући песничке речи на надгробне каменове, сељак је хтео да и над гробовима изрази потребу за песничким красноречјем, да поетизује сувопарне натписе, да узбуђење у слике претвори, чак и смрт поетским дахом обеснажи. Да остави на посмртном камењу ехо давног доба, песмом називаног. Уосталом, надгробни записи и јесу својеврстан продужетак народне епике и лирике, само у писаном виду. Песничко изражавање је зато посебна тема кад се говори о посмртним словима на камену.

Наведимо двадесетак фолклорних песничких речи и израза са контекстом у коме се јављају.

- бабајко („Две ћерке поред свог *бабајка*”)
- двор („Стани мало овде те ти види *дворе* Младенове”)
- дева (Овде почива Станија, *дева* кћи Милосава Цике, 1850.)
- коњиц („*Коњиц* вришти”)
- лето („Поживе 70 *леџа*, а престави се мц марта 1838. *леџа*”)
- љуба („Остаде саморана верна *љуба*”)
- миље („О *миље*, роде мој”)
- перјаник („Три године код књаза Милана Обреновића IV као катан-*перјаник* верно служио”)

- руса („Мртав паде на бојишту забачене *русе* косе”)
- стадо („Збогом *стиаго* бијелих оваца”)
- старина („Кости Обрада Радивојевића, вредног радника, поштеног српског *стиарине* и уваженог грађанина из Пожеге”)
- убав („Погребен 1г октомбра 1855. год у 20тој години *убавој* младости својој”)
- узраст („Умре у 15ој години свог *узрасѝа*”)
- чедо („Млађано *чедо* као роса права под овим спомеником у гробу спава”)
- алем камен („Најљепши *алем камен* својих школских другова”)
- јарко сунце („Видосаве, моје *јарко* сунце”)
- огријано сунце („Ђери моја, *оѝријано* сунце”)
- прошена девојка („Спомен показује *ѝрошену* девојку Јеленку”)
- санак боравити („Овде вечити *санак борави* младенац”)

Уз овакве речи, које се срећу и у Вуковом *Рјечнику*, на споменицима се јављају и многе друге речи са извесним песничким дејством. Оне поетизују епитафе било својом архаичношћу, било садржајем субјективног односа (деминутиви и хипокористике), било што су позајмљене из народне поезије. Ево петнаест надгробних реченица у којима се јављају такве речи.

- „А мајка им пишти као под каменом *ѝуја*.”
- „*Коњик* беше србског и турског рата.”
- „Узор беше међу свима *сељанима*.”
- „О добри човече, тамо *блаѝуј ѝи*.”
- „*Божјаѝима* уделила ради бога и севапа.”
- „Винук се у небесне висине да тамо анђеоским животом *цваѝим*.”
- „Јер је у њему (рају) увек слатко *ѝремалеће*.”
- „Себи спомен подиже и гробницу од резана камена у свом *рукосагу*.”
- „Ништа снага, ништа *блаѝо* не поможе.”
- „И по *књиѝама* нађе синове у Босној.”
- „Пристој људство, и погледај на мене, гди *красоѝа* мога лица вене.”
- „Овде почива раба божија Јована, *девиѝа* бивша.”
- „А ти руку на *срдашѝе* мети.”
- „Ђе су *двери* што воде свакога, кроз њих познат творца великога.”

Надгробни записи су богати и синонимним изразима. Та синонимика је одраз не само богатства народног језика него и жеље клесара да се поетски изражавају и избегавају, где год се то могло, несликковите, једноличне и устаљене речи, да разбију досаду овешталих епитафа. Тако је само за надгробни споменик нађено тринаест синонимиких речи и израза. Поред најчешћих: споменик, спомен, биљег (али и: биљега), знак и крст јављају се и називи: надгробник,

стена, мрамор, земник, камен, дубећи камен, камени дуб, дирек, задужбина и чувар. И подизање споменика означавамо је са више израза. Споменик неко подиже, сподиже, удари, постави, установи, посади, даде градити, даде писати и сл. За глагол умрети употребљава се двадесетак израза. Неки од њих су само истозначни глаголи, а неки се састоје из сликовитих реченица којима се на неки начин обеснажава смрт и поетизује њено преовлађивање одлажењем у загробни живот. Тако се за умрлог може рећи да је умро, преминуо, престао се, увенуо; да је заклопио очи заувек, испустио душу, богу душу дао, попио смртну чашу, рекао свету збогом. Уз ове, срећу се и следеће реченице: Покоси ме смртна коса; Пала под српом преране смрти; Пресрети ме суђен час; Предузе ме црна земља; Мач ме смртни згоди, Смртни ме удар слади. Од реченица којима је изражено схватање да је умирање пресељење у загробни живот карактеристичне су: Пређе у вечност; Пресели се из временог у вечни живот; Винух се у небесне висине; Бог ме к себи одзвао; Одох богу на истину итд. И лежање у гробу казивало се на више начина. Поред најчешћих израза да покојник у гробу лежи или почива, казује се да се у гробу вене, трули, спава, оспављује, вечити санак борави, станује. Почесто се наводи да покојника хладна земља скрива и сахрањује (чува)... Осим наведених примера из области синонимике могло би се навести још прилично синонима за друге појмове (за смрт и гроб, на пример).

ЛЕКСИКА

Надгробни споменици играју улогу првокласног речника јер је на њима сачувано изванредно речничко благо. Осим речи са чисто матерњег врела, на надгробнике су урезиване и речи баштињене из других језика. Ту је, најпре, лексика из црквенословенског, руског и турског језика, а затим туђице из осталих европских језика, немачког понајвише.

На старијим споменима је прилично речи из црквенословенског језика. Те су речи најстарији каменоресци најпре преузимали из часловаца и псалтира, из којих су се првој писмености и учили, али и из разних других црквених књига и молитава које су у црквама слушали. Позајмљивали су их и из школских уџбеника, јер се у свим основним школама од средине 19. века изучава, поред осталих предмета, и старословенско читање, историја Старог и Новог Завета, катихизис и црквено певање. А највише су их позајмљивали од попова са којима су били у честом додиру. Црква је уопште много утицала на садржину и стил надгробних записа, па се тај утицај јасно уочава и у језичкој области. Црквена лексика се, иначе, није могла дубље уврежати у свакидашњи говорни језик сељака, али је нашла погодан тло у надгробним текстовима. Човек се у смрт испраћао црквеним речима па му и на споменику неке од њих заосташе. Са мирисом тамјана и свећа остајао је на камену и мирис свете, побожне лексике. Молитвене, средњовековне,

староставне. Покојници су се испраћали тајним, далеким речима, онима којима се никада нису служили на орању, копању, кошењу и чобановању. Речима из јеванђеља, псалтира и опела, које најчешће нису нимало разумевали и које су им чак биле смешне и накарadne. Њима се понекад сељак служио само кад је хтео да направи шалу на рачун попова и цркве.

Црквенословенских речи нађено је преко шездесет (у њих нису убројане оне речи које се налазе у изворним наводима из Светог Писма). Готово све оне припадају именицама, придевима и глаголима, док их је из осталих врста речи врло мало. Разуме се да је далеко највише именица, готово половина од укупног броја речи. Неке од њих означавају одреднице, атрибутивне човека (вожд, књаз, началник, ктитор, член, јуноша, Агарјанин, добродетељ, ревнител, раб), неке су назив за празнике (Воскресеније, Вознесеније), док остале означавају разновродне појмове (ден, источник, конач, слово, рота, мошчи, вселена, родство). Ипак, највише их је које именују апстрактне, духовне појмове (памјат, љубов, чест, житије, возраст, промисл, званије, преступленије, спасеније, назираније, усрдије, упокојеније, пришествије). Највећи број придева су епитети који одређују позитивни морални, духовни портрет човека. Обично су то сложени придеви са почетном саставницом *блаіо* и *йре* (благонадеждан, благородан, благочестан, благочестив, превосходан, пречестан). Од осталих придева срећу се: печалан, велиј, внутрени, черни, изображен, рукоположен, сушчиј, усошпиј. Од глагола се јављају само ових девет: помјанути, благоволети, узрети, возбудити се, воздвићи, сазидати, совршити, хранити (чувати), свјашченодејствовати. Од прилога треба поменути само прилог за место *зде* и прилог за начин *чесна*, који се врло често јављају. Првим почиње готово сваки старији епитаф, јер се њиме означава место где покојник почива, а другим се казује да су покојници на овом свету поживели чесно, поштено. Од предлога се једино среће предлог *ош* и то увек у изразима којима се исказује нечије порекло: „от фамилије”, „от села”, „от Дробњака”.

Треба нагласити да су скоро све наведене црквенословенске речи истовремено и благо руског језика. Отуда се оне могу сматрати и правим русизмима. Руски језик је у великој мери баштинио лексику из црквенословенског, па је зато понекад тешко препознати не само које су речи искључиво руске, а које црквенословенске, већ и путеве којима су доспеле до надгробника. Али осим шездесетак заједничких речи за оба ова језика, јавља се још толико чисто руских речи којих нема у црквенословенском речнику. Такве речи могле су да потекну из истих извора као и црквенословенске, али су оне у народ улазиле више преко световних књига и лица, нарочито оне из области политичке и војне терминологије. Учитељи, писари и разноврсни чиновници милошевске и уставобранитељске Србије, а затим читав грађански отмени слој прихватио је „отмене” русизме као своје и протурао их постепено и на село, у говор горштака. Као и у црквенословенском, и међу руским речима је највише именица, па придева и глагола.

И овде су најчешће именице-атрибутиви човека (читатељ, писатељ, служитељ, настојатељ, земљоделац, госпожа) и именице за духовне појмове (надежда, жртва, ненавист, ангел, супружество). Међу последњим је неколико глаголских именица (истеченије, воспоминаније, назираније, почитаније, согрешеније). Ту су и именице из војне и политичко-управне терминологије (полковник, војство, владетељ, владеније, отечество, управленије, признателност, отличије, погибел). И придеви одређују исте области (војени, пехотни, судејски, отечествени, примирителни, правителствени). Остали придеви означавају позитивне духовне и моралне особине људи (доброделан, благодаран, доброжелитељан, љубезан, праведљив, возљубљен, трудољубив, признатељан). На неколико споменика среће се и придев *зовом* (звани). Од заменичких речи врло је честа само присвојна заменица *ѿо*. Готова на сваком старијем споменику наћи ће се овакве реченице: „Овај крс дао писати брат его Милош”; „Спомену га его син Урош”; „Спомену је Мијаило, благодарни муж его” итд. Од глагола се јављају: ожити, сочинити, учествовати, укрепити, жртвовати, погрести, обновљавати. Овде ваља рећи да су неки глаголски облици задржали у трећем лицу руске, односно црквенословенске наставке. Тако у презенту редовно имамо: почивает („Зде почивает раб божи”) и ожити („Овде наше кости пачивајут и судбину божи ожити”). Аорист од *бѣи* је бист („Бист главни кмет”), а футур будет („Тако будет и животу твоем”).

И црквенословенске и руске речи јављају се нарочито до седамдесетих година прошлог века, све негде до српско-турских ратова, када наглије почињу да ишчезавају коначном победом вуковског, горског језика. Свежи језик сточара и мотичара засвагда је угушио дах народу туђих славјаноруских речи, усмртивши архаичност израза и језичку прошлост. Неки су због тога и зажалили, сматрајући да је тако одбачен језик веће изграђености у апстракцији и богатијег уметничког облика. Но, неке староставне речи задржале су се на споменицима и знатно дуже него у књижевним делима, школским уџбеницима и правно-судским документима. Оне су на надгробним каменовима, по инерцији и шаблону епитафа, продужиле свој век све негде до почетка овог века. Тако су се у народни језик надгробних слова увлачили славјанизми и русизми, те је тај језик попримио обележје хибридног славеносербског језика. Дах доситејевске и видаковићевске лексике запахнуо је надгробнике Западне Србије, али је ипак славјанизирање и русифицирање српског језика на споменицима тек једва осетно, јер је речи са црквенословенско-руском бојом, грађом и фонетским обликом на њима сразмерно врло мало. Свега их је око 140, а већина од њих се јавља врло ретко, неке само по једном. У ћилим народног језика само је ту и тамо убалучена покоја славјаноруска шара, понеки архаични поетски цветић, што мирише на језичку давнину. Нешто је више црквенословенских и руских речи једино на белезима људи из управно-чиновничког и поповско-калуђерског слоја. Није нимало случајно

што се русизми: памјатник, дражајши и торжествен јавише само по једном, и то на споменицима војводе, кнеза и свјашченојереја. Војводи црногорском Јовану Демиру синови су подигли „памјатник”, кнез пожешке нахије Васа Поповић био је „дражајши” родитељ, а свештеник Јован Протић из Цветака испраћен је у гроб са великим „торжественим” опелом.

Наведимо, примера ради, два надгробна текста из прве половине 19. века у којима је учесталост славјано-росијских речи прилична и који су погодни узорци за уочавање не само ненародне лексике него и архаичног славеносербског стила.

1. „*Ови крестї въздвїнуїї јест в ѡамјайї блаженоїочившаїо младенца Јоана, сина Василија Попович из сеје вароши Чачак, и престаџи се 23. декемвриа 1827. ѡга.*”

2. Василију Поповићу, нахије пожешке управитељу, *дражајшему* свом родитељу у Бершићима нахије рудничке рођеноме, *ѡживишему* 55 година, а 17-га јануара 1832. године у Београду *умершему*, за знак синовне љубови и вечнога *восѡминанија* поставише овај споменик 1833-ће год. *блаїодарни* синови Стеван, Мијаило и Ранко.”

Примећује се да се славјано-руске речи прорећују у другом епитафу. Само је шест година између синовљеве и очеве смрти, а постотак ненародних речи се на очевом споменику знатно смањило. У натпису из 1827. године готово је свака друга реч славјано-руска, а у натпису из 1833. једва свака шеста. Постотак црквенословенских и руских речи на надгробницима нагло је опадао са протоком времена. Тако је на споменику драгачевског протојереја Јанка Молера (1852) тих речи око 17 одсто, а на споменику војводе Јована Демира (1852) још мање, око 13 одсто.

Важно је напоменути да су неке од црквенословенских и руских речи претрпеле извесне измене. Те измене су већином гласовне природе. Речи су се прилагођавале духу народног језика па су, нарочито на завршецима, претрпеле прилична преиначења. Тако су сви придеви из руског језика изгубили крајње *ј*, односно „*и* кратко” (уместо примирителниј имамо примирителни). Промене су настале, разуме се, и тамо где је дошла до замене гласова и слова којих није било у нашем језику односно азбуци. Понекад понека реч добије, уз основно, и неко ново или потпуно друкчије значење. Тако реч *званије* не мора да означава само звање, чин, титулу, већ и споменик („*Ово званије* дао писати Никола, син јего”), а реч *добродетел* је добила сасвим ново значење. Она ни на једном споменику не значи врлину, већ врлог, племенитог човека („Престаџи се код свог *добродетелја* Саве Гавриловића у Лису 12. фебруара 1858. г.”).

На надгробним споменицима је нађено и око стотинак турских речи. Но, треба одмах рећи да многе од њих нису искључиво турске, већ да су само посредством Турака доспеле у наш језик. Око половина их је персијског, арапског или грчког порекла, па су, претрпевши јак утицај турског језика, добиле турски дах.

Пре свега, срећу се речи које означавају старе занате (и занат је турска реч) и занимања. Готово сви стари занати, посебно градски, турског су имена. Тако се на споменицима помињу чаругџије, мумџије, туфегџије, самарџије, мутавџије, дунђери, екмеџије, ћурџије, терџије, абације, сарачи, казанџије, боџације. Од занимања јављају се дућанџије, механџије, кафеџије, рабације, кириџије, бакали, ћумрукџије, ћате, анџије, баштовани.

Има и турских речи из војне, ратничке области. Ту су називи за војнике и њихове старешине: катана, тобџија, буљукбаша, барџактар. И називи старог оружја су турски. На споменицима се налази на речи; топ, миздрак, куршум, синџирлија, прангија, лагум. Ту је и обавезна реч из ратничке поезије: мегдан.

Ређе су речи које означавају административне јединице (нахија, вилајет) и људе из управног апарата (муселим, кајмакам, кабадахија, ћата).

Остале речи су из разноврсних области. Пре свега, честа је реч земан. Каже се да је смрт некога покосила „у мало земана”. Заједно са њом обично се помиње и синонимна реч вакат („Па увену ко зелена трава прије вакта и прије земана”). Иначе, ако би се тражила реч која се најчешће помиње, то би била реч комшија. Она се среће на сваком гробљу по десетак пута, па и више. Каже се да је покојник био добар међу својим комшијама, да је заслужио леп глас међу комшијама, да је комшије много волео итд. Од грађевинских здања помињу се чардак, конак, ћуприја, чесма, кафана, механа и дућан, а од делова грађевина: бој (спрат), кубе, пенџер, џам и совра. На споменицима убијених сеоских газда пише да су их убили лопови или зликовци кроз пенџер или џам. Понекад је то било „за собром”.

Наведимо и остале турске речи које се бар по једном јављају на споменицима: бабајко, севап, ајлук, аршин, алат, аманет, барџак, башта, варош, гариба, дирек, еснаф, јабанац, калдрма, калфа, кулук, зулумћар, марама, мираз, ћумрук, пизма, сердар, сомун, хапс, џада, целеп, мал, чаршија, шегрт.

Примећује се да су све турске речи на надгробним биљезима искључиво именице. То је разумљиво, јер се најбрже одомаћују туђице које означавају називе нечега. Карактеристично је да су то све називи за неке материјалне објекте и појаве, а нема готово ниједног који означава неки духовни, апстрактан појам. Изузетак чине именице пизма, аманет и мана. Придеви су изузетно ретки. Свега их је три: душмански, арнаутски, махнит. Неко је погинуо од душманске руке, неко од арнаутске пушке, а на некога је јурнуо зликовац као махнит. Од глагола се нашао само један: шенлучити. Такође се среће само један прилог (таман, у смислу: тек).

Занимљиво је поменути речи са споменика које постоје у Вуковом *Рјечнику*, а које Вук није означио као турске. То су: кабадахија, сомун, чам, прангија, грош, Арнаут, калфа, гариба, неимар, самарџија, дуванџија, берберин, рабација, пандур, бој (спрат), аждаја, чобанин, домазлук, хајдук, кубе, мана, махнит.

Треба, најзад, поменути турске речи којих у Вуковом *Рјечнику* уопште нема: земан, бабајко, цада, кајмакам, хућумет, шенлучити, устабаша, куршум, синцирлија, черубџија, мумџија, сајџија, грнчар, вакат, драгоман, кафана, асталук.

Понека турска реч је добила сасвим ново значење, различито од првобитног, или је употребљена у преносном, метафорском значењу. Тако кулук уопште не значи присиљан, већ напротив, добровољан рад, који се у селу заједнички, по договору, обавља. На споменику је уписано да је сељак био „на добровољном кулуку са воловима и колима”. Реч дирек добила је, у неколико случајева, значење споменика („Овај *дирек* воздиже Млађен оцу јега”). Аждаја је метафорна одредница смрти („Црна смрт, несита аждаја, истрже ме из крила мајке”), а дахијама се називају либерали који су починили злодело у Горачићима. Жртве Горачићке буне изгинуле су „од браће небраће либерала, српских дахија”.

Турске речи су махом на старијим споменицима. Ишчезавају, углавном, крајем прошлог века. Неке од њих су продужиле век и до Првог светског рата. Један од разлога тако дугог задржавања турских речи на подручју Западне Србије лежи и у чињеници да су њу непрекидно насељавали досељеници са турског подручја и области где има доста муслиманског живља. Дошљаци су тако у нов завичај уносили и турску, муслиманску лексику и век јој, у Србији, продужавали. Турске речи из области занатства умрле су већином пропадањем старих заната и занатлија или су замењене немачким називима, јер је Србија током 19. века занатске изразе позајмљивала из Аустрије. Турске речи из осталих језичких подручја надомештене су, где год се то могло, домаћим речничким благом. Пада у очи да су многе од турских речи које се јављају на споменицима потпуно одомаћене у нашем народном језику, а да се неке без замерке употребљавају и у књижевном језику (башта, кулук, бунар, чобанин, хапс, кубе, мана, марама, мираз итд.). Такође се примећује да се велики број тих речи јавља и у народним песмама. Познато је да је наша народна поезија проткана мноштвом речи источњачког порекла и да су те речи постале омиљена усмена традиција. Није ли велики удео у ширењу оријенталне лексике у нашем народу одиграло баш омиљено народно песништво? Наведимо десетак турских речи са споменика, а које су честе и у усменом поетском стваралаштву: земан, неимар, чардак, пенџер, хајдук, бусија, душманин, зулумћар, Арнаут, собра, барјак, шенлучити...

Одласком Турака из Србије све се више губе источњачки утицаји на све области народног живота. И утицај турског језика све брже јењава. Исток у Србији тихо умире, а полако се у њу увлачи Европа која, уз начин живота и привређивања, уноси и своје језичко благо. Отуда се турцизми потискују, а јављају се све више речи из европских језика. Из Аустрије се, са „швабећом” културом, политиком, занатима и индустријом, увозе нарочито „немачке” речи. Уносе их отуд и чиновници који све више пристижу у ослобођену Србију. У Србији

се постепено ствара грађански сталез који брзо присваја „нобл” стране речи. Оснивају се у сваком округу и срезу центри бирократског чиновништва које брзо усваја и ствара канцеларијске изразе па се разбацује језиком протокола, фасцикула и параграфа. Ствара се нова градска лексика која почиње све више да се богати туђицама. Ту су, пре свега, латинизми и германизми, а затим галицизми и грцизми, док је италијанизама знатно мање. Кварила се увелико чистота народног језика, па је већ за време уставобранитеља (1844) Попечитељство правосуђа и просвештенија, да би забранило „без нужде и разлога употребу туђих речи и за српско уво непријатним”, наредило окружним и среским „пероводитељима” да при изради писаних састава „на чистоту и својства српског језика, колико више могу пазе” и да употребљавају само оне стране речи које су „сваком поњатне и обичне постале”. У села ће те непоњатне „градске” речи¹⁵³ уносити трговачки помоћници, занатлије, калфе, шегрги, војници, писари. А те исте речи сељак ће слушати у дућанима, судовима, кафанама и школама и уносити их постепено у свој чисти горски говор. Али је на споменицима тих градских речи прилично мало, јер се на надгробнике није уписивао укупни говорни језик, већ само оно што је епитафима одговарало. Зато је учесталост туђица на надгробницима знатно смањена.

На сеоске споменике се, пре свега, уселила градска (али домаћа) реч: грађанин. За земљоделца, тежака, који је тек у години два-три пута силазио у град, каже се да је грађанин! Израз из политичког жаргона одомаћио се на селу. Та реч се настанила на надгробним каменовима нарочито од доба оснивања политичких партија у Србији. После осамдесетих година 19. века она ће се стално појављивати на сеоским гробљима. А од тада учесташе речи из политичко-идеолошког речника уопште. Тако се срећу речи: депутирац, депутација, нација, патриота, патриотизам, декрет, интерес (државни, народни), идеал, идеја, радикал, либерал, демократски, хуман, узурпатор, реакционаран.

Ту су и речи из чиновничке и занатлијско-трговачке средине: канцеларија, карантин, протокула, тотор, патрон, комисилук, хазнацеј, практикант, финанси, финансија, дирекција, катастар, пијац, ванцамент, капитал, пензионирани. Затим: мајстор, малер, шустер, тишлер, пинтор, шлосер, клонфер, мануфактурани, колонијалан. Па занимања: келнер, хотелијер, кондуктер, царинар, латов.

У војсци су се јавили нови чиновници и звања: комендант, унтерофицир, солдат, каплар, кавалерист, пионир, парламентар, штабац, ађутант, регрут. Ту су и војнички изрази: егзецир, евакуација, окупација, фронт, сигналист, муниција, динамит, експлозија, батерија, пиротехника, ескадрон, профијантски, демобилисан, легендаран, херојски итд.

¹⁵³ Пошто се посебно не наводи из ког је језика која туђица потекла, то је израз „градске речи” употребљен као заједничко име за све туђице из европских језика које су у села доспеле посредством града и градских житеља.

Сељаку ће понекад те стране речи бити у изражавању неопходне, а некад ће их из моде употребљавати, често и сасвим погрешно. Тако ће он рећи да је дечак био ученик прве *класе*, да је ученика смрт извела из *скамлије*, да је радник погинуо на београдској *шћацији*, да је покојник био *финанс*, да је добар ђак био *цензер* у школи, да је путник погинуо у *долежанци*, да је војник био у *зециру* с народном војском. Он ће, такође, казивати да је војник умро од јаке *конџузације*, да је милиционер убијен од *бандиџа*, да су хајдуци убили газду *маузеровим* мецима, да је војник био писар *џрофијанџалинске* бригаде, да је хајдук или зликовац био *џирјан* или *џирјанин*.

Занимљиве су неке речи из трговачког жаргона које су у село ушле са нешто измењеним значењем, односно са новом применом. Реч деликатан из деликатесне трговине, у којој се продавала fina, укусна, лепа роба, добила је на селу превасходно етичку особину. Она се на споменцима употребљава као најпозитивнија одредба за човека, а може, уз придевско, да има и прилошко значење. Добра, нежна, пажљива и лепа жена била је *деликаџна*, а домаћини који су чесно и поштено провели свој век живели су *деликаџно* или *деликаџли*. Слично је и са речју *вришак*, односно *вришко*. У трговини се тим речима означавала свежа, тазе роба, а на споменицима брза, хитра смрт. Младе особе су умирале *вришком* смрћу, а смртни часи су *вришко* долазили. И реч из војне области *кавалерисџ* је променила значење. Она је заменила турску реч *катана* и јавља се на споменицима час као кавалерист, час као кавалер. Право јој је значење коњаник, војник у коњици, али се јавља и у значењу невојничком. Она, наиме, означава човека необично чазбеног, гостољубивог, који је људе где му се год указала прилика чашћавао. Кад се на споменику прочита да је покојник био угледан кавалер, то значи да није био *џиџа*, *шкртац*, већ човек широке руке и душе.

Туђице из европских језика су нешто богатије од турцизама у смислу јављања врста речи ван именица. Учесталијег су јављања, на пример, *придеви* (деликатан, пензионирани, хуман, *вришак*, реакционаран, демократски и сл.) и *глаголи* (*интернирати*, *лицитирати*, *моловати*).

На споменицима је нарочито заступљена богата брђанска реч и то она која се све брже и више, у забраву, загура. Надгробно камење је постало нека врста народског речника у коме се могу наћи и такве речи које ће се узалуд тражити у многим „ученим” речницима. Клесари су, не слутећи, одиграли улогу прворазредних скупљача народног говорног злата и, као народни лексикографи, сачували од потпуног ишчезнућа многе, из савременог језика одгурнуте, речи. Наводимо овде сто четрдесет шест речи којих нема у *Рјечнику* Вука Караџића. Близу половина од њих не може се наћи ни у најновијем *Речнику српскохрватској језика* који су издале Матица српска и хрватска (такве речи су наглашене

задебљалим словима). Запажа се да међу њима има приличан број дивних сло-
женица, сликовито и функционално скованих, мада неке за данашње језичко
осећање изгледају и застареле и неспретно здружене.

- **безбраткиња** (сестра без брата, безбратица)
- безбрачан (који се односи на стање без брака; епитет уз особе које нису ступиле у брак)
- бежанија (бежање испред непријатеља у групи)
- **беснажност** (изнемоглост, слабост)
- блаженоупокојени ?¹⁵⁴ („срећноумрли”, епитет уз покојника)
- богоугодан ? (побожан)
- бољитак (побољшање, напредак)
- бољка (болест)
- бранитељ (заштитник, бранилац)
- братољубље (љубав према брату, братска љубав)
- браћенац (брат од стрица, братучед, брат)
- вајни (никакав, јадан, лош, тобожњи)
- **великорадан** (много, претерано радан)
- вероисповед ? (вера)
- винодељски ? (виноградарски)
- високоучени ? (који је јако учен; епитет уз особу са доста школског, књишког знања)
- вољење (љубав, наклоност)
- времен ? (привремен, пролазан)
- гледан (леп, личит, наочит)
- гостољубан (гостољубив, чазбен)
- **двадесник** (командир над 20 војника у Српско-турском рату 1876-1878)
- девојчанство (девојаштво)
- **дивитељ** (особа која се нечему диви)
- добричин (добро дело)
- доброделан (добар, који чини добра дела)
- добротворити (чинити добра дела)
- живитељ (житељ, становник)
- **живомаран** (марвени, сточарски; епитет уз трговину живом марвом)
- **живопечалан** ? (живомучан, прежалашћен; епитет уз родитеље којима су сва деца помрла)
- **загинутн** (угинути, затрети се, нестати)

154 За речи са упитником иза себе (укупно их је 16) др Владан Недић је изразио сумњу да су изворно народне. Његово је мишљење да би порекло тих речи требало озбиљније проверити. Као што се одмах уочава, то су готово све сложене које много опомињу на црквенословенске или руске изворе. Међутим, пошто ниједне од ових речи нема ни у црквенословенском ни у руском речнику, оне су и даље „остале” народне.

- **законоподобно** ? (по законским прописима, прописно)
- заслужба (заслуга)
- зачекати (сачекати)
- званичник (часник у општини или срезу)
- **земљодел**? (земљорадник, сељак)
- земни ? (земаљски)
- земник (човек, фигуративно)
- изашиљати (слати)
- **избран** (изабран)
- **изгонство** (изгнанство)
- изречица (изрека)
- имаовина (имовина, имање)
- **једномесечар** (војник који је био у војсци један месец)
- кајно (као)
- књигоученик ? (ученик, ђак)
- **коњани** (коњанички, коњички)
- **кр(х)атост** (мушка, момачка снага)
- **крволокиња** (рђава, крволочна жена)
- кретно (покретно; епитет уз покретно имање)
- **кућевница** (домаћица, кућаница)
- ликовати (начинити, исклесати лик покојника на споменику)
- малолетан (малолетан)
- малолетница (малолетница)
- **марвенокупац** (трговац марвом, сточарски трговац)
- **марвенокупни** (трговачки, епитет уз сточарског трговца)
- **маћика** (маћеха)
- мимопролазећи ? (намерник који пролази поред споменика)
- младалачки (својствен за младост, младосни)
- **младежан** (млад, млађан)
- мрачност (мрак, тама)
- мужевствен ? (мужеван, зрео, који је стигао до пуног телесног развитка)
- надгробник (споменик)
- најволети (највише волети)
- неваљаласт (неваљао, рђав)
- невидан (невиђен, невидљив, тајан)
- некретно (непокретно, епитет уз непокретно имање)
- **немал** (замало, умало)
- **непромено** (без промене, стално)
- неразмишљеност (без размишљања, неразумност)

- нестанути (нестати, ишчезнути)
- неутешив (неутешан)
- **одморит** (који има својство да одмара, одмородајан)
- окончати (завршити, довести до краја)
- окружје (округ)
- омаловажити (потценити, али и изгубити вредност, избледети)
- онамошњи (који се налази онамо, на оном месту)
- **опкружити** (окружити, опколити)
- **опстанути** (опстати, обдржати се)
- **опширити** (проширити, нарочито имање)
- **одспаљивати** (дуго спавати, али с прекидима)
- особито (лично, особно)
- очекути (причекати)
- ошта (од чега)
- **печалница** (ојађена, тугом опхрвана жена)
- план (омеђен мањи део имања, омања парцела)
- погибац (село у коме је неко погинуо)
- **погибство** (погибија)
- **погинут** (погинуо)
- **подводитељ** (подводач)
- подруг (муж који се призетио уз жену и имање умрлог првог мужа; друг, муж)
- подруга (супруга из другог брака; друга супруга)
- **понајпречи** (најпречи, најближи)
- **понашно** (онако како доликује; са лепим, узорним понашањем)
- послушност (особина оног који је послушан)
- похвалан (захвалан)
- правдољубље (наклоност ка правди)
- првенче (прво дете)
- првобрачан ? (из првог брака, епитет уз супруге из првог брака)
- **прегдашњи** (пређашњи, бивши)
- **презименозват** („по презимену”, са презименом)
- **преожалостив** (сувише ожалошћен)
- **преожалошћен** (исто што и преожалостив)
- **престрасно** (буовно, у лудилу, са суженом свешћу)
- приуговорљен (припремљен за неки посао, оспособљен)
- прошеница (испрошена девојка, девојка зрела за удају)
- раденик (радник)
- раденица (радница)
- раз (због)

- разбости (распарити ножем)
- **развијутац** (развитак, напредак)
- разручити (раздвојити заручнике, веренике)
- ратоборац? (ратник)
- рачуноводитељ? (рачуновођа)
- **резац** (клесар, каменорезац)
- рођенац (човек рођен у месту живљења, недосељеник)
- саморанка (самохрана мајка)
- свастић (син од свастике)
- свећеник (свештеник, поп)
- **словорезац** (клесар, каменорезац)
- синовски (синовљев, који припада сину)
- **сподизати** (подизати)
- **сподићи** (подићи)
- срдачност (искреност)
- **сточница** (жена сточар, сточарка)
- **стрев** (догађај, случај)
- **трећовенчана** (која се венчала за човека који се трећи пут оженио; епитет уз жену из трећег брака)
- **трпезара** (велика „трпеза” која се прави на гробљима да се људи на подушјима и задушницама послуже и поседе)
- **трпљиво** (са много трпљења, мучно)
- **тудиоц** (тудбеник, велики радник)
- трудољубив (изузетно радан)
- **увечавати** (учинити нешто вечним, непролазним)
- увиђаван (угледан, чувен)
- удовати (удовичити, бити удовица)
- украс (украш, одлика, врлина)
- укратко (убрзо, за мало времена)
- умољен(о) (с молбом, замољен(о))
- унутарњи (унутрашњи)
- упис (оно што је уписано на споменику, али и лик човека на споменику)
- установити (основати, увести, образовати, подићи споменик)
- усташа (добровољац, четник)
- **утревити** (погодити)
- **утрућен** (намучен од тешког рада)
- учењак (ученик, ђак)
учитељка (учитељица)
- **учитељствовати** (учитељевати, бавити се учитељским позивом)
- христољубив (побожан)
- часник (особа која заузима неко почасно место у општини или срезу)

На споменицима се среће приличан број застарелих речи, ишчезлих из савремене говорне употребе. То су махом речи са надгробника из прошлог века. Наводимо овде само неке од њих: друга, завада, сиротан, сељанин, домазлук, прочеље, умор (смрт), грехота, окриље, приложник, послушница, опаднути, подранити, младовати, невовати, отпочивати, налегнути, војштити, минути, оградити (начинити), опремити (послати), радин (радник), вишњи, особито, најпосле, свагда, незнано, нигда, заради...

На споменицима је нађено десетак народних речи које су добиле нова значења, различита од оних која имају данас. Ту, најпре, спада именица љубавник која означава доброг, правог, искреног, најближег друга и пријатеља. Кад се за покојника каже да је поживео као добар домаћин и љубавник, да је век провео у љубави и слози са фамилијом и љубавницима, јасно се уочава да није реч ни о каквим љубавницима у данашњем смислу те речи, већ о љубљеницима, омиљеним пријатељима и друговима. Са понеког споменика упокојени младићи, а и зрели људи, дозивају своје најмилије љубавнике: „Приђите ближе мили побратими и љубавници”, „Приђите ближе, моји мили другови и љубавници!” У вези с овим, и прилог *љубавно* добио је ново, шире значење. Он у своје значење не укључује љубавни живот са особом супротног пола, већ само казује да је покојник са познаницима био у љубави, да се лепо, човечно, топло понашао. Казује то добро запис са споменика једног домаћина: „Живио је 60 год. са сваким *љубавно*.” И значење именице младић шире је од данашњег. Она означава сваког младог човека, отприлике до тридесете године живота, без обзира да ли је жењен или није. Зато се на споменицима наилази на записе да је умро „нежењен *младић*” и да гроб покрива „*младића* нежењена”, али и да је младић био жењен и оставио иза себе жену и децу! Именица домовина, у једном епитафу, не означава отаџбину, већ кућу и имање коју кћерка јединица треба да наследи. Девојка миражинка говори са споменика: „При жељи њиховој (родитељској) останула сам на њиховој *гамовини* који су рачунали да ми је даду као једином детету.” Именица радња најчешће има значење именице рад („Дела његова и *радња* његова свагда ће остати као успомена овога среза”). Вук Караџић је записао да се у народу свака овећа река звала вода. И на споменицима наилазимо на примере у којима именица вода има значење реке („Утопи се у *воду* Мораву”, „Нађен мртав код *воде*”). Именица земник не мора да означава човека, већ и споменик („*Земник* овај постави му отац јего”). Именица останак значи остатак („Овде су телесни *останци* богом украшене девице Ђурђије”), а план одређени, омеђени део земље, мања парцела („И овај *план* земље своје приложи под гробље за вечити помен”).

Придев невидан не значи невиђен, невидљив, већ је добио неко шире и дубље значење. Сину јединцу отац Љубо је подигао биљег, па је клесар уписао да то учини „тужни и *невидни* Љубо”. Шта ли све не значи ово „невидни”? Можда је

отац утучен до невиђеног, можда је неизлечив од туге. Или: отац се не препознаје, никуд не излази, нико га, зато, не виђа. Трпни придев преварен добио је значење описног придева. Младић је погинуо од душмана „на *йреварени* начин”. Трпни придев опоменут, у једном запису, има значење придева поменут, споменут („Пре *ойоменуџа* Стојана роди два сина и двије кћери”).

Од глагола са нешто измењеним значењима поменућемо само четири. Глагол потписати има искључиво значење глагола писати. Клесари често за свој рад уместо „писа” урезају на споменике „*йойџиса*”, мада то не означава никакво потписивање, већ писање споменика. Овај глагол не означава тренутни, завршни акт клесарског рада, већ процес, трајање тог рада. У вези са значењем овог глагола, и именица потпис има искључиво значење натписа, односно записа. На једном споменику из прве половине 19. века записано је: „Синовац Милоје плати *йогџис*”, а на другом, из 1870: „Овај *йогџис* показује храброг војника.” Јасно је да овде није реч ни о каквим потписима, већ о клесарским записима, односно епитафима. Глагол заступити значи ступити („Под ајлук бијо *застџу-йијо*”), а наградити - градити, начинити, направити („Овај знак лика и подписа даде *наїрадиџи* себи за вечно воспоминаније”). Глагол сладити значи охладити, смирити, убити, усмртити („Па ме смртни удар *слаги*”).

ФОНЕТИКА

Важно је размотрити и фонетске особености и промене у речима на надгробницима. Сазнавање тих особености и промена указаће на неке гласовне законитости у стварању речи у народу и повећаће разумевање за извесне језичке процесе и појаве у народном говору. Надгробни каменови нуде занимљиво фонетско шаренило које је час сагласно са гласовним нормама књижевног језика, а час недоследно, одударно и са пуно особеног одступања.

ЗАМЕНА ЈАТА - Подручје о коме је реч у овој књизи готово је искључиво ијекавско. Изузетак чине само села источног Санцака, приибарска насеља и предели рудничког Поморавља. Али, ијекавско наречје је и у чисто ијекавском подручју недоследно заступљено. Оно је на целом простору од Лима до Мораве прожето честим екавизмима, којих је временом бивало све више, тако да су они у новије време на споменицима потпуно превагнули. До краја 19. века преовлађују ијекавски облици, а од почетка овог века они све више уступају место екавштини.

Углавном, на целом ијекавском подручју срећу се већ од најстаријег доба, а то је прва половина прошлог века, двојаки облици. Поред ијекавизама: тијело, вјечност, вјечно, вјера, цвијет, лијеп, вијек, наручје, умријети, двије итд. срећу се и екавизми (можда и чешће): тело, вечност, вечно, вера, цвет, леп, век, наруче, умрети, две. По свему судећи, тежња клесара од најстаријих времена била је

да што више употребљавају екавицу, јер многи екавски ликови преовлађују већ половином 19. века. Зато не зачуђује шта се гогово нигде на споменицима није нашао ијекавски лик од речи: овде, лета, дете, човек, цвеће, девојка, свет, свећа, месец - а те су речи понајчешће у надгробним записима. Такође се *јаиѝ* иза сугласника р екавизирало па се у епитафима нигде не наилази на групу *р(и)је*. Тако се јављају само примери са ре (реч, време, старешина). Једино се група *рије* налази у глаголу *умријети*.

Наилази се и на речи у којима се место *јаиѝа* у положају испред *о* јавља *и*: живио, желио, разболио, мрзио, диоба. У две речи некадашње *јаиѝ* је испред сугласника *љ* замењено такође са *и*: биљег и биљезити, али је подједнако чест и екавски облик белег.

Од осталих ијекавских ликова на споменицима се јављају: вјеран, гријех, дјело, утјеха, земљодјелац, намјерник, пјесма, сљедовати, тјешити, донијети, понијети, нанијети, навијек, прије, бијели, најпослије.

Занимљиво је писање појединих ијекавских топонима који поред ијекавског имају истовремено и екавски облик. Наилази се на дублете: Пријепоље-Препоље, Сјеница-Сеница, Косјерић-Косерић, Међуречје-Међурече, Бијела Ријека-Бела Река, Горијевница-Горевница и сл. Потпуно екавизована географска имена су: Сеништа, Речице и Сеча Река.

Важно је нагласити да су клесари често грешили у писању ијекавских облика. Зато на споменицима срећемо неправилне, некњижевне ијекавизме. Клесари су најчешће скраћивали двослог *ије* па су писали: тјело, вјек, цвјег, лјеп, лјек, а ређе дужили слог *је* (вијечност, дијело, тијешити). Својствени су и „продужени” некњижевни облици са доследном заменом *јаиѝа*, односно са његовом двосложном вредношћу, у множинским падежима придева и придевских заменица који се, додуше, врло ретко јављају (главнијех, основнијех, тешкијех, српскијех, пунијех; живијем, мртвијем, овијем, својијем, тијем).

О екавском подручју треба рећи само толика да оно, нарочито у непосредном суседству са ијекавским, није чисто од ијекавизма. Тако ће се у селима око Краљева и Горњег Милановца наћи, али ретко, облици: тијело, вјера, лијеп, цвијет, умријети, вијек, утјеха. Ти примери су махом на споменицима које су писали драгачевски клесари, пореклом ијекавци.

Од ортодоксних, некњижевних екавизама из косовско-ресавског говора треба поменути императив *ѝређи* и *ѝређиѝе* (уместо: приђи и приђите), који се јављају на споменицима студеничких, краљевачких и котленичких села.

Што се тиче икавизама, за њих се може рећи да су на овом језичком подручју мање-више случајно залутали, јер их је нађено свега седам-осам. Нјчешћи су *овди* и *ѝди*, који се јављају подједнако често на целом подручју

од Златара до Рудника. Од осталих икавизама срећу се само по једном: диоба, сикира, дивојка, Биоград, били (уместо бели), жудити, огривати, трпити, живити.

САЖИМАЊЕ САМОГЛАСНИКА - Сажимање самогласника јавља се на споменицима почесто. Ту је увек регресивна асимилација, по којој се врши сажимање првог самогласника у корист другог. Сажимање самогласника *a* са самогласником *o* у радном придеву готово је редовна појава. Наилазимо на радне придеве са сажетим *a*: писо, учествово, робово, обишо, дошо, подизо, подиго, продо. Са сажетим *y* нађено је само неколико примера (погино, одено, загино, угино). И асимилирано *e* у радном придеву ређе је (вољо, дово, ото). Сажимање код именица сасвим је ретко (посо, анђо), док је код прилога *као* врло учестано. Готово се увек на споменицима јавља облик *ко*. Од осталих примера ове гласовне промене треба поменути сажимање самогласника *a* у бројевима од једанаест до деветнаест. Девојка је умрла у *шеснестџој*, момак у *седамнестџој*, а војник је погинуо *дванестџе*, *тџринестџе*, *четџрнестџе*, *џетџнестџе*... До сажимања два у у једно долазило је само у сандхију у случају кад се предлог у нашао испред именице Ужице. Уместо „у Ужицу” увек имамо „Ужицу”.

ГУБЉЕЊЕ САМОГЛАСНИКА - Нађени су примери губљења самогласника *a*, *o* и *и* који су се најчешће губили кад су били у ненаглашеном положају. Самогласник *a* изгубио се у следећим речима: обвезник, избран, обвити, избрати. Самогласника *o* нема у почетном положају код прилога: овако, онако, овамо. Самогласник *и* се изгубио у императивима: станте, обрнте се, тужте, убриште, хвалте, не дивте се. Треба нагласити да то *и* у императивима није испало због гласовних „тешкоћа”, већ због стилских дејстава. Покојници су се обраћали живима у императивима, па је њихов дозив постајао изражајнији и упечатљивији кад се из њега избаци отегнути самогласнички елемент. Дозив је постајао одсечнији, рескији, мушкији.

ЗАМЕНА САМОГЛАСНИКА - Нађени су и примери за међусобне самогласничке замене. Тако је самогласник *o* замењиван са самогласником у (хармуникаш, вуденица, пољупривредник, туберкулуза), са *a* (аперација) и са *e* (потем, не мереш). Самогласник *y* је замењен самогласником *o* у следећим речима; Крагојевац, Букорешт, сопруга, феброар, хаобица. Самогласник *a* се преиначио у *o* у речима: манастир, заисто, митрољез, жандормерија. И самогласник *e* се понекад замењивао се *o* (сво, дружољубив, општо, Трешњовица). Сасвим изузетно, можда и случајно, омашком, замењивало се *a* са *e* (медеља, коњеник, младенец, саде, куде). У генитиву множине именице минут уместо *a* јавља се *и* (минути). Самогласник *и* замењен је самогласником *e* само у речи медецинар.

ПОКРЕТНИ САМОГЛАСНИЦИ - Покретни самогласници су ретки. Нешто су чешћи једино на споменицима из средине 19. века, а јављају се на крају појединих падежних облика придевско-заменичких речи и на крају појединих

прилога. Покретно *a* се среће у речима: свакога, мога, злога, његовога, тада, када, сада. Покретно *y* се јавља само код неколико речи и оно у стил епитафа уноси архаичну боју. Такво *y* се најчешће јавља у речима: противу, залуду, својему, вашему, почившем, бившем, вечном, ужичком, човечијему.

Поред покретних, односно несталних самогласника, који су одлика књижевног језика, јављају се и речи са покретним речцама које се чују само у народном говору. На споменицима су урезане речи са некњижевним привесцима: туј, туна, ондај, јошт, јоште, наске, њојзи, погледајде, окренде се, причекајде. Овде би можда спадао и необавезни слог *ну* који архаизира неке глаголе (настанути, нестанути, опстанути, останути).

СУГЛАСНИК X - Сугласник *x* је чинио велике тешкоће клесарима. Он је, нарочито у међусамогласничком положају и на крају говорног такта, постајао „танког звука”, па се зато у изговору олако губио. Зато су га клесари ретко кад правилно употребљавали. Изостављали су га кад не треба, писали га где не треба, мешали га са *k* и *ī*, итд.

Сугласник *x* је изостављан на почетку речи (Ерцеговина, лад, ладан, ајдук, рана, артија, итар, вала, оће), у средини речи (саморан, сна, сарањен, меанџија, наија, руо, њиов, неотично, уватити, данути, изданути, прнути, усанути) и на крају речи (пра, сирома, очи, њи, одма, неста, преведо). Нарочито је *x* изостављано на крају придева и заменица у генитиву множине (народни, наши, моји, поштени, проклети, пуни).

Сугласник *x* се најчешће замењивао са сродним задњонепчаним *k* (Крист, кришћанин, грек, тико, кајдук, мекана, Микајло, крабар, стадок, боловак, бијак), а ређе са *ī*, и то само на крају речи (јаог, иг, моиг, тешкиг, главниг, крочиг, увенуг, реког, извршиг, дадог, погибог). Ово *ī* уместо *x* одлика је и дробњачког говора који су досељеници донели у ове крајеве.

Нађено је и неколико примера у којима су се место ишчезлог гласа *x* развиле секундарни гласови *j* и *v* (тијо, снаја, аждаја, Мијајло, иј, руво, очув). Само се једном уместо *x* појавио самогласник *a* („Спомен му подиже очуа”).

Понекад се *x* стављало и тамо где му никад није било место по пореклу (Хрф, карактеран, хрв, хрст, зрах, есхадрон, хћи, Рохсанда). У свим овим случајевима оно је неочекивано, у обрнутом смеру, заменило сугласник *k*.

Разуме се да је сугласник *x* на многим споменицима, и старијим и млађим, употребљаван и правилно, јер он није био на овом подручју потпуно стран, као што, уосталом, није ни у говорима Пиве и Источне Херцеговине, одакле су га многи досељеници и донели у ове крајеве. Све горе наведене речи могу се наћи са одговарајућом употребом овог гласа. Клесари су били само толико недоследни у употреби гласа *x* да су га на истом споменику, чак и у истим речима, час употребљавали, час изостављали, час замењивали.

СУГЛАСНИК Ј - Овај сугласник је, после сугласника *х*, најнепоследније употребљаван. Нарочито ако се нашао у суседству са самогласником *и* са којим је по изговору врло сличан. Међусамогласничко *ј* се готово увек писало између *и* и *о* у радном придеву (израдијо, испустијо, баријо, бијо, послужијо). Тамо су га, осим клесара, писали и окружни и срески писари, а једно време чак и Вук Караџић и Светозар Марковић, две најписменије главе Србије у 19. веку! Слично радном придеву, секундарни глас *ј* се писао и у случајевима као што су: Мијоковци, Бакијоница, дијоба, магацијонер итд.

Понекад се *ј* писало на почетку страних речи, испред почетног *е* (јевропски, јекмеџија, јелектрични), а само двапут у почетку наших речи, у сандхију (и јопег, те јиг). Супротно овоме, *Ј* се изгубило у сандхију у примеру: „А Јована мати ој се зваше.”

Сугласник *ј* се гакође писао на крају придева који се завршавају на *и*. Он се ту писао не по фонетском, већ по етимолошко-морфолошком начелу, а среће се углавном на споменицима до 1870. године. То је, у ствари, било руско *и* (и кратко), јер Вукова *јоџа* се још није на споменицима била настанила. Тако срећемо придеве са неререформисаном руском *јоџом* на крају: бившиј, божиј, главниј, грађанскиј, драгачевскиј, државниј, лучанскиј, политичниј, храбриј.

Ако се *ј* у именима и презименима нашло испред самогласника *е* и *и*, оно се готово никад није писало, нарочито у крајњем слогу. Тако су на споменике уписана имена са изостављеним *ј*: Алемпие, Петроние, Василие, Радое, Воин, Радоица, Вуица, и презимена: Баић, Боић, Паић, Раић, Своић. У именицама Михаило и Михајло *ј* и *и* се међусобно замењују.

Сугласник *ј* је редак код придева и придевских заменица у положају између два *и* (божи, најгрозни, најстари). Иначе, придев божји среће се на споменицима са тројаким наставцима: ији, ји, и (божији, божји, божи). Глас *ј* се између два *и* изгубио, а потом се два *и* сажимају у једно дуго. Из истих разлога, *ј* се редовно изостављало и у дативу, односно локативу једнине именица женског рода ако се оне у тим падежима завршавају на *ији* (Куршумли, Гупри, Љубови, Ази, Албани, Срби, Македони, фамили, канцелари, академи, операци, пензи).

Сугласник *ј* се ретко писао и у положају између *о* и *и* у придевским заменицама (кои, мои, свои) и у положају између *о* и *е* (кое, мое, стое). Такође сугласника *ј* нема у речима неако, неачко, наруче.

Ј се такође нигде није писало на местима где му је била место после нестанка двогласника *ја* и *ју* с краја речи. На место ових руских слова остало је само *а*, односно *у*. Глас *ј* је излетао, јер га каменоресци све до осамдесетих година 19. века нису ни употребљавали! Тако су они писали: наиа, кабадаиа, фамилиа, меанџиу, очуи, Ртиу.

Насупрот изостављања *j* у суседству са *y*, јавља се неколико примера у којима се уз *j* обрело и непотребно, паразитско *и* (хајидук, маијка, маија, христијанка, вечностију). Овакви случајеви јављају се само у доба када се *јоџа* тек почела на споменике да урезује, па је уз њу још увек, иако непотребно, остајало старо *и* које је пре појаве *јоџе* играло њену улогу.

На старијим споменицима сугласник *j* се губи и у ненаглашеном облику помоћног глагола *јесам* у трећем лицу једине презенте ако се нађе иза неког самогласника у реченици. Тако се уместо *је* редовно среће *е* које се увек писало састављено са претходном речи (биое, поткивиое, коие, кадае, тадае). Да ли је изговорна вредност овог *е* била као *е* или *је* тешко је рећи. Ценећи према садашњем стању у источнохерцеговачком и новопазарском говору, могло би се тврдити да се то *е* кскључиво изговарало како је и написано - као *е*.

На споменицима у сјеничким и приибарским селима срећу се примери губљења сугласника *j* на крају показне заменице овај. На извесним споменицима је уписано: „*Ова* споменик подиже отац”; „*Ова му* споменик подижу браћа” итд.

Најзад, поменимо једну замену сугласника *j*. Изостављено *j* испред наставка *ски* у присвојним придевима замењивано је често сугласником *н* (аустрински, шумадински, абаџински, терзински, казанџински).

СУГЛАСНИЦИ Б и Ф - Сугласник *в* се често у епитафима употребљава наместо сугласника *ф*. Нарочито код речи страног порекла. Тако се на споменицима уписивало: калва, вотограф, винансија, вебруар, вамилија, вронт, тивус, дивтерија, кавана.

Уместо *ф*, *е* се среће и у географским називима. На споменицима војника из Првог светског рата налазимо да је војник погинуо на Кривој Веји или да је умро на Вијуми или у Вијери. Неки ратници, рањени или оболели, били су упућени у Вранцуску.

Сугласник *в* се често употребљавао и у личним именима. Са споменика нам се јављају Вилип, Јосив, Раваило, Тривун, Јевта, Совијана.

Јасно је да се све напред поменуте речи јављају напоредо и са ликом *ф* који се чак понекад пише и тамо где га у стварном говору сеоског човека није ни било: Јефрем, Филиман, Стефан, кафаљерист.

Сугласник *ф* је, иначе, у народном говору врло редак. За њега не знају, рецимо, никшићки и пивски говор, док је у Источној Херцеговини најчешће замењен са *в*. На споменицима је нађено да се *ф* замењивало и са *ѿ* (Јосип, Степан).

Понекад се сугласник *в* губио из речи (чоек, чуен, никака, овака, така, ноембар, краљески), а понекад се јављао као секундаран глас (јанувар, фебрувар). Сугласник *в* се могао заменити и са *м* (неизлечим), са *б* (собра) и са *љ* (остаљивши).

ЈЕДНАЧЕЊЕ СУГЛАСНИКА ПО ЗВУЧНОСТИ - Једначење сугласника по звучности није доследно проведено. То нарочито није на старијим споменицима. На онима из 19. века готово да га и нема. Једначења је било само у говору, док је у писању у потпуности заступљен етимолошки правопис. Тако срећемо речи у којима није извршено једначење. Наводимо само неке: надпис, одкриће, одприлике, подкивач, подпуно, сладки; Србкиња, србски, Србчић, Шабца, швабски, љубка, обштина, робство; бесплатежно, безправно, изкусан, изпред, разпрслотина, разцветати, срезски; отачбина, сбогом, топција, фишекција, Целепцић.

Понекад је закон једначења обухватао и сугласнике из двеју суседних речи. Крајњи сугласник претходне речи једначио се са сугласником којим је почињала следећа реч (з братом, з Делиграда).

ЈОТОВАЊЕ - Јотовање се вршило и тамо где у књижевном језику није дозвољена. Срећемо јотовање сугласника *g*, *л*, *н* и *ѿ* испред је насталог од *јаѿа*. То је оно јотовање које је Вук Караѿић приметио „у ерцеговачком наречју”. Сугласник *g* јотовао се у следећим речима: ђевојка, ђевер, ђед, ђеца, ђевица, ђедовина, ђе, овђе, ниђе, понеђељник, Неђељко, Млађен, виђети, ђеовати, штеђе (хтеде). Сугласник *л* се гогово свугде јотовао испред „јекавског” *је*. Нађено је неколико таквих примера: љепота, љето, љекар, биљег, биљежити, разбољети, сљедовати, жељети, вољети, прољевати, усљед, доље, младољетан, наљевен. У истом положају јотовало се и *н* (њежан, њедра). Под истим условима јотовало се и *ѿ*, само много ређе, свега у два примера (одлеђети, кћела).

Наишло се и на два случаја у којима је *ј* иза уснених сугласника прешло у *љ* (поживљети, доспљети).

Сасвим се ретко јавља именица *ближина* у којој је *ж* постало јотовањем групе *зј*.

На споменицима из половине 19. века срећу се речи са неизвршеним јотовањем: христијанин, Ртјанин и вечностју.

Друкчији је случај са речју *баѿалион* и вокативом *браѿио* (браћо), који се у овом облику јављају и до осамдесетих година. У овим речима самогласник *и* још није добио вредност правога *ј* (мада се у неколико примера на том месту писало *ј*), па отуда није могло ни да дође до јотовања.

ПАЛАТАЛИЗАЦИЈА - Одступања од палатализације готово и нема. Уколико их и има, она се тичу сугласника *к* испред наставка за падеж *и*. У речи битка *к* најчешће остаје непалатализовано. Каже се да је војник погинуо на *биѿки*. Непалатализовано *к* нађено је само по једном у речима: јунак, мајка, мука, војска, река. Један се покојник поздравља са војницима: „Збогом и ви јунаки војници!” Председник општине кажњавао је зле и рђаве људе „по *заслуѿи*”, па је зато умро „у тешкој *муки*” од хајдука. Један се војник разболео у *војски*, а други је

рањен „на Пустој Реки”. Погинуо је син јединац, па тужној мајки само име оста. Код личних женских имена у дативу сугласник *к* се, међутим, редовно палатализовао (Борици, Босиљци, Славенци, Станици). Некњижевно палатализовање *к* испред *у* нађено је само у два примера. Сељак је *сечући* букву погинуо, а ратник је рањен *иучући се* против непријатеља домовине. Палатализовање сугласника *і* у називима места недоследно је. Срећу се облици *Пожеји* и *Пожези*, *Балуји* и *Балузи*, од којих су први ипак нешто чешћи.

ПРЕЛАЗ Л у О - Запажено је десетак речи у којима се прелаз *л* у *о* није доследно извршио или није у духу савременог језика. Пре свега, у номинативу једнине и генитиву множине најчешће се срећу некњижевни облици (поштоваоца, просиоца, староца, трудиоца, чуваоца), али их има и књижевних (победилаца, крвопилаца, убилаца). Од дублета срећу се само два случаја (анђеоски и анђелски, немио и немил). У неколико речи, односно случајева на споменицима, није уопште дошло до промене *л* у *о* (убилца, крвопилни, топал, престолница, пепел).

УДВОЈЕНИ СУГЛАСНИЦИ - По нашем савременом правопису може да се удвоји само сугласник *ј*. На споменицима су, међутим, нађени случајеви са удвојеним *в* (Савва, Саввић), *н* (Вранна, ранна) и *с* (Лисса). Да ово удвајање није случајно може се са сигурношћу потврдити само у случају сугласника *в* јер се он као удвојен јавио пет пута у имену Сава. Ово удвајање се догађало само иза кратких слогова, наглашених краткосилазним акцентом. Сва удвајања поменутих сугласника јавила су се на споменицима старијим од 1876. године.

ЗАМЕНА СУГЛАСНИКА - Замена сугласника је веома честа. Неке замене су устаљене, па се могу сматрати језичком законитошћу, док су друге толико ретке да се пре могу схватити као случајне омашке клесара. О заменама у вези са сугласницима *в*, *ј*, *х* и *ђ* већ је говорено.

Пре свега, честа је замена сугласника *к* са *њ*. Наишло се на следеће речи у којима је та замена извршена: народњи, земњи, дењ, сињ, спомењ, Петњица, равњати, рачуњати.

Често се и сугласник *м* замењује са *н*. То је редовна појава ако се *м* нашло испред неког усненог сугласника (новенбар, деценбар, Аленијевић, ранпа, синпатичан, Таланбас), али је до замене долазило и у другим случајевима (коншија, коншилук, мунција, упантити). Ако се *м* нашло испред *н* замењивало се са *в* услед разједначавања носног елемента (гувно, тавно).

Неуобичајене су „замене” сугласника *љ* са *л* и сугласника *њ* са *н*. Те замене се никад нису вршиле у говору, већ само у писању. Наиме, овде је реч о несналажењу клесара у писању *љ* и *њ* после нестанка превуковске азбуке. Многи клесари су и после четврт века од званичног признања Вуковог правописа уместо *љ* и *њ* писали *л* и *н* просто зато што *љ* и *њ* нису умели да пишу! То су нарочито чинили

ако су ови сугласници у превуковској азбуци били испред меког полугласа, *jaïïa* и двогласника *ja* и *ju*. Зато овде стварно нема говора ни о каквој замени сугласника пошто су *л* и *н* у овим случајевима имали увек гласовну вредност њихових јотованих „вршњака” *љ* и *њ*. Најчешћи примери за *л* са вредношћу *љ* су: жител, служител, грабле, сабла, медала, гушобола, задовољство, Калиполе, Лутице, Цмилана, правителствени, удавлен, запален, умолавати, родитеља, колем, волом). У следећим речима сресћемо сугласник *н* са вредношћу *њ*: поверене, детинство, кназ, кнажевина, иманце, пажна, владане, Бошнаковић, Дона Добрина, ондашни, последни, ближни, овдашни, коневачки.

Оваква „замена” *љ* и *њ* ређе се само у раздобљу од 1850. до 1890. године. У њу спадају случајеви у којима се *л* у глаголским именицама задржало у народном говору и до данас (волење, грлење, запалење).

Сугласник *ћ* се испред сугласника *њ* преиначавао у *ї* (вотњак, кутњик, кутњица, помотњик, укутњи, несретњи, сретњо). До ове замене, односно разједначавања сугласника истог начина образовања, дошло је после прогресивне асимилације по којој је најпре извршена промена *н* у *њ* према гласу *ћ*, а затим се *ћ* променило у *ї*. Сасвим су друкчији разлози замене *ћ* са *ї* у примерима: сретан и несретан.

Сугласник *н* на крају трпног придева готово ће редовно бити замењиван сугласником *ї* (венчат, груписат, изабрат. комбиноват, позват, поштоват, обећат, отерат, укупат).

Поменимо и оне замене које су кудикамо ређе и од којих се неке пре могу тумачити случајношћу него општим законитостима.

Сугласник *г* се замењивао сугласником *ї* у случајевима отличан, отличован, праветан, а сугласник *ш* са *с* у примерима: друство, сиромаштво, Ческа. Сугласник *к* се могао заменити са *м* (наком, ненадам), са *л* (много, немилован) и са *к* (крволочки, првобрачка). Сугласник *к* се замењивао са *ш* (шћер), са *н* (небесни) и са *ћ* (Маћедонија). Сугласник *б* је понекад замењиван са *в* (септемвра, новемвра), а понекад са *м* (октомра). Сугласник *с* се преиначавао у *з* (зазнати, тифуз), у *ш* (испуштити, потрешен) и у *ц* (финанција, долежанца). Сугласник *ћ* се, на споменицима из прве половине 19. века, понекад, у презименима, замењивао са *ч* (Ђокович, Обучина, Филипович). Сугласник *р* се могао заменити са *л* (алтиљерија, леворвер). Сугласничка група *шїї* замењена је свега у два случаја сугласником *ћ* (опћина, свећеник). Најзад, поменимо и по један пример замене *њ* са *љ* (овдашљи), са *ћ* (имаће) и са *љн* (даљни), *љ* са *њ* (осамњен), *л* са *љ* (омаљен, усљед), *ж* са *ц* (вецба) и *ї* са *ч* (башча, башчован).

ГУБЉЕЊЕ СУГЛАСНИКА - Запажено је да се сугласник *ї* најчешће губи на крају речи иза сугласника *с*. То је најчешћи случај код апстрактних именица: вечнос, болес, жалос, завис, милос, младос, савес, храброс, час, честитос, као и

код бројевв: шес, једанес, дванес, тринес итд. Сугласник *ш* се и код придева са завршетком на *сшан* такође губи (болесан, жалосан, радосан, часан).

Сугласник *г*, односно *ш*, редовно се губи у положајима испред сугласника *с* у речима: браство, брски, кмество, оступање, осуство, преседник, сроство, браски, свески, осећи.

Од осталих сугласника могу се покакад изоставити *џ* (де, ди), *ј* (пите, наруче), *к* (ћер, Лесандра), *г* (пане, одмаза), *ш* (чела). Понекад се

читава слог изостави (вите уместо видите, глати уместо гледати, валида уместо инвалида).

Посебан је случај губљења сугласника код страних речи. Ту нема неких правила. Народ је само погрешно чуо те стране речи. На споменицима се срећу овако написане туђице: ескурзија, жандар, кавалерис, келер, келерај, ордонас, резервис, транспот, шапнел, резерни, интерирати.

Занимљив је случај губљења сугласника *г* у предлогу *ог* кад се он нашао испред речи која почиње са *ш* или *с*. На једном споменику пише да је ратник рањен „о турских пушака”, на другом да је газда подигао слуги споменик „о тврда камена”, на трећем да „умрије Вуица о три године”, а на четвртном да је један сељак потекао „о села Рожаца”. Истоветан је случај са сугласником *г* у изразу „пре зору”. Клесари су овде фонетичност правописа проширили и ван граница једне речи: једначили су сугласнике који припадају двома суседним речима, па су оне изједначене, као сувишне, у писању испуштали. Сасвим је други случај испуштања сугласника *г* испред речи која је почињала са *џ*. Један покојник проклиње свог убицу да страда „о горих мука”. И сугласник *м* изгубио се, услед удвајања, у изразима „црном ме” и „својом ме” („Са црnome земљом саставио”, „Пред својоме кућом уморише”).

Насупрот изостављању сугласника, јављају се примери где сугласници задржавају своје место које им по пореклу одговара. Тако се сугласник *ш* у суседству са *ц* и сугласник *с* у суседству са *ћ* готово никад не губе. Пише се: остатци, битци, отца, младићски, љубићски, коштунућски, књићски, никшићски. Понекад се наиђе и на облике: битћеш и смртћу. Нађен је и један изузетак: да се изгубило *ћ* испред *с* (кукиски). Да се *ш* задржало у сугласничкој групи *сшн* код придева нађено је само четири случаја (жалостно, местни, премилостно, ревностно).

Од сугласника задржаних на местима која им по пореклу одговарају треба разликовати придодате, уметнуте сугласнике, који су се обрели у појединим речима као залутали, непотребни сувишак, којима ту где су се нашли никад у историји језика није било место. То су тзв, секундарни сугласници који се срећу у речима: брез, неизбрежан, октомбар, поздније, скадар (уместо кадар), сподићи, според, увочи.

МОРФОЛОГИЈА

Облици „надгробних” речи и њихова служба у реченици у основи се слажу са стањем у савременом књижевном језику, али улоге и значења неких од њих у понечему одударају од данашњег устаљеног начина њихове употребе. Овде ће се говорити само о застарелој и изобичајеној употреби падежа, придевских видова и извесних глаголских облика, односно о неким њиховим одступањима од текуће говорне и књижевне норме у значењско-функцијском систему.

ПАДЕЖИ - Номинатив се у потпуности слаже са номинативом у књижевном језику. Једино је изузетак у једнини код показних заменица на старијим споменицима, где он уместо савремених облика *овај* и *онај* гласи *ови* и *они*. Ови архаични облици особина су дробњачког и источнохерцеговачког говора, одакле су их досељеници унели у ове крајеве.

Прилично је примера за изобичајену или „неправилну” употребу генитива. Уз глаголе у одрицању чест је тзв. словенски генитив који стоји уместо акузатива („Ја не гледам више *бела светиња*”, „Након себе *деце* није оставио”; „Своје *деце* није имао”; „А мајка му *јроба* никад видети неће”; „Родитељи *образа* не суше”). Генитивом се у неким случајевима замењивао акузатив за објекат и место „Тек што познах *овој светињи*”; „Нека на имању и раду *распоред* чини”; „Када дођеш на *мајчина јроба*”; „Одох на *далека јуш*”). Занимљива је употреба генитива порекла без предлога из. На споменицима су чести овакви примери: „Овде почива Јован Недовић *села Ршара*”; „Супруга Максима Јанковића *села Зеока*”, „Данило Перошевић *села Буковика*”; „Писа Радосав Чикириз *села Ршију*” и сл. Неубичајен је и временски генитив без предлога („Он се родио *Качине крајине*”). У епитафима се понекад нађе присвојни генитив са предлогом у („први слуга у *Карађорђа*”; „Једини син у *оца*”). Занимљив је случај употребе генитива са сувишним предлогом *са*. Један сеоски лекар је „*са јомоћу књија*” лечио народ, а једна кћерка је подигла оцу споменик „*са јомоћу два сшараоца*”. Од осталих генитива треба поменути два примера генитива за узрок који нису баш свакидашњи („Због *маћа* у кући с њим нису живели”; „Погибе *са јолийичких смерова*”). На споменицима до отприлике 1850. године јавља се, као остатак старе промене именице дан, генитив *дне*, а ако је та именица саставни део имена празника, то *дне* ће бити обично и до почетка овог века („Престави се јулија 5 тог *дне* 1842. лета”; „Умро уочи Ђурђевудне 1895. год.”). Најзад, занимљиви су остаци старих облика „црквенословенског” генитива множине без наставка *а*, а који се јављају на понеком споменику из прве половине 19. века („Поживе *леи* 50”; „Родитељи ће често горке сузе проливати да се со тим до своих *јробов* теше”).

Датив једнине личних заменица *мене*, *јшебе* и *себе* је некњижеван јер је једнак са генитивом и акузативом. Тако срећемо реченице: „Знај да ћеш *мене* доћи”; „Али *мене* оздрављења нема”; „*Мене* бог душу опрашта, а *јшебе*, брате, како

рекне"; „Сам себе спомен подигао"; „Бог ме позва к себе" итд. Датив се јавља у некњижевном облику и код личне заменице другог лица множине („Љубав моја нека ви је проста"; „Ја ви никад доћи нећу"; „Ево, да ви кажем"; „До неба ви равно"). На споменицима краљевачких села уместо *вас* јавиће се *ве* („Зато ћу ве, децо, молити"; „Нека ве бог живи"). Није редак присвојни датив од личних заменица. Оцу су подигле споменик „кћери му Ката, Стана и Стамена", сину „жалосни му отац Марко", а мајци „Милоје, син јој" итд. Наћен је само једном и датив множине личне заменице првог лица у облику старог инструментала *нами*. Овај облик „унет" је из Херцеговине, јер је то особина централног и источнохерцеговачког говора. На Белом гробљу у Ужицу, на споменику једног Херцеговца из гатачког окружја, уписано је: „Бог му дао у рају насеље, *нами* живијем здравље и весеље." Веома је ретка употреба датива уместо генитива, као што је случај у реченицама: „Био командир *баишаљону* народне војске"; „Био је кмет *селу* Миросаљци."

Наишло се и на примере неуобичајене употребе акузатива, сваки пут са предлогом *на* („Умре на 1847. *леџо*", „Оде на *вечности*", „Они мене на *руке држаху*", „Умро при одступању војске за на *Крф*").

Вокатив је неправилан само од именице отац. У дозивима и опроштајима ова именица у вокативу често има облик номинатива („Драги *оџац*, својом крвљу натописите земљу"; „Збогом, *оџац*"). Да је вокатив од именице мајка једнак номинативу наћено је само на једном споменику у Драгачеву („Не плачи, моја мила *мајка*").

Инструментал објекта занимљив је у следећим реченицама: „Поживи *ђевојком* 19 година"; „*Девојком* била је мила својим родитељима"; „Преведе ме *дејшејом* из турског ропства"; „Постављен је *кнезом* целог Драгачева". Што се тиче инструментала за средство, он се почесто употребљавао, неправилно, са предлогом *са* („*Са љушком* живот сам себи одузе"; „*Са кољем* убијен"; „*Са сикарама* исекоше"; „Одликван *са црвеним њојасом и са крстиом*"; „Па иј подиже *с десном руком*"). Понекад се инструменталом личне заменице *собом* истиче да је неко изван посао обавио сам, својим рукама, без ичије помоћи („Син Спасоје *собом* овај спомен написао").

Локатив личних заменица *мене*, *шебе* и *себе*, као и датив, изједначио се са генитивом и акузативом. Наилази се на примере: „Овај спомен све о *мене* пише"; „У *шебе* ћу млада венути"; „Остави по *себе* троје деце" итд. Неуобичајен је локатив који уз *се*, уместо предлога *у*, има предлог *на*. Ратник је погинуо „*на борби*"; „*на биџки*"; „*на раџу*"; „*на одсџујању срџске војске*". Занимљив је локатив неких места женског рода који су постали од придева. Локатив тих именица је као код правих придева. Тако читамо да је неко рођен „у *Јасеновој*", а да је неко погинуо или умро „у *Босној*", „у *Рајаној*", „*на Рашкој*", „*на Суџјеској*". Ретки су случајеви у којима се локативом замењује датив („Мила мајко, о чему се надаш?")

и инструментал („Комшилуче, о чему се бавиш?“). Наилази се и на локатив употребљен уместо генитива („Био је мајстор о *ковачком* и *йинџорском занайи*“). Занимљив је локатив са предлогом *йри*. Он најчешће означава време. Војници су војевали или служили војску „*йри* владенију“ Карађорђа или неког од четири кнеза који су иза Вожда владади. Али, у неким случајевима преовлађује присвојно значење. Кад се, на пример, каже да је неко *био* катана „*При књазу Михаилу*“, то значи да је био књажев катана, а не катана „у време“, а још мање „у близини“ књаза. Присвојно би значење имао и локатив у примеру у коме се наводи да је део дединог имања остао „*йри унуку Танасију*“.

На крају треба поменути неправилну употребу падежа на ретким споменицима досељеника из околине Ниша. На њима се може прочитати да је досељеник рођен „у *Ниш*“, да је пореклом „из *Велики Крчимир*“, да је подигао споменик оцу „са *синови*“ и сл. Неодговарајућа употреба падежа среће се и на понеком споменику у селима у околини Сјенице. Младић из Штавља убијен је од Турака „на *царску цаду у Дубиње*“, војник из Лопижа је погинуо „на *йоложај*“, заробљеник из Буковика је умро „у *ройсџиво у лајер Браунау*“. Такође се налазе примери да „у *исџи іроб*“ почивају кости и оца и сина, деде и унука.

Уместо локативом, овде је место изрицано акузативом. А познато је да у новопазарском, односно источносанџачком говору предлози *на* и *у* стоје искључиво са акузативом и онда када су у питању глаголи мировања.

Најзад, занимљиво је поменути и неправилну падежну употребу односне заменице *који*, која се ретко кад у падежу слаже са именицом на коју се односи. Срећу се реченице: „Обдарен сребрном медаљом *које* му декрет тврди“; „Имање остави својим пунолетним синовима, *којих* је за живота оженила“; „Она је одржавала аманет по говору *које* је Јосип говорио“ и сл.

ПРИДЕВСКИ ВИДОВИ - Језик надгробних споменика је богат придевима. О стилској улози тих придева говорено је у почетку овог текста, а сада ће се указати на употребу придева у односу на њихов вид. Пошто су махом употребљавани атрибутски, придеви се јављају и у одређеном и у неодређеном виду подједнако, али је неодређеног вида много више него што га данас и у народном и у књижевном језику има. Придеви у неодређеном виду су најчешће на споменицима прошлог века, али их има све до Првог светског рата и они стилски и језички данас делују доста архаично.

Неодређени придевски вид се нарочито често среће у генитиву. Каже се да је покојник био *чисти*а срца, да је умро *крајџка* века, да је погинуо од *несрећна* случаја или *зловива* комшије. Мајка није дочекала синове са *бојна* поља, убијена жртва чека *йраведна* бојжега суда, у гробу лежи девојка - пакет *леја* цвећа. Домаћин је стекао „*леја* имања и поштовања“, зликовци су убили шегрга пинторског „због *іаздина* новца“, клесар је начинио источник „од *резана* камена“.

Неодређени вид се среће и у дативу, односно локативу. Војник је дао живот „своје милу отачеству”, младић је умро „у *крајку милу веку*”, а девојка „у најлепшем милу моме веку”. Покојници леже у *вечийу* двору.

Чест је неодређени вид и у акузативу. Умрли син је оставио *ожалошћена* оца, рђава браћа су *жива* брата сахранили, отаџбина је у бој позвала *млада* војника, земља је покрила *дична* Срба, *храбра* ратоборца, *нежењена* младића. Смрт је уграбила *мила* брата, сина *Петрова*, сина *Тодорова*.

Одређени вид најчешће стоји у номинативу, као одредба покојника, који је у субјекту. Тако у гробу лежи *дични* Србин, *пошћени* домаћин, *пругољубиви* радник, *умиљати* син, *леји* цветак итд. Покојнику је живот прекинуо *несрећни* *ірозни* случај или је убијен „на *ірозни* начин”. Разуме се да одређени вид може да буде и у косим падежима, мада је тамо неодређени вид нешто чешћи. Одређени вид је најчешћи у генитиву и акузативу („Овде вене тело *дичноја*, *млагоја* *іисменоја* Милана”; „Овде земља скрива *іпримерној* и *нежној* родитеља”; „На овом месту почива Србин *славноја* рода“ и сл).

Нису ретки случајеви где су видови „помешани”. У истој реченици ређају се придеви и у једном и у другом виду. Земља је покрила „*Млагој* Филимана, *млада* момка”. У тами гроба почива тело „*доброј* и *нежној* супруга, *искрена* пријатеља”.

ГЛАГОЛСКИ ОБЛИЦИ - На споменицима се срећу готово сви глаголски облици. Једино никако нема футура II и потенцијала, што никако не треба схватити да их није било ни у народном говору, већ да те облике садржина и склоп епитафа није ни „захтевала”. Из истих, и сличних, разлога на надгробницима су врло ретки плусквамперфекат и прилог прошли.

Пошто се на гробљима говори о прошлости, о прохујалом животу, то су перфекат и аорист највише заступљени. Овим временима причала се биографија покојника, па су готово увек употребљена у исгоријском, приповедном значењу.

Перфекат је почесто, ради убрзанијег причања, али и ограниченог споменичког простора, остајао без помоћног глагола, па се користи у „крњом” облику. Каже се за покојника: *поживео*, *живео*, *учествовао* у рату, *подлегао* ранама, *преминуо*, *погинуо*, *умро*, *изумро*, *преселио* се итд. Перфекат је готово увек у активу, али се јавља и у пасиву, пуном и „крњом” (*сахрањен* је, *пренешен* је, *положено* је, *рођен*, *дасељен*, *отргнут* итд.).

Аорист је чест као и перфекат. Треба само рећи да је нађен аорист и од десетак трајних глагола. Такав аорист има, у основи, значење имперфекта, трајне радње, коју је само смрт прекинула. Покојник *живе* 50 година, *ђак* *іохађа* основну школу, домаћин *чини* добро све до своје смрти. Клесар *іиса*, *реза*, *іради*, *молова* споменик. Болесник *іде* у Беч да се лечи. Војник је ратовао док у њему *іпраја* моћи, а ратници *учестівоваше* у бојевима. Зликовци *вадише* очи и *ірдише* лице својој жртви. Понекад се аорист помоћног глагола *биіи*

употребљава уместо перфекта или имперфекта („И он *би* жртва”; „*Би* тешко рањен”; „Смрт његова *би* његовим горка”; „*Би* поштована од свијех”), а понекад се такав аорист у трећем лицу множине завршава на *ше* („Они са мном сретни *беше*”; „15 дана већ заједно *бише*). Аорист од помоћног глагола *хити* понекад гласи *иће* („Ал Бог не *иће* да одржи душу”).

Имперфект је врло редак, ако изуземо врло честу употребу имперфекта од помоћног глагола *бити* који се једино јавља у трећем лицу једнине у оба облика: *беше* и *бијаше*. У имперфекту се нашло само двадесетак глагола. У неким од њих имперфекат је коришћен првенствено ради стихованог облика („Па још *ићаше*, но час умрли више не *даваше*”; „Отац њојзи Делић Ђуће *бјаше*, а Јована мати јој се *зваше*”; „Мој син пред краљевим двором *сѣјаше*, у руци митрољез *држаше*”; „Кад Србија у ропсту *цвиљаше*, тада Мито слободу *сѣвараше*”). Примере за седам глагола употребљених у имперфекту имамо у реченицама: „То време *владаше* књаз Александар Карађорђевић”; „Ал то задуго не *ијрајаше*”; „А остави перо и артију са којом се свагда радо *занимаше*”, „Она жарком љубављу *иошићоваше* своје родитеље”; „Много *обећаваше*”; „На погребу *чинодејсѣивоваше* херцеговачки митрополит г. Серафим”; „Не дочека свог јединог брата, кога жељно *оčekиваше* са широког и далеког океана.”

Плусквамперфекат је изузетно редак (се састао беше, постао био, био контузован). Занимљиво је да се он јавља и са аористом од помоћног глагола *бити* уместо перфектом или имперфектом (*би* рањен, *би* убијена, *би* пресрећен).

Презента је мало, јер садашњост за покојнике не постоји! Они сада само мртви почивају, па се презент налази само у почетној реченици епитафа, да означи мировање тела без живог. Овде *лежи*, *иочива*, *иосѣји*, *борави*, *сѣава*, *ијруне*, *сѣанује* тело девојака, младића, домаћина, ратника... Ожалошћеној родбини је садашњост плачна. Она *уздише*, сузе *ијролива*, *ијужи*, *кука*, *нариче*. Иначе, презент се среће и у „даљем“ тексту епитафа, али већином са релативним значењем. Презент глагола шетати у трећем лицу једнине, поред шета, гласи и *шеће* („Душа моја сад по рају *шеће*“).

Футура је још мање од презента, јер је смрт укинула будућност. После смртног тренутка покојници ће венути и трнути, а родбина ће жалити и плакати. Од покојника ће трајати само светла дела. Зато футур долази при крају епитафа. Епитаф се почне садашњим временом (или дозивним императивом), продужи прошлим, а само се понекад заврши будућим.

И глаголски прилози су прилично ретки, нарочито прошли. Прилог садашњи најчешће одређује начин нечије смрти. Покојник је умро *ијроводећи* часно живот, *ијражећи* лека, *чезнући* за ослобођењем, *иуијујући* кући, *ијревозећи* се у лађи итд. Неко је погинуо *борећи се*, *бранећи* отаџбину, *ионећи* хајдуке, *ишмарећи* коња, *ијерајући* сено, *секући* букву, *чувајући* овце и сл. Родбина је

остала *йујујући*, *жалети*, *наричући*. Прилог прошли са глаголским значењем среће се на свега петнаестак споменика. Мајка је умрла *оставивши* нејако чедо, војник је „пропао” *дойревши* на Јадранско море, старац је остао сам код куће *йославши* све синове у рат, мајка је свисла не *дочекавши* синове са Солунског фронта...

Врло је занимљива употреба глаголских прилога у служби описних придева. У књижевном језику глаголски прилози су већ у доба Вукове језичке реформе изгубили одлику придева, односно они само имају прилошко значење, док су у народном говору све негде до краја 19. века могли да се употребе и као придеви. Изгледа да се у народу могао од већине глагола, по потреби, направити прилог са придевском службом. Вук је у својој *Српској граматички* (1814) писао да се глаголски прилози у народу „свагда” употребљавају прилошки, али је био мишљења да би се они „у писању” могли узети и као прави придеви. Осетио је да ће књижевни језик осиромашити ако се лиши оваквог оруђа које поседују готово сви књижевни језици Европе.

Ценећи по надгробним записима, глаголски прилози су се у народу употребљавали придевски много чешће, и од већег броја глагола, него што је то Вук приметио. У записима се јавља петнаестак прилога садашњих са правом придевском улогом. Каже се да су младић или девојка умрли у *цвейјајућем* животу или у *цвейјајућој* младости, да је смрт дошла усред осамнаестог, *цвейјајуће* лета. Гроб је *чекајућа* кућа за свакога, у њему лежи *йочивајући* Србин, у њему је тело *свршавајуће* ђака. За једним покојником жали *йујујућа* супруга, а други је оставио *йлачуће* брата, *кукајућу* мајку и *йишиће* сестре. Прилог лежећи сасвим се попридевио у епитафима у којима се каже да пред спомеником почива *лежеће* тело покојника. Исти је случај и са прилозима *стйојећи*, *йагајући*, *губећи*, *йекући* и *йгући* у уобичајеним синтагматским везама: *стйојећа* војска, *йагајућа* болест, *губећи* камен, *йекућа* година и *йгућа* вода. Прилог садашњи *мимойролазећи* добио је службу именице. Он означава путника, пролазника, намерника. Неколико епитафа почиње дозивом: „Причекајте, *мимойролазећи*, и посмотри овај знак жалости!”

Прилог прошли са придевском службом јавља се ређе, свега од осам глагола, не рачунајући попридевљен прилог *бивши* који се среће на готово сваком споменику, и црквенословенски партицип *усойши* који се јавља на споменицима из прве половине 19. века, а има значење придева: уснуо, умрли, покојни. У гробу леже кости *йоживевше* домаћина, *йреставивше* старца, *йреминувше* супруге, *йочивше* земљоделца, *йоинувше* ратника. Синови су подигли споменик *умершему* родитељу, а рано преминулом брату, нежењеном, споменик је подигла *оставша* сестра, једина наследница. Једна удовица је *заоставше* имање од мужа побољшала и повећала. Занимљиво је да се прилог прошли са

придевском службом најчешће налази иза именице и да стога понекад изгледа да осим придевског има и глаголско значење.

Придевска употреба глаголских прилога среће се само на споменицима из прошлог века. Најмлађи пример такве употребе нађен је у епитафу из 1890. године.

ПРАВОПИС

Споменици су све негде до 1880. године писани традиционалним, нероформисаним правописом. Вуковски фонолошки правопис се тешко пробијао на надгробнике и каснио је за десетак и више година у односу на његову примену у „државним” списима и уметничкој литератури. Клесари су се тешко и споро одвицали од дебелојеровског правописа, од неодговарајуће етимолошке графиције традиционалне ћирилице. Они су у камен урезивали и она слова која су фонетски била одавно мртва и која они никад нису изговарали. Старијим клесарима, навикнутим на староставни начин писања, било је мучно прећи на нову графичку, па су само делимично прихватили нов правопис. Карактеристично је мучење клесара Чикириза у вези с писањем тврдог знака. Он је већ половином прошлог века осетио да је овај дебелојеровски знак паразитски и беспотребан, па га је почео испуштати иза појединих речи, стављајући апостроф изнад места његова изостављања. Постепено, он је у одрицању тврдог знака био све смелији, тако да га је у последње две-три године свог рада врло често са споменика избацавао. Тако је, на пример, у једном подужем епитафу из 1860. године написао двадесет речи без овог знака. Чикириз је, иначе, најблиставији представник превуковског, етимолошког правописа, кога би се, да је живео још неку годину, сигурно радо одрекао. Умро је исте године кад и Вук Караџић, четири године пре него је Вукова правописна реформа званично призната.

Споменици су живи доказ како се врло мучно Вуков правопис пробијао до сеоског човека, па и до гробаља, и како се жилаво одржавала стара, традиционална ћирилица. Иако је староставни начин писања осуђен на коначну смрт 1868. године, млађи клесари ће тек стићи да око 1880. године Вуков правопис и на гробаља унесу. Међутим, да би се потпуно искоренила употреба неких слова из нероформисаног писма биће потребно да прође још двадесетак година, јер се нека од њих јављају на споменицима чак и до 1900. године! Најкасније су, пред крај века, ишчезли *ја*, руско *ј*, *ижица* и *е* са вредношћу *је*. Дакле, сва слова у вези са сугласником *ј*. Вукова *јоџа* се почела устаљивати седамдесетих година, али је тек деведесетих постала коначни победник.

ВЕЛИКО И МАЛО ПОЧЕТНО СЛОВО - О писању великог и малог почетног слова на споменицима тешко је наћи било какво правописно правило. Могло би се рећи да је сваки каменорезац писао велика и мала почетна слова

онако како му је кад падало на памет, јер они су час лична имена почињали малим словом, а час заједничке именице, придеве и глаголе великим! И своја имена су често, у потписима, писали малим почетним словом. Понеки клесар је сваку реч почињао великим словом! Ко да се снађе кад наиђе на овакве случајеве: радосав чикириз, ранко молеровић, чачак, србија, драгачево; Мајстор, Трговац, Бивши, Дугогодишњи, Мој, Његов; Који, Подиже, Погибе, Са, На, Овде, Близу, То, Онда, Верно, Јер... Ипак, у тој општој мешавини у вези са писањем почетног слова могла би се назрети склоност писања увећаног слова у следећим случајевима: на почетку епитафа, име и презиме покојника, називи месеци (на старијим споменицима нарочито), називи празника. Од осталих случајева великим почетним словом чешће се пишу именице: народ, отаџбина, слобода, вера, слава, Србин, кнез, краљ, председник, општина, војник, војсковођа, осветник, битка, бог. Клесари су се у избору великог слова руководили осећајно-психолошким, а не разумско-граматичким разлозима. Стога су чешће малим словима почињали имена народа против којих се ратовало: турчин, бугарин, шваба, маџар, немац. За непријатеља нема великог слова! Умањити га и у писању да би се пре савладао!

САСТАВЉЕНО ПИСАЊЕ РЕЧИ - Размак између речи на споменицима врло често није већи од размака између слова у речима. Каменоресци су на мало простора имали много да кажу па су речи сабијали једну уз другу више него што се „сме”. То је тзв. *скрипћура конџинуа* позната из средњовековних списа. Ипак је размак остао толики да је граница међу речима толико уочљива да споменике чини макар осредње читљивим. Да би читљивост била побољшана, клесари су се послужили и ликовним средством: бојили су сваку реч посебном бојом. Боја је раздвајала речи и оне су, с њом, добијале неку нову снагу. Међутим, има речи које су каменоресци увек писали састављено. То су најпре глаголске енклитике (оваје, онје, штоје, теје, јасам, висте, штаћемо). Ту су затим заменичке енклитике (казаму, којага, замном, наге, подигошему, срезага, убига). Повратна заменица *се* увек се пише састављено са глаголом или заменицом испред себе (јасе, висте, помислисе, престависте, убисте). Тако ју је, уосталом, уз повратне глаголе писао једно време и сам Вук Караџић! И глаголи у одрицању увек се пишу састављено са речцом *не* (неби, недочека, некукајте, непожали, нестиже). Предлог *са(с)*, као проклитика, обично се пише састављено са речју иза себе (сањим, самном, сатрудом, сатим, соним, смобом). Има случајева да се и по три речи пишу састављено (комига, надамномје, некумује, онихсисе, отакламусе, случимусе, счимћемо). У једном примеру су чак и четири речи написане заједно (небилиму).

РАСТАВЉАЊЕ РЕЧИ НА СЛОГОВЕ - Деоба речи па слоге, нарочито на старијим споменицима, обично се није обележавала никаквим знаком. Али на већини споменика средњег и новијег времена знаци за деобу речи на слоге постоје. Да је реч прекинута најчешће се бележило једном, али има случајева да се то чинило и са две цртице, односно знаком једнакости. Понекад је цртица

стављана само на почетку другог дела речи, у следећем реду! Изузетно је ретко да се деоба на слоге обележавала тачком.

СКРАЋЕНИЦЕ - На споменицима има много скраћеница. Речи су морале да се скраћују да би се добило што више простора за исказивање покојникове судбине. Најчешће су се скраћивале речи са нарочитом учесталашћу, тзв. сталне речи, које се готово на сваком споменику учестало понављају. У те речи спадају: раб божји (р.б.), бивши (бив.), почивши (поч.), покојни (пок.), година (г., год.), лето (л.), називи месеци (авг., окт.), село (с.), срез (ср.), округ (окр.). Осим ових, врло често су се скраћивале речи господин (г., гос.), класа (кл.), спомен (сп.), биљег (бил.), овдашњи (овд.), општина (оп.). Од осталих речи могла се свака скратити ако се клесар нашао у шкрипцу простора. Тако срећемо скраћене речи: чега (ч.), батаљон (бат.), војска и војник (в.), подиже (под.), Обреновић (Об., Обрен., Обренов.), Горачићи (Гор., Горач.), Жевица (Жеж.) итд. Речи су се скраћивале на сугласнику, како се и у савременом правопису чини, али су неписменији клесари, нарочито они из рудничког Поморавља, покатакд скраћивања чинили и на самогласнику. Наилазимо и на оваква скраћивања: „I кла. карано. бата.” (I класа карановачког батаљона), „У гро. по. су.” (У гробу почива супруга), го., годи. (година), јану. (јануар), деце. (децембар), омла. (омладинска), ви. (виноград).

Посебна врста скраћивања је у писању датума, односно редних бројева. Каменоресци напишу датум смрти покојника бројем, па уз њега, полунадметнуто, додају последњи слог или слово тог датума. На пример: 1г (првог), 9ог (деветог), 10га (десетог), 16том (шеснаестом), 20тој (двадесетој), 21ој (двадесет првој), 40тој (четрдесетој) итд.

Нарочита врста скраћеница су скраћенице постале сажимањем. Те су скраћенице преузете из црквених књига и налазе се само на споменицима до 1860. године. Код оваквих скраћивања из средине речи се испуштају поједини самогласници или слогови (највише два слога). Тип оваквих скраћеница имамо у речима: месеца (мца), божји (бжи), Христу (Хрту), лета (лта), отац (оц), конач (коц), житељ (житл), светог (стог), престаи се (пресвесе), приближи се (пржисе), матере (мре), блажени (блни). У овакву врсту скраћеница спада и оно познато ИС ХС НИ КА. Као што се види, сажимањем су обухваћене речи које означавају црквене појмове и речи учесталог појављивања. Титла, надредни знак изнад речи у којој је извршено овакво скраћивање, иако технички неподобна за писање, готово је увек стављана.

ИНТЕРПУНКЦИЈА - Као ни велико почетно слово, тако ни реченички знаци надгробних записа немају никакве законитости. Њих на већини споменика и нема, а ако их има, они су или у зачетном облику, или недоследни, или, са данашњег гледишта, нелогични. Сваки је каменорезац имао неку своју интерпункцију која би могла да се објасни једино неким немуштим разлозима.

А што је занимљиво, ниједан клесар није имао неки свој устаљен интерпункцијски узорак, иако је сваки, мање-више, имао одређен текстовни образац. Кад се посматрају готово истоветни епитафи неких клесара, уочава се да интерпункција на њима није подударна. Дакле, произвољна је *и* условљена тренутним клесаровим нахођењем, тако да јој је врло тешко наћи нека граматичка, стилска или психолошка оправдања, односно функционалне ефекте.

Интерпункцијски знаци на споменицима преузети су из црквених књига, а сведени су на тачку, две тачке (понекад и три) и зарез. Тачка и две тачке најчешће имају исте улоге. На старијим споменицима оне служе или да означе границу између речи или да обележе крај скраћенице или да одвоје мање или веће групе речи које нису морале да буду реченица. Исти знаци, су, наравно, означавали и крај реченице. (Иза такве тачке уопште није било обавезно велико почетно слово) Тачка се на старијим споменицима, као и у црквеним књигама, стављала на средини редова, а на новијим при дну, као што је одавно у литератури уобичајено. Осим две, код клесара Митра Ђорђевића срећемо и три тачке! Чему су оне служиле ћудљивом Митру, загонетно је. И зарез је у многим случајевима загонетан. Њега је први почео, половином прошлог века, да употребљава клесар Радосав Чикириз, а после њега прихватили су га многи клесари. Зарез се стављао најчешће тамо где се очекује тачка или где се завршава једна подужа реченица или синтагма, али и тамо где јој ни по каквим разумским разлозима није место. Чикириз је у своје камене рукораде урезивао, али врло ретко, и тачку и зарез. Овај знак његови следбеници готово никад неће користити.

Наведимо сада по један, са интерпункцијске стране, занимљив надгробни текст од три особена клесара: Радосава Чикириза, Митра Ђорђевића и Млађена Раковића. У текстовима ове тројице драгачевских мајстора длета најбоље ће се видети не само употреба и улога реченичних знакова, већ и употреба великог и малог почетног слова, као и општи ниво клесарске писмености и у правописном и у стилском смислу.

Овде е укопато тѣло рабе боже Томе супруге сретена р. Крсмановића Иначе Чикириза изтѣ Ртію а кѣри Антонія Алексића Иначе Мунѣића старовла из страгачіне и Станоике майке іои онае поживіла 69 Год: и преставіла се 3 декемра 1858. год: Богѣ да іой душу прости вовѣки вѣков аминѣ: Споменѣ овај подігоше нѣни Мили Сынови Радисавѣ и Радосавѣ и Паунѣ”

(Чикириз, 1859)

„Погледіде мілі: роде і подпісь: подпісь овде коі показуе крабrog. србіна іовка паіовіћа, жител(а) і кмета села ездіне коіе по мілості божіоі: себі спомен подіже і гробницу одѣ резана камена у своме рукосаду за коі: аманет оставі да би проклет: бю: кобі ово место: продо іли купію по 10 ваті на 4 стране одовог:

спомена 1865 год. іовко благодарім небескога творца коі мене укрепи до конца те све виђок за чім самъ маріо: грађевина доста поградіо і відоград ліепъ посадіо коі себі спомен подігао: ко год раді бог му помогао.”

(Митар, 1865)

„Шарен спомене ладни, камене, кои сваком, срце храбриш, што овде, показујеш, место сарањеног од 85 гад: Максима Цогољевића из губереваца, кои задоби, пушчану рану, код цркве и суднице, горачке 20 фебруара 1893 год, од браће небраће, либерала српски, дахија, а издану, 7 маја 1893 г. нема, живота без слабодє благо, ономе кои ваком смрђу умре лака земљо којага пакриваш, својом теје, откупијо крвљу, Овај знак подиже, његова, верна, супруга, иконија.”

(Млађен, 1893)

Сл. 79. Група споменика на гробљу у Зеокама (почетак XX века)

ЗАВРШНА РЕЧ

Провео сам на гробљима Западне Србије десет година. Десет лета су ми се са надгробних каменова ујављивали давно уснули, заборављени преци. Слушао сам казивања стара као чукундедови и млада као оводобна деца. Био сам час бела пчела и унук, час син и брат, час отац и деда. Заподевао сам разговор са старцима и младенцима, момцима и девојкама, мужевима и женама. Услушао и досељеника и ратника, хајдука и преступника. Позирнуо у душу газде и слуге, ђака и занатлије, кмета и пандура. Разумео моћнике и убожнике, срећнике, злоудеснике и болнике. Са свима био истодобник. Слатко сам другарио са минулим добом, толкујући његове тешке довике, мудре поруке и смерне молбе.

А друговање је било и горко. На главу су ми се сручивале несносне припеке и олујни пљускови. Оморине и сунчанице, блато, лапавице и росуљине - ометали су ход ка гробљима. Прескакао сам врзине, пентрао се уз тешко савладиве узвисине. Дупчио данима у одраченим гробиштима, у њиховим травуљинама, трњацима и купињацима, међу змијама и гуштерима. Крчећи пут до запуштених надгробника понекад сам за гују хватао, често одећу цепао, а покашто се и у главу трнио. Табанао сам беспутицама планинским за плавилом гробног камења, почесто преуморан и прегладнео, са зебњом где ће ми ноћиште бити. Па по два-три пута на понеко гробиште, ради провере или нових открића. А све пешке, знојан и задихан. Од осванка до омрклине.

Истрајати је било мучно и због неразумевања и отпора „окоLINE”. Нико није навикао да виђа човека да се маје по гробљу, а да нису ни сахрана, ни даћа, ни задушнице, ни градња гробнице, ни подизање споменика. Виђати некога да окапава у библиотеци, архиву, музеју, галерији - похвално је, али гледати га стално међу гробним каменовима - несхватљиво је. Градски „одшколовани” људи, настројени према удобностима тела и саображени са потрошачком свешћу, а опседнути кућанственим напредовањем и престижом у освајању положаја и звања, убиствено су ме запиткивали: „За кога радиш? Па зар имаш рачуна? Колико ћеш да зарадиш? Шта тиме постижеш?” Говорили су, понеки, злурадо: „Шта је с њим? Да ли је читав? Па шта више тумара по гробљанским шишљацима?” А сељаци су махом одмахивали главама и чудили се за чим трагам по селима и гробљима кад нисам ни геометар, ни порезник, ни поп, ни клесар. Али кад чују моју намеру, постају добронамерни и сусретљиви и, авај, много ме боље схватају и разумеју него градски „интелектуалци”. Покажу ми све што ме занима, објасне понеки загонетнији епитаф, приме гостољубно, без динара, на конак и гошћење.

На посао ме гонила једина велика љубав за старину и прохујала доба и убеђење да послујем на корисном и часном раду. Љубав према запретаним оно-времским вредностима ми и у сан долазила. И казивала да иде време кад ћемо се гробљанским сведочанствима дичити пред светом као што то одавно чинимо с народним песништвом и фрескама. Легао сам с клесарским рукорадима, будио се с њима. Сањао више пута да негде у брдима, на непознатом гробљу, бележим све нове и нове податке.

Пожуривало ме уверење да је за овај посао бануо последњи тренутак. И страховање да гробља потпуно не онеме и речју опосте. Јер већина старих споменика несхватљиво брзо пропада, нестаје преко ноћи. Данас видиш пешчар земљоделца из прошлог века, сутра га већ нигде нема. Не може се вечно одолевати и одупирати времену. Крзају се и крдишу стари, најбољи биљези. Гонило ме на истраживање и чуђење што су нам гробља сувише предуго била као окужени опсађеници којима се није могло и није смело прићи. Потомци, најчешће немарни према прецима, опростачили за сва онодобна блага, отурају од свог времена народно надгробно злато као да га се стиде и не признају за своје.

Десет година сам трагао за сељаковим свебивањем на гробљима. Прво радознано, лутајући, са забавном жељом, а затим с планом и јасним циљем, са жаром и страшћу научника. Откопавао сам урасле, превртао и подизао пале споменике, одгртао траву да се нови редак или слово појави. Тако сам завршио „надгробну” шетњу и застао (негде мора да се заустави) на овоме што читатељу сада нудим. Али путовању нема краја, јер откривати се може још и тек. Гробља се пренемажу од дозива да им се приђе. Док још има вакта, док су још беседљива. Прилазећи њима, доходимо до самих себе, до свог затуреног извора. Стога, молим нове ходочаснике да наставе моја започета путовања. Ова опросна реч од надгробника нек буде поздравље и призив будућим истражитељима.

Милени пријатељи и браћо, приђите ближе, не пожалте дангубе и труда.

СПИСАК МЕСТА И ГРОБАЉА

1. Адрани (3, К)*	40. Врдњани (1, П)	79. Дружетићи (3, ГМ)
2. Акмачићи (1, НВ)	41. Врдила (1, К)	80. Дубрава (1, И)
3. Ариље (1)	42. Врнчани (3, ЧА)	81. Дучаловићи (3, Л)
4. Атеница (3, ЧА)	43. Вучковица (1, Л)	82. Душковци (1, П)
5. Бајина Башта (1)	44. Глумач (2, П)	83. Ђераћ (1, Л)
6. Бакионица (1, П)	45. Годовик (1, П)	84. Ерчеге (1, И)
7. Балуга (1, ЧА)	46. Гојна Гора (3, ГМ)	85. Жаочани (1, ЧА)
8. Баљевац (1, Р)	47. Горачићи (2, С)	86. Живица (1, Л)
9. Бања (1, ПР)	48. Горачићи (8, Л)	87. Заблаће (2, ЧА)
10. Бањица (1, ЧА)	49. Горичани (1, ЧА)	88. Здравчићи (2, П)
11. Бедина Варош (1, И)	50. Гоње (1, С)	89. Зеоке (1, Л)
12. Бела Река (1, НВ)	51. Г. Горевница (2, ЧА)	90. Ивањица (1)
13. Бељина (1, ЧА)	52. Г. Добриња (3, П)	91. Јанчићи (2, ЧА)
14. Бершићн (1, ГМ)	53. Г. Крварица (1, Л)	92. Жејевица (1, П)
15. Бечањ (2, ЧА)	54. Г. Трепча (1, ЧА)	93. Жејевица (2, ЧА)
16. Биоска (1, ТУ)	55. Г. Бранетићи (1, ГМ)	94. Јездина (1, ЧА)
17. Богданица (1, ГМ)	56. Г. Милановац (1)	95. Јелендо (1, П)
18. Богојевићи (2, А)	57. Горобиље (3, П)	96. Каленићи (2, П)
19. Богутовац (1, К)	58. Гостиница (2, ТУ)	97. Каона (2, Л)
20. Божитићи (1, НВ)	59. Граб (2, Л)	98. Каран (1, ТУ)
21. Братљево (1, И)	60. Грдовићи, (1, А)	99. Катићи (1, И)
22. Брђани (2, ГМ)	61. Гружа (1, КН)	100. Катрга (1, ЧА)
23. Брезна (1, ГМ)	62. Губеревац (2, КН)	101. Качер (1, ТУ)
24. Брезовице (1, ЧА)	63. Губеревци (2, Л)	102. Качулице (1, ЧА)
25. Бреково (3, А)	64. Гугаљ (1, П)	103. Кнић (1)
26. Бресница (1, ЧА)	65. Гуча (3, Л)	104. Комарани (1, ХВ)
27. Брусница (1, ГМ)	66. Дежева (2, НП)	105. Конарево (1, К)
28. Буар (1, ТУ)	67. Деретин (1, И)	106. Коњевићи (1, ЧА)
29. Буковик (1, НВ)	68. Дљин (3, Л)	107. Косјерић (2)
30. Буковица (1, И)	69. Добраче (1, А)	108. Косовица (1, И)
31. Вапа (1, ЧА)	70. Добродо (1, ТУ)	109. Костојевићи (1, ББ)
32. Видова (1, ЧА)	71. Д. Горевница (1, ЧА)	110. Котража (3, Л)
33. Виљуша (1, ЧА)	72. Д. Добриња (1, П)	111. Коштунићи (1, ГМ)
34. Вионица (2, И)	73. Д. Крварица (2, Л)	112. Краљево (1)
35. Вирово (1, А)	74. Д. Трепча (1, ЧА)	113. Крвавци (2, ТУ)
36. Висибаба (1, П)	75. Д. Дубац (3, Л)	114. Кремна (2, ТУ)
37. Витковац (1, К)	76. Драгојевац (1, А)	115. Криваје (1, С)
38. Вича (1, Л)	77. Дракчићи (1, К)	116. Кривача (1, Л)
39. Вране (1, А)	78. Дражиновићи (1, П)	117. Крстац (2, Л)

* Бројеви у загради означавају број посећених гробаља у одређеном селу, а слова општине у којој се та оело налази. Општине су обележене са: А (Ариље), ББ (Бајина Башта), ГМ (Горњи Милановац), И (Ивањица), К (Краљево), КО (Косјерић), КН (Кнић), Л (Лучани), НВ (Нова Варош), НП (Нови Пазар), П (Пожега), ПР (Прибој), Р (Рашка), С (Сјеница), ТУ (Титово Ужнце), Ч (Чајетина), ЧА (Чачак).

118. Кулиновци (1, ЧА)
119. Куманица (1, И)
120. Кушићи (1, И)
121. Лађевици (1, К)
122. Лазац (4, К)
123. Латвица (1, А)
124. Лелићи (1, ТУ)
125. Лепојевићи (1, НВ)
126. Леушићи (1, ГМ)
127. Липница (3, ЧА)
128. Лис (1, Л)
129. Лиса (2, И)
130. Лисице (2, Л)
131. Лозница (2, ЧА)
132. Лапаш (1, П)
133. Лопиже (1, С)
134. Лорет (1, П)
135. Луке (1, И)
136. Луњевица (1, ГМ)
137. Лучани (1)
138. Љубање (1, ТУ)
139. Љубић (3, ЧА)
140. Љубиш (2, Ч)
141. Љутице (2, П)
142. Мајдан (1, ГМ)
143. Маковиште (1, КО)
144. Мана (1, И)
145. Марковица (1, Л)
146. Мачкат (1, Ч)
147. Медовине (1, И)
148. Међувршје (1, ЧА)
149. Милатовићи (1, Л)
150. Милићевци (2, ЧА)
151. Милићево Село (2, П)
152. Миоковци (1, ЧА)
153. Миросалци (3, А)
154. Мојсиње (1, ЧА)
155. Мокра Гора (1, ТУ)
156. Мрсаћ (1, К)
157. Мрчајевци (1, ЧА)
158. Мршељи (1, П)
159. Нова Варош (1)
160. Нови Пазар (1)
161. Негришори (1, Л)
162. Опланићи (2, К)
163. Остатија (1, И)
164. Остра (1, ЧА)
165. Паковраће (1, ЧА)
166. Папратиште (1, П)
167. Парменац (1, ЧА)
168. Петница (1, ЧА)
169. Пилатовићи (1, П)
170. Пожега (1)
171. Поточање (1, ТУ)
172. Прањани (1, ГМ)
173. Прељина (1, ЧА)
174. Премећа (1, ЧА)
175. Прибој (1)
176. Пријановићи (1, П)
177. Пријевор (3, ЧА)
178. Пријепоље (1)
179. Прилике (1, И)
180. Прилипац (1, П)
181. Прислоница (1, ЧА)
182. Пухово (1, Л)
183. Радаљево (1, И)
184. Радошево (1, А)
185. Равни (1, ТУ)
186. 186. Рајац (2, ЧА)
187. Ракова (2, ЧА)
188. Расна (1, П)
189. Рача (1, ББ)
190. Рашка (1)
191. Рашчићи (1, И)
192. Речице (1, П)
193. Рибашевина (3, ТУ)
194. Риђаге (1, ЧА)
195. Рогача (2, Л)
196. Рогачица (1, ББ)
197. Рого (2, П)
198. Рокци (1, И)
199. Роћевићи (1, К)
200. Рашци (4, ЧА)
201. Ргари (3, Л)
202. Рги (2, Л)
203. Рудник (3, ГМ)
204. Рупељево (1, П)
205. Самаила (1, К)
206. Свештица (1, И)
207. Севојно (1, ТУ)
208. Сеништа (1, НВ)
209. Сеча Река (1, КО)
210. Свдчина (1, И)
211. Сирча (2, К)
212. Сјеница (1)
213. Скржути (1, ТУ)
214. Слатина (2, ЧА)
215. Соколићи (2, ЧА)
216. Средња Добриња (1, П)
217. Средња Река (1, И)
218. Срезојевци (1, ГМ)
219. Стојићи (1, КО)
220. Субјел (1, КО)
221. Табановићи (1, П)
222. Таково (1, ГМ)
223. Тврдићи (1, П)
224. Теочин (1, ГМ)
225. Тијање (1, Л)
226. Титово Ужице (2)
227. Тометино Поље (2, П)
228. Трбушани (2, ЧА)
229. Трговиште (1, К)
230. Трешњевица (1, А)
231. Трнава (1, ЧА)
232. Тубићи (1, КО)
233. Турица (2, Л)
234. Тучково (1, П)
235. Угриновци (1, ГМ)
236. Узићи (1, ТУ)
237. Ушће (1, Р)
238. Цветке (1, К)
239. Церова (1, А)
240. Црњево (1, И)
241. Црнућа (1, ГМ)
242. Чајетина (3)
243. Чачак (1)
244. Чедово (1, С)
245. Честобродица (3, П)
246. Шарани (1, ГМ)
247. Шареник (1, И)
248. Штавал (1, С)
249. Штитково (1, НВ)
250. Шуме (2, И)

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

- Авакумовић 193
Августин 325
Ајтовић Владисав 159
Аксентијевић Добросав 156
Аксентијевић Миливоје 161, 270
Аксовац Радован 208-209
Алекса, брат из Прељине 281
Алексије из Гуче 326
Алексић Стефан 142
Алексић-Муњић Алексије 56, 132
Амица Максим 268
Андрија, дунђер 77
Андријана, жена 131
Андријевић Живка 107
Андрић Лука 230
Андрић Никола 143
Андрић Радомир 4, 25, 393
Андрић Савко 205
Андрић Тиосав 230
Андрић Трифун 230
Андрушкијевич Виктор 60
Анђелија, баба 58
Анђушић Аврам 97, 248
Анто, син 339
Анто, син из Гојне Горе 292
Антоније, отац Јоков 106
Антонијевић Милосав 231
Антонијевић Радомир 256
Антонијевић Стоја 232
Арсенијевић Милош 94
Арсенијевић Радован 68
Арсо, болесник 266
Асман Јан 16
Атанасијевић Милија 99
Атанасијевић Саво 191
Атанацковић Милија 99
Аџеми, породица 68-69
Аџемовић Вук 225
Аџемовић Недељко 272
Бабић Радосав 86
Бајевац Живко 213-214
Бајић Исидор 224
Бајовић Васо 107, 314
Бајовић Радован 246, 248
Бајчетић Алемпије 120, 132
Бајчетић Јерина 132
Бајчетић Милић 228
Бакрачев Петар 91
Балтић Урош 160
Баралић Сретен 71
Барјактар Милић 107
Барлова Николија 165
Басарић Аврам 193
„Бели Мемед”, види
Васиљевић Милан
Белошевић Илија 152
Берк Питер 15
Бешевић Витор 60
Бешлић Лазар 267, 272
Бичевић Јелесије 204
Бисенић Стеван 149
Бјелић Обрен 259
Благојевић Драгоје 208
Благојевић Филип 260
Богдановић Вучић М. 54
Богдановић Драгољуб 258
Богдановић Младен 164
Богићевић Милован 256
Богићевић Сретен 190
Богородица 329
Богосав, ђак 249
Богосављевић Јоксим 97
Божана, ћерка Косте и
Станојке из Граба 111-112
Божанић Тодор 74
Божидар, дете 88
Божиновић, радикал 300
Божић Петар 260
Божовић Василије 216
Божовић Драгана 11
Божовић Душан 154
Божовић Јанко 216
Божовић Мијаило 138, 143
Божовић Милета 280
Божовић Милисав 261
Божовић Ната 280
Божовић Петкана 280
Божовић Рајко 280
Бојић Величко 230
Бојић Милан 230
Бојић Милета 230
Бојић Ненад 236
Бојовић Невенка 14
Бојовић Никола 67
Бојовић Светозар 227
Бојовић Цветко 154
Боривоје, син 123
Борисављевић Василије 62
Борисављевић Јово 55
Борисављевић Мићо
Борковић Лука 55
Боровићанин Игњат 326
Бошковић Александар 15
Бошковић Бућа 54, 60, 138
Бошковић Иван 229
Бошковић Јован 55
Бошковић Риста, син из
Чачка 322
Бошковић Светозар 229
Бошковић Симо 55
Бошковић Станимир 229
Бошковић Стеван Сарајлија
322
Бошњаковић Илија 204
Бошњаковић, презиме 56
Бошњо, хајдук 212
Браловић, окружни начелник
208, 213, 219
Бранисав, муж 135
Брашњо Јован 206
Бркић Божо 242

- Бркић Милан, хајдук 188, 201,
 205-206, 209-210, 214-218, 240
 Брковић Лазо 248
 Брковић Милоје 229
 Брњош Стеван 54
 Броћић Јоксим 176
 Броћо Милисав 89
 Брусничанин Рисим 57
 Бугарин Богосав 57
 Бугарин Јован 57, 180
 Бугарин Станимир 58
 Бугарин Стојан 58
 Бугарин, презиме 57
 Бугариновић Милан 163
 Бугарчић Гајо 41, 185, 232, 239
 Бугарчић Нико 566
 Бугарчић, презиме 57
 Бугарчић, фамилија 58
 Будо, унук из Трбушана 121
 Буе Ами 34
 Буљу-баша Зеко 140
 Бурмаз, хајдук 201, 212
 Бушић Маринко 209
- Варагић Весо 57
 Варјачић Јован 163
 Васа, кнез (види Поповић Васо)
 Василије, игуман 55, 97,
 Василијевић Милица 187
 Василић Душан 229
 Васиљевић Миладин 167
 Васиљевић Милан 216
 Васиљевић Милић Маћанин
 210-211, 218
 Васовић Вилиман 113
 Васовић Јован 77
 Васојевић, племе 64
 Велисављевић Раде 188, 248
 Вељковић Спирос 270
 Вељовић Данило 246
 Вељовић Светозар 102
 Веселин (Савић), хајдук 203,
 209
 Веселиновић Веселин 153
 Веселиновић Јанко 241
 Веселиновић Љубомир 210
- Веселиновић Симеун 261
 Веселичић Љубомир 204
 Весковић Станиша 94
 Видак, досељеник из Црне
 Горе 73
 Видаковић Алекса 243, 250
 Видаковић Мијаило 134
 Видаковић Петар 268
 Виде, син 339
 Видојевић Гвозден 223
 Видојевић Ђоко 66
 Видојевић Стојан 59
 Видосав, син 339, 341
 Вилиповић Милисав 77, 101
 Винка из Гојне Горе 273
 Вировац Дмитар 142
 Виторовић Ђурђија 95
 Виторовић Јулка 274
 Виторовић Марија 274
 Виторовић Милосав 204
 Виторовић Раденко 95
 Витошевић Драгиша 12, 23, 25,
 393
 Вишњић Дмитар 236, 239
 Владимир, ћак из Трговишта
 305
 Влајко, муж 125
 Власоњић Ленка 114
 Војимир из Гојне Горе 273
 Војиновић Вуле 55
 Војиновић Исаило 78
 Војиновић Коста 234
 Војиновић Милоје 234
 Војиновић Стеван 187, 210
 Војко, младић из Прањана 302
 Војновић Милисав 183
 Вранић Анка 201
 Вранић Василије 223
 Вранић Периша 180
 Вранић Петроније 201, 223
 Вранић Симун 223
 Вранић Стеван 211
 Вранић, хајдук 208
 Вратоњић Благоје 202
 Вратоњић Тимотије 271
 Вратоњић, фамилија 58
 Вуица, дете 364
- Вујиновић Вујин 88
 Вујичић Антоније 61
 Вујичић Милован 55
 Вујовић Василије 233
 Вујовић Димитрије 248
 Вујовић Ђурђија 251
 Вујовић Миладин 218
 Вујовић Милева 270
 Вујовић Младен 190
 Вукајловић Живко 196
 Вукашиновић Милан 185, 188
 Вукићевић Вељко 86
 Вукићевић Витомир 94
 Вуковић Гавро 64
 Вуковић Петар 111
 Вуковић Саво 111
 Вукосава, жена из
 Папратишта 122
 Вукосављевић Јеврем 148
 Вукотић Драгољуб 168
 Вукотић Радомир 168
 Вуксан, муж 120
 Вуловић Данило 199
 Вуловић Петар 92
 Вучетић Видосава 109
 Вучиновић Вељко 208
 Вучиновић Микаило 121
 Вучић Томо 180
 Вучићевић Аксентије 102
 Вучићевић Антоније 101, 306
 Вучићевић Микаило 121
 Вучићевић Милосав 208
 Вучићевић Мојсило 164
 Вучковић Милојко 158
 Вучковић Милојко 158
 Вучо Никола 77-78, 85
- Гавриловић Гаврило 260
 Гавриловић Драгомир 133
 Гавриловић Драгутин, мајор
 159
 Гавриловић Милојко 258
 Гавриловић Саво 69, 345
 Гагрица Симеун 211
 Гарашанин Илија 146
 Гвозденија, девојка из
 Тучкова 123

- Георгиј, ћурчибаџа 79
 Георгије, ћурчија 78-79
 Гете 36
 Главоња Паун 211
 Глигорић Велибор 221
 Глишић Милован 96
 Гојногорац Симо 93
 Гордејев Јован 59
 Грковић Павле 186
 Грујић Витомир 108
 Гујаница Ристо 235
 Гучанин, прота 144
 Гуџићи, хајдуци 232
- Д' Омерсон 34
 Давид, ковач 21, 77
 Давид, пророк 48, 332
 Давидовић Петар 333
 Давичо Оскар 22
 Дамаскин Јован 328
 Даниловић Вучић 79
 Даниловић Глишо 134
 Даниловић Петроније 152
 Даниловић Радисав 189
 Даница, „госпођа” 96
 Даница, девојчица из Ушћа 270
 Даничић Ђуро 327
 Данојлић Милован 393
 Данте 159
 Де Рињи 200
 Дедијер Јевто 72
 Делић Јована 369
 Делић Ђућа 369
 Демир Јован, војвода 93, 96, 144, 181-183, 345
 Демировић Милош 183
 Дервиш-паша 149
 Деренчин 110
 Десимир, младић из Горобилџа 107
 Дешнић Лабуд 72
 Дивљак Милан 88
 Дивљак Чедомир 228
 Дидић Љубо 194-195, 300
 Диздар Мак 121, 320
 Дилпарић Драгоје 153
- Димитријевић Александар 334
 Димитријевић Стојимир 161
 Длачић Продан 170
 Дмитар, абација 79
 Дмитрић Глишо 102
 Дмитровић Васиљ 94
 Добрица, ћак из Цветака 305
 Добро, тијански прота 58, 276
 Добросав, војник 21
 Доловац Веселин 228
 Домановић Милован 96
 Доњогоревчанин Милан 93
 Доротеја 110
 Достанић Василије 247, 275
 Достанић Јанићије 247
 Достанић Катарина 128
 Достанић Милан 184
 Достанић Ристо 128
 Драгачевац Иван 281
 Драгачевац Маринко 281
 Драгачевац Мијат 147
 Драгачевац Миљана 281
 Драгићевић Вук 54, 71
 Драгићевић Никола 84
 Драгица, вереница Радише Петровића 111
 Драго, „чича” из Деретина 292
 Драгутин, војник 21
 Драгутиновић Илија 77
 Драгутиновић Пантелија 187-188
 Драшкић Мирослав 11
 Драшковић Драгић 132, 194, 214-215
 Драшковић Јованка 132
 Драшковић Ненад 306
 Дробњак, племе 69, 343
 Дубовић Мирко 192-193
 Дудић Никола 9
 Дуканац Војимир 204
 Дуњић Мијаило 99
 Дурковић-Јакшић Љубомир 64, 68
 Душан, цар 155
- Ђак (Поповић Милоје) 178
 Ђелмаш, окружни начелник 219
- Ђенић Љубиша 207
 Ђерић Коста 256
 Ђокић Обрад 258-259
 Ђоковић Богић 87
 Ђоковић Веселин 87
 Ђоковић Јован 66
 Ђоковић Милан 90
 Ђоковић Милован 101
 Ђоковић Милојко 90
 Ђорђевић Дмитар 141
 Ђорђевић Ђока 60
 Ђорђевић Ђорђе 60, 141
 Ђорђевић Марица 60
 Ђорђевић Митар 374
 Ђорђевић Настас 57
 Ђорђевић Панто 60, 148
 Ђорђевић Пуриша 11
 Ђорђевић Спасоје Пећанин 56
 Ђорђевић Стојан 261
 Ђорђевић, архимандрит 98
 Ђукановић Лазар 331
 Ђукановић Микаило 307
 Ђукановић Петар 89
 Ђукановић Симеун 265
 Ђукић Будимир 209
 Ђунисијевић Василије 77, 268
 Ђуновац Коста 149
 Ђуновић Коста 140
 Ђурђија, девојка 354
 Ђурђија, мајка Пауна ћурчије 79
 Ђурић Јован 187
 Ђурић Милија 189
 Ђурић Милисав 189
 Ђурић Милић 152
 Ђуровић Миленко 163
 Ђуровић Стеван 53
- Евалд, психолог 36
 Еванс Артур 34
 Евица, жена из Косјерића 118
 Елена 105
 Ергузовић Максим 199
 Ердџановић Јован 58
 Ериксен Томас Хилард 15
 Ерић Борисав 153

- Ерић Милан 148
Еуридика 114
- Жибет Пјер 15
Живан из Дружетића 229
Живка, девојка из Косјерића 110
Живковић Благоје 62
Живковић Симо 132
Живковић Цмиљана 132
Живорад, син из Слатине 291
Жижовић Саво 140
Жижовић Десимир Буин 140
- Зарић Веселин 118
Зарић Продан 272
Затега Јанићије 236
Затега Јован 308
Звркетић Симо 76
Зекавица, хајдук 212
Зечевић Емина 8-9
Зечевић Милосав 81
Златић Живана 257
Златић Момчило 229
Златић Стана 257
Змај, песник 298, 301
Зора, девојка из Дљина 107
- Ивановић Гаврило 265
Ивановић Гедеон 98
Ивановић Добросав 269
Ивановић Марко 188
Ивановић Никола 57
Ивановић Станоје 14
Ивановић Тихомир Дика 224
Ивановић Толе 201
Ивановић Чедомир 86
Ивановић, презиме 57
Ивков Радован 68-69
Игњатовић Недељко 220-221
Игњић Стеван 99
Икодиновић Дамљан 133
Икодиновић Миљка 133
Илинка, жена 123, 287
Илић Аксентије 77
Илић Велибор 162
- Илић Величко 57, 76
Илић Вуица, старац 266
Илић Вујица, трговачки помоћник 266
Илић Вујка 112
Илић Гаврило 88
Илић Милован 209
Илић Миљана 239
Илић Мирко 259
Илић Мићо 394
Илић Михаило 148-149
Илић Павле 236
Илић Петар 236
Илић Радисав 239-240
Илић Радомир 57
Илић Саво 164
Илић Станисав 174
Илић Станиша 174
Илић Теодор 258
Илић Филип 246
Илић Цветко 166
Илић, презиме 57
- Јаковљевић Вељко 190, 208, 213
Јаковљевић Спасоје 140
Јаника, девојка 111
Јанковић Александар 111
Јанковић Василије 149
Јанковић Вељко 215-216, 297
Јанковић Госпава 266
Јанковић Драгослав 75, 85, 88, 216
Јанковић Максим 94, 365
Јанковић Милован 306
Јанковић Милован Миле 100
Јанковић Милутин 266
Јанковић Симка 108, 110-111
Јанковић Тодор 57, 84
Јанушевић Никола 61
Јанушевић Савка 61
Јањић Велисав 215
Јањић Гвозден 102, 234
Јањић Ђорђе 158
Јаћимовић Живко 125
Јаћимовић Милосав 141
Јаћимовић Петар 142, 144
- Јаћимовић Стана 82
Јевђенијевић Ђорђе 164
Јевђовић Благоје 220
Јевђовић Јевђа 307
Јевђовић Јован 220
Јевђовић Никола 201, 203-204, 207, 209, 218, 220, 223
Јевђовић Радисав 220
Јевђовић, хајдук 212
Јеврем „Јеко“, муж 128
Јевремовић Јеврем 244
Јевросима, мајка 134
Јегдосија, девојка из Милићеваца 114
Јелена, дете из Доње Краварице 282
Јелена, жена 131
Јеленка, девојка 341
Јелисавчић, хајдук 201
Јелисавчићи, хајдуци 212
Јелић Ђорђе 183
Јелић Иван 148
Јелић Марко 94
Јелић Милан 107
Јелица, сестра из Самаиле 292
Јеличић Антоније 235
Јелуша Миљко 227
Јелушић Вељко 186
Јелушић Добросав 188, 192
Јелушић Миља 186
Јеремија, муж Станин 117, 131
Јеремић Драган 93
Јерина, жена 120
Јеринић Марта 126
Јешић Дмитра 232
Јов 321
Јован, анџија из Марковице 255
Јован, јеванђелист 218, 328
Јован, менаџија 91
Јован, син кнеза Ристивоја 141
Јован, син попов 106
Јован, старац из Рокаца 266
Јован, туфегчија 81
Јована, ћерка 341
Јована, ћерка из Пријевора 290
Јовановић Добрица 305

- Јовановић Ђоко 102
 Јовановић Ђорђе 95
 Јовановић Ивко 133
 Јовановић Јанко 83
 Јовановић Миле 84
 Јовановић Миливоје
 (Дучаловићи) 138, 143
 Јовановић Миливоје 60
 Јовановић Милован 60
 Јовановић Милорад 129
 Јовановић Мирко 60
 Јовановић Мирослав 16
 Јовановић Новица 326
 Јовановић Обрад М. 227
 Јовановић Петар 66
 Јовановић Светозар 265
 Јовановић Спасоје 243
 Јовановић Стамена 129
 Јовановић Томо 102
 Јованчићевић Милош 203
 Јовашевић Љубисав 58
 Јовић Јеремија В. 148
 Јовић, кмет дубочки 210
 Јовићевић Димитрије 99, 246,
 249
 Јовичић Максим 243
 Јовичић Милун 201
 Јовичић Радован 202, 215, 218
 Јовичић Ристо 143
 Јовичић Тихомир 145, 248
 Јовковић Милорад 185
 Јовковић Милош 190, 202, 204,
 215
 Јоко, син Антонијев 106
 Јоковић Василије 90
 Јоковић Драгутин 77
 Јоковић Миљко 78
 Јоксимовић Вида 91
 Јоксимовић Десимир 255
 Јоксимовић Милован 91
 Јоксимовић Петар 140-141
 Јордовић Јеврем 97
 Јоровић Јеремија 215
 Јоровић Миљко 215
 Јоровић Ранисав 301-302, 214
- Јосовац Маринко, хајдук
 201-204, 209, 213-214, 218,
 222-223
- Каин 230
 Калуђерчић Никола 56
 Калуђерчић Стефан 56, 69
 Каљевић 71
 Каменчић, окружни начелник
 192
 Капларевић Вукола 124
 Каравидић Милојко 165
 Карађорђе 20, 33-34, 42-43, 53,
 58, 60, 79, 95, 98, 103, 137-146,
 151-152, 156, 166, 181, 189,
 199-200, 212, 238, 265, 327
 Карађорђевић Александар,
 кнез 171, 182, 369
 Карађорђевић Александар,
 краљ 152, 156
 Карађорђевић Петар 152
 Караклаја Илија Иво, хајдук
 200-201, 208-210, 214
 Карамарковић Радован 228
 Каранац Пауна 126
 Каранац Петроније 266
 Каранац Радивоје 142, 144
 Каранац Танасије 77
 Кара-Павле, хајдук 201
 Караулић, породица 59
 Караца Радоје 210, 218
 Караџић Вук 33-34, 47, 70,
 75-76, 79, 96, 109, 142, 179,
 219-222, 233, 243, 289, 340-
 341, 346-347, 349, 354, 359,
 361, 370-371, 373
 Карић Василије 191
 Карић Миленко 190
 Каровић Радомир 123
 Катанић Исаија 199, 233, 329
 Катрога Фернандо 16
 Кијевач, породица 69
 Кићановић Милић 94
 Класановић Панто 124
 Кличанин Јован 138
 Кнежевић Аврам 266
 Кнежевић Крсто 63
 Кнежевић Мијаило 215
- Кнежевић Радосав 135
 Кнежевић Рајко 135
 Кнежевић Тодор 202
 Книћанин Паун 82
 Книћанин Стеван 146
 Ковачевић Борисав 258
 Ковачевић Бранко 395
 Ковачевић Владимир 78
 Ковачевић Икодин 239
 Ковачевић Јосип 225
 Ковачевић Љубивоје 197
 Ковачевић Љубомир 268
 Ковачевић Марко 154
 Ковачевић Милош 78, 102-103
 Ковачевић Мито 162
 Ковачевић Радисав 107
 Колак Глишо 76
 Колак Илија 269
 Колак Радмила 269
 Колаковић Јована 110
 Колаковић Миленко 227
 Колаковић Милован 110
 Колар (Коларевић) Димитар
 (Митар), хајдук 201, 205-
 206, 210, 215-216, 223
 Комадина Јован 150
 Комадина Тиосав 140
 Комадинић Ђорђе 159
 Конгаџић Милоје 199
 Конда, бимбаша 199
 Константиновић Василије
 Вержеј 182
 Кораксић Мијаило 94
 Кораћ Андрија 228
 Корићанин Владимир 274
 Коса, ћерка из Ивањице 280
 Коста, отац 112
 Костић Ђорђе 160
 Костић Јанко 286
 Костић Мијаило 258
 Костић Милан 190
 Костић Милован 82
 Костић Мито 64
 Костић Новица 224
 Костић Петар 186
 Костић Тадија 222, 224
 Костреш-Харамбаша 199

- Коцопеља Лука 149
Краљевић Марко 34, 134, 175
Красић Коста 234
Крист, види Христос
Крловић-Младеновић
Алексије 71
Крсмановић Илија 55
Крсмановић Јоксим 82
Крсмановић Недељко 55
Крсмановић Трифун 152
Крстовић Добросав 245
Круна, жена 129
Круна, супруга из Ариља 281
Крунић Глишо 80
Крунић Живојин 188
Крунић Новица 155
Крунић Петар 268
Крчевинац Средоје 192
Кујунџић Вујица 82
Кујунџић Милица 135
Кујунџић Новак 135
Кукић Љубисав 102, 297
Кулић, фамилија 54
Куљић Тодор 8, 16
Купер Адам 15
Купер Џесика 15
Курсула Јован 140, 144
Курћуба Гојко 398
- Лазар, брат из Самаиле 110, 292
Лазаревић Драга 157
Лазаревић Драгић 158
Лазаревић Младен 157
Лазовић Андрија 170
Лазовић Драгутин Ј. 156
Лазовић Миладин 246, 248
Лакота Иљаз 234
Лало, унук из Трбушана 121
Латиф-ага 138
Латремон 241
Лаушевић Максим 206
Ле Конт Боа 199
Левајац Рако 144
Леви Ћовани 15
Леко, клесар из Забојштице 168
Леонтије, јеромонах 56
Лешевић Гајо 164
- Лишанин Александра 280
Лишанин Јован 139
Лишанин Крстина 280
Лишанин Мина 280
Лишанин Наталија 280
Лишанин Чедо 133
Лојаница Дмитар 53
Лојаница Милош 259
Лојаничић Божо 255
Лончаревић Витор 212
Лончаревић Милена 117
Лончаревић Миливоје 297
Лончаревић Рајка 80
Лужанин Здравко 248
Лужанин Јован 94
Лужанин Лазар 94
Лука, јеванђелист 329
Лука, син Стјепана из
Миросаљаца 319
Лукић Иван 106
Лукић Перса 106
Луковић Мијаило 258
Луковић Милан 90, 209
Луковић Радомир 154
Лучић Миладин 84
Лучић Милорад 84
- Љепосава, девојка 111
Љубинка, девојка из
Табановића 293
Љубица, мајка из Живица 127
Љубо, отац 354
Љубојевић Божидар 270
Љубојевић Грозда 270
Љубојевић Илија 188
Љубојевић Јованка 270
Љубојевић Љубо 270
Љубојевић Милан 270
Љубојевић Миломир 270
Љубојевић Славенка 270
Љубојевић Станица 270
Љубојевић Стојна 270
Љујић Антоније 61
Љушић Радош 14
- Мајсторовић Бранко 271
Мајсторовић Радомир 300, 308
- Максимовић Никифор 97
Малета, хајдук 201
Маринковић Анка 223
Маринковић Богољуб 223
Маринковић Драгољуб 223
Маринковић Ђурђе 263
Маринковић Јована 223
Маринковић Јулка 11
Маринковић Лазар 223
Маринковић Милан 114
Маринковић Радован 210
Маринковић Радован М. 12-13
Маринковић Светозар 223-224
Марић Богосав 92
Марић Милан 257
Марић Радивоје 163
Марић Радован 180, 185, 237
Марић Танаско 171
Марица, механџија 91
Маричић Милан 319
Маричић Обрад 308
Марјановић Иконија 59, 65
Марјановић Лука 256
Марјановић Милан 227
Марјановић Стојан 93
Маркешевић Воислав 244
Маркешевић Периша 244
Маркешевић Тошо 87
Маркићевић Никола 107
Марко, поп 97
Марковић Василије 81
Марковић Војислав 247, 250
Марковић Дамљан 258
Марковић Димитрије 300
Марковић Драгослав 197
Марковић Мијаило 103
Марковић Милица 197
Марковић Раде 261
Марковић Радојко 197
Марковић Ружица 107
Марковић Светозар
(политичар) 96, 359
Марковић Светозар
(Прањани) 313
Марковић Стоја 125
Марковић Стојко 54

Марта, девојка 107
 Маслар Танасије 189
 Маслаћ Теов(ф)ило 180, 182
 Масловарић Јован 236
 Матеј, јеванђелист 323
 Матеја, прота (види
 Ненадовић Матеја)
 Магијашевић Неофит 163
 Магијашевић Тихомир 164
 Магић, окружни начелник 221
 Магковић Проко 200, 225
 Маговић Владан 187-188
 Маговић Драгутин 165
 Маговић Ђорђе 153
 Маговић Коста 282
 Маговић Миленко 154
 Маћим Милосав 244-245
 Маћић Обрад 260
 Маџар Милосав 58, 249
 Маџаревић, фамилија 58
 Маша, ћерка из Ивањице 290
 Меанџић Вујица 288
 Меанџић Јелена 288
 Меанџић Никола 288
 Меанџић Сара 288
 Мехмед-паша 149
 Мијаиловић Марко
 (Ивањица) 69
 Мијаиловић Марко 81
 Мијаиловић Милић 101
 Мијаиловић Мирко 60, 140
 Мијајло, име 344
 Мијатовић Богосав 271
 Мијатовић Војин 211-212
 Мијатовић Јован 255
 Мијовић Јован 54
 Микавица, хајдук 212
 Микаиловић Максим 71
 Милан, младић 111
 Милановић Милован 94
 Милановић Милован 96
 Милекић Димитрије 69, 88,
 180, 183, 185, 243-244
 Милекић Милан 100
 Миленковић Светислав 306
 Миливојевић Алексије 239
 Милин Лазар 329
 Милинко, син из Кнића 294
 Милинковић Борика 124
 Милинковић Милосав 85, 124
 Милинковић Руменка 124
 Милинковић Симо 210, 223
 Милинковић Сретен 377
 Милинковић Тодора 124
 Милинковић Томо 199
 Милисављевић Љубоје 170
 Милић Барјактар 107
 Милић Богоје 48
 Милић Јеврем 233, 239
 Милић, јереј 96
 Милићевић Антоније 90
 Милићевић Дмитар 210
 Милићевић Милан М. 299
 Милићевић Милосава 96
 Милићевић Никола 96
 Мило, водник 171
 Милован, брат из Прељине 281
 Милован, мутавџија 83
 Милован, самарџија 82
 Милованковић Владислав 215
 Миловановић Вељо 87, 101
 Миловановић Владислав 202
 Миловановић Војимир 123
 Миловановић Јестротије 308
 Миловановић Јово 127
 Миловановић Лепосава 127
 Миловановић Манојло 71
 Миловановић Марко 213
 Миловановић Милош 230
 Миловановић Младен 181
 Миловановић Радован 69, 230
 Милованчевић Добривоје 260
 Милоје, синовац 355
 Милосава, девојка из Јанчића
 115
 Милосава, девојка из
 Премеће 112
 Милосављевић Анђелија 133
 Милосављевић Гром 142
 Милосављевић Драгиша 393
 Милосављевић Јован 139
 Милосављевић Милосав 139
 Милосављевић Танасије 206
 Милош, брат 344
 Милош, муж 129
 Милош, син 339
 Милош, син из Краљева 289
 Милошевић Живан 148, 166
 Милошевић Љубомир 92
 Милошевић Нико 183
 Милуновић Велимир 188
 Милутиновић Јован 82
 Милутиновић Миљојко 257
 Милчановић Петко 196
 Миља, жена из Марковице 122
 Милић Миливоје 269
 Мињовић Полексија 119
 Мињовић Страхиња 102
 Миона, жена 125
 Мирковић Борика 55
 Мирковић Мијаило 55
 Мирковић Милетије 306
 Мирковић Радоје 147
 Миросавић Коста 250
 Митановић Коста 235
 Митановић Трифун 235
 Митар, ковач 77
 Митровић Милош 83
 Митровић Михаило 259
 Митровић Стеван 81
 Мићин Никола 178-179
 Мићић Веселин 308
 Мићић Витомир 161
 Мићић Гаврило „Гариб” 138,
 145
 Мићић Илија 153
 Мићић Јован 62, 93, 138, 144,
 181-182
 Мићић Љубо 197
 Мићовић Гвозден 248
 Мићовић Милутин 133
 Мићовић Мирјана 261-262
 Мићовић Млађен 188
 Михаиловић (Молеровић)
 Антоније 246
 Михаиловић Вукосава 131
 Михаиловић Дража 196
 Михаиловић Јанко Молер 144
 Михаиловић Милорад 131
 Михаиловић Михаило 268

- Михаиловић Нешо 88
 Михаиловић Стевча 180
 Мица, ћерка из Ивањице 280
 Мишковић Алекса 96
 Мишковић Јован 35
 Мишковић Ленка 96
 Младен, муж 340
 Младеновић Обрад 87, 202, 209
 Млађен, име 347
 Мојсеовић Николај 347
 Мојсије 328
 Молер Јанко, види
 Михаиловић Јанко Молер
 Молер Петар 144
 Молеровић Ранко 144
 Мршељ Јовко 199
 Мунитлак Миљко 215
 Мурко Магија 92, 206
 Мустафа-паша 63
 Мутап Лазар 144
- Наранчић Илија 55, 70
 Науновић Ђорђе 56, 101
 Недељко из Гојне Горе 273
 Недељковић Лука 97, 99
 Недељковић Милован 94, 96,
 99, 142
 Недељковић Милоје 132, 179
 Недић Владан 4, 24, 350, 393
 Недовић Јован 365
 Недовић Љубисав 151
 Недовић Милан 246, 248
 Недовић Радисав 13
 Недовић Филип 150
 Ненадовић Љубомир 299
 Ненадовић Матеја 95
 Нешковић Живота 137
 Нешковић Томо 257
 Нешовановић Илија 205-207
 Никитовић Драгојло 231
 Никитовић Живојин 231
 Никитовић Јован 231
 Никитовић Миленко 227
 Никитовић Милосав 231
 Никитовић Никита 305
 Никитовић Перса 231
- Никитовић Светислав 244, 307
 Никитовић Спасоје 139
 Никола, син 345
 Николић Босиљка 394
 Николић Василије 87, 202-203
 Николић Владислав 72
 Николић Драга 394
 Николић Јово 56
 Николић Јоксим 83
 Николић Милија 394
 Николић Милосав 394
 Николић Младен 209
 Николић Никола 216
 Николић Обрад 83
 Николић Радојко 4, 8, 11-17,
 19-24, 393, 395, 398
 Николић Светозар 82
 Николић Слободан, 4, 394, 398
 Николић Совроније 57
 Николић Тимотије 134
 Николић, фамилија 303
 Никшић Игњат 149
 Никшић Милутин 163
 Нићифор, цртач 103
 Новак, војвода 144
 Новаковић Спасоје 55
 Новица 21
 Новица, муж из Косјерића 118
 Новичић Јаков 228, 236
 Нушић Бранислав 96
- Његош 298
- Обилић Милош 158, 175, 339
 Обрадовић Богољуб 248
 Обрадовић Марко 62
 Обрадовић Милош 163
 Обрадовић Петар
 Сконцуловић 225
 Обрадовић Радомир 92
 Обрадовић Саво 132
 Обрадовић Слободан 394
 Обрадовић Стојка 132
 Обрадовић Тодор 66
 Обренић Јеврем Диоген 90
- Обренивић Александар 147-
 152, 177, 186, 189-190, 199-
 200, 213, 221, 240.
 Обренивић Јеврем 35
 Обренивић Јован 62, 95,
 199-200
 Обренивић Милан, војвода
 95, 139, 143-144
 Обренивић Милан, краљ 61,
 143, 147-152, 172, 177, 185,
 187, 190, 194, 200, 221, 240,
 340
 Обренивић Милош 34-35, 57,
 64, 80, 85, 88-89, 93, 95-96,
 102-103, 137-139, 141-147, 151-
 152, 166, 171, 178-185, 187,
 189, 191-192, 199-200, 212,
 221, 238, 243, 265, 306
 Обренивић Михаило 143, 145,
 147, 178, 180, 184-185, 191,
 200, 212, 221, 308, 367
 Обренивић Филип 179
 Обућина Петар 66
 Обућина Томо 55
 Орбовић Марија 12-13, 395
 Орловић Нешо 56
 Оростијевић Милија 302
 Орфеј 114
 Осањанин, презиме 56
 Оцокољић Ранко 214
 Оцокољић Урош 214
 Оџић Обрад 78
- Павићевић Александра 7
 Павле, досељеник из Црне
 Горе 73
 Павловић Адам 301
 Павловић Вукола 66
 Павловић Григорије 149
 Павловић Драгоје 393
 Павловић Драгољуб 260
 Павловић Драгомир 259
 Павловић Здравко 268
 Павловић Илија 206, 210
 Павловић Јанко 152, 175
 Павловић Јована 268
 Павловић Косана 268
 Павловић Лела 11
 Павловић Љубивоје 259

- Павловић Љубомир 199, 221
 Павловић Милан 78
 Павловић Миљка 268
 Павловић Обренија 120
 Павловић Петар 66
 Павловић Рисим 253
 Павловић Сотир 398
 Павловић Стаменко 167-168
 Павловић Теодор 186
 Паић Миленко 393
 Пајовић Драгојле 255
 Пајовић Радојица 119
 Пајовић Светозар 227
 Пантелић Божидар 227
 Пантелић Вучић 284-285
 Пантелић Гаврило Гајо 284
 Пантелић Драгић Милошевић 227
 Пантелић Драгомир М. 13
 Пантелић Милева 284
 Пантелић Никола 14
 Пантовић Анђелко 272
 Пантовић Максимија 130
 Парезановић Видоје 91
 Париповић Радован 77
 Паун, ћурчија 79
 Пашић Иван 202
 Пашић Никола 247
 Пејовић Бранисав 124, 132
 Пејовић Данило 251
 Пејовић Јока 260
 Пејовић Микаило 260
 Пејовић Милун 261
 Пејовић Миљанка 124, 132
 Пејовић Стојка 124, 132
 Пејчиновић Велимир 235
 Пејчиновић Видоје 235
 Пејчиновић Радул 235
 Пелагић Васо 100
 Перишић Јосип 382
 Перо, слуга из Бруснице 227
 Перошевић Данило 165, 365
 Перуничкић Бранко 35, 64, 76, 101, 199-200, 208
 Перуничкић Петар 96
 Перуничкић Раде 191
 Петаковић Новак 202
 Петар, апостол 323
 Петар, муж 117
 Петар, отац 368
 Петковић Богосав 144
 Петковић Никола 164
 Петковић Никола 164
 Петковић Рајко 170
 Петрија, жена 128
 Петровић Анастас 56
 Петровић Богољуб 164
 Петровић Витор 203, 213-214, 218, 222
 Петровић Владимир 86
 Петровић Војин 282
 Петровић Десанка 129
 Петровић Живко 163
 Петровић Илија 231
 Петровић Јовица 114
 Петровић Коста 124
 Петровић Маринко 94
 Петровић Милосав 244
 Петровић Миљка 120
 Петровић Мита 148
 Петровић Нестор 78
 Петровић Петар 239
 Петровић Радиша 111
 Петровић Рако 107
 Петровић Спасоје 265
 Петровић Станка 124
 Петровић Христифор 93
 Петроније из Бумбаревог Брда 228
 Петроније, војник 150
 Петроније, капетан 94
 Петронијевић Аврам 180
 Петронијевић Јаков 97, 151
 Петронијевић Марко 87
 Петронијевић Милоје Бугарин 57
 Петронијевић Тихомир Мандрк 283
 Пешић Тошо 58
 Пешић, презиме 57
 Пештерац Лука 149
 Пивљаковић Јездимир 84
 Плазина Алексије 270
 Плазина Ђорђе 138
 Плазина Јовица 112
 Плазина Милосава 112
 Плазина Панто 179
 Плазинић Благоја Илија 279
 Плазинић Владимир 89
 Плазинић Јелисавка 126
 Планић Обрад 50
 Планојевић Андрија 165
 Планојевић Живко 165
 Планојевић Петар 165
 Платон 325
 Платоња, хајдук 212
 Плескоња Василије 103
 Познановић Борисав 224
 Познановић раде 201
 Познановић Тиосав 213, 224
 Познановићи, браћа хајдуци 223
 Полуга Драгомир 87
 Поњавић Никола 148
 Поњавић Рисим 80, 180
 Попадић Зака 55
 Попадић Милан 9
 Поповић Андрија 108
 Поповић Борисав 98
 Поповић Василије Васо 64, 93, 199, 345
 Поповић Вићентије 97
 Поповић Владимир 185
 Поповић Гавро 98
 Поповић Дмитар 98
 Поповић Драгић 98
 Поповић Ђорђе 98
 Поповић Илија 98
 Поповић Исаија 98, 243
 Поповић Јово 229
 Поповић Јосиф 98
 Поповић Лазо 98
 Поповић Љубодраг А. 129, 274
 Поповић Љубомир 94
 Поповић Мијаило 345
 Поповић Миле 103
 Поповић Милић 98
 Поповић Милован 98
 Поповић Милоје, види под Ђак

- Поповић Милутин 98
 Поповић Младен 212
 Поповић Никита 69
 Поповић Петар 66
 Поповић Раденко Раде 13
 Поповић Ранко 345
 Поповић Светозар 69, 98
 Поповић Симеон 97
 Поповић Стеван 345
 Поћорек 158
 Прелић Светозар 230
 Продановић Гвозденија 132
 Продановић Ђурђе 93, 255
 Продановић Петар 148
 Прокић Коста 270
 Проковић Никола 258
 Прокопије, писар 96
 Прокопијевић Арсеније 299,
 316-317
 Протић Александар 246
 Протић Андрија 307
 Протић Антоније 248
 Протић Божидар 244
 Протић Добросав 301-302
 Протић Јован 345
 Протић Јована 270
 Протић Јосиф 249, 312-313
 Протић Матија 98
 Протић Сретен 178, 182
 Протић-Молеровић Сретен
 306
 Прусов Петар 60
 Пузић Дмитар 110
 Пузић Јованка 110
 Пупавица Марко 68

 Рабасовић Перка 269
 Рабасовић Петроније 269
 Рабасовић Радина 269
 Рабасовић Станоје 269
 Рабреновић Гвозден 139
 Равањац Дмитар 209
 Равић Владимир Јевђић
 223-224
 Рада, ћерка из Ивањице 291
 Раде, син 291, 339
 Раде, син из Горачића 294

 Раденић Андрија 185
 Раденко, војник из Сирче 171
 Радивојевић Коста 341
 Радивојевић Миљка 133
 Радивојевић Обрад 341
 Радивојевић Петроније 133
 Радивојевић Томо 132
 Радисав, из Висибабе 165
 Радисавчевић Владимир 248
 Радисавчевић Милојко 162
 Радић Радивој 16
 Радичевић Бранко 302
 Радичевић Бранко В. 10-11,
 16-17, 19, 35, 301
 Радичевић Милан 86
 Радичевић Стефан 86
 Радован, муж 125
 Радовановић Василије 228
 Радовановић Иконија 245
 Радовановић Марија 245
 Радовановић Марко 138
 Радовановић Саво 260
 Радовановић Танасије 245,
 299-300
 Радовић Мијаило 144
 Радовић Миљко 68
 Радовић Симо 199
 Радовић, војвода 93
 Радојевић Раде 81
 Радојевић Симо 96, 181, 183-184
 Радојичић Добросав 163
 Радојичић Живан 214
 Радојко, муж 131
 Радојковић Гаврило 140
 Радојковић Радојко 140
 Радомир, младић 271
 Радосављевић Владимир 249
 Радосављевић Миша 92
 Радосавчевић Владимир 249
 Радуловић Јулијана Јула 283
 Радуловић Матија 283
 Раичевић Аксентије 146, 266
 Раичевић Андрија 232
 Рајић Делфина 4, 394
 Рајић Танаско 170
 Рајичић Милован 82

 Рајковић Василије 89
 Рајчевић Јелена 188
 Ракановић Гојко 251
 Ракановић Миљана 251
 Ракановић Чедомир 251
 Ракић Милутин 94
 Ракићевић Гаврило Д. 142
 Ракићевић Милојко 142
 Ракићевић Урош 92
 Раковић Вилиман 274
 Раковић Маринко 201, 204
 Раковић Милован 180
 Раковић Милош 89, 100, 298
 Раковић Млађан 193, 297, 299,
 374
 Раковић Сретен 95
 Ралић Првослав 4, 24, 393
 Ранђа, жена 125
 Ранитовић Рајко 255
 Ранковић Светолик 221
 Рацић Александар 258
 Рацић Михаило 261
 Рацковић Мирјана 11
 Рашковић Гаврило 98
 Рашковић Илија 98
 Рашковић Јанићије 98
 Рашковић Јован 98
 Рашковић Максим 144
 Рашковић Самоило 98
 Рашковић Симо 98
 Рашковић, породица 56, 69,
 98, 144
 Рембо 41
 Рендулић Владимир 188
 Рендулић Михаило 306
 Рендулић Раденко 164
 Рибарац Стојан 192-193
 Ризванбеговић Али-паша 62
 Рисим, брат 321
 Рисимовић Богић Рисим
 10-11, 16-17, 35
 Рисимовић Никола 258
 Рисимовић Рисим 224
 Ристановић Јован 266
 Ристивоје, кнез из
 Миросаљца 141
 Ристић Ђорђе 186, 191

Ристић Јован („Кир-Џон“) 64, 216
 Ристић Милија 166
 Ристић Миљко 190, 203
 Ристо, дечак 322
 Ристо, механџија 91
 Ристовић Проко 235
 Росанда, девојка из Висибаве 107
 Росић Боса 9, 14
 Росић Леко 196
 Рођевац Марко 143
 Рудинац Светозар 133
 Рудић Срђан 11
 Ружић Лука 247
 Ружичић Вук 256
 Ружичић Љубомир 86
 Ружичић Милић 299
 Ружичић Милорад 132
 Ружичић Милосав 72
 Ружичић Милош 86
 Ружичић Синђа 132
 Румена, жена (Котража) 135
 Румена, жена 129

 Савић Веселин 203
 Савић Драгутин 154
 Савић Јеврем 76
 Савић Јеленко 110
 Савић Љубинка 110
 Савић Мијаило 101
 Савић Миљко 196
 Савић Обрен 268
 Савић Симо 227
 Савић Станко 82
 Савка, девојка 105
 Савка, ћерка Јована из Марковице 255
 Саво, поп 97
 Савовић Миленко 4, 394, 398
 Савовић Саша 4, 14, 54, 394, 398
 Сарајлија, породица 56
 Сарих Милош 245
 Светомир, син из Штиткова 292
 Селена, девојка из Трнавe 107

 Серафим, митрополит 369
 Сида, жена из Косјерића 118
 Сида, сестра наредника
 Срећка из Висибаве 110
 Силаичић Милован 55
 Симеуновић Гвозденија 113
 Симић Јосиф(п) Теочинац 102-103, 297, 313
 Симић Љубица 269
 Симић Љубомир 269
 Симић Недељко 269
 Симић Ристо 102
 Симић Станка 269
 Симић Станојка 269
 Симка, девојка из Ласца 112
 Симовић Величко 154
 Симовић Вучко 161
 Симовић Драгомир 229
 Симовић Јанко 139, 143
 Симовић Љубомир 260
 Симовић Марко 139
 Симовић Павле 80, 101
 Симовић Петар 187
 Синђелић Круна 106
 Синђелић Саво 106
 Сипић Станисав 204
 Сићевић Јанко 132
 Скелеџићи, породица 101
 Сконџуловић Петар 200
 Скопљак-паша Сулејман 141-142
 Славковић Јовиша М. 14
 Смиљанић Анђељко 152
 Смиљанић Радиша 152
 Смиљанић Тиосав 246-247
 Смиљанич Јеленка 302
 Сокић Јелица 131
 Сокић Милисав 79, 96
 Сокић Петар 246
 Солдатовић Јован 204, 219
 Солдатовић Мијаило 207, 306
 Солдатовић Милисав 66
 Солдатовић Радоје 255
 Солдатовић Станко 204
 Солдатовић, браћа 194, 201, 206, 209, 221
 Софронијевић Јеврем 211

 Спасојевић Веселин 259
 Спасојевић Душан 261
 Спасојевић Микајло 168
 Спиноза 30
 Средојевић Синђа 126
 Сретен, син из Севојна 290
 Сретен, ћурчија 79
 Сретеновић Иван 83
 Сретеновић Јеврем 205-206
 Сретеновић Јован 89
 Сретеновић Милош 101
 Среџић Јела 129
 Среџић Максим 129
 Среџић Теодосија 129
 Срећко, наредник из Висибаве 110
 Срећковић Милутин 393
 Срећковић Петар 220
 Стамат Милисав 90
 Стамена, жена 128
 Стана, жена Јеремијина 117, 131
 Стана, ћерка из Ивањице 290
 Станимирка, девојка 22
 Станимирка, ћерка 339
 Станимирка, ћерка из Деретина 292
 Станимировић Владимир (песник) 300
 Станимировић Владимир 160
 Станимировић Тодор 202, 204-205
 Станисављевић Вуица 132
 Станисављевић Иван 132
 Станић Мијаило 77
 Станић Стамена 118
 Станиша, ђак 251
 Станковић Брана 275
 Станковић Димитрије Бугарин 57
 Станковић Исидора 8
 Станковић Миломирка 275
 Станојевић Алекса 232
 Станојевић Јулка 232
 Станојевић Станика 132
 Станојка, мајка 112
 Станчић Драгутин 164
 Станчић Радоје 250

- Старчевић Богдан 258
 Стеван, слуга 238
 Стевановић Анђа 55
 Стевановић Велисав 164
 Стевановић Илија 80, 179
 Стевановић Јанко 193
 Стевановић Марко 81
 Стевановић Микаило 229
 Стевановић Павле 265
 Стевановић Проко 150
 Стевановић Савко 94
 Стевановић Теодор 87
 Стевановић Тиосав 80
 Степановић Григорије 57
 Стефановић Војислав 244
 Стефановић Вулић 60
 Стефановић Јанко 193
 Стефановић Марко 54, 69
 Стефановић Милан 93
 Стефановић Петар 91
 Стефановић Ранко 57
 Стефановић Светозар 189
 Стефановић Стана 91
 Стефановић, презиме 57
 Стјепанов Лука 319
 Стјепановић Јован 53, 70, 72
 Стоић Стефан 146
 Стоић Стефан 324
 Стојан, досељеник из Бугарске 58
 Стојановић Јосиф 235
 Стојановић Љубомир 258-259
 Стојанчевић Владимир 89, 178
 Стојика, девојчица из Ушћа 275
 Стојика, ћерка 269-270
 Стојић Милован 71, 79
 Стојић Никола 13
 Стојић Стефан 138, 143, 145
 Стојковић Павле 69, 93, 96
 Страхиња, син из Живица 126
 Тадија, брат из Прељине 281
 Тадић Милисав 204
 Тајсић Ранко 15, 193-195, 217, 240, 273
 Таловић Радисав 99
 Танасије, унук 367
 Танасијевић Драгољуб 271
 Танасковић Милисав 103
 Танасковић Симо 78
 Танасковић Стефан 78
 Танкосић Војо 153
 Танкосић Јања 128
 Татић, хајдук (Татоња) 201, 212
 Теофиловић Вера 109, 115
 Теофиловић Филип 184, 187
 Терзић Марко 311
 Тешковић Владимир 230
 Тешовић Коста 230
 Тимовац, хајдук 201
 Тимотијевић Војко Гугљанац 206, 210, 214-217, 223
 Тимотијевић Милош 4, 11, 18, 54, 394, 398
 Тимотијевић Мирослав 9
 Тодор, младић 105
 Тодор, момак 111
 Тодор, отац 368
 Тодор, чанчар 77
 Тодоровић Драгоје 393
 Тодоровић Јелисавка 120
 Тодоровић Катарина 268
 Тодоровић Костадин 120
 Тодоровић Перо 187, 205, 215, 218, 224
 Тодоровић Раде 187
 Тодоровић Радивоје 203, 218
 Тодосије, ковач 78
 Томашевић Василије 118
 Томашевић Мијаило 72, 266
 Томашевић Ристо 61
 Томашевић Филип 260
 Томић Душан 231
 Томић Јован 58
 Томић Миленка 272
 Томић Миленка 272
 Томић Миленко 247
 Томић Милица 58
 Томић Стеван 207
 Томић Стефан (Ојковица) 146
 Томић Стефан 68
 Томовић Јован 201, 207
 Томовић Мијаило 209
 Топаловић Витор 148
 Топаловић Филиман 260
 Торлаковић Милић 228
 Тошић Гордана 14
 Тошић Милисав Ђендић 228
 Тренчини Стеван 129
 Тривун, поп из Тијања 178-179
 Трипковић Вуле 81
 Трипковић Лазар 256
 Трифуновић Дмитар 206
 Трифуновић Ђорђе 424, 393
 Трифуновић Јанко 268
 Трифуновић Јеленка 110
 Трифуновић Милан 305
 Трифуновић Мирко 150
 Трифуновић Периша 61
 Трнавац Милија 92
 Трнавац Ружица 130
 Тројановић Симо 90
 Тубић Јевђен 63
 Тубић Миливој 63
 Тубић Миливоје 153
 Тупаја Радисав 137
 Тупајић Стојан 161
 Туровић Павле 54
 Ђаја-паша 139, 141, 339
 Ђаловић Добросав 100
 Ђаловић Драгиша 100
 Ђаловић Љубомир 192
 Ђаловић Миленко 164
 Ђаловић Неранца 324
 Ђатовић Никола 210
 Ђебић Богосав 213-214
 Ђебић Иван 213-214
 Ђебић Јанокa 214
 Ђебић Јован 214
 Ђебић Рајко 214
 Ђебић Теован 214
 Ђебић Филип 214
 Ђелстали Кнут 15
 Ђендић Арсеније 299
 Ђирјаковић Радомир 247
 Ђировић Чедомир 227
 Ђосић Ђурђе 271
 Ђосић Љубица 261

- Ћосић Станка 261
 Ћосић Станка 261
 Ћосић Филип 261
 Ћубовић Милојко 90
 Ћумуровић Мирко 149
 Ћурчић Остоја 55
 Ћурчић Остоја 55
 Ћусловић Андрија 245
- Уларевић Лазар 55
 Уларевић Стефан Сарајлија 55
 Урош, име 344
 Урошевић Велимир 166
 Урошевић Ђорђе 166
 Урошевић Радоје 166
- Ферхатагић Ејуб-паша 62
 Филиповић Вујо 270
 Филиповић Вукосава 270
 Филиповић Драгољуб 301
 Филиповић Недељко 57
 Филиповић Тикомир 190,
 215-216
 Филиповић Томо 243
 Филиповић Урош 215-216
 Фројд 223
- Хамовић Драган 10
 Хаџи-Продан 138
 Хермес 393
 Хилон 316
 Христос 239, 323, 331-332
 Хронос 393
- Цаворина, хајдук 212
 Царевић Пауна 165
 Царевић Радован 155
 Царевић Рајка 165
 Цветић Мацо 180
 Цветко, младић из Косјерића
 110
 Цветковић Александар 262
 Цветковић Миланко 262
 Цветковић Станимир 262
 Цвијић Јован 54, 240, 252
 Ценић Мита 85
 Циврић Милош 244
- Цика Милосав 106, 340
 Цика Станија 105, 340
 Цицовић Милоје 158
 Цицовић Теодор 232
 Цмиљанић Војин 211
 Цогољ Милосав 137
 Цогољевић Максим 193, 299,
 375
- Чајкановић Веселин 37
 Чарапић Јован 202
 Чарапић Миладин 77
 Чебинац 240
 Чекановић, сестре 269
 Челестина, девојка из Граба
 113
 Челиковић Борисав 14
 Чивовић Теодор 208
 Чикириз Крсман 270, 374
 Чикириз Паун 374
 Чикириз Радисав 56-57, 97,
 102, 140-141, 151, 183, 297,
 318, 365, 371, 374
 Чикириз Сретен 132, 141
 Чикириз Тома 132, 374
 Чича-Вујо, књижевни лик из
 романа „Горски цар” 221
 Чкоњевић Благоје 266
 Чкоњевић Василије 235
 Чкоњевић Миле 235
 Чкоњевић Василије 62, 229
 Чобановић Обрад 59
 Чолобеитић Марија 59
 Чоловић Љубомир 149
 Чубрић Крсто 165
- Џака Ђорђе 53, 69
 Џака Миов 53
 Џака, породица 53, 69
 Џоковац Сретен (хајдук) 69,
 202, 204, 215, 218, 224
 Џоковић Миладин 69
 Џоковић Милисав 69
 Џоковић Ненад 69
- Шадан, хајдук 212
 Шапоњић Милић 266
- Шаркић Петар 59
 Шефаревић Игор Р. 7
 Шешел Иван Атанасов 59
 Шипетић Коста 86
 Шићевић Никола 124
 Шишак Милан 206
 Шкаљић 142
 Шобајић Максим 68
 Шобајић Михаило 68
 Шолајић Душан 195
 Шолајић Крсман 132
 Шолајић Петар 183, 194
 Шпенглер Освалд 36
 Штигић Вељко, види Штигић
 Мијаило
 Штигић Јевросима 65
 Штигић Мијаило 65
 Штигић Милица, види
 Штигић Јевросима
 Штуловић Милена 307
 Шћепановић Илинка 117, 131
 Шћепановић Обрад 117, 131
 Шурдиловић, окружни
 начелник 214, 219
 Шушић Владимир 151
 Шушић Саво 190-191

ПОНОВО МЕЂУ СВОЈИМА

Камена књиџа ѿреџака, првенац Радојка Николића, угледала је светлост дана 1979. године (пре скоро четири деценије штампала ју је НИРО *Загруја* из Београда). За њу је господин Николић исте године добио и *Вукову наџрагу*. Ово је њено друго појављивање пред лицем могућих читалаца (књижевника, социолога, психолога, историчара, историчара уметности, етнолога...)

Када је штампана, *Камена књиџа ѿреџака* је наишла на изузетну перцепцију тадашње јаности (почев од критичара, па до обичне читалачке публике). О њој су као рецензенти писали др Владан Недић и др Ђорђе Трифуновић (професори Филолошког факултета у Београду), др Драгиша Витошевић и Радомир Андрић (књижевници) и др Првослав Ралић (директор Марксистичког центра у Београду), а похвално су се, у сачуваној преписци, изразили историчар уметности Драгиша Милосављевић, књижевни критичар Милутин Срећковић, историчар Драгоје Тодоровић, књижевници Миодраг Павловић, Милован Данојлић и Миленко Пајић...

Међутим, време је, барем накратко, узело неки свој несудђени данак. Разлози, који год да су, чини ми се, нису битни. Оно што би требало да се укаже свету нађе већ некако свог Хермеса и свог Хроноса.

Дакле, у овој књиџи је још пре четири деценије препозната нека врста темељне вредности у проучавању друштвене историје Западне Србије, али и модел за нека будућа истраживачка хтења, с тим што је господин Радојко Николић по идеји коју је заступао, као и поступку који је користио и опсегу који је обухватио, временски прилично искорачио у односу на средину у којој је и за коју је стварао. Као да је посреди био мали револуционарни преокрет у поимању једног дела наше друштвене историје XIX и XX века и то путем њеног иконографског и текстуалног приказа на споменичким обележјима и тумачења у историјском, социолошком, психолошком, естетском и етнографском кључу.

Господин Николић је, попут какве прилично велике и добро организоване институције, сам и без ичије помоћи (!), обишао око 350 гробаља и прегледао преко 70.000 споменика омеђивши простор од подгорина Рудника до Старог Влаха и од Дрине до Ибра. Сам је фотографисао већину споменика који су по његовом суду имали неку историјско-естетску вредност или су по ма чему другом били занимљиви, а са већине њих је руком у блокове прецртавао

ликовне представе изображене на каменим површинама старих *биљеја*. Наклоност према књизи и предачком наслеђу, готово сладострасном препуштању свету који долази из та два извора, наследио је, по сопственом признању, од мајчиног оца Мића Илића из Граба који је за ондашње време (крај XIX века) имао издашну породичну библиотеку, мајке Драге која је наизуст знала многобројне народне песме, оца Милосава који је, мада званично неписмен, био склон изумевању и записивању својих замисли, као и брата Милије који се бавио сликарством, музиком и виноградарством, али је, стицајем животних услова, постао доктор књижевних наука и професор на Филолошком факултету у Београду.

Верујем да им се на овај начин више него достојно одужио.

Текст преузет из првог издања књиге није мењао свој изглед, тј. није ни стилски ни правописно ни интерпункцијски дорађиван нити преиначаван, осим тамо где је то било доиста нужно, а у сагласју са савременим захтевима ортографије. Целокупан текст је, дакле, саобразан свом изворном изгледу, баш онако како га је сам аутор срочио.

Велику захвалност дугујем господину Слободану Обрадовићу из Горњег Милановца због уступања скенираног текста књиге без којег би цео посао непојмљиво дуго трајао, фотографу Саши Савовићу из Горњег Милановца на уступљеним фотографијама изразите уметничке вредности, Миленку Савовићу на дуготрајном и сваковрсном посвећеничком бдењу над коначним изгледом ове књиге, а неизмерну захвалност дугујем Народном музеју из Чачка, најпре др Милошу Тимотијевићу и Делфини Рајић на жељи и здруженом труду да ова књига поново, као какав заборављени предачки дијамант, изрони из мркине времена на корист и поуку потоњим нараштајима. Нека им се од Бога свима врати на бесконачно добро.

Ово друго издање нека буде посвећено госпођи Босиљки Николић, супрузи Радојка Николића, њеној доброты, чистој души, трпеливости, стрпљивости, разумевању онога што се неретко тешко или никако разуме, незамисливо безуморном труду, као и њеној супружанској пожртвованости који су, једним својим делом, родили прво лице *Камене књије њредака*.

Слободан Николић
О Светом Сави 2018. године

Радојко Николић (Зеоке, 1933 – Београд, 2004)

Дипломирао је на Филолошком факултету (Катедра за српскохрватски језик и југословенску књижевност) и Филозофском факултету (Група за психологију) у Београду. У свом радном веку био је професор српског језика и књижевности у ОШ „Танаско Рајић“ у Чачку (1960-1979), саветник за педагошко-психолошку службу у Међуопштинском заводу за унапређивање васпитања и образовања у Чачку (1979-1993), директор Градске библиотеке у Чачку (1993-1997), као и члан Удружења књижевника Србије и Удружења публициста Србије.

Објавио је следеће књиге: *Камена књија њредака* (1979), *Умирања живоју једнака* (1988), *Каменорезац Радосав Чикириз* (1989), *Сељакова душа на камену* (1991), *Каменойисци народној образа* (1998), *Успења на Овчар* (роман, 1998), *Корени и вреже* (прозни записи, 2002), *Пролазне њрилике* (прозни записи – постхумно, 2006). Поред ових целовитих остварења, аутор је бројних чланака и студија објављених у периодици од 1960. до 2003. године (*Расковник*, *Дисово њролеће*, *Градац*, *Књижевне новине*, *Зборник радова Народној музеја у Чачку*, *Рашка башијина*, *Ужички зборник*, *Насџава и васџијање*, *Глас Градске библиотеке у Чачку*), као и дневној, недељној и месечној штампи (*Чачански џлас*, *Полиџика*, *Илусџирована џолиџика*, *Полиџика екџрес*, *Таковске новине*). Исцрпну биобиблиографију *Плави дозиви Радојка Николића* објавила је госпођа Марија Орбовић, виши библиотечки саветник Градске библиотеке *Владислав Пеџковић Дис*, 2007. године.

Поменут је у следећим публикацијама: *Ко је ко у Србији '96 (biografski leksikon - intelektualna, umetnička, politička, finansijska, vojna, sportska elita Srbije)*, Bibliofon, Beograd, 1996, 380; *Leksikon pisaca Jugoslavije /tom IV; M-NJ/*, Matica srpska, Novi Sad, 1997, 717-718; др Бранко Ковачевић, *Развој и наука Драџачева*, Технички факултет у Чачку, Чачак, 2005, 393-395.

Аутори фотографија

- Радојко Николић, фотографије број: 6, 8-9, 11-19, 21-26, 28-32, 35, 37, 41-45, 47-54, 57-58, 64-65, 73, 76.
- Саша Савовић, фотографије број: 1-2, 4, 20, 33-34, 36, 38, 39, 46, 55-56, 60-63, 66, 68, 75.
- Слободан Николић, фотографије број: 3, 27, 70-71, 74, 79.
- Милош Тимотијевић, фотографије број: 5, 7, 10, 40, 59, 67, 69, 72, 77-78.
- Миленко Савовић фотографије на предњој корици (споменик војнику Сотиру Павловићу из Заблаћа, 1915) и задњој корици (споменик Гојка Курћуба из Кукића, 1916), форзецу (гробље у селу Борач), анзацу (гробље у селу Борач).

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41-193.6:398

003.071=163.41"18/19"

726.82(497.11-15)"18/19"

НИКОЛИЋ, Радојко, 1932-2004

Камена књига предака : (о натписима са надгробних
споменика западне

Србије) / Радојко Николић. - 2. допуњено изд. - Чачак :
Народни музеј Чачак, 2018 (Чачак : Артера). - 399 стр. :
илустр. ; 24 cm

Тираж 300. - Стр. 7-18: Плави хоризонти Радојка Николића:
од микроисторије до социјалне антропологије / Милош
Тимотијевић. - Стр. 19-23: Значајан вуковски подухват /
Драгиша Витошевић. - Радојко Николић: стр. 397. -
Напомене и библиографске референце уз текст. - Регистар.

ISBN 978-86-84067-63-2

а) Надгробни споменици - Србија, западна - 19-20в б) Српски
епитафи - Мотиви

COBISS.SR-ID 261062156

СВАЈ СПОМ
ЕН ЕТО ДИ
ЖЕ МИЛО
ДЕ ДИМИ
РИЈЕВИЊИ
БОРА СВО
ЈОЈ ЕРЦИ

